

Л.М.ӘУЕЗОВА

М.О.ӘУЕЗОВ
ТВОРЧЕСТВОСЫНДА
ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫНЫҢ
ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Л. М. ӘУЕЗОВА

М. О. ӘУЕЗОВ
ТВОРЧЕСТВОСЫНДА
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ
ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Жоғары оқу орындарының студенттеріне көмекші құрал

«Мектеп» баспасы,
АЛМАТЫ, 1977

Арнаулы редакциясын қараған — *М. Ілесов.*

М А З М Ұ Н Ы

Кіріспе	3
I тарау. «Абай жолы» эпопеясының тарихи өмір шындығы	27
II тарау. Екі ғасыр мәжесіндегі қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық өзгерістері және олардың эпопеяда бейнеленуі	105
III тарау. Абай Құнанбаев және оның өскен ортасы	168
IV тарау. Абайдың саяси жер аударылған орыс достары	220

Аударғандар: *С. Ахметов, С. Жұмабаева.*

АУЭЗОВА ЛЕЙЛЯ МУХТАРОВНА

Проблемы истории Казахстана в творчестве

М. О. Ауэзова

(на материалах эпопеи «Путь Абая»)

Зав. ред. *С. Ахметов*
Редактор *С. Жұмабаева*
Худ. редактор *В. Логинов*
Тех. ред. *С. Пасюгина*
Корректор *М. Каймулдинова*

Сдано в набор 18/VIII-77 г. Подписано к печати 22/IX-77 г. Бумага тип. № 3.

Формат 60×90^{1/16}. Объем 17,0 п. л. Усл. печ. л. 17,0. Уч.-изд. л. 18,746.

Тираж в 5 переплете 5000 экз. Цена 80 коп. Тираж в 7 переплете 300 экз. Цена 95 коп.

Издательство «Мектеп», г. Алма-Ата, ул. К. Маркса, 99а.

Заказ № 1060. Фабрика книги производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Совета Министров Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480046, г. Алма-Ата, пр. Гагарина, 93.

А $\frac{60602-219}{404(07)-77}$ 205—77

© Издательство «Мектеп», 1977.

Ұлы Октябрь Социалистік революциясы Россияның езілген халықтарын әлеуметтік және ұлттық езгіден азат етті. Оларды терезесі тең халықтар ретінде жаңа тарихи белеске көтерді. Осы жағдайда халқымыздың советтік патриотизм және интернационализм сезімімен ұштасқан ұлттық сана-сезімі өсе түсті. Сонымен бірге бұл құбылыстың дворянды-буржуазиялық тарихнамада шовинистік және ұлтшылдық бұрмалаушылыққа ұшыраған өткен тарихи дәуірді маркстік-лениндік методология тұрғысынан объективті түрде зерттеп, ой-елегінен өткізуге ұмтылдыруы әбден заңды нәрсе.

Советтік тарихи ғылым мен СССР халықтарының әдебиеттері өткен дәуірді зерттеп, үйрену үстінде, әсіресе қилы кезеңдердегі халықтардың тарихи жолын танып білуде белгілі бір дәрежеде өз ара байланысты болды. Және олар өздері ашқан жаңалықтар арқылы бірін-бірі байыта түсті. Мұның өзі халықтың азаттығы жолындағы біріккен күресіне алып келген прогресшіл тенденцияларды ашып беруге жәрдемін тигізді.

Советтік тарихи роман жанрын дамытудағы қарышты қадам, оның жаңашыл принциптерінің орнығуы көп ұлтты совет әдебиетіне түбегейлі ықпал жасаған М. Горькийдің, А. Толстойдың, Ю. Тыняновтың, О. Форштың, В. Шишковтың, Ст. Злобиннің, А. Серафимовичтің және басқалардың есімімен тығыз байланысты.

Тарихты танып-білудің және тарихи шындық жолындағы ізденістер кезінде тарих пен әдебиеттің өз ара байланысты ерекше бір көркемдік формасы ретінде пайда болған тарихи роман сөз зергерлерінің өткен дәуірдегі ұлт мәдениетіндегі рухани қымбат қазынаны зерттеу мәселелеріне, оның көрнекті қайраткерлеріне баса назар аударғанын, олардың тарих пен мәдениет саласындағы орнын марксистік тарихи ғылым тұрғысынан ой-елегінен өткізгенін толық көрсетті.

Бұл тенденция С. Айнидің, Ғ. Ибрагимовтің, С. Сейфуллиннің, М. С. Ордубадының, Айбектің, Б. Кербабаевтың, Ст. Зорьянның, Қ. Гамсахурдианың, Н. Рыбактың, Д. Демирчянның, А. Файзидің, С. Рахимовтың, А. Упиттің елеулі тарихи роман

жазған басқа да жазушылардың творчествосынан айқын байқалады.

Советтік тарихи романистиканың бұл жаңашыл дәстүрлері қазақ совет әдебиетінде М. Әуезовтің «Абай жолы», С. Мұқановтың «Ботакөз» және «Өмір мектептері», Ғ. Мүсіреповтің «Оянған өлке», Ғ. Мұстафиннің «Көз көрген» сияқты кеңінен мәлім романдары арқылы творчестволықпен қабылдап, одан әрі жалғаса түсті.

Қазіргі қазақ совет әдебиетінде тарихи роман жанрын дамытудағы бұл ізденістер Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер», Х. Есенжановтың «Ақ Жайық», Ә. Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі», «Жаушы», І. Есенберлиннің «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар», С. Мұқановтың «Аққан жұлдыз» (Ш. Уәлиханов туралы), Д. Әбілевтің «Ақын арманы» (С. Торайғыров туралы) сияқты романдарында одан әрі сабақтаса түсуде.

Тарихи шындықты көркем сөзбен бейнелейтін тарихи романның негізгі ерекшеліктерін ашып көрсете келіп, В. Г. Белинский: «Тарихи роман дегеніміз тарихтың ғылым ретінде өнермен ұштасып кететін нүктесі тәрізді, тарихқа қосымша, оның екінші жағы¹» деп жазған болатын.

Советтік тарихи романның асқан шеберлерінің бірі Степан Злобин осы бір терең де дұрыс анықтамаға біздің заманымыздың тұрғысынан алып, елеулі қосымша енгізді. Ол былай деп жазды: «Шын мәніндегі тарихи ғылым тек Маркстен ғана басталып, маркстік-лениндік философия үстем болған, ал тарихи материализм оның бір бөлігі ретінде тарихи ғылымның негізіне айналған біздің уақытымызда мейлінше гүлдене дамып отырғандықтан да тап біздің заманымызда тарихи роман өнер мен ғылымның бір-бірімен әсіресе ұштасып кететін «нүктесі» болып табылады².

Демек тарихи романды талдағанда басшылыққа алынатын аса маңызды критерийлердің бірі — оның тарихи өмір шындығы. Ең таңдаулы деген советтік тарихи романдардың өмір шындығына тарихи тұрғыдан келуінің мәні белгілі бір кезеңге тән қоғамдық қатынастардың дамуы мен тұтас бір өмірлік процестің аса маңызды заңдылықтары ой елегінен өткізіледі. Сөйтіп өткен өмір шындығын нағыз ғылыми негізділікпен, дәлдікпен және объективтілікпен аша білу арқылы дәуір шындығының тарихи нақты жағдайын бейнелеп көрсетуде болып табылады. Соның өзінде дәуірдің осы бір нақты тарихи мазмұны әдебиетте нағыз шынайы суреткерлік әдістер арқылы ғана, яғни сол заманның типтік өкілдерінің характерлерін, олардың сана-сезімі мен іс-әрекетін реалистік тұрғыдан бейнелеп беру жолымен ғана ашып көрсетілуі тиіс.

Өткен заманның қайталанбас түр-тұлғасы мен сыр-сипатын

¹ В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, М., 1954, стр. 41.

² Ст. Злобин. О моей работе над историческим романом. В сб. «Советская литература и вопросы мастерства». М., 1957, вып. 1, стр. 146.

оның сыртқы атрибуттарының көмегі арқылы жасай отырып, тарихи романист сол қоғам дамуының тарихи процесінің негізгі заңдылықтарын ғана емес, сонымен қатар сол заманның жеке адамдар тағдырындағы және халықтың жалпы өміріндегі нақты бейнесін де көрсетуге тырысты.

Өмірді шынайы бейнелеудегі дәлдік пен объективтілік, оның ішкі қайшылықтарын маркстік-лениндік тұрғыдан түсіну негізінде аша білу тарихи романның ең басты критерийі — тарихи шындықты идеялық-эстетикалық талғам тұрғысынан көрсетудің басты шарты болып табылады.

Сонымен советтік тарихи романдардың буржуазиялық тарихи беллетристикадан принципті түрдегі айырмашылықтарының бірі — совет жазушылары тарихи тақырыпқа бой ұрғанда социалистік реализм әдісін басшылыққа ала отырып, маркстік тарихи ғылымға ғана арқа сүйейді.

Өмір шындығына талдау жасаудың әдісі ретінде оқиғаға тарихи тұрғыдан келудің негізгі қағидаларын ең алдымен В. И. Ленин ұсынған болатын. Ол былай деп жазды: «Марксизмнің бүкіл рухы, оның бүкіл системасы әрбір қағиданы тек қана тарихи жолмен; тек қана басқалармен байланысы жағынан; тек қана тарихтың нақтылы тәжірибесімен байланысы жағынан алып қарауды талап етеді»¹.

В. И. Лениннің бұл айтқандарын әдебиет саласында да қолдануға әбден болады. Бұл ретте тарихи тақырыпқа жазылған көркем шығармалардың бастапқы позициясын айқын анықтап алу қажет. Өмір шындығын оған тарихи тұрғыдан келмей тұрып нақты тарихи шындық түрінде бейнелеп шығу мүмкін емес. Мұның өзі өмір шындығын көркем сөзбен бейнелеп берудің негізгі принциптерінің бірі.

Дүниеге маркстік-лениндік көзқарас совет жазушыларын тарихи процестің мән-жайын нағыз ғылыми тұрғыдан түсіндіре отырып, көркем әдебиет тәсілдері арқылы оны бүкіл күрделілігі мен алуан түрлілігі жағдайында көрсетуге кең мүмкіндіктер ашып береді.

Советтік тарихи романның идеялық концепциялары мен жанашылдық мәні жазушының тарихи шындықты неғұрлым терең түсінуіне, демек ол өзі зерттеп отырған заманның негізгі даму заңдылықтарын ой-елегінен өткізуге көмектесетін ғылыми коммунизм теориясы тұрғысынан суреткерлік тәсілмен неғұрлым дұрыс сомдап шығуына байланысты.

Советтік тарихи романның аса маңызды сапалық жетістігі өткен өмір шындығына тарихи тұрғыдан келумен қатар оны революциялық даму барысында, прогресшіл және реакцияшыл күштердің бір-бірімен бітіспес күресі үстінде көрсету, тарихтың ерлікке толы кезеңдерін суреттеу өткен заманның прогресшіл қайраткерлерінің толыққанды бейнесін жасау болып табылады.

---

¹ В. И. Ленин. Шығармалар 35 том, 225-бет.

Совет жазушысының тарихи даму процесінің заңдылықтарын неғұрлым терең түсінуі оның сол процестің мәнін мейлінше толық суреттеуіне, прогресшіл қоғамдық күштердің ара-қатынасын дұрыс бағдарлай отырып, тарихтың шын мәнін ашып көрсетуіне жағдай жасайды.

Дәуірдің басты-басты даму бағытын олардың тарихи перспективасы тұрғысынан дұрыс бағдарлау өткен кезеңнің, бүгінгі кезеңнің және алдағы кезеңнің бір-бірімен ерекше шеберлік арқылы сабақтасып жатуына — сол үш кезеңнің біте қайнасқан тұтастығына негіз қалайды. Ал мұның өзі өмір шындығына тарихи тұрғыдан барудың социалистік реализм әдебиетіндегі өзіндік ерекше қасиеті болып табылады.

Сонымен қатар өмір шындығына шын мәнінде тарихи тұрғыдан бару өткен заман жайындағы шығарманы бүгінгі күн тақырыбындағы шығармамен ұластыра түсетіндігін айта кету керек. Өйткені ол тарихи өмір шындығын суреттеп көрсетудің барлық әдеби шығармалар үшін ортақ әдісі — социалистік реализм шеңберіндегі ортақ принцип.

Советтік тарихи романның жаңашылдық мәні ең алдымен мынада. Оның негізіне вальтер-скоттық классикалық сарында жазылған романдарындағы сияқты ойдан шығарылған оқиғалар емес, қайта өмірде болған, нағыз тарихи оқиғалар алынады. Халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігі мен күрес жолдарын, оның заңды даму барысында көрсету, бұған өткен заманның толып жатқан белгілі адамдарымен қатар ойдан шығарылған кейіпкерлердің де қатыстырылуы көп жағдайда советтік тарихи романның негізгі сюжетін қалайды.

Демек, өзінің шығармасында тарихи даму процесін, әсіресе халық өміріндегі елеулі тарихи кезеңді көрсеткісі келетін совет романисі өткен заманды марксизм-ленинизм ілімінің тұрғысынан ғана қарастырып, өткен кезеңді, бүгінгі кезеңді және болашақ кезеңді социалистік мұраттар мүддесіне сай байланыстыра отырып жазуы тиіс.

Тарихи даму процесінің, дәуірдің негізгі мазмұнын ашып көрсететін басты-басты заңдылықтарын бейнелейтін қоғамдық өмірге, оның революциялық даму барысына суреткерлік тұрғысынан талдау жасап және оны дұрыс көрсете білу — халық бұқарасын тарихты жасаушы күш ретінде суреттеу принципінен, таңдаулы деген советтік тарихи романдардың негізінен алынған. Мұның өзі ол романдардың даңқын көкке көтеріп, дүние жүзіне таратып жіберді.

Таңдаулы деген советтік тарихи романдар белгілі бір дәуірді сол қалпында дұрыс суреттеп, тарихи шындықтан алшақ кетпеу жөніндегі талаптарға толық сай келеді. Ол шығармаларда жазушы өзі ғылыми тұрғыдан танып білген тарихи өмір шындығын өзінің суреткерлік шеберлігімен көрсету дәрежесіне байланысты шындық пен ойдан шығарылған детальдар бір-бірімен шебер ұштастырылады. Бұл ретте отызыншы жылдардың өзінде-

ақ және одан кейінгі кезеңдерде өткендегі халық қозғалысына, әлеуметтік-экономикалық қатынастардың дамуына, мәдениеттің, саяси тарихтың қалыптасуына әрі терең, әрі дәл талдау жасаған советтік тарих ғылымының дамуы шешуші роль атқарды.

Ұлы Октябрьдің жеңісінен кейін басқа да советтік республикалардағы сияқты Қазақстанда да қазақ халқының ғылыми тарихын жасаудың негізі қаланды, тарихи зерттеулер жүргізіліп, жеке оқиғалардың мәні ашыла бастады. Тарихи танымның осы бір қалыптасу процесінде өз шығармаларында бірқатар фактілерді, құбылыстарды немесе оқиғаларды ғылыми тұрғыдан көрсете білген жазушылардың творчествосы да маңызды роль атқарды. Осындай сөз зергерлерінің қатарына, жалпы жұрттың мойындауынша М. О. Әуезовті де қосуға әбден болады. Оның романдарында, повестерінде, драмаларында, әңгімелерінде халықтың тарихы мен бүгінгі өмірі жан-жақты бейнеленді. Мысалы, 1916 жылғы ұлт азаттық көтерілісі, тап тартысы, еңбекшілердің антифеодалдық қозғалысы, демократиялық мәдениеттің пайда болуы сияқты оқиғалар М. Әуезов шығармаларының алтын арқауына айналды. Тарихшылардың пікірі бойынша¹, жазушы творчествосында бейнеленген өткен өмірдің көптеген оқиғаларына берілген әлеуметтік бағаның дұрыстығы Қазақстан тарихының аса маңызды проблемаларын одан әрі зерттеу барысында толық дәлелдене түсті.

Тарихи эпикалық баяндаудың негізі болып табылатындықтан да өткен өмірдің көркем әдебиетте неғұрлым толық және жан-жақты суреттелуін роман-эпопея жанрын мысалға ала отырып байқауға болады.

Роман-эпопея әр кезеңдегі және әр кеңістіктегі оқиғаларды молынан қамти отырып, жанды көркем образдар арқылы халық өмірінің бүкіл көрінісін қайта елестете отырып, дәуірдің ондаған жылдар бойындағы тарихи даму процесіндегі сипаты жөнінде толық мағлұмат береді. Совет жазушылары халықтың тарихи өмірі мен күресі жолын, қоғамның даму заңдарын аша біліп, оны ғылыми тұрғыдан түсініп, тарихтың объективтік даму заңдылығы негізінде кеңінен көрсете алды.

Олай болса, әдебиеттің бірде-бір жанры қоғамдық өмірдің даму процесін оның барлық салаларында жоғарыдан төменге дейін қамтып, халықтың тарихи дамуының аса маңызды проблемаларын бірінші кезекке қоя отырып, кеңінен, жан-жақты және тұтас қамтып көрсетуде роман-эпопеямен шендесе алмайды. А. В. Чичерин роман-эпопеяны реализмнің толық жетілген жанры ретінде айта келіп, «бұл жанрдың ең бірінші белгісі — адам мен қоғам жөніндегі нағыз білімнің әрі толық, әрі мол болуы² деп атап көрсеткен болатын.

¹ См. например, статью академика АН КазССР А. Н. Нусупбекова «М. О. Ауэзов в советской историографии». «Известия» АН КазССР серия общественная», 1968, № 3.

² А. Чичерин. Возникновение романа-эпопеи. М., 1958, стр. 14.

Жоғары оқу орындары студенттеріне арналып отырған оқу құралының зерттеу объектісі жазушы М. О. Әуезовтің 1959 жылы Лениндік сыйлық алған, оның творчествосының асқар шыңы болған «Абай жолы» роман-эпопеясы болып табылады.

Өзінің әдеби творчестволық қызметін 1917 жылы Ұлы Октябрь социалистік революциясының ұланқайыр жаңғырығымен бастаған М. Әуезов эпопеяның алғашқы кітабы 1942 жылы жарыққа шыққанға дейін түрлі жанрларда көптеген шығармалар — әңгімелер, повестер, пьесалар, аударма туындылар, әдебиет тану зерттеулерін, сын және публицистикалық мақалалар жазған болатын.

Жазушының осы еңбектерінде жинақталған образдарды, идеяларды, көркемдік тәсілдерді, бүкіл творчестволық тәжірибені Абай туралы эпопеяда белгілі бір дәрежеде өн бойына арқау етті. Лениндік сыйлықтың лауреаты Ш. Айтматов былай деп әділ атап көрсетеді: «Су анасы — бұлақ» дегендей бұлақсыз ұлы өзен бола ма? Демек, «Абай жолына» дейін де Әуезов айтулы шебер болатын, «Қилы заман» Әуезовтің «Абай жолынан» көп бұрын, сол кездің өзінде-ақ, кең тынысты эпикалық баяндау формасын игергендігін дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда «Қилы заман» — кейін Әуезовтің телегей-теңіз эпопеясын тудырған ең алғашқы қуатты арналардың бірі»¹

М. Әуезовтің 20-шы жылдардағы шығармаларының көпшілігі қазақ халқының осыдан аз ғана бұрынғы патриархальдық-феодалдық шағын көрсетуге арналған. Мұның өзін басқа да тарихи деректермен қатар халықтың тарихын, тұрмысын, әдет-ғұрпын зерттеу үшін қажетті нақты түп нұсқа материалдар ретінде пайдалануға болады.

Жазушының «Қорғансыздың күні», «Жетім», «Барымта», «Кім кінәлы?», «Қыстыгүні далада», «Түнгі ауыл». «Қыр әңгімелері», «Қаралы сұлу», «Кінәмшыл бойжеткен», «Жуандық», «Ескілік көленкесінде», «Сөніп жану», «Үйлену», «Қараш-қараш оқиғасы» сияқты әңгімелері мен повестерінде революцияға дейінгі қазақ аулындағы әлеуметтік-экономикалық қатынастардың мәнін, экономика мен идеологиядағы патриархальдық-феодалдық сарқыншақтарға арқа сүйеген қанаушылардың үстемдігі мен жүгенсіздігін, жарлы-жақыбайлардың шеккен ауыр азабы мен қайғы-қасіретін терең ашып көрсетеді.

М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек» пьесасында шарифаттың қатал заңына қарсы шығып, өз тағдырларын өздері билеп, бір-бірімен қосылмақ болған екі жастың қайғылы махаббаты арқау болған. Бірімен бірі жауласқан екі рудан шыққан екі жас билердің шығарған қатал үкімі бойынша өлім жазасына кесіледі. Міне, мұнда патриархальдық-феодалдық ғұрыптың семья және неке саласындағы мейлінше артта қалған нормалары өлтіріле әшкере-

---

¹ Ч. Айтматов. Предисловие к публикации «Лихой години» М. Ауэзова. «Новый мир», 1972, № 6, стр. 17.

ленеді. Осы проблемаға «Қаракөз», «Бәйбіше-тоқал» пьесалары да арналған.

«Ескілік көлеңкесінде» деген әңгімесі мен «Қараш-қараш оқиғасы» повесінде автор өз творчествосында тұңғыш рет байлардың озбырлығына, зорлық-зомбылығына қарсы белсене күресушілердің образын жасады. Бақтығұлдың таптық санасының оянуы және өзіне опасыздық жасаған жауыз байдан әділетті кек алуы тарихи өмір шындығын реалистік тұрғыдан көрсету болып табылады. Біз бұдан капиталистік қоғамдық қатынастар элементтерінің патриархалдық-феодалдық ауылға ене бастағанын көреміз.

Жоғарыда айтылған «Қилы заман» повесі Россияның ең бір артта қалған шеткі аймағы — Жетісудағы қазақтардың бір бөлегінің 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне қатысуын көрсетуге арналған. 20-жылдардың аяғында жазылған бұл повесть автордың тарихқа кемелденген терең ой-парасатпен қарағанын байқатады. Оның тарихи концепциясы советтік тарихи ғылымда бұл оқиғаларға берілген осы заманғы объективті бағамен сәйкес келеді. Осыған байланысты Шыңғыс Айтматов былай деп атап көрсетеді: «Царизмге, оның зорлықшыл аппаратына деген өшпенділікте жас Әуезовтей соншалық суреткерлік пайымдылықпен көрсеткен, патшаның отаршылдық саясатының безбүйрек қаталдығы мен айуандығын соншалықты ашына әшкерелеген, көшпенді халықтың өзіне жат патшалық әкімшілік жүйесін қабылдамауының табиғаттың мол мысалымен ала отырып, соншалық тереңдікпен ашып берген, сорына қарай көтеріліске шығып, сонысы үшін қан жоса қырғынға ұшырап, туып-өскен жерінен қуылған қарапайым халықтың қасіретті қайғысын ет жүрегі езіле отырып айтып берген мұндай шығарманы мен шығыс әдебиеттерінен сирек кездестірдім»¹

«Түнгі сарын» пьесасында (1934 жыл) М. Әуезов әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайды кеңінен көрсету арқылы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің таптық мәнін терең ашып береді.

Алайда, Қазақстанның ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы тарихының проблемаларын М. Әуезов өзінің көркемдік ой елегінен қалай өткізгенін «Абай жолы» роман-эпопеясының материалдарына көз жіберу арқылы неғұрлым мол және байыпты түрде байқауға болады. Бұл шығарма автордың қазақ халқының тарихын жан-жақты зерттеп, терең білгенін иейлінше айқын көрсетеді.

Тарихи жанрға бой ұрған совет жазушыларының көпшілігі сияқты М. О. Әуезов те суреткер ретінде өзі көрсеткелі отырған заманға қатысты тарихи документтер мен материалдарды тарихшы-марксистерге тән аса жоғары ғылыми ыждаһаттылықпен жинап-теріп, мұқият зерттеді.

¹ Ч. Айтматов. Предисловие к публикации «Лихой години» М. Ауэзова. «Новый мир», 1972, № 6, стр. 17.

«Абай жолы» эпопеясын тарихи тұрғыдан алып зерттегенде автордың бұл шығарманың ғылыми-танымдық маңызын сөз жоқ күшейте түскен орасан зор жұмысты тамаша төзімділікпен ерінбей-жалықпай атқарғанын көреміз. Сондықтан да тарихи шындыққа сай жасалған жарқын образдар Қазақстанның өткенін зерттеу ісінде түп нұсқа материалдай әсер етеді.

М. О. Әуезовтің эпопеясын талдауға сан қайтара бой ұрған әдебиет сыны ең тандаулы деген советтік тарихи романдарға тән аса маңызды сипаттардың осы шығармадан да табылатынын және автордың ол қасиеттерді творчестволықпен дамыта түскендігін бір ауыздан атап көрсеткен болатын.

Роман-эпопеяны зерттеу советтік тарихи романның А. Н. Толстой, Ст. Злобин, Ю. Тынянов, В. Шишков, Айбек тәрізді басқа да шеберлері сияқты М. О. Әуезовтің де өзі көрсеткелі отырған заманға тек суреткер ретінде ғана емес, сонымен қатар ғалым ретінде де қарағанына көз жеткізе түседі. «Абай жолын» жазу үстінде өткен творчестволық еңбекке толы он төрт жыл, оған дейін де қажырлылықпен және үлкен мақсатпен қыруар материал жинаған, Абай өмір сүрген заманды терең зерттеуге кеткен көптеген жылдар жазушының, әдебиет зерттеушісінің және тарихшының бір арнаға құйылған сан-салалы еңбегіне толы болды. Мұның өзі эпопеяның өте-мөте сәтті жазылуын қамтамасыз етті. Міне, тап сондықтан да М. О. Әуезов жүргізген зерттеу жұмыстарының сипатына, тарихи архивтер мен әдеби қазынаға қалай қарағанына, қажетті образдарды қалай сұрыптап, өзінің ой елегінен қалай өткізгеніне назар аударып, арнайы ынта қоюға әбден болады. Бұл тұрғыдан алып қарағанда әрбір суреткердің өзіне ғана тән творчестволық жолы болатыны белгілі. Олай болса, жазушы М. О. Әуезовтің творчестволық лабораториясына бір тұрғыдан, атап айтқанда, тарихшы ретіндегі жұмысын білу мақсатымен келу дегеніміздің өзі Қазақстан тарихының эпопеяда бейнеленген проблемаларының мәнін, оның тарихи негіздерін ашып көрсету болып табылады.

Эпопеяны осы тұрғыдан талдап шығу — жазушының тарих пен тарихи өмір шындығының осы шығармада творчестволықпен шешкен проблемаларын зерттеуі тұрлаулы ете түседі. Тақырыпқа осы тұрғыдан келудің заңды екендігін қазақтың көрнекті ғалымы, академик Қ. И. Сәтбаевтың әйгілі пікірі де растай түседі. Ол «Абай жолы» эпопеясының көркемдік қасиеттерін былай қоя тұрғанның өзінде «XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының өмірі мен тұрмысының барлық сан қилы жақтарының нағыз энциклопедиясы»¹ болып табылатынын атап көрсеткен еді.

Қазақ халқының жарты ғасырлық тарихын сан қырлы шыннайы суреткерлікпен және ғылыми негізде бейнелеп беру, қазақ

¹ К. Сатпаев. Выдающееся произведение казахской советской литературы. В сб. М. О. Ауэзову. Сборник статей к его шестидесятилетию. Алма-Ата, 1959, стр. 28—29.

мәдениетінің аса көрнекті қайраткері, демократ ақыны және ағартушы Абай Құнанбаевтың толыққанды тұлғасын осы тарихи оқиғалар ортасында сомдай көрсету — эпопеяның орасан зор тарихи-танымдық маңызын арттыра түседі. Мұның бәрі де М. О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы қазақ тарихына қатысты материалдарға мейлінше бай екенін дәлелдейді.

Эпопеядағы тарихи өмір шындығы туралы сөз ете отырып, ең алдымен ондағы суреттелген тарихи процестің заңдылықтары мен қозғаушы күштері қаншалықты айқын, қаншалықты дұрыс ашып көрсетілгенін анықтап алу қажет. Біздің ойымызша, М. О. Әуезовтің бұл эпопеяда Қазақстанның ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы тарихының негізгі проблемаларын тарихи ғылым деректеріне сәйкестендіре отырып қаншалықты толық, қаншалықты дұрыс бейнелей алғандығына назар аудару пайдалы болар еді.

Осы заманғы бүкіл ғылым дамуының сара бағыты оның түрлі салаларының бір-бірімен тығыз байланыста болуында. Сондықтан да ғылымның түрлі саласымен байланыстыра жүргізген зерттеу кез келген құбылысқа жаңаша қарауға, оның осы уақытқа дейін зерттелмей келген басқа қырларын, қатпарларын, ерекшеліктерін аша түсуге мүмкіндік береді.

Тарих пен әдебиеттің бір-бірімен баяғыдан-ақ тығыз байланысты екені жалпы жұртқа аян. Ертедегі грек мифологиясында бұл екі саланың бір-бірімен апалы-сіңлілі бауырлардай деп аталуы тегін болмаса керек. «Абай жолы» эпопеясын осы уақытқа дейін көптеген әдебиет зерттеушілері жан-жақты алып қарастыра тұрса да олардың еңбектерінде халықтың жарты ғасырлық тарихының түрлі салалары бұл эпикалық полотнода қаншалықты толық та шынайы бейнеленгендігі туралы арнайы сөз болған емес.

«Абай жолы» эпопеясы бұған дейін тарихшы тұрғысынан да зерттелген жоқ. Сондықтан да біз бұл зерттеуді маркстік-лениндік методологияны басшылыққа ала отырып, екі ғылымның — тарих пен әдебиет тану ғылымының тұрғысынан жүргіздік.

«Абай жолы» эпопеясына пікір айтқан еңбек аз емес.¹

Бірақ ол шығармаларда нақты тарих пен ойдан шығарыл-

---

¹ «Алғашқы қазақ эпопеясы». Мақалалар жинағы, Алматы. 1957; Е. Ысмайылов «Абай» романы жайында». «Майдан», 1945, № 2; В. Иванов. «Жыр туралы роман», «Литературная газета». 1948, 10 ноябрь; З. Кедрина, «Абай», «Правда», 1948, 20-декабрь; тағы да соныкі. «Халық өмірінің эпопеясы». «Нәрлі бастаудан» деген кітапта М., 1960; П. Скосярев, «Абай туралы роман», «Комсомольская правда», 1949, 14-апрель; К. Зелинский. «Ақын жолы («Абай жолы» романы туралы). «Правда», 1958, 3 август; В. Смирнова. «Абай жолы» — халық жолы» (М. Әуезовтің «Абай» және «Абай жолы» романдары туралы), «Литературная газета». 1958, 16 декабрь; М. Қаратаев. Тұңғыш қазақ эпопеясы «Қазақстанская правда», 1956, 8 сентябрь; Тағы да соныкі, «Абай жолы» эпопеясына алғысөз; Алматы, 1956; Тағы да соныкі, Мұхтар Әуезов. (Творчествосы туралы жазбалар), Алматы 1967; З. Ахметов, Ы. Дүйсенбаев. «Мұх-

ған көркем шығарманың ара қатынастары, жазушының эпопеяны жазған кезде пайдаланған түп нұсқа материалдары, шығарманың тарихи негіздері, автордың ол материалдарды творчестволықпен пайдалану тәсілдері арнайы зерттеудің объектісі болған емес. Олай болса, осы мәселелерді бұл еңбекте жан-жақты қарастырудың қажеттігі мол.

«Абай жолы» эпопеясын мысалға ала отырып, жазушының шынайы тарихи фактілерді суреткерлікпен іріктеп алып, оны көркем образ жасауға пайдалана білуі, тарихи шындық пен суреткерлік шындықтың ара қатынастарын құра білуі қандай принциптерге негізделгенін қарастыру осы еңбектің міндеті болып табылады. Сонымен бірге эпопеядағы тарихи деректерді зерттеу тарихи романдардағы суреткерлікпен ойдан шығарылған және ойдан қосылған нәрселердің атқаратын ролі туралы өте мөте қызықты проблеманы «өткен өмірдің фактілерін зерттеу және ғасырлардың терең түкпіріне суреткердің қырағы көзімен үңіле қарау дегеніміз творчестволық процестің екі жағы, тарихты танып-білудің, оған етене кірігіп кетудің екі жолы»¹ деген дұрыс қағида тұрғысынан қарастыруға да мүмкіндік береді.

Абай туралы романдар, біздің көз қарасымызша, шығармадағы тарихи және көркем әдебиет негіздерінің диалектикалық бірлігін, суреткерлік творчество мен тарихи ғылымның өз ара қарым-қатынасын зерттеу үшін де қызықты бола алады. Эпопеяны осы тұрғыдан зерттеу халықтың сан қырлы өмірін бейнелеп көрсетуде жазушының тарихи фактілерді қалай іріктеп алуын, халықтың тарихи даму жолының маңызды проблемаларын дұрыс қоя білу принциптерін ашуға да мүмкіндік береді.

«Абай жолы» эпопеясы халықтың рухани мәдениеті тарихында прогрестік роль атқарған аса көрнекті адамның сүйікті бейнесі жасалып, ол шығарманың өн бойында басты тұлға болып табылатын тарихи романдар қатарына жатады. Абай бейнесі, романның сюжетінен көрініп отырғанындай тарихтың ілгері басқан қарқынды дамуымен, халықтың тарихи тағдырымен тікелей тығыз байланыста жасалған. Өйткені Абайды өз заманының қайшылықтарынан, өз халқының тағдырынан бөліп алып көрсетуге болмайтын еді. Абай сол халықтың мүддесін көздеді, оның одан әрі даму жолын көре білді. Сондықтан да оны халық өмірінен тыс көрсету арқылы Абай тағдырын оқушыға дұрыс түсіндіру мүмкін емес еді. М. О. Әуезовтің романда әлеуметтік-тарихи

тар Әуезовтің Абай туралы романдары». «Коммунист Казахстана». 1956, № 11; Е. Лизунова. «Әуезовтің романист ретіндегі шеберлігі», «Қазіргі қазақ романы» деген кітапта. Алматы, 1964; Тағы да соныкі. «Ақын және халық эпопеясы». «Мұхтар Әуезовтің шеберлігі» деген кітапта. Алматы, 1968; А. Нұрқатов. «Мұхтар Әуезовтің творчествосы», «Мақалалар жинағы. Алматы, 1965, Р. Бердібаев. «Роман және қазіргі заман». Алматы 1967 және басқалары.

¹ Л. Черепнин. Исторические взгляды русских классиков. М., 1968, стр. 86.

жағдайды мейлінше мұқият әрі шынайы көрсету арқылы Абайдың өсу жолын, оның дүниеге көзқарасының қалыптасуын, творчествосының қайнар көздерін дұрыс бейнелей білгенін зерттеп шығу да маңызды.

В. Г. Белинский былай деп атап көрсетеді: «Ақын неғұрлым жоғары тұрған сайын өзі туып-өскен қоғамға соғұрлым көп тиісті болады, оның талант-дарынының даму бағыты, типті сипаты да қоғамның тарихи дамуымен соғұрлым тығыз байланысты келеді»¹ «Абай жолы» эпопеясындағы тарихи өмір шындығын көрсету ерекшеліктерін қарастыру тарихтағы көрнекті жеке адамның бейнесін жасауға, оның тарихтағы ролін көрсетуге, осы тұрғыда сол заманды суреттеуге байланысты проблемаларды зерттеу үшін де қызықты.

М. О. Әуезов бұл мәселелерді шешу жөніндегі өз міндетін мейлінше дұрыс түсінген. Бұл ретте оның Байронды ол өзі өмір сүрген ортадан бөлек алып, жекелеген кездейсоқ оқиғаларға ғана байланысты суреттеген белгілі француз жазушысы, батыс-европа әдебиетінде биографиялық роман жанрының негізін қалаушы А. Моруаның әдісіндегі қайшылықтарды сынап, пікір айтқанын да еске сала кетудің артықшылығы жоқ. Байрон творчествосының революциялық-романтикалық сипатын анықтаған тарихи жағдайлар А. Моруа романында ақынның жеке өмір тіршілігіндегі қайдағы бір екінші дәрежелі оқиғалармен алмастырылғанын ол жіті көре білген болатын.

Творчество адамдары туралы тарихи-биографиялық романдар жазуда совет және шетел жазушылары жинақтаған тәжірибені зерттей келіп, М. О. Әуезов өзінің жазушылық практикасында олардың көркемдік шешім табу жөніндегі дұрыс нәрселерін қабылдап қана қоймай, сонымен қатар олар жол берген кемшіліктерге соқтықпауға тырысқанын атап көрсеткен болатын.

Мысалы, А. Моруаның Байрон туралы романда орын алған «өткен дәуір данышпанының өмірін натуралистік тәсілмен бейнелеуге» қарсы шыға отырып, М. О. Әуезов былай деп жазды: «Бізді бұлардың өмір баяндарындағы кездейсоқ егжей-тегжейлер мен фактілер қызықтырмайды. Халықтың жадында тарихтағы бұлардың ролі турасын айтқанда байланысты болып келетін көрнекті қайраткер өмірінің ең елеулі жақтары ғана өмір сүрді, нақ осы көзқарас тұрғысынан алғанда, ең алдымен тамаша адамдардың өмір тарихын алып қарастыру керек қой деп ойлаймын»².

Осы пікірді Багратион туралы жазылған өз романындағы тарихи материалдар жөніндегі ойларын ортаға сала келіп, тағы бір советтік тарихи романист С. Голубов та айтады: «Көркем шығарманың геройы дегеніміз жазушы өзі бейнелеп көрсеткен

¹ В. Г. Белинский. Соч. т. 1 Спб., 1907, стр. 430.

² М. О. Ауэзов. Как я работал над романами «Абай» и «Путь Абая». В кн. М. О. Ауэзов. Абай Кунанбаев. Статьи и исследования. Алма-Ата, 1967, стр. 358.

заманды қалай ұғынып, қалай түсіндіре білуінің жиынтығы. Турасын айтқанда, тарихи романның нағыз геройы оның әдеби геройының бейнесіндегі дәуірдің тап өзі болып табылады»¹

Сондықтан да эпопея авторының жалпы тарихи концепциясын, оның маңызды деген нақты тарихи проблемаларға, оларды суреткерлікпен сомдап көрсете білуге деген көзқарасын, М. Әуезов творчествосына тарихи ғылымның тигізген ықпалын қарастыруға баса көңіл бөлген жөн.

«Абай жолы» эпопеясының жазылу тарихын, сондай-ақ СССР-дің басқа да халықтарының әдебиеттеріндегі тарихи роман жанрының қалыптасу тарихын зерттеу бұл процестің советтік тарихи роман жанрының дамуында ортақ заңдылықтары бар екенін мейлінше айқын көрсетеді. Советтік тарихи роман жанрының қалыптасуы 20-жылдардан басталды. 20-жылдардағы таңдаулы тарихи романдардың авторы болған совет жазушылары өткен заманды суреткерлікпен ой елегінен өткізудегі алғашқы ізденулерінде-ақ маркстік-лениндік дүниетанымға арқа сүйеді. Олар тарихи өмір шындығын көрсетудің XIX ғасырдағы орыс классиктері А. Пушкиннің, М. Лермонтовтың, Н. Гогольдің, А. Толстойдың және басқалардың творчествосында өркен жайған таңдаулы дәстүрлерін одан әрі дамыта түсуге ұмтылды. Л. Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік» эпопеясында өткен заман нақты тарихи жағдайда, шыншылдықпен мейлінше толық бейнелей көрсетілген болатын. Советтік тарихи романистер ең алдымен осы принципті игеріп, творчестволықпен дамыта түсті. Дегенмен де бұл арада Л. Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік» эпопеясында қоғам өмірін жан-жақты, терең әрі сан қырынан алып суреткерлікпен бейнелеп көрсетудегі азаматтық сарын, тарихты жасаушы халық екенін типтік жағдайда көрсетуге негізделген суреткерлік психологизм, шынайы патриотизм рухындағы реалистік принциптер осы уақытқа дейін қол жетпес асқар биіктей болып қалып келе жатқанын айта кету керек.

XIX ғасырдағы орыс классиктері өз шығармаларында оқиғаны тарихи тұрғыдан баяндау принциптеріне бой ұрды. Онда геройлардың жеке тағдырларын заманның аса маңызды құбылыстарын бейнелейтін нақты тарихи оқиғалармен тығыз байланыстыра отырып көрсету дәстүрі мейлінше маңызды да шешуші орын алды.

Орыс классиктерінің адам мен қоғамның бір-бірімен өз ара байланысы туралы мәселені творчестволықпен шешу жөніндегі бұл маңызды суреткерлік жаңалығы советтік тарихи романда да басшылыққа алынды, сөйтіп маркстік-лениндік методология негізінде одан әрі дами түсті.

20-жылдардағы совет әдебиеті үшін өткендегі халық қозғалысы халықтың Ұлы Октябрь социалистік революциясына

---

¹ С Голубов. «Правда и вымысл в советском историческом романе». «Вопросы литературы», 1958, № 1, стр. 84.

дейінгі өзінің әлеуметтік азаттығы жолындағы жан қиярлық күресі тақырыптарына бой ұру мейлінше тән болып келеді. Сөйтіп, елдің тарихын халық бұқарасы күресінің тарихы ретінде суреткерлікпен көрсету жолында алғашқы әрекеттер жасалды. Міне, тап осы уақыттан бастап тарихи роман совет әдебиетінің негізгі жанларының біріне айналды. Тарихи тақырыпқа бой ұру А. П. Чапыгиннің «Степан Разин» романы сияқты елеулі шығарманың тууына себеп болды. Бұл роман тұңғыш советтік тарихи роман еді. Онда шаруалар көтерілісі бірінші рет шындыққа сай, дұрыс суреттелді, бұрынғы дворяндық-буржуазиялық әдебиеттегі дәстүр бойынша «бүлікшіл» атанып келген С. Разин халық батыры ретінде көрсетілді.

Советтік тарихи прозаны дамытуға О. Форштың «Тас жамылғандар» (1923 ж.), Ю. Тыняновтың «Кюхля» (1925 ж.), «Уәзір Мұхтардың ажалы» (1928 ж), кейініректе жазған «Пушкин» романдары үлкен үлес болып қосылды. Мұның өзі совет әдебиетінде тарихи-өмірбаяндық жанрдың пайда болуы еді.

Ю. Тыняновтың принципті түрдегі өзі суреттеп отырған жаңа творчестволық дәуірді мұқият зерттеу тарихи материалдың мәніне терең бойлаумен тығыз байланысты болды. Мұндай деректерді зерттеу кезінде ашылған жаңалықтар да аз емес еді. Сондықтан да мұның өзі — роман зерттеу деген жаңа ұғым тудырды. Мұның бәрі де тарихты тұрпайылықпен суреттеу, іс жүзінде бұрмалап немесе асыра мақтап көрсету сияқты 20-жылдарда жиі-жиі кездесіп қалатын ағымға қарсы соққы беруде аса маңызды роль атқарды. Ю. Тынянов пен О. Форш өздерінің геройларын көрнекті қайраткерлер, бостандық жолындағы жалынды күрескерлер, өз дәуірінің прогресшіл бағыттарын білдірушілер ретінде суреттей білді.

Советтік тарихи романның 30-жылдардың бас кезінде қол жеткен елеулі табыстарын көрсете келіп, М. Горький 1931 жылы былай деп жазды: «Петр I». Жібек арқаулы Чапыгиннің «Степан Разины», Георгий Штормның талантты «Болотников туралы дастаны», Юрий Тыняновтың өте жақсы екі романы — «Кюхля» мен «Уәзір Мұхтардың ажалы» және Николай I-нің заманы туралы бірнеше өте-мөте елеулі кітаптары бар»¹.

30-жылдарда А. Толстойдың екі томдық «Бірінші Петр» романы мен В. Шишковтың «Емельян Пугачев» (1939—1945 жылдар) романның жарық көруі совет әдебиетінде тарихи роман жанрының шынайы гүлдене түскенін көрсетті. Бұл шығармаларда идеялық және композициялық жағынан алып қарағанда халықтың коллективтік образы бүкіл баяндаудың өзегіне айналып әрі романның сюжетін дамытып отырады. 30-жылдарда көп томдық эпопея жанры С. Н. Сергеев-Ценскийдің «Севастополь сергелдеңі» арқылы да көрінді.

Тарихи революциялық тақырып О. Форштың Радищев тура-

---

¹ М. Горький. Собрание соч. в 30 т. М., 1953. т. 25, стр. 254.

лы жазған «Якобин ашытқысы», «Қазан помещицасы», «Қатерлі кітап» деген трилогиясында (1935—1938) одан әрі дамытылады. В. Янның «Шыңғыс хан», «Батый». С. Бородиннің «Дмитрий Донской» романдары сияқты халықтың шетел басқыншыларына қарсы қаһармандық күресіне арналған шығармалар Ұлы Отан соғысы қарсаңында өте маңызды тәрбиелік роль атқарды.

30-жылдары советтік тарихи романның дамуындағы жаңа кезең ең алдымен А. Толстойдың есімімен және оның классикалық тарихи романы «Петр I-нің» жазылуымен байланысты болды.

Адам мен тарихты бейнелеп көрсету, тарихи деректерді творчестволықпен пайдалану — өткен тарих пен қазіргі заманның өз ара байланысын көрсету. Ол тарихи өмір шындығын көрсетудің дәуірді көркемдік құралдар арқылы шынайы суреттеу, оны маркстік тұрғыдан баяндау, сол дәуірдің таптық қайшылықтарын нақты тарихи жағдайда алып бейнелеу, тарихи даму перспективасын дәл белгілеп алу сияқты аса маңызды проблемаларын дұрыс шешіп, советтік тарихи романды одан әрі дамытуда түбегейлі роль атқарды.

«Осы бір тамаша шығармада советтік тарихи көркем әдебиеттің жаңашылдық мәні барлық күш-қуатымен айқын көрінді. Осыдан кейін тарихи өткен заман туралы бұрынғыша жазу енді мүмкін болмай қалды»¹

30-шы жылдардағы советтік тарихи романның дамуына А. Толстой енгізген жаңа көркемдік принциптерінің орасан зор ықпалы туралы айта келіп, Степан Злобин шығармадағы «Характерлердің төтенше кең диапозонын, кейіпкерлерге мейлінше дара және дәл берілген әлеуметтік мінездемелерін, өздерінің тарихи даму барысында кейіпкерлердің психикасын шұғыл түрде және заңды етіп қайта жасаудың үлгілерін, тарихи фактілердің тарихтан алатын орны мен арақатынасын анықтай білудің және халық бұқарасының тарихи оқиғалар кезінде алатын творчестволық маңызын, қоғамдағы прогресшіл және керітартпа таптық бағыттарды дұрыс бейнелей білудің жарқын мысалдарын² ерекше атап көрсетті.

30-жылдардағы советтік тарихи роман жанрын дамытудағы қарқынды өрлеу бүкіл советтік әдебиеттің дамуымен, социалистік реализм әдісінің берік орнығуымен тығыз байланысты. Михаил Шолохов социалистік реализмнің жаңа методологиялық позициялары тұрғысынан классикалық советтік эпопеяның үлгісі «Тынық Донды» жазды. Онда халық өмірінің ең тереңдігі, қат-қаттары мейлінше кеңінен көрсетілген. С. Айнидің, Айбектің, М. Әуезовтің, А. Файзидің, Н. Рыбактың, К. Лордкипанидзең, Ст. Зорьянның және басқа да СССР халықтары жазушыларының тарихи өткен заманды суреткерлік ой елегінен өткізу проб-

¹ Г. Ленобль. Писатель и его работа. М., 1966. стр. 384.

² Бұл да сонда.

лемаларын шешу мен творчестволық ізденістеріндегі табыстары көп жағдайда олардың орыстың советтік тарихи роман дәстүрлері М. Горькийдің, А. Толстойдың, Ю. Тыняновтың, О. Форштың, А. Серафимовичтің, М. Шолоховтың және басқалардың шығармаларындағы өткен заман тақырыбын тарихи жанр саласында социалистік реализм тұрғысынан шыншылдықпен көрсету принциптерін орнықтырған творчестволық тәжірибені құмарта қабылдауына байланысты. Бұл ретте ең басты ұстаздық роль атқарған әрине М. Горький болды. С. М. Петров өзінің монографиясында: «Советтік тарихи беллетристикада тарихи өмір шындығын тереңдете түсуге, оның эпикалық тенденцияларын күшейте түсуге Горькийдің орасан зор, терең әлеуметтік тарихи өмір шындығына толы «Артамоновтар ісі» және «Клим Самгиннің өмірі» эпопеялары мейлінше зор ықпал етті»¹— деп атап көрсетті.

Горький шығармаларындағы тарихи өмір шындығының басты жеңісі қоғамның тарихи даму процесінің, ондағы идеологиялық күрестің аса маңызды заңдылықтарын дұрыс бейнелеп көрсету болып табылады.

Қоғамның рухани өмірін көрсетуде Горький шығармаларындағы тарихи өмір шындығының аса терең тамырлары жаңа әдіс — социалистік реализм әдісіне соншама тән болып табылатын психологиялық талдау мен кеңінен жасалған әлеуметтік талдаудың бірімен-бірі етене ұштасуы, тарихи даму процесінің «механикасының» өзіне бойлап енуден² басқа ешнәрсе де емес...

М. Әуезов «Абай жолы» эпопеясын жазуға 30-жылдардың орта шенінде кірісті. Бұл кезде советтік тарихи романның біз жоғарыда сөз еткен негізгі жаңашылдық сипаттары анықталып болған еді. Советтік тарихи романдарда ғылыми тұрғыдан танылған тарихи даму процесі мейлінше терең және сан алуан түрінде көрінді, ал халық тарихтың субъектісі, тарихи даму процесін алға апарушы ретінде бой көрсетеді.

Сонымен бұл көмекші оқу құралында біз жоғарыда атап көрсетілген міндеттермен қатар тарихты ғылыми және суреткерлік ой елегінен өткізудің советтік тарихи романдарда орныққан негізгі принциптерін М. Әуезовтің творчестволықпен өзіндік қолдану тәсілдерін зерттеуді, «Абай жолы» эпопеясындағы тарихи өмір шындығының негізгі ерекшеліктерін, осы жанрды байыта түсуде оның қосқан жаңашылдық үлесін ашып көрсетуді мақсат еттік.

Тарихнамалық шолуда М. О. Әуезовтің романды жазуға жұмсалған көп жылғы еңбегі негізінде Абай Құнанбаевтың өмірбаянын, творчествосы мен өмір сүрген заманын зерттей отырып, қандай тарихи деректерді пайдаланғанына және оларды талдау

¹ С. Петров. Советский исторический роман. М., 1960, стр. 73.

² Б. Вальбе. «Жизнь Клим Самгина», «в свете истории русской общественной мысли». М.—Л., 1966, стр. 40.

тәсілдеріне қатысты мәселелерді қарастыра кетудің толық реті бар

М. О. Әуезов өзі мұғалімдер семинариясының шәкірті, ал содан кейін Ленинград университетінің студенті болып жүрген кезінің өзінде-ақ Абайға ерекше ынта қоя бастағанын жазған болатын. Болашақ эпопеяның авторы осы жылдардың өзінде-ақ Абайдың жақындары — зайыптары Әйгерім (1918 жылы қайтыс болды), Ділдалармен (1924 жылға дейін өмір сүрген), ақынның әкесі Құнанбайдың тоқалы Нұрғаныммен, ақын Көкбаймен және басқаларымен әңгімелесіп, сұрастыра жүріп, өз кейіпкерлерінің өміріне тікелей қатысты көптеген қызықты фактілер жинап алған еді. Сондай-ақ қазақ әдебиеті классигінің өмір тарихына байланысты көптеген қызықты мәліметтерді жазушының атасы Әуез айтып берген болатын. Ол Абай Құнанбаевты жақсы білетін, оның үстіне ақынның замандасы еді.

Алайда бұл кезде М. О. Әуезов өзінің Абаймен әуестенуін әлі де болса елеулі нәрсе деп қарамаған еді. Кейін ол былай деп жазды: «Биограф ретінде Абайдың өмірі туралы материалды 1930 жылдан кейін іле-шала толық қолға алдым. Амал қанша, бұл уақытқа қарай оны білетін адамдардан бірнеше қарт қана тірі болатын. Дегенмен Абайдың замандастарының аузынан тікелей естіген менің әңгімелерім 1933 жылдан бастап баспасөз бетінде көріне бастады»¹.

Жұртқа мәлім, Абай туралы революцияға дейінгі жазба деректер, негізінен алғанда, Абай өлеңдерінің 1909 жылы шыққан К. Ысқақов жазған алғы сөзде қамтылған өмірбаян мен жергілікті баспасөз бетінде кездесіп қалатын бірқатар мақалаларға ғана саятын. Әдетте тарихи қайраткердің өмір тарихын зерттеуге қажетті күнделіктер, хаттар, мемуарлар сияқты материалдар атымен жоқ болғандықтан Абайдың өмір жолын жазып шығу үшін негізгі, кейде бірден-бір тарихи дерек оның замандастарының естеліктері ғана болды.

М. О. Әуезовтің жеке өзінің архивінде Абай туып өскен жері Семей облысының Абай ауданына жазушы отызыншы және қырқыншы жылдары барған сапары кезінде ақынның өмірі мен дәуірі жөнінде Абай Құнанбаевтың замандастары айтып берген әңгімелердің тамаша жазбалары сақталған.

Бұлардың ішінде 30 шы жылдарға жататын ең алғашқылары Абайды жеке өз басы жақсы білетін немесе ол жөнінде өз әкелерінен, жақындарынан және ақынның замандастарынан естіген әңгімелерден есте сақталып қалғандарын ауызба-ауыз айтып берген адамдардан жазып алынған. Осы мағлұматтардың ішінде М. О. Әуезов, Мадияр, Ермұса, Құлыншақтың немересі, тәрғай руының старшины Тұмабай Наданбаев сияқты қарттардан, Әлімбеттен, Қатпа Құрамжановтан, Сыдық Махмұдовтан, Қа-

¹ М. О. Әуезов. Мен «Абай» және «Абай жолы» романдарын қалай жаздым. Кітапта: М. О. Әуезов. Абай Құнанбаев, (Мақалалар мен зерттеулер) Алматы, 1967, 360-бет.

сеннен, Бөкеннен, Әкірам Ысқақовтан, ақын Төлеу Көбдіковтан, Абайдың немересі Уасиладан, келіні Қамалиядан тағы басқалардың айтуынан жазып алған деректері де бар.

М. О. Әуезовке жазушы Сапарғали Бегалин де аса бағалы мәліметтер берген (ол мұны осы жылдары Абайдың туған жерінде жүргенде жинап-терген болатын). «Абай жолының» авторы романды жазу үстінде бұл мәліметтерді де кеңінен пайдаланды. С. Бегалиннің берген материалдары арасында Баймағамбет Айтқожинмен болған әңгіменің жазбалары Абайдың мінез-құлқына байланысты әрі қызықты, әрі егжей-тегжейлі деректерге өте бай. Мұнда ақын айтыпты деген бірқатар жеке пікірлер, әзіл-оспақтар, музыкант Мұқа Әділханов туралы және басқа да жайлар жөнінде мәліметтер мол.

М. О. Әуезовтің бұл жазбаларының барлығында да ақынның өмірбаянына қатысты фактілермен қатар халықтың мақал-мәтелдері, ескі сөздер мен сөз тіркестері жиі ұшырайды. Жазушы мұның бәрін де заман рухын, сол замандағы адамдардың сөйлеу ерекшеліктерін дәл беру үшін шебер пайдаланды.

Абайдың туған жерінде жүріп М. О. Әуезов жазып алған мәліметтердің көпшілігі жер дауы, жесір дауы кезінде қолданылатын праволармен, қазақтың өлген адамды жерлеу, құда түсу, қыз ұзату, келін түсіру сияқты әдет-ғұрыптарына қазақ календары, аспан әлемі туралы ұғымдарға қатысы бар этнографиялық деректерге байланысты. Әрине, бұл сияқты ауызша сұрастыру арқылы жиналған деректер документ ретінде, еш жерде тіркелмейді. Бірақ мұның өзі ол деректердің құндылығын кеміте алмайды. Керісінше, бұлар кәдімгі тарихи документтермен қатар тек көркем шығарма үшін ғана емес, сонымен қатар тарихи зерттеулер үшін де толық құнды материал бола алады.

М. О. Әуезовтің бұл жазбалары тап-тұйнақтай қысқа және үзінді сипатта екенін айта кету керек. Өйткені бұлар оның өзі бұрыннан, жас шағынан жақсы білетін фактілерге қосымша деректер ғана болып келеді. М. О. Әуезов Абай образын суреткерлікпен жасағанға дейін атқарған материал жинау жөніндегі өзінің осы бір ұзаққа созылған жұмысын «көшіп кеткелі керуеннің жұртына келіп сөнген оттың ақырғы қоламса шоғын тапқан және өзі үрлеп, осы шоқты шалқыған алау етіп жаққысы келген кешігіп қалған жолаушының еңбегімен» бейнелеп теңейді.

«Қарттардың күнгірт тартқан естеліктері,— дейді Мұхтар Омарханұлы,— Абайдың жастық шағы жөнінде маған жол көрсеткен болды, алпыс жастағы Әйгерімнің бет әлпетіне қарап мен бір кезде ақынды баурап алған оның тамаша жастық шағының көрік келбетін қалпына келтіруге тырыстым»¹.

Абай Құнанбаевтың өмір тарихын дұрыс көрсету үшін сұрастыру арқылы алынған мәліметтерінің шешуші маңызы болды. Бұл ретте М. О. Әуезов Абайдың ақындық творчествосында оның

---

¹ Бұл да сонда.

өз өмірбаяны туралы нақты фактілердің аз екендігін атап көрсетеді. Өйткені жеке адамдарға байланысты көптеген есімдер немесе егжей-тегжейлі деректерді кезінде ақынның өзі сызып тастаған немесе ақынның өлеңдерін ауызша айтып таратушы замандастары ұмыт қалдырған болуы мүмкін. М. Әуезов романды жазу үстінде өзінің қалай жұмыс істегені туралы әзірлеген лекция тезистерінде Абайдың кейбір арнау өлеңдерін де жинағанын, ол өлеңдердегі жеке адамдардың есімдерін қалпына келтіргенін атап көрсетеді¹

М. О. Әуезов Абай өмір сүрген заманды жазу үстінде, оның өзі атап көрсеткендей, мемуар сипатындағы түп нұсқа деректермен қатар, Қазақстанның өткен тарихын маркстік-лениндік тұрғыдан түсіндірген тарихшылардың зерттеулерін де молынан пайдаланды. М. О. Әуезовтің тарихи түп нұсқа деректерді соншалықты мол қамтығанын жазушының ақынға және ол өмір сүрген заманға арналған жеке мақалалар мен зерттеулерден мейлінше көп үзінділер алғанынан да, көптеген еңбектерге арнайы белгі салынғанынан да, қыруар архив деректерін пайдаланғанынан да көруге болады. М. О. Әуезовтің тарихи материалды терең игеруіне «Қазақ ССР-інің тарихы» атты үлкен еңбекті жазуға оның авторларының және редакторларының бірі ретінде тікелей қатынасуының да пайдасы зор болды. Жазушының архивінде ол өзі қарастырып отырған заманның түрлі проблемаларын марксизм-ленинизм классиктерінің еңбектері тұрғысынан терең зерттегенін көрсететін деректер де аз емес. Мәселен, эпопеяның соңғы кітабында Россияның саяси тарихының мәселелерін кеңінен қамти отырып, М. О. Әуезов сол кездегі оқиғаларға лениндік тұрғыдан баға беруді басшылыққа алады. Бұл жөнінде, атап айтқанда, В. И. Лениннің еңбектерінен Россиядағы шаруалардың қоныс аударуы, революциялық-демократиялық қозғалыстың даму тарихы, орыс-жапон соғысы сияқты тағы басқа да проблемаларға қатысты үзінділерді ерінбей-жалықпай мұқият жазып алғаны дәлел бола алады. Жазушының архивінде сақталған конспект жазбалар оның тарихи жанр теориясы туралы Белинский айтқан ойлар мен қағидаларды да зор ынта қоя отырып, терең зерттегенін көрсетеді.

Біздің ойымызша, «Абай жолы» эпопеясының аса зор танымдық маңызы романда халық өмірінің көптеген жақтары соншалықты қызық әрі айқын суреттеліп жазылуы автордың арнаулы тарихи әдебиеттерді оқып, зерттеуіне ғана емес, сонымен қатар өз романының оқиға желісі дамитын жерлерде Октябрь революциясына дейін өткізген бала кезі мен жастық шағында алған әсерлері мен естеліктеріне де байланысты. 1897 жылы дүниеге келген және қазақтардың революцияға дейінгі өмірін өз көзімен көріп, жіті байқаған М. О. Әуезовтің өзі туралы: «Өзімнің көргенімнің, басымнан өткенімнің, бақылағандарымның барлығына

---

¹ Мұхтар Әуезовтің әдеби музейі. Архив № 325, папка 97-бет.

қарағанда мен ХХ ғасырдың ортасына тіпті европалық емес, азиялық орта ғасырдың бір қырынан келгендеймін»¹ деген болатын. Сонымен М. О. Әуезов өзіне етене жақын да әрі жақсы мәлім ортаны, өзі басынан кешірген заманды шеберлікпен суреттеп шықты.

Өмір шындығын едәуір дәрежеде өзінің жеке басының тікелей араласуы арқылы, өз өмірбаяны арқылы көрсете білген М. О. Әуезов еңбегінің осы бір ерекшелігі, халықтың өткен өмірін зерттеуде ешқандай білімдарлық орнын толтыра алмайтын ерекшелігі, оның творчествосын А. Н. Толстойдың Петр I-ні жазу үстіндегі еңбегінің кейбір ерекшеліктерімен жақындата түседі.

Әдеби сын А. Толстойдың Петр заманы туралы романына «жазушының балалық шағынан қалған естеліктері негізіне орыстың өткендегі көне өмірін тікелей сезе білуі, патриархалдық орыс провинциясын, деревнясын терең білуі толық енді² деп кезінде талай рет атап көрсеткені мәлім. Алексей Толстой жеке өзінің естеліктері Петр I-туралы романдағы орыс тұрмысын суреттеп жазуға қатысты болғанын былай деп атап көрсетеді: «Егер мен деревняда емес, қалада туған болсам, балалық шағымнан осы бір мың-сан заттарды — дала алқабындағы, қаңыраған деревнялардағы осы бір қысқы бұрқасын боранды, әулие-әнбилерді, үйшіктерді, сәуегейлікті, әңгіме-ертегілерді, күн шуақтарды, ерекше бір исі аңқыған пішендерді білмеген болар едім, мен сірә, ескі Москваны осындай етіп сипаттап жаза алмас едім. Ескі Москваның көріністері менің алдымда сонау алыстағы балалық шақтан қалған естеліктерден сынғырлап естіліп тұрды. Сөйтіп осыдан келіп, дәуірді, оның заттық тұрпатын сезу пайда болды. Бұл адамдарды, бұл типтерді мен кейінірек тарихи документтер бойынша тексеріп көрдім. Бұл документтер менің романды дамыта түсуіме мүмкіндік берді, бірақ сонау алыста жатқан балалық шақтағы әсерлерден келетін дәмін татып, көзбен көріп қабылдаған әсер, айтып шығу қиынға түсетін, сол бір нәзік, болар-болмас елесімен есте қалған заттар өзім сипаттап жазған дүниеге заттық тұрпат берді»³

М. Әуезовтің творчестволық әдісінің ерекшелігі автордың ауызша әңгімелеу, сұрастыру арқылы жинақталған және жазба түрінде кездесетін деректерді өзі суреттеп жазып отырған заманға тән құбылыстармен, яғни өз көзімен көріп, басынан кешірген жайлармен шебер ұштастыра білуінде, яғни автордың сол заманның тұрмыс салтымен, табиғатымен, өмірлік құбылыстарының көп қырларымен жете таныс болғандығында.

М. О. Әуезов Абайдың Семейдегі саяси жер аударылғандармен өз ара байланысы мен қарым-қатынасын терең зерттеді. Сөйтіп, ХІХ ғасырдың екінші жартысында Россияда өрістеген революциялық-демократиялық қозғалыстың түрлі кезеңдерімен

¹ М. Әуезов. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1961, стр. 56.

² А. Н. Толстой. «Петр I» (Коментария). М., 1947, стр. 793.

³ А. Н. Толстой. О литературе, М., 1956. 332 стр.

байланысты тарихи әдебиеттермен мұқият танысты. Мұны жазушының архивінде сақталған жазбалардан айқын көруге болады. Оның сонау 1946 жылғы конспектілерінің өзінде Н. Г. Чернышевский, оның серіктері Н. В. Шелгунов, М. Л. Михайлов, А. Серно-Соловьевич, сондай-ақ кейінгі кезде саяси жер аударылған, сөйтіп Абайға үлкен ықпал жасаған Е. П. Михаэлис¹ туралы жазылған арнаулы әдебиеттерден жазып алған көптеген ұзақ-ұзақ үзінділер бар.

О. М. Әуезов народоволецтердің қызметін зерттеу ісіне де соншалықты ұқыптылықпен қарады. Бұл ретте ол тек тарихи әдебиетті ғана емес, сонымен қатар сол кездегі мезгілді бапасөзді де шолып шықты. Жазушының архивінде 1881 жылы 1 марттағы оқиғалар туралы «Вестник Европы», «Сын отечества», «Русский вестник», «Отечественные записки» сияқты журналдардан, «Семипалатинские областные ведомости», «Туркестанские областные ведомости» сияқты провинциалдық газеттерден, тағы басқа әдебиеттерден² жинақтаған мәліметтер бар. М. О. Әуезов сол кездегі мерзімді баспасөздің пікірлеріне сүйене көрсетуге тырысады. Эпопея авторы сонымен қатар Абайдың досы — народоволец Н. Долгополовтың Қазақ ССР тергеу ісінен мол-мол үзінділер жазып алған.

Жазушының осы конспект жазбаларына қарағанда, М. О. Әуезов, народоволецтердің қызметін зерттей отырып, олардың Россиядағы революциялық қозғалыс тарихында қандай роль атқарғаны жөніндегі лениндік бағаны басшылыққа алғаны айқын көрінеді³.

Сыншылар М. Горькийді советтік тарихи романның атасы⁴ деп тегін атамаған. Оның көптеген бағалы пікірлерінде советтік тарихи-көркем әдебиет халықтың өміріне көбірек көңіл бөлуі тиіс⁵ деген пікір баса айтылады. «Абай жолы» эпопеясына жасалған талдау М. О. Әуезовтің романды жазу кезінде өзінің творчестволық практикасында М. Горькийдің осы маңызды пікірін берік есте ұстағанын мейлінше айқын көрсетеді.

Автордың тарихты өз тұрғысынан қалай пайымдауына байланыстыра келіп, романның идеялық мазмұнын зерттеген кезде шығарманың қолжазбасына жасалған сын-ескертпелерге және автордың сол сын-ескертпелерден творчестволықпен тиісті қорытынды шығарғанына назар аударудың ғылыми маңызы бар. Жазушы өз романының сыншыларымен тап осындай аса бір жемісті ынтымақтастық орната білді. Мұны эпопеяның үшінші және төртінші кітабын орыс тілінде тұңғыш рет басып шығарған

---

¹ Архив, М. Әуезовтің әдеби музейі, папка № 395, 55, 56, 61, 62, 63, 64, 69 т. б. парақтар.

² Бұл да сонда, 3—6. 60 парақтар.

³ Бұл да сонда, 45, 57 58 т. б. парақтар.

⁴ С. Петров. Советский исторический роман. М., 1960, стр. 73.

⁵ М. Ленобль. История и литература. М., 1960, стр. 248.

М. О. Әуезов. Өзінің кабинетінде.

кезде «Знамя» журналының редакциясымен қалай жұмыс істескен мысалынан да байқауға болады.

Мәселен, көрсеткен белгілеріне қарағанда, автор өзі қабыл алған елеулі сын-ескертпелер мыналар: «... XIX ғасырдың аяғындағы қазақ қоғамының әлеуметтік жіктелуін неғұрлым анығырақ көрсету керек. Сіз қазақ кедейлерінің жергілікті феодалдар тарапынан тағылықпен қаналуын сенімді түрде көрсете алғансыз, бірақ сіз қазақ халқының патша өкіметі тарапынан отар ретінде қаналуын әлі де жеткілікті көрсете алмағаныңыз айқын.

... Қазақ кедейлерін екі жақты қанау тақырыбы романда мейлінше айқын ашып көрсетілуі тиіс...»

Сондай-ақ М. О. Әуезовке Базаралының ішкі жан дүниесін айқынырақ аша түсу туралы кеңес береді: «...барлық жеңілістерден кейін осы бір стихиялық сотқар, сірә, байларға қарсы күрес жолдары жайында ойланған болар». Сонымен бірге редакция романды сол кездегі нақты тарихи-революциялық оқиғалармен бұрынғыдан да көбірек молықтыра түсуге ұсыныс жасады. «Мұны ең алдымен Петербургтан Сарыарқаға екі рет келген (роман беттерінде) Әбіштің образы арқылы сенімді түрде шешуге болар еді. Сірә, Әбіштің образы сол заманның алдыңғы қатарлы ойпікірімен, мақсат-мүддесімен толықтырылуы тиіс. Өйткені оның жолай Қазанда болуы да мүмкін еді ғой. Ал сол кезде жас Ленин таныла бастады емес пе. Біздің пікіріміз бойынша, Әбіштің қазіргі тұлғасы, тым солғын, шартты-романтикалы әрі тартымсыз...»¹.

Егер романның үшінші кітабының қолжазбасын журналда

---

¹ М. Әуезовтің әдеби музейінің архиві. № 395 папка, 102-парақ.

жарияланған нұсқасымен салыстыратын болсақ, М. О. Әуезов әлгі сын-ескертпелердің көпшілігін еске ала отырып, романды баспаға әзірлеу процесінде тиісті қосымшалар мен толықтырулар жасағанын оп-оңай көре аламыз. Бұл ретте біз автордың назарын романдағы тарихи өмір шындығын тереңдете түсуге аударған сын-ескертпелердің ерекше маңызды болғанын атап көрсеткіміз келеді. М. О. Әуезов қолжазбаларының архивте сақталған нұсқасынан айқын көрінетін тексті өңдеу, түзету жасау, қосымшалар енгізу, стильдік ерекшеліктерді жетілдіру сияқты қыруар жұмыстың сипаты қандай болғанының өзіне талдау жасау біздің ойымызша, жазушының творчестволық лабораториясын зерттеу саласындағы дербес ғылыми жұмысқа тақырып бола алар еді.

«Абай жолы» эпопеясын жазудағы түп нұсқа деректерді зерттеу және шығармадағы тарихи өмір шындығына жан-жақты талдау жасау қажеттігіне байланысты біз бұл зерттеуді жүргізген кезде Қазақстанның революцияға дейінгі тарихына қатысы бар әдебиеттерді мейлінше мол қамтып, мұқият танысуымызға тура келді¹

Сонымен бірге жұмыс қазақ әдебиет тану ғылымының бір саласы болып табылатын Абай тану² жөніндегі негізгі еңбектерді ескере отырып жазылды.

---

¹ Қазақ ССР-нің тарихы. I т., Алматы, 1957; Е. Бекмаханов. Қазақстанның Россияға қосылуы. М., 1957; Соныкі. XIX ғасырдағы Қазақстан тарихының очеркі. Алматы, 1966; Б. Сүлейменов. XIX ғасырдың ақыры мен XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстандағы аграрлық мәселе. Алматы, 1963; С. Толыбеков. XVIII—XIX ғасырдағы қазақтардың қоғамдық-экономикалық құрылысы. Алматы, 1959; С. Зиманов. XVIII ғ. аяғы XX ғ.-дың бірінші жартысындағы қазақтардың саяси құрылысы. Алматы, 1958; Соныкі. XIX ғ.-дың бірінші жартысындағы қазақтардың қоғамдық құрылысы. Алматы, 1960; В. Ф. Шахматов. Қазақстандық жайлымды-көшпелі қауым. Алматы, 1964; Е. Ділмұхамедов, Ф. Маликов. Революцияға дейінгі Қазақстанның жұмысшы табы тарихының очеркі (XIX ғ.-дың екінші жартысы—XX ғ. басы). Алматы, 1963; Ғ. Сапарғалиев. Патша өкіметінің Қазақстандағы жазалау саясаты. Алматы, 1966; Ә. Еренов. Қазақтардың феодалдық жер қатынастарының тарихы жөніндегі очерктер. Алматы, 1961; Т. М. Культиелев. Қазақтардың қылмыстық әдет правосы, Алматы, 1955; П. Г. Галуза. 1867—1914 ж. Қазақстанның оңтүстігіндегі аграрлық қатынастар. Алматы, 1965 ж. «Қазақстан Октябрь қарсаңында». Мақалалар жинағы. Алматы. 1968 ж. және басқалары.

² М. О. Әуезов. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. Алматы, 1967; Мұқанов Сәбит. Жарқын жұлдыздар. Шоқан Уәлиханов пен Абай Құнанбаевтың өмірі мен творчествосы туралы. Алматы, 1964; Х. Жұмалиев. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі, 2-том. Абайдың өмірі мен творчествосы. 1960; А. Нұрқатов. Абайдың ақындық дәстүрі. Алматы, 1966; Ә. Жиреншин. Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары. Алматы, 1959; Дербісалин Әнуар. Қазақтың Октябрь революциясы алдындағы демократияшыл әдебиеті. Алматы, 1966; Б. Кенжебаев. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. Алматы, 1968; Х. Сүйіншәлиев. Абайдың кара сөздері. Алматы, 1956; М. С. Сильченко. Абай. Өмірі мен творчествосының очеркі. Алматы, 1957; З. Ахметов. Лермонтов және Абай. Алматы, 1954;

Тарихи романға байланысты тарихнама мәселесін зерттеу орыс советтік тарихи романы жайында жазылған еңбектерде жеткілікті дәрежеде толық қамтылған.

Соғысқа дейінгі дәуірдегі совет әдебиетіндегі тарихи роман жанрының қалыптасуы мен дамуын талдауға арналған сын әдебиеттерді қорытып, жинақтау И. Т. Изотовтың «Советтік тарихи роман сыны тарихынан» (20—30-жылдар). (Орынбор, 1967) деген монографиясында жүзеге асырылды. Бұл кездегі ең елеулі еңбек М. Серебрянскийдің «Советтік тарихи роман» (М., 1936) деген зерттеуі болып табылады.

Ұлы Отан соғысы жылдарында тарихқа, әсіресе оның шетел басқыншыларына қарсы күрестегі қаһармандық кезеңдеріне деген ынтаның арта түсуі әбден заңды еді. Міне осындай жағдайда СССР Жазушылар одағы «Ұлы Отан соғысы кезінде басылған көркем шығармалардағы тарихи тақырып» (1943), «Тарихи көркем шығармалардағы шындық пен ойдан қосылған жайлар» (1945 ж.) деген тақырыптарда советтік тарихи романның даму проблемаларын талқылауға байланысты екі дискуссия ұйымдастырды. 50—60 жылдары бірқатар көрнекті совет әдебиет зерттеушілерінің еңбектерінде тарихи роман жанры ерекшелігінің жалпы теориялық мәселелері одан әрі дамытылды.

Мұндай еңбектердің қатарында Г Ленобльдің «Тарих пен әдебиет» (М., 1960), С. М. Петровтың «Советтік тарихи роман» (М., 1958), Ю. Андреевтің «Орыс советтік тарихи романы» (М., 1962), Р. Мессердің «Советтік тарихи проза» (Л. 1955) және басқа да монографиялар бар.

Методологиялық тұрғыдан алғанда ең таңдаулы тарихи романдардың авторларына арналған жеке еңбектердің аса құнды екенін айта кету керек. Олар — А. В. Алпатовтың «Алексей Толстой — советтік тарихи романның шебері» (М., 1958), А. И. Овчаренконың «М. Горькийдің» «Клим Самгиннің өмірі», роман-эпопеясы» (М., 1965) сияқты бірқатар еңбектер.

Көптеген зерттеушілердің ұлттық әдебиеттерге арналған еңбектерінде тарихи роман жанры қалыптасуының жеке мәселелері сөз бола тұрғанымен, бұл тақырыпқа жазылған монографиялық еңбектердің әлі де жеткіліксіз екенінде дау жоқ. Атап айтқанда, қазақ әдебиет тану ғылымы саласындағы кейбір еңбектерде осы мәселелерді қорыта жинақтаудың алғашқы әрекеттері ғана жасалған¹

«Абайдың өмірі мен творчествосы». «Мақалалар жинағы. Редакциясын қарағандар М. Ақынжанов пен З. Ахметов. Алматы 1954; К. Бейсенбиев. Абай Құнанбаевтың дүниеге көзқарасы. Алматы, 1957; Ы. Дүйсенбаев. Революцияға дейінгі кездегі (XVIII ғасырлар мен XX ғасырдың басы) қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу проблемалары докторлық диссертациясының авторефераты, Алматы, 1966 және басқалары.

¹ Е. Лизунова. Развитие исторического романа в казахской советской литературе. Автореф. канд. дисс. Алма-Ата, 1950. «Тарихи романның қазіргі заманмен үндесуі» деген кітапта: Ш. Елеукенов. «Қазақ романы және

Жоғарыда аталған әдеби материалдарды пайдаланумен қатар, М. О. Әуезовтің жазып алған тамаша деректерін, Абай замандастарының естеліктерін ғылыми зерттеуге енгізумен бірге біз еліміздегі орталық және жергілікті архивтердің қорларынан жинап алған, әлі де жарияланбаған көптеген тарихи түп нұсқа материалдарды да кәдеге асырдық.

Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Ә. Х. Марғұлан Омбы облыстық архивінен Абайдың әкесі Құнанбай Өскенбаевтың тергеу ісі жөнінде материал тапқан болатын¹. Біз алғаш рет зерттеп, жарыққа шығарған осы тергеу ісі жөніндегі материалдарды Абайдың замандастарының естеліктерімен салыстырып көрудің зор маңызы бар.

СССР-дің Ленинградтағы Орталық мемлекеттік тарихи архивінен, Москвадағы Октябрь революциясының Орталық мемлекеттік архивінен, Москвадағы Әскери-тарихи архивтен, Қазақ ССР-інің Алматыдағы Мемлекеттік тарихи архивінен және Омск облыстық архивінен біз Абайдың заманына, Россиядағы революциялық-демократиялық қозғалыстың түрлі кезеңдеріне қатысқан, Абай мен достасқан орыстың саяси жер аударылушыларының есімдеріне, олардың әкімшілік жолмен жер ауып жүрген кезінде Қазақстанда атқарған қызметіне байланысты көптеген жаңа деректер таптық.

қазіргі заман». Алматы, 1967; З. Серікқалиев. «Осы заманғы қазақ тарихи романының кейбір мәселелері». Кандидаттық дисс. авторефераты. Алматы, 1969; Л. Ауэзова. «Исторические основы эпопеи «Путь Абая». Алма-Ата; 1969; В. Владимиров. «Историко-революционный роман в современной литературе Казахстана (60—70 годов). Автореф. канд. дисс. Алматы, 1974 г. и др.

¹ Л. Ауэзова. «Исторические основы эпопеи «Путь Абая». Алма-Ата, 1969 г.

«АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ӨМІР ШЫНДЫҒЫ

Тарихи тақырыпқа бой ұрған совет жазушыларының көпшілігі сияқты, М. О. Әуезов те суреткер ретінде өзі бейнелеп отырған дәуір шындығын терең зерттей отырып, сол дәуірге байланысты материалдарды марксист тарихшыға тән ғылыми тиянақтылықпен жинап зерттеді.

«Абай жолы» эпопеясын тарихи тұрғыдан алып қарастыру автордың бұл шығарманы жазуда Қазақстанның өткен өмірін бояуы қанық жарқын көркем образдар арқылы тарихи шындыққа мейлінше сай бейнелеп көрсету мақсатымен орасан зор жұмыс істегенін дәлелдейді. Мұның өзі шығарманың ғылыми танымдық маңызын арттыра түскені мәлім.

М. О. Әуезовтің эпопеясын талдауға сан рет бой ұрған әдеби сын бұл шығармада ең таңдаулы деген советтік тарихи романдардың қай-қайсысына болса да тән болып келетін аса маңызды сипаттары бар екендігін және ол сипаттарды автордың творчестволықпен дамыта түскенін атап көрсетеді.

Бұл жерде біз үшін «Абай жолы» эпопеясын, ондағы тарихи өмір шындығының дәлдігін зерттеу тұрғысынан және ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан тарихын білу үшін қажетті ғылыми-танымдық маңызын анықтау тұрғысынан терең талдау, осы арқылы «Абай жолы» эпопеясындағы тарихи өмір шындығының бейнелеу ерекшеліктерін ашу мейлінше қызықты да маңызды.

Зерттеушілер анықтап отырғанындай, М. О. Әуезов эпопеясының ең басты ерекшелігі бұл шығарманы автордың ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық қатынастарының мәнін терең аша отырып, көптеген құбылыстарды көрсетуде шын мәніндегі тарихи документтерді негізге ала отырып жазғандығында.

Қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбаевтың өмірі мен қызметінің халық өмірімен және тарихымен тығыз байланыста көрсетілуі, сөйтіп қазақ қоғамының тұтас әлеуметтік құрыл ясы-

Абай (Ібрагим) Құнанбаев.

мен өз ара сәйкестікте берілді — міне, сондықтан да әбден заңды.

Романның алғашқы беттерінен бастап-ақ екі антогонистік тап — феодалдық-рулық шонжарлардың түрлі дәрежесіндегі феодалдар мен оларға тәуелді шаруалар барлық сыр-сипатымен көрінеді.

Эпопеяның хронологиялық басталуы ХІХ ғасырдың орта шеніне, Орта жүзде хандық биліктің жойылған кезіне саяды. Хандық билікпен бірге Шыңғысхан ұрпақтары болып саналатын бұрынғы билеуші топтың да праволары шектеліп шыға келді.

Жаңа әкімшілік тәртібі бойынша енді Орта жүз территориясы бірнеше округке бөлінетін болды. Оларды басқаруға бұрынғыдай мұрагерлік

жолмен тағайындалатын «ақсүйек» адамдар емес, қайта көшпелі-қазақ қауымның феодалдық-рулық шонжарлары қатарынан сайланатын адамдар қойылатын болды. «Абай жолы» эпопеясының оқиғасы міне осындай өзгерістер жүре бастаған кезден өрбиді.

Бұл кезде феодалдық-рулық шонжарлар құрамындағы ең ықпалды билеуші топ әр рудың басында отырған билер болатын. Олардың экономикалық үстемдігі мен сот міндетін атқаратын правосының күшті болғаны соншалықты, олардың қол астындағы шағын руларды бағынышты халге душар ететін. Сондықтан да билер жер дауын өздерінің қалауынша шеше беретін. Мұның өзі рулық топтардың арасындағы саяси беделін де арттыра түсті.

«Абай жолы» эпопеясынан феодалдық-рулық шонжарлардың ат төбеліндей үстем тобының атқарған ролі мен ықпалын айқын аңғаруға толық болады. Мұнда тобықты руының ең ықпалды билері ырғызбайдан шыққан Құнанбайдың, жігіттен шыққан Бөжейдің, көтібақтан шыққан Байсалдың, бөкеншіден шыққан Сүйіндіктің, неғұрлым кедей әрі шағын көкшеден шыққан Қаратайдың, торғайдан шыққан Құлыншақтың кімдер екенін көреміз. «Осы отырған бес алты адам дәл қазіргі күйінде пәлен мың үй тобықтының талай түйін, шытырман жайларын осы араға жиып әкеп салып келіп отырған атқамінерлер»¹...

¹ М. Әуезов. «Абай жолы»: I-кітап. М., 1961 жыл, 26-бет.

«Тобықты көп рулы көп ел болғанымен барлық үлкен шеңберінің таразысы осы отырған бес-алты адамның руларымен өлшенеді. Әсіресе ру басы адамдардың өздерімен салмақталады»¹ Сондықтан да «осы отырған ру басыларының мінезі артта жүрген үлкенді-кішілі атқамінер, ақсақал-қарасақалының бәріне де мінез, тәсіл бола жүреді»²

Мұның бәрі эпопеяның алғашқы беттерінен-ақ көрінеді. Тобықты руының ақсақалдары бас қосқан кеңесте кінәсыз Қодарды өлім жазасына кесу туралы әрі қатыгездік, әрі әділетсіз үкім шығарылады. Әр рудың қатардағы қарапайым адамдары Қодардың кінәлы екеніне көздерін жеткізе алмай, күмәнданып тұрса да оны ажалдан алып қала алмай, шарасыздық танытуға мәжбүр болады.

Бұл жерде тобықты руларының аты аталған билерінің бәрі де романдағы басқа да көптеген кейіпкерлер сияқты, тарихта болған белгілі адамдар екенін айта кету керек. Олардың тобықты ішіндегі билікке таласып, Құнанбаймен атысып-тартысқанын, оның үстінен орыс әкімдеріне түсірген көптеген арыз-шағымдардың архивте сақталған түп нұсқа материалдары дәлелдейді. Бұл кезде Құнанбай Қарқаралы округының аға сұлтаны еді.

Кейбір жекелеген ықпалды билердің атқаратын саяси ролінің қаншалықты күшті болғанын Құнанбайдың романда келтірілген мына бір ой толғаныстарынан айқын көруге болады: «Анығында бар Қарқаралы дуананың шын дүмше байы осы — Алшынбай. Көп рудың нелер үлкен дауы да осының алдынан тарайды. Одан бәрі де ана бір кезде Құсбектей төре Алшынбайды өкпелетіп алған соң, аға сұлтандығынан айрылған»³.

Эпопеядан феодалдық-рулық шонжарлардың өкілдері ғана би бола алатынын, бұлардың билігі көбінесе әр рудың өз ішінде мұрагерлік жолмен ауысып отыратынын көреміз. Шынында да солай болғаны рас. Мысалы, Бөжейдің арғы атасы Кеңгірбай жігітек руының биі, ал Құнанбайдың арғы атасы ырғызбайлар тарайтын би Ырғызбай екендігін айтудың өзі-ақ жеткілікті. Бөжей қайтыс болғаннан кейін «ру басына (жігітектің — Л. Ә.) енді жаңа ұрпақ — Бөжейдің ұлдары Жабай мен Әділ келеді...»

Экономикалық және саяси өмірде «XIX ғасырдың орта кезінен бастап-ақ билермен бірге малы көп алып-сатарлық сауда, пайдалы іске жиі-жиі араласа бастаған ірі-ірі байлар да маңызды роль атқарады. Мәселен, Бөкенші руының басы Сүгір «Көп көк ала жылқысы бар, ең үлкен бай осы болатын»⁴. Ендігі тізгін көбі осы Сүгірде болатын, көп жылқысының арқасында

---

¹ Бұл да сонда, 27-бет.

² Бұл да сонда, 28-бет.

³ Бұл да сонда, 116-бет.

⁴ Бұл да сонда, 473-бет.

«біреуге ат мойын», «біреуге ат саурын» дегенді бергіштей жүріп, Сүгір салмағы күшті бай боп алған¹.

«Абай жолы» эпопеясында қазақ қоғамының қанаушы тобының атқамінерлер деп аталатын тағы бір ықпалды бөлігі бейнеленеді.

Автор Шыңғыс болысындағы атқамінерлердің 1888 жылы Жидебайдағы Оспан қыстауында болған съезінің бірін суреттеп көрсетеді. Оған қазақ пысықтарының жүзге тарта өкілі келген болатын. Атқамінерлерді М. О. Әуезов сахараны басқарудың отарлық аппаратымен байланысты пайда болған жаңа әлеуметтік құбылыс ретінде көрсетеді. Олар ең алдымен, ру ішіндегі болыстар, қазылар, ауыл ақсақалдары, тілмаштар, елубасылар және басқа да рудың билеп төстеушілері еді. Өзінің экономикалық үстемдігі мен әкімшілік өкімет билігі қолында болуы арқасында да олар рудың саяси өміріне шешуші ықпал жасап отырды.

Бұл ретте әсіресе елубасылар — әрбір елу үйден бөлінген сайлаушылар ерекше роль атқарады. Өйткені олар болыс сайлау ісіне тікелей қатысып, шар салатын. Елубасылар тек атқамінерлерден ғана, ықпалды да бай адамдардан іріктелетін.

Романда болыстықтан үміті бар адамдардың біреулерін сайлап, екіншілерін құлату үшін үстем тап өкілдерінің түрлі топтары қолданған пара беру, уәде ету және тіпті күш көрсетіп, қорқытып-үркіту сияқты айла-шарғылар дұрыс көрсетілген. Сайлауда Оспан Құнанбаевтың жеңіліп қалуы мұның нақтылы бір мысалы бола алады. Оспанға ояз Қазанцевтің өзі қамқорлық жасап тұрса да болыс болып бөкенші руының өкілі Күнту сайланады. Себебі осының алдында ірі-ірі жеті рудың билеп-төстеушілері астыртын келісім жасаған болатын. Елубасыларды өздерінің жағына тартып алып қойғанды. Сөйтіп билікті Брғызбайдан тартып алады. Өйткені астыртын келісушілердің есебі дұрыс болатынын: «болашақ сайлаушының тағдырын нақ қолдарына ұстаған дәл осы адамдарды — тек осы адамдарды ғана өз жағына тарту керек» еді. Сатылған сайлаушылар шарларын Күнтуға салады.

Феодалдар тобына қарама-қарсы тұрған топ — шаруалар. Олар ауыл қауымының құрамындағы жеке өз еңбегімен күн көретін. Бірақ феодалдарға тәуелді нақ осы орта және кедей шаруалар ру шаруашылығының көпшілігі болатын. Мұны романда суреттеп жазылған бөкенші мен борсақ руларының өмірінен көруге болады. Оларда небәрі үш сан ауыл-ру ақсақалдары Сүйіндік, Жексен, Сүгір ауылдары ғана өздерінің мал-мүлкі мен байлығы жағынан көзге түсетін еді. Бұл рулардың қыстауға көшіп баруын суреттеу қауымдастардың негізгі көпшілігі кедейлер екенін бірден көрсетеді: салт аттылар мүлде аз, көлік

---

¹ Бұл да сонда.

мінгендер тек мал айдаушылар ғана. «Олардан басқа бала-шаға, кемпір-шал және жас қатынның көбі жүк артқан түйелерге мініпті. Жылқысын отарға жіберіп, қысқа арналған мінгішті шақтап алған елдерге ұқсайды.

Бірен-саран тайлаққа мінген, өгіз мінген еркектер де бар. Барлық қалың елдің ішінде екі-үш ауылдың көші ала бөтендеу»¹

Қазақ қоғамының ХІХ ғасырдың соңғы ширегінде мейлінше күшейе түскен әлеуметтік жіктелу барысы эпопеяның бүкіл өн-бойынан көрініп отырады. Мүліктік теңсіздіктің күшейе түсуі ру адамдарының бай мен кедей болып бөліне түсуіне алып барып соқты. Жазушы феодал-ру шонжарларының шаруашылықтарын суреттеп көрсетумен қатар, аз ғана малы бар, ең тәуір дегенде там-тұмдап ішіп-жерлік қана, ал көбіне бұған да жетпейтін жарлы-жақыбайлардың да шаруа жайын көрсетеді.

Мәселен, ұзаққа созылған қарлы боран кезінде жайлы, шөбі шүйгін жайлымдарға қолы жетпейтін жарлы-жақыбайлардың малы қырылып қалатын. Абай осындай бір жұт кезінде Дәркембайға өздерінің малын ырғызбайлардың Мұсақұл, Жидебай қорықтарына айдауды тапсырады.

«Сол (Дәркембай Л. Ә.) Абайдың сәлемін ылғи ғана қарабатыр, торғай, борсақ, жуантаяқ сияқты осы маңдайдағы жерсіз, малсыз елдерге таратты. Солардың ішінде де 15—20, 30—40 қойлы әлсіздерге барады. Мұсақұл, Жидебай, Барақ сияқты үш үлкен қорықты жағалай отырған саны көп, дәрмені азғана ауылдарды күн шығыс жақтан бастап, күн батысқа шейін шарлап шыққан»².

Дербес шаруашылық жүргізуге тырысатын қатардағы қарапайым кедейлердің күйзелген хал-жайы Абайдың мұңлы ойға шомуынан көрінеді. «Жиырма отыз қойы бар, үш-төрт қарасы бар үй — қалың елдің көпшілігі. Жыл он екі айда ішері, мінері — сол. Сояры, сатары да сол. Киер киімі, бас панасы да сол айналдырған аз тұяқ. Аман тұрғанның өзінде бұл қандай тапшылық»³.

Эпопеяда осындай қым-қуыт әлеуметтік қарама-қарсылықтарды суреттеп жазу кезінде Құнанбай аулының кең жайлауда шалқып жатқан көрінісі ерекше көз тартады:

«Кең көгалға жайыла қонған үлкен ауылдың оң жақ шеті — өңшең үлкен ақ үйлер. Бұлар мал жататын қотаннан, иіс-қоныстан, мазасыздықтан әдейі қашаңдап, шалқая қонған.

Ауылдың екінші шеті мен мал иірілетін орта тұсында отырған өңшең қоңыр үй. Бұл шетте жыртық, шокпыт лашықтар, құрым қара қостар, кішкене күркелер де бар. «Қоңсы-қолан»

¹ М. Әуезов. «Абай жолы», 1-кітап, 71, 72-беттер.

² Бұл да сонда, 304-бет.

³ Бұл да сонда, 305-бет.

атты көп жанның баспанасы — осы жақ. Қойшы шал, қозышы бала, түйеші, сауыншы, жылқышы да осы жақтан шығады»¹

Немесе екінші бір жағдайды алайық. Көлқайнар қорығындағы жазық жайлауда бірінің үстіне бірі үйме-жүйме қонған оннан астам ырғызбай аулы мен қарабатыр, әнет, торғай және топай руларының ауылдары шоғырланған.

«Осындай қалың ауылдар бас қосқанда әр ауылдың шет-шетіндегі қара үйлер, жарты лашықтар, күрке мен костар бүгіндер көзге, әсіресе көп көрінеді. Мұндай отырыста бұл өлкедегі елдің «жоғы» мен «тоғын» айыруға оп-оңай, тек сыртынан қарап-ақ қалың көпшіліктің жоқшылық пен мүшкілдік күйін танырсың»².

Қазақстанның буржуазиялық тарихнамасында қазақ аулының таптық жағынан жіктелуі жайлы мәліметтер өте-мөте жұпыны екені жұрттың бәріне аян. Роман-эпопеяда қазақ аулындағы соншалықты күшті мүліктік теңсіздіктерді орасан зор суреткерлік шеберлікпен шынайы белгілі бір дәрежеде осы олқылықтың орнын толтырады, қазақ аулында үстемдік пен бағыныштылық халықты аяусыз қанау қатынастары қалай пайда болғанын айқын көрсетіп береді.

Сонымен бірге эпопеядан еңбекші шаруалардың мүліктік теңсіздігі қалай күшейе түскенін, қазақ қоғамының әлеуметтік жағынан жіктелуінің тереңдей түсуіне қарай онда феодалдық-тәуелді шаруалардың жаңа категориялары қалай бөлініп шыққанын, осыған сәйкес патриархальдық-феодалдық қанаудың жаңа түрлері пайда болғанын (бұл мәселе төменде қарастырылатын болады) көре аламыз.

Сонымен романның алғашқы беттерінен бастап-ақ қазақ қоғамының барлық әлеуметтік топтары оқушылардың көз алдынан қат-қабат өтіп жатады. Мұның өзі халықтың тарихи бейнесін тұтасынан көз алдымызға әкеліп, ондағы таптардың бір-бірімен қатысы туралы мағлұмат береді.

«Абай жолы» эпопеясында қазақ феодализмінің негізгі ерекшелігін көрсететін ерекше қызық, мейлінше дұрыс материал бар. Ол — «феодалдық қатынастардың бүкіл он бойына тарап, оған тек өзіне ғана тән түр беретін»³ патриархальдық-рулық құрылыс сарқыншақтарының сақталуы.

Автордың қазақ эпопеясын мейлінше жетік білуі, ішінара өз өміріндегі бақылауларға негізделген мол білім оған тобықты руының, оның қоғамдық-экономикалық және саяси өмірінің мысалдары негізінде рулық-тайпалық құрылысты қазақ қоғамының нақты тарихи жағдайында суреттеп шығуға мүмкіндік береді.

Романның орысша басылымына берген автордың ескертпесі бойынша, «Тобықты — Шыңғыс таулары мен оның солтүстігіне қарай көсіліп жатқан кең алқапты — қазіргі Семей облысының оңтүстігін түгелдей мекендеген Орта жүз қазақтарының өте

¹ М. Әуезов. «Абай жолы», 1-кітап, 429-бет.

² «Абай жолы», 2-кітап, 160—161-беттер.

³ М. П. Вяткин. Батыр Сырым. М.—Л., 1947, стр. 143.

үлкен тайпасы. Тобықтылармен сыбайлас тайпалар оңтүстікте — керей, батыста — қара кесек, солтүстікте — уақ, шығыста — сыбан.

Тобықты тайпасы бірнеше руға бөлінеді. Романда олардан ырғызбайлар, жігітектер, бөкеншілер, торғайлар, топайлар, қара батырлар, көкшелер және басқалар көрінеді. Абай ырғызбай руынан шыққан»¹

Эпопеяда суреттелген тобықты тайпасы өмірінен әрбір ру жылдың әр мезгілінде өз жайылымдарына көшіп баратынын, олардың көш жолдарының өзі белгілі бір жүйеге түскенін көреміз. Территорияның осы бір тұтастығы әр рудың туыстық рулық байланыс (ата-тегінің бір болуы) туралы ұғымдармен қатар идеология саласында патриархальдық-рулық сарқыншақтардың үстемдігі қолдап отырған экономикалық және саяси жағынан бірігуі үшін негіз болды.

Мәселен, ырғызбай руы Құнанбайдың атасы Ырғызбайдан шығады, жігітектер ауылы олармен арғы атасы — Кеңгірбай арқылы туысады т. б. Мұның өзі рудың барлық адамдарының өздерін бір-бірімен бауыр, туыс деп санауына негіз қалайды. Осыдан барып жарлы-жақыбай туыстарға «көмек» беру дегенді желеу етіп, қанаудың патриархальдық-феодалдық формалары ұзақ уақыт бойы үстемдік етеді.

Тұтас алғанда, романда қазақ қоғамының рулық-тайпалық құрылысы баяғыдан қалыптасқан таптық қоғам болып көрінеді. Мұнда рулық дәуірдің жеке дәстүрлері тек сыртқы түр ретінде ғана суреттеледі. Ал негізіне келгенде ол дәстүрлер феодалдардың жайлымдарды баса-көктеп меншіктенуі жөніндегі правосына, мүліктік айырмашылықтың күшейе түсуі, яғни қоғамның әлеуметтік жағынан жіктеле түсуі сияқты құбылыстарға негізделген өндірістік қарым-қатынастардың ішкі мазмұнына қарама-қайшы.

XIX ғасырдың ортасы мен одан кейінірек кезде де қазақ қоғамында патриархальдық-рулық құрылыстың еңбекші шаруаларды үстем таптың езіп қанауы үшін тиімді болатын нормалары ғана сақталғаны романда айқын суреттелген.

Идеологиядағы патриархальдық-рулық тіректер ру ақсақалдарын құрмет тұту сияқты көріністерден де байқалады. Мысалы, Құнанбайдың анасы — Зерені халықтың, иісі тобықтының құрмет тұтуы, ырғызбай руының кемеңгер қариясы ретінде сыйлауы, оған үлкен шаңырақ иесі ретінде табынуы қарт әженің

---

¹ М. Әуезов «Абай жолы», бірінші кітап. М., 1958, 36-бет. Автордың ескертпесі.

XIX ғасырдағы қазақтардың рулық-тайпалық құрылымының совет этнографтары қабылдаған классификация бойынша тобықты арғын тайпасына кіретін ірі ру саналады. Оның жеке ру тармақтары ырғызбай, жігітек, бөкенші, торғай, көкше т. б. болып келеді (қараңыз: В. В. Босторов М. С. Мұқанов «Қазақтардың ру-тайпа құрамы және орналасуы (XIX ғасырдың аяғы, XX ғасырдың басы). Алматы, 1968. Бұл еңбекте зерттеуге қолайлы болу үшін М. О. Әуезов қолданған классификация сақталып отыр.

әділдігі мен мейрімділігіне ғана емес, сонымен қатар, тіпті ең алдымен патриархальдық-рулық дәстүрдің сақталуына да байланысты. Құнанбаймен татуласқан Бөжейдің Зеренің үйіне келіп отырып, оны «біздің анамыз», яғни тайпа анасы деп атауында үлкен мән бар.

Әр ауылдың өз ру ақсақалы болды. Олардың ақ ордасы сол ауылдың үлкен үйі саналады. «Әне тамам қалың ауыл ортасында Ұлжан отыратын үлкен үй тігілді. Бұл ауылда сол үй тігіліп болған шақта, қатардағы өзге ауылдардың бәрінде де сондай үлкен үйлер ең алдымен тігіліп жатыр»¹.

Алайда ру анасын немесе көргені көп, ақыл асқан ақсақалды осылай құрметтеу енді, XIX ғасырдың орта шенінде, бірте-бірте жойылып бара жатқан дәстүр екенін де көреміз. Мысалы, бұл дәстүр романда ырғызбай руынан Зеренің өлімімен бірге кетіп бара жатқандай әсер етеді.

Бұл уақытта ру ақсақалдарын бұрынғыша құрмет тұту дәстүрлерін патша өкіметі аға сұлтандыққа немесе болыстыққа тағайындаған шұбар ала шынжыр төс шонжарлар және басқа да атқамінерлер өз қолдарындағы билігін күшейту үшін пайдаланып қалуға тырысты. Бұл әсіресе Құнанбай өмірінен айқын көрінеді. Ең күшті руды басқарған және аға сұлтандыққа сайланған ол іс жүзінде бүкіл тобықты тайпасының басшысы болды.

«Құнанбай өз басы бір шешеден жалғыз, бәйбішенің жалғызы, қара шаңырақ иесі. Қалың дәулет пен әмір, билік иесі. Жасқа да көп туысынан өзі үлкен. Сол себепті, үлкен әкесі Ырғызбайдан тараған осы мына жиырма ауылдың мынандай топтарының ішінен бірде-бір жан әлі күнге Құнанбайдың алдынан көлденең шығып көрген емес. Тіпті өкпе-назы болса да, ашып-жарып айта алмайтын. Ал, бірақ Құнанбай сойыл соғарды, қол қимылды, тізе мен ызғарды керек қылған жер болса, бұл қауымның іркілетін бірі жоқ. Шоқтай жиын — мықты топ. Жер алуда, ел алуда, оңайдан мал табуда бұлар Құнанбайдың қабағын қалт еткізбей түсінеді»².

Демек өз руы Ырғызбай ішінде Құнанбайдың беделі мызғымастай берік. Ол ауылдардың көшіп шығуына әзірленуі үшін нұсқау береді, «Содан жиырма ауылдың жиырма басты адамына қазір Шыңғыс ішіндегі қай сай, қай қыстауға барып жетіп, шаңырақ көтеретінін айтып келе жатты. Сөзі ақылдасу емес — байлау. Атағаны — кесіп-пішіп қойған әмір менен бұйрық»³

Ру ақсақалының осылай өзі кесіп-пішіп қоюы сияқты патриархальдық-рулық өмірден қалған мұндай дәстүрді экономикалық және саяси өмірде күшті рулар кеңінен пайдаланды. Сөйтіп олардың шешімін неғұрлым әлсіз рулар амалсыз қабыл алды. Жоғарыда атап көрсетілгеніндей, тобықты тайпасының толып

¹ «Абай жолы», 1-кітап, 502-бет.

² Бұл да сонда, 70-бет.

³ Бұл да сонда, 71-бет.

жатқан рулары ішінде ең ықпалды деген бес-алты ғана ақсақалдары тайпа өмірінің барлық мәселелерін өздері шешетін-ді. «Тобықты көп рулы ел... болғаныммен, барлық үлкен шеңберінің таразысы осы отырған бес-алты адамның руларымен өлшенеді. Әсіресе, ру басы осы адамдардың өздерімен салмақталады»¹

Ру ақсақалы қабылдаған шешімнің күші әсіресе көші-қон мәселелеріне келгенде ерекше көрінеді. Мәселен, Құнанбай ру ақсақалын жинап алып, тобықты тайпасының құрамына кіретін барлық рулар территориялық жағынан бірыңғай тұтас жатқандықтан, бір мезгілде көшіп-қонатындығын ескере отырып, Ырғызбай көшінің қайдан және қалай басталуы керектігін айтып нұсқау береді. Құнанбай бөкенші руының қысқы жайылымдарын басып алу ниетімен Ырғызбайдың 20 аулына әдеттегі уақытынан ерте әрі басқа руларға хабарламай, бір мезетте көшуге нұсқау береді. Оның бұл жарлығын қатарлас жатқан өзге рулардың басшылары Құнанбай көші-қон жөніндегі дәстүрді өрескел бұзды деп қабылдайды. Бөкеншінің ақсақалы Сүйіндік Құнанбай жайында ызаланып: «— Не жөн, не жолға сыйғызады екен!.. Өзінен естиік!»² деуі де сондықтан.

Рулық құрылыстың күнделікті тіршілік пен қоғамдық өмірде сақталып қалған тағы бір көрінісі рулық-тайпалық байланыстардың берік орнығып қалуы болып табылады. Мәселен, романда өз ара ру аралық жиындар суреттелгенде ру ақсақалдарының жол-жобаны қатаң сақтайтынына назар аударылған. Солай бола тұрса да бұл жиындарда бір рудың адамдары әдетте бір жағына шығады, өйткені оларда көбіне-көп ру араларындағы дау-жанжалдар шешілетін.

Патриархальдық-рулық құрылыстың сарқыншақтары, ру-тайпалық байланыстың неғұрлым берік сақталған түрлері ру өкілдері қатысқан ас беру, келін түсіру, шілдехана жасау сияқты бірқатар семьялық және тұрмыстық салттардан да көрінеді.

Мәселен, Бөжейді жерлеудің барлық салмағын туысқандары өз мойындарына алады, Абайдың інісі Оспанның асына Ырғызбайдың әр ауылы қанша мал беретіні белгіленеді.

Өлген адамды жерлеуге патриархальдық-рулық құрылыстың дәстүрі бойынша оның барлық туған-туысқандары міндетті түрде шақырылуы тиіс. Ал Бөжейді жерлегенде тек Құнанбай ғана шақырылмай қалды. Бұл — құлақ естіп, көз көрмеген қорлық еді. Феодалдық-рулық жаулықтың салдарынан рулық дәстүрді бұлайша бұзудың ерсі саналғаны сонша, бұл оқиға халықтың есінде ұзақ уақыт сақталып қалды.

Кезінде Абайдың замандас інілері болған қарттармен әңгімелесе отырып, өткендегі оқиғалар туралы олардан өздерінен бұрын өткен аға ұрпақ өкілдерінен естіген әңгімелерін жазып алу кезінде М. О. Әуезов Құнанбайдың Бөжейге тігілген қаралы

---

¹ «Абай жолы», 1-кітап 27-бет.

² Бұл да сонда, 72-бет.

үйге барған кезіндегі эпизодты да қағазға түсірген. Мұнда әкесін жоқтап отырған қаралы қыздардың көп алдында Құнанбайды жазғырғаны, жазушы бұл фактіні эпопеяның бірінші кітабында көркем етіп суреттеп бергені жұртқа кеңінен мәлім.

Құнанбай Бөжеймен қайта жауласады. Бұған желеу, осыдан бұрын өзінің жауы Бөжеймен татуласу белгісі ретінде оған перзент етіп асырап алу үшін берген кішкентай қызы — Камшаттың өлімі. М. О. Әуезовтің осы эпизодқа байланысты жазып алғандарынан мысал келтірейік:

«Бөжей мен Құнанбайға: Татулас,— дейді ағайын.— Екеуің кісі алыс,— дейді. Құнанбай Ысмағұлмен туысқан қызды асырауға Бөжейге береді. Ол қыз өледі. Жаман асырап өлтірді десеңді екен»¹

Бұдан әрі бұл жазбалар Бөжей қайтыс болғаннан кейін көңіл айта келген Құнанбайды өзін жазғыра сөйлеген қаралы қыздардың жоқтауын тыңдап отырған кездегі эпопея текстімен толық сай келеді.

Бұл жазба «Абай жолы» эпопеясында:

«Жау боп шықты Ырғызбай,
Айыпқа бердің бір қызды-ай,

деп бір кетіп, және бір кезде.

Оның аты Құнанбай
Жүйріктігі құландай,
Шұбарлығы жыландай»...

деп жарып өтті. Жалғыз көзге дәлдеп тұрып қамшы ұрғандай, қатал жаза дөп келеді. Сөйткенше, төрде отырған біреудің қатты тамсанған үнін есітті. Қараса Сары апаң екен, ол ашулы түспен түйіліп, қара шапанды басына жамыла беріп, жүрелей отырып ап айқайлай жөнелді. Сөзінің басы Бөжейді мақтаумен сол жақсыны жоқтау еді. Соның аяғын шұбыртып кеп:

Мына да қарлар не дейді,
Жақсыдан жаман көбейді,
Ескінің асыл көзі еді
Ұрлап та көмдің Бөжейді

деп қатты айғайлап қалт тоқтады².

Сонымен эпопея текстімен бірінші жағдайда жоқтаудың бес жолының төрт жолы жолма-жол дәл келеді, ал жауап сөзде төрт жолдың үшеуі сол күйінде алынған.

Тарихи болған фактілерге қатысты бұл жолдарды біраз өңделген түрде пайдалана отырып, автор эпопеяда Бөжейді жоқтау сценасын оған қатысты барлық атрибуттарымен бірге айқын суреттеп берген, Абайдың, Құнанбайдың және басқа кейіпкерлердің күрделі психологиялық толғаныстарын шеберлікпен на-

¹ Мұхтар Әуезовтің әдеби музейінің архиві, папка № 29, 171-парақ.

² М. Әуезов. «Абай жолы», 1-кітап, 204-бет.

нымды көрсеткен бұл эпизодта феодалдық ортаның өз ара жау түрлі топтарының іс-әрекеттеріне иланбау мүмкін емес.

Романда Бөжейдің асы егжей-тегжейлі суреттеледі. Оған бірнеше мың адам келеді, иісі тобықтының барлық руларынан өкілдер болады. Мұнда Бөжейге туыстығы жағынан жақын бірнеше рудың адамдары әрқайсысы өздері қарсы алатын қонақтарға қажетті үй жиһаздарымен, сауынымен, сойысымен әкеп арнайы үйлер тігіседі.

Рулық-тайпалық байланыстар құда түсу, қыз ұзату, келін түсіру тойларында да, шілдеханаларда да суреттеледі. Мысалы, Үмітайдың ұзатылуы тойына ырғызбай, әнет, жігітек, мамай руларынан және оған құда түскенде көкше руынан қонақтар келеді.

Солай бола тұрса да феодалдарға тиімсіз болған жағдайда мұндай туысқандық көмек туралы дәстүрдің оп-оңай, қалай болса солай, аяқ асты болып қала беретіні эпопеяда әбден көз жеткізе көрсетілген.

Мәселен, халық Жексенді былай деп кінәлайды: «Қодар аталас жақыны еді, әрі кедей, әрі жалғыз, жетім-жесір болып қалды. Соған қолы ұзын Жексен қарайласса нетуші еді? Көшерге көлік бермей, бір қораға жалғыз тастап кетті» деп кінәланғанды¹. Алайда бейшара туысқа көмек беремін деп шығын шығармас үшін Жексен оны өсек-аянға душар етеді. Қодар өлім жазасына кесіледі. Романның екінші кітабында тап күресінің шиеленісуі және ауыл кедейлерінің таптық сана-сезімінің өсуі (XIX ғасырдың соңғы ширегі) көрсетілген. Мұнда жазушы патриархальдық-рулық қатынас қалдықтарының күйреуі барған сайын өрши түсіп келе жатқанын суреттейді. Өз шаруашылығын пішен шабумен демеп отырған жігітек руының қыс кезінде бағып беруге мал ұстайтын жарлы-жақыбай жеті жатақ ауылы пішенімізді күшпен тартып алды деп Әзімбайдың үстінен Абайға шағым айта барады.

Шапқыншылық, ұрыс-төбелес жағдайларында, көбіне феодалдық өз ара қырқыс кезінде рулық байланыстар елеулі роль атқарады. Құнанбай Бөжейдің аулын шабуға әзірленген кезде қаруланған жігіттерді тек өзіне туыс 20 ауылдан ғана емес, сондай-ақ ырғызбайларға жақын тұрып, дос болып кеткен өзге рулардан да жинайды.

Ұрыс-төбелес немесе барымта кезінде рулас адамдарды әр рудың өз ұраны — жауынгерлік шақыруы біріктіріп отырды. Олар ұрысқа ұрандап, атой салып кіргенде өздерінің арғы аталарының есімін айтып ұмтылатын. Мәселен, Құнанбай бастаған ырғызбайлар Мұсқұл ұрысында «Ырғызбай!» «Олжай!» деген ұранмен жауға шабады.

Екінші жақтан көтібақтардың ақсақалы Байсал Құнанбай дүре соққан Бөжей үшін намыстанып Құнанбайдан іргесін ау-

¹ М. Әуезов «Абай жолы» I-кітап, 37-бет.

лақ салуға бел байлап, «Көтібақ, Көтібақ! Ер соңымнан, Көтібақ!» деп, ұрандап шаба жөнеледі.

XIX ғасырдың орта шенінде қоғамның моральдық негіздеріне қауіпті қылмыс жасағандар болса шариғат заңдарына сәйкес әлі де болса өлім жазасы қолданылатын еді. Жеке қара басының қамын ойлаған Құнанбай бұл мүмкіндікті де шебер пайдаланып қалады. Қодардың қыстауын басып алу оның көптен бері көкейінде жүрген жай еді. Патриархальдық-рулық идеология сарқыншақтарын пайдалана отырып, ол Қодарға айыптау актісін әзірлейді. «Қодар сұмның қылығы сырт елдің алдында менің бетіме салық болса, осы елге, өз келеңе келгенде, осы отырған бәрімізге салық, мынау отырған сендерге салық»¹

Жала жабылған Қодар өлім жазасына кесіледі. Рулық дәстүр күші феодалға қызмет етеді.

Қодар оқиғасы мен басқа мәселелерді М. О. Әуезов таптық қайшылықтарды көрсете отырып, заманның әлеуметтік мәнін ашу үшін романға әдейі енгізген болатын.

Патриархальдық-рулық идеология сарқыншақтарының халық санасында қатты сақталып отырғаны эпопеяда өте күшті көрсетілген. Мәселен, өз руынан басқа руға кетіп қалу нағыз масқара іс саналады. Тіпті Абайға рухани жағынан соншама жақын Ербол сияқты адамның өзі де Дәркембайды өз руын тастап, түрлі рулардан шыққан жатақтарға барып қосылғаны үшін айыптайды. Кедейленген туыстарының егіншілік пен отырықшылыққа қарай ауысуына қарсы күрескен феодалдар ескінің мұндай сарқыншақтарын кеңінен пайдаланады.

Патриархальдық-рулық сарқыншақтар ауылда тап тартысының дамуына да кедергі жасайды. Эпопеяда феодалдық рулық қырқыстарды суреттеуге көп көңіл бөлінген және патриархальдық-рулық идеологияның үстем болуы еңбекшілердің таптық-сана-сезімінің қалыптасуын қалай бөгегендігін, мұны өз пайдалары үшін шебер пайдаланып, таптық мүдделерді «ру мүддесі жолындағы» күреспен алмастырып жібере білген феодалдардың іс-әрекеті сол дәуір шындығына мейлінше сай көрсетілген. «Қазақ қоғамының экономикалық және саяси сақталуы қазақтардың феодалдық-патриархальдық құрылысының жалпы артта қалғандығын анықтады да оның бұдан арғы дамуы жолында аса күшті кедергі болды»²,— деп атап көрсетті Е .Б. Бекмаханов.

«Абай жолы» эпопеясынан қазақтардың көшпелі өмір салтынан мол мағлұмат алуға болады. Қазақтар мал бағып, ауыл-ауыл болып көшіп жүрді. Мұның өзі мал өсірген халықтың жайылымды жылдың әр мезгіліне сай тиімді пайдалану сипатына байланысты еді. Эпопеяда Сүйіндік аулының, Ырғызбай руының 20 аулының, Оразбай, Сүгір ауылдарының және басқалардың

¹ М. Әуезов. «Абай жолы», 1-кітап, 23-бет.

² Е. Б. Бекмаханов. Присоединение Казахстана к России. М., 1957, стр. 67.

көші-қоны туралы айтылады. Көшпелі ауылдың өзі де патриархальдық-рулық құрылыстың сарқыншақ қалдығы — жайылымдық-көшпелі қауым. Оның негізі белгілі бір жайылымдарды формальды түрде қауымдасып пайдалану болып табылады. Мұнда қандай да болсын территориялық көршілес қауымдағы сияқты малға деген жеке меншіктік орын алады. Мұның өзі жайылымды бірдей пайдалану мүмкін емес деген сөз еді. Сондықтан да онда жер қауымның ортақ меншігі ретінде формальды түрде ғана саналады, ал іс жүзінде тіпті басқаша, қауымдық жерді феодалдар қалай болса солай баса-көктеп пайдалану правосуна не болып шыға келеді.

Сонымен қауым дегеніміз рудың құрамдас бір бөлігі, оның бөлшегі болып табылады. Жазда туыстас қауымдар үлкен көшпелі коллектив болып, бірге көшіп қонады. М. О. Әуезов романында тау қойнаулары мен кең далада маусымдық жайылымдарға көшіп-қонып жүрген ауыл көшпелілері талай рет тамаша суреттеледі.

Абайдың заманында қауымды оның ең қарт, ең ақылды мүшесі басқаруы тиіс деген ұғым келмеске кеткен еді. Қауымның, ру бөлімшелерінің т. б. басшысы болуға қолында байлығы мен күші барлар ғана праволы болды. Қауымның басшысы көші-қонның мерзімі мен бағытын анықтайды, ішкі дау-жанжалды шешіп отырды, ру ақсақалдарының жиынында өз қауымының атынан билік айтып алым-салық мәселелерін реттеумен шұғылданады.

Романда халықтың соншалықты кедейлігі, жарлы-жақыбайлардың өздеріне туыс феодалдарға, қауым басшысына тәуелді екендігі керемет суреттелген. Мәселен, Тәкежан ауылындағы таптық қарама-қайшылық осыны көрсетеді. Сондықтан да бұл кезде жекелеген рулық дәстүрлердің сақталып қалғанына қарамастан, ауыл қауымы шын мәнінде антагонистік таптық қайшылықтар үстем бола бастаған қоғамға толық айналып болған еді. Ал патриархальдық-рулық институт оның сыртқы бүркенгіші ғана болып табылатын.

Ауыл қауымының негізі әдетте бір-бірімен туыс семьялар тобынан ғана құралады. Бұл оның патриархальдық-рулық құрылымының негізгі белгісі болып табылады. Бірақ қауымдар басқа рулардан келген алыстан қосылатын ағайын-туғандар есебінен де көбейе береді (мұндай кезде жалған туыстық та орын алады). Ал олар патриархальдық-феодалдық қанау мен тәуелділіктің сан алуан түрлеріне душар болатын.

Сонымен, қауымға мүліктік жағынан сан алуан топтар: байлар, орташалар, кедейлер кіреді. Осы мүліктік және әлеуметтік теңсіздік олардың әрқайсысының ортақ деп есептелетін жерді әркелкі пайдалануына апарып соғады, мұның өзі малы мыңғырған байлардың іс жүзінде өз қалауы бойынша қауым жерінің ең шұрайлы бөлігін еркін пайдаланып отыруына мүмкіндік береді.

«Абай жолы» эпопеясында автор қазақтың әдет-ғұрыптарға байланысты заңдар, праволар жөнінде де көптеген құнды деректер береді. Революцияға дейінгі қазақ правосын зерттеуші көрнекті ғалымдардың бірі Т. М. Күлтелеев XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамының әдет-ғұрыптарға байланысты правоны М. О. Әуезов эпопеясының материалы бойынша да зерттеуге болатындығына назар аударғанын атап өткен дұрыс

М. О. Әуезов эпопеясында қазақ әдет-ғұрып заңдарының феодалдық табиғаты терең ашып көрсетіледі. Сондай-ақ әлі де сақталып келген патриархальдық-рулық құрылыс сарқыншақтары да суреттеледі. Бұл жерде романда кеңінен сипатталып жазылған барымта, қалың мал, көп әйел алу, қыз алып қашу, билер сот құруы, ру аралық съездер өткізу сияқты әдет-ғұрып нормаларын атап көрсетсек те жеткілікті.

Әдет-ғұрыптарға байланысты право деген ұғымға заң әдебиеттерінде әдет деп аталатын, халықтың тарихында ұзақ уақыт бойында қалыптасқан заң жүзіндегі әдет-ғұрыптар жиынтығы, сондай-ақ сот жүргізу ісіне өзінің өзгерістерін енгізіп отырған билердің соттық практикасы енеді.

Оның үстіне әдет-ғұрыптарға байланысты право уақыт өткен сайын жаңа ережелермен толықтырылып отырды. Мұндай өзгертулер мен ережелер әдетте билердің ру аралық съездерінде қабылданатын. Тарихи әдеби деректерден белгілі болып отырғандай 1885 ж. Семей облысында, билердің Шарда болған ру аралық съезіне Абай да қатысып, ереже жасауға белсене араласқан².

Жаңадан жасалған ережеде съезд жұмысына қатысқан билер қол қоятын да, сол съездің өзіне де, билердің одан кейінгі сот істері үшін де міндетті болатын.

Эпопеяда сондай-ақ XIX ғасырдың екінші жартысында бір дәрежеде болмаса да түрлі праволық нормалардың, әдет-ғұрыптың, орыс правосының, тіпті шарифаттың (негізінен алғанда семья правосы саласындағы) жеке нормаларының бір-бірімен қатар қолданылуы сияқты құбылыс та өз көрінісін молынан тапқан. Семья правосын алатын болсақ, онда Қодар мен оның келініне шарифат ережесі бойынша шығарылған қатал үкім (дарға асып өлтіру) туралы еске сала кетсек те жеткілікті.

Т. Күлтелеев әдет-ғұрыпқа байланысты правоның шарифаттың жеке нормаларымен осылай ұштасып келуіне және шарифат нормаларының оған тигізетін ықпалына былай деп назар аударады: «Романда қаны араласып кетті-мыс деп кінәсіз айыпталған Қодар мен Қамқаның жазалану мысалы аға сұлтан жазаның бірден үш түрін: дарға асуды, жартастан құлатуды, әрі тас боран жасауды қолданғанын көрсетеді. Қодардың айыбын күшейте түсу үшін Құнанбай және оны қоршаған ақ сүйек

¹ Т. М. Күлтелеев. Уголовное обычное право казахов. Алма-Ата, 1955.

² Т. М. Күлтелеев. Вопросы казахского обычного права в романе Мухтара Ауэзова «Абай». Вестник АН КазССР, 1950, № 9.

феодалдар Қодардың «қылмысына» „Қодар құдайға кектеніп, өз келінімен жақындасыпты”»¹ деп айыптап, діни сипат береді. Тіпті ру ақсақалдарын жаза шеккен Қодарға тас лақтыруға көндіре тұрып, Құнанбай өлім жазасы туралы өкімді орындау тапсырылған адамдар мұны шариғаттың заңы бойынша істейді деп тағы да желеу айтады. Шариғат ережелерін осы жағдайға шебер бейімдеп алған Құнанбай Қодардың өлімі үшін бар жауапкершілікті тайпаның барлық ру ақсақалдарына арта салады. Осы ақсақалдардың бірі Қаратайдың: «Шариғаттың шын бәлесін түпке сақтапты ғой. Бұл шариғат та айлаға құрық бере беретін болды ғой. О да Құнанбайдың қойны-қонышында десейші!» деп қатты реніш білдіретіні тегін емес.

«1822 жылғы устав» бойынша қазақ даласындағы барлық мемлекеттік қылмыс та орыстың қылмысты істер правосының нормасы бойынша жазаланды. Мысалы, халық толқуларын ұйымдастырғаны үшін айыпталған Базаралы ақырында сотталып, Сібірге, Итжеккенге каторгаға айдалады.

Солай бола тұрса да жеке адамның қылмысты істері бұрынғысынша, әдет-ғұрып нормалары бойынша да айыпталды. Біріне-бірі мүлде жат право нормаларының бұлай ұштасуы іс жүзінде өте үлкен қайшылықтарға әкеп соғып отырды. Мәселен, байырғы әдет-ғұрып бойынша қалыптасқан барымта, қанға қан кегі сияқты тағы басқа да қылмысты істер орыс заңы бойынша жеке адамның қылмысты істеріне тенестірілді.

Орыс заңдарының қазақтың әдет-ғұрып правоарымен сәйкес келмейтіндігін, ал көбіне-көп бір-біріне қарама-қарсы екендігін Абайға роман кейіпкерлерінің бірі адвокат Андреев былай деп бейнелеп айтады: «Мәстек түйеден үркеді. Түйе де оған жоламайды. Біздің хал солай екені рас!.. жалғыз-ақ сен екеуміз ғана сондай емеспіз. Қазір Россия патшалығындағы закон-тәртіп пен қырғыз сахарасының арасындағы барлық тұтас халдің өзі сондай. Сен жақсы айттың!»²

Отарлық езгінің одан әрі күшейе түсуі қазақтың әдет-ғұрып правосының кейбір қағидалары халық бұқарасының ең алдымен феодализмге және отаршылдыққа қарсы бағытталған наразылығын басып-жаныштауды көздеген патша өкіметі қылмыс заңдарының нормаларымен бірте-бірте алмастырылуына апарып соқты. Эпопеяда көрсетілгендей, қатты қуғынға салу жазасы халықтың стихиялы ашу-ызасын білдіруші жеке адамдарға қолданады: оларды қамауға алады, түрмеге жабады, Сібірге каторгаға жер аударды. Қазақ қоғамының қанаушы үстем тобы халықты езіп-жаншушы патшалық отаршыл аппаратқа барған сайын күштірек арқа сүйей бастады. Құнанбайдың, Тәкежанның тағы басқалардың жазалау әрекеттері, міне тап осыны көрсетеді.

Билер әдетте ру ақсақалы болып саналатыны, олардың өз

¹ Т. М. Күлтелеев, жоғарыда көрсетілген мақала. 106-бет.

² М. О. Әуезов. Абай жолы, 1-кітап, 375-бет.

қолдарына сот және әкімшілік билігін түгел жинап алатыны романнан жақсы көрінеді. Тек ірі рулар арасындағы ауыр істерді ру басы билерінің тікелей қатысуымен аға сұлтандар шешіп отырды. Мәселен, Қарқаралыда жүрген аға сұлтан Құнанбайға өздерінің даулы мәселелерін шештіріп алу үшін бірнеше рудың өкілдері барады. Қаладан қайтқан жолда мәселені өз пайда-сына шештіріп алған адамдар оған молынан сый-сияпат көрсетеді.

Мұның өзі би болу дегеніңіз табыс табудың көзі екенін көрсетеді. Өйткені істі қарап, билік айтқаны үшін олар тиісті ақы алумен қатар, пара сипатында толып жатқан мол сыйлықтардан да құр алақан қалмайды.

Әдет-ғұрып правосындағы патриархальдық-феодалдық сарқыншақтар, атап айтқанда, қақтығысқан екі жақтың сот үкімімен келісетіндігі туралы күні бұрын мәлімдеп қоятындығынан да көрінетінін атап айтқан жөн. Бұл жай ақсақалдар кеңесінің үкімі әрқашан әділ екендігі және олардың беделінің мызғымайтындығы жөнінде қашаннан қалыптасқан ескі ұғымға барып саяды. Алайда сот қазақ даласында еңбекші бұқараны экономикалық және саяси жағынан қанаудың маңызды ролін атқара бастаған, ендігі жерде билердің әділдігі мен сатылмайтындығы жайында сөз етуге де болмайтын еді. Әдет-ғұрып правосының қанаушылар үшін пайдалы осы бір қағидасының сарқыншақтық сипаты айдай айқын бола түскенді.

Эпопеяда билердің әділетсіз үкімі, олардың сатылып кететіндігі туралы мол материал бар.

Міне, «...өзің ойлашы, керей-тобықтының, сыбан-тобықтының, бура-тобықтының дауы болса, оны әуелі болыстар арқылы айтысады. Биге болыс айдап беретін болса, сол болыс алдын ала ым-жымды өзі жайлайды. Биге бергенде жең үшін жалғасып «анаған кессең аламыз», «мынаның кінә сұмдығын кешсең аламыз» демей отыр ма! Сөйтіп болыстың да парасы, биліктен келеді... Ал билік би аузымен айтылады. Аузымен адалдықты айтам деп, ас жемей, әулиелік істеп отыратын біздің Жиренше, Әбділда, Оразбайлар ма?»¹

Немесе керей мен сыбан арасындағы дау, Салиха қыз жайындағы дау шешілген ру аралық Балқыбек съезінде үстемдік етуші топтың өкілдері — атқамінерлер, ақсақалдар, билер, болыстар арасында сияздың төбе биі болып сайлану үшін жанталаса қырқысқан айтыс-тартысын алайық. Осы күреске қатнасып демегей болғандардың ішкі есебі мен арам ойы Құнанбайдың інісі Майбасардың ойынан айқын аңғарылады. Ол осы съезде төбе би болудан үміткер еді. Сондықтан да: «...Осы Балқыбек сиязы менің ырысым болар. Төбе би болғанның жолы, жөні бөлек. Нелер қиын, қалың даулар бар. Оған билік айтушының жол-жүлдесі өзгеше. Төреліктің түсімі нағып олқы бол-

¹ «Абай жолы», 1-кітап, 710-бет.

сын. Құдай қосса, бұл жолы үйірлеп жылқы, қосарлап қой айдап, тізіп қайтса, одан асыл не болсын!» дегендей ойларды ойлайтын»¹

Жоғарыда айтылып өткендей, түрлі рулардың арасындағы даулы мәселелерді аға сұлтан шешетін, бұл да әкімшілік әрі соттық қызметтерді атқаратын. Мәселен, аға сұлтан бола отырып, Құнанбай керей мен уақ рулары өкілдерінің барымта жөніндегі дау-жанжалын шешу үшін жігітек аулында ру аралық сияз шақырады.

«Сияз деген мол шығын. Ол, көп елдің қалың даугерлері келіп орнайды деген сөз. Осы елдің жуан, семіз, мешкей билері, күндіз — түстік, кешке — қонақ асы жеп, асықпастан ай жатады деген сөз»².

Ру аралық сияздардың сипатталуының өзі қызық. Бұлардың біріне — Балқыбек сиязына тобықты мен керей, керей мен сыбан, сыбан мен тобықты рулары арасындағы барымта, шапқыншылық, қыз алып қашу сияқты басқа да мәселелер жөніндегі дауларды қарап, шешу үшін Семей мен Қарқаралы уездерінің 9 болысынан өкіл жиналады. Мұнда қаралған дау-жанжалдың басым көпшілігі барымтаға және екінші жақтың оның есесін қайтармақ болған қарымтаға байланысты еді. Ал іс жүзінде, қарастырылып отырған уақытта барымта дегеніміз көп жағдайда жай ғана кісі тонау сипатына ие болып қалған еді.

XIX ғасырдың II жартысындағы Семей облыстық басқармасының архив істерінде малын ұрлап әкеткендігі жайында жазылған толып жатқан шағым бар. Мал ұрлаушылар табыла қалған жағдайда істі «билер шеше салатын»³.

«Абай жолы» эпопеясында мал ұрлауды, ұры жұмсауды баудың тәсілі ретінде XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында кеңінен пайдаланған қазақ байлары туралы қызықты материалдар да бар. Бұл арада мал ұрлаушы әдет-ғұрып правосы бойынша жазалауға тиісті бола тұрса да өздерінің малын көбейте түсу ниетімен белгілі бір мөлшерде ұры жұмсаушы байлар мен өзге де «құрметті» адамдардың бұл жазадан қалай оп-оңай құтылып кете беретінін жазушы жақсы көрсетеді. Мысалы, Тәкежан өзі болыс бола тұрып, ұрыларды қанатының астына алатынын, тіпті оларға қыстау, жер бөліп беріп, қамқорлық жасайтынын айтудың өзі-ақ жеткілікті.

Ру басылары өздерінің мал басын молайта түсуге қызмет етіп жүрген ұрылардың әрекетін соншалықты кеңінен әрі емін-еркін пайдаланғанын романның келтірілген мына үзіндіден тамаша көруге болады. «Анығында көп заманнан бері, партия бәлені өзі басқарып жүрген Оразбай бұрынғы болыстардың ырқына көнбейтін. Талай заманнан бері керей, сыбан, уақ бурадан, қаракесектен мол-мол қылып ұрлатып алғыза... мыңнан

¹ «Абай жолы», 1-кітап, 734-бет.

² Бұл да сонда, 1-кітап, 84-бет.

³ ҚазССР, ф. 15, оп. 1. д. 103, лл. 22—23.

аса жылқы салып алды. Көрші елдің есесін бермей, сауырына қол тигізбей келеді. Оспанның о жарлық, қаттылығы болса да, ұрлығы, жауыздығы жоқ. Жаманшылықтан ол жиренеді... Сонымен жақында өзіне қараған бір болыстың барлық биін шақыртып, көрші елдердің мал іздеп келген дәугерлерін тобықты ішінде тоқтатып қалдырып, Оразбайдың старшынына болыстық сияз құрмақ болады. Әрине сол сиязда Оразбай бұрын жеген малының талайын қайта құсар еді, Оспанның қолы қатты екенін ол жақсы біледі»¹

Біреудің малын алдап алуды қанаушы топ өкілдері қатардағы шаруа, жатақтарға қарсы тап тартысында да пайдаланады. Мәселен, байлардың малы өздерінің егінін жайпап, таптап кеткені үшін жатақтар Абайдың тікелей араласып, әмір етуімен байлардан алған 30 бас малды жатақтардан қайта ұрлап алу-ды Тәкежан өз ұрыларына арнайы тапсырады.

Алайда билердің феодалдық соты жоқтықтан, аштықтан ұрлық жасаған немесе феодалдық-рулық ақсүйектердің жүгенсіздігіне қарсы өздерінің наразылығын осылай білдірген кедейлерді аяусыз қатал жазалап отырды. Романда Балағаз бен Әбілғазы аса қатты қуғын-сүргінге ұшырайды, жұттан кейін малынан айырылған бұлар ұрлық жасайды. Олар байлардың малын ұрлайды, сөйтіп өздерінің жарлы-жақыбай туыстарын қанатының астына алған. Тәкежан болыстығын пайдаланып қаладан әскери отряд шақырады да Балағаз бен Әбілғазыны ұстатып, Семейде оларға сот болғаннан кейін, екеуін де Сібірге каторгаға жер аудартып жібереді.

Сөйтіп қазақтың әдет-ғұрып правосы, бұл эпопеяда көрініп отырғанындай, қазақ қоғамының феодалдық негізін және ең алдымен феодалдық меншіктің түр-түрін түгел сақтап, соған қызмет етуге толық бейімделген болатын (жайылым, мал, тағы басқалары).

Барымта — феодалдық ру аралық тартыстың бір көрінісі еді.

«Аға сұлтан Құнанбай Өскенбаевтың заңға қарсы қылықтары туралы» архив ісінде ол өзіне қарсы жақтың малын айдап алатыны үшін айыпталады. «Көкше, көтібақ және жігітек руларынан өзіне қарсы жақты қолдаушылардың малын айдап алған, ал олар, жұрт айтып жүргендей, мұны қажет болғандықтан істеген, олар да бұлардың малын ұрлаған, кезінде қарымтасын қайтара алмай қалған»²

Қазақтың әдет-ғұрып правосы жүйесінде жазалаудың кең тараған түрлерінің бірі құн төлеу болып саналады. «Өлім жазасын немесе тән жазасынан зардап шегушінің немесе оның туған-туысқандарының келісімі бойынша сот үкімі негізінде құн төлеумен, яғни қан төккені немесе мүгедек еткені үшін ақы төлеумен алмастыруға болатын еді. Құн төлеген айыпкер немесе

¹ М. Әуезов. Абай жолы. 2-кітап, 198-бет.

² ГАОО, ф. 3. д. 3649, л. 333.

оның туған-туысқандары ендігі жерде өздерінен кек алу және заң жүзінде қудалау жазаларынан бір жола құтылатын»¹

Құнды — кісі өлтіргені үшін, төлемді — ру жеке қауым болып талап ете алатын. Сондықтан да Дәркембай қарт Құнанбай Мекеге жүргелі жатқанда, одан Қодардың жазықсыз өлтіргенін айтып, құн төлеу туралы жігітек атынан сөз сөйлеуге дейін батылы барады. Оны Құнанбайға: «Қодардың ешқандай жазығы жоқ еді... Ал ол кезде құн туралы тірі жанның ауыз ашуға шамасы келмеді ғой. Кім дыбысын шығара алатын еді? Сенің кезің еді ғой — қатал кез еді ғой» деп айтып салады.

Роман кейіпкерлерінің бірі, саяси жер аударылушы Михайлов дұрыс атап көрсеткендей, қазақ халқына отарлық езудің жаңа формасын алып келген орысқа, заң-законге сенбеушілік жаңа жағдайларға тез бейімделе білген, әдетте үстемдік етуші тап өкілдерінен шыққан жала жабу және өсек жеткізу ісінің сахарада кеңінен таралуына әкеп соқты.

Романда жауласушы жақтардың болыс правительдерінің, ауыл старшиналары мен билерінің сайлауы кезінде жауласушы бәсекелестердің жапқан жалалары адамдардың тағдырында қандай қасіретті із қалдыратыны шынайы өмірден алынып көрсетілген (мұны облыстық правлениелер мен округтық приказдардың архивтерінен алынған толып жатқан істер дәлелдейді).

Егерде жалған өсектердің объектісі кейде үстемдік етуші тап өкілдері де болып келсе, мұның өзі қауымның қатардағы мүшелері үшін кеңінен етек алған жай еді. Мысалы, романда қайткен күнде де Базаралыдан құтылуға тырысқан болыс Тәкежан ол туралы өкімет орындарына жалған документ, өсек-өтірік жеткізу, жала жабу арқылы оны қоғамнан аластатып, кейін жер аудартып жібереді.

Сіңірі шыққан сорлы кедей Қодар мен оның келіні Қамқа көрер көзге ойдан шығарылған өсек пен өтіріктің, қып-қызыл жаланың құрбаны болды. Бұлар Қарашоқы қорығындағы олардың шұрайлы жерін басып қалып, иемденгісі келген бай туысқандарының жаласына душар болды.

Патриархальдық-феодалдық тұрмыс жағдайында әйелдердің қоғамдық және мемлекеттік істерге араласуына мүлде мүмкіндік болмағандығын айтпай былай қойғанның өзінде олардың қарапайым праволарының өзі де мейлінше шектеулі болатын.

Қазақтың әдет-ғұрып праволары бойынша қалың мал алу, әменгерлік, көп әйел алу, тағы басқалары заңды нәрсе деп келген-ді. Патриархальдық семьяның басшысы әйелдері мен балаларына өз қалауынша билік жүргізетін. Романда көптеген әйел тағдыры көрсетілген. Солар арқылы қыз бала өзінің әкесі мен болашақ күйеуінің немесе оның туған-туысқандарының арасында малға сатылып кете беретіні, сөйтіп көбіне өз еркінен тыс,

---

¹ Т. М. Культелеев. Уголовное обычное право казахов. Алма-Ата, 1955, стр. 183.

басқа руға, бөтен елге күйеуге берілетіні, тек күйеуінің ғана емес, оның бүкіл руының жесіріне (қалың мал төленген қалыңдығына) айналатыны суреттелген. Бұл патриархальдық-рулық дәстүрлер Абай кезінде де өз күшін сақтаған еді. Сондықтан да қалыңдық біреумен қашып кете барған жағдайда күйеу жағының руы өздерін түгелдей қорлағандық, масқаралағандық деп санап, қашып кеткен жесірін қайткен күнде де іздеп тауып, қайтарып алуға күш салатын.

Патриархальдықтың қалдығы сол сияқты екі жақ бір-бірімен бітіскен жағдайда қыз беріп, қыз алысу немесе кешегі жауының үйіне тәрбиелеп алу үшін бала беру сияқты әдет-ғұрыптан да көрінеді. Мұның бір мысалы — Құнанбайдың Бөжейге асырап алу үшін кішкентай қызы Қамшатты беруі. Романда бөтен үйде оған жөндеп қарамаудың салдарынан жас нәрестенің ескі патриархальдық әдет-ғұрыптың құрбаны болып кеткені көрсетілген.

Әйелге бүкіл рудың меншігі ретінде қарау фактісі әдет-ғұрыпта қатал сақталып келген әмеңгерліктен айқын көрінеді. Бұл әдет-ғұрып бойынша қалың малы төленген әйел немесе қалыңдық ері (күйеуі) өлген жағдайда ерінің (күйеуінің) өзімен туыс аға-інісінің біріне немесе ең жақын деген өзге бір туысына тұрмысқа шығуы тиіс болатын. Құда түскен қалыңдықты басқа жаққа жіберіп қою бүкіл ру үшін аса күшті мін, масқара факт саналатын. Халықтың «жесір ерден кетсе де елден кетпейді»¹ деп айтуының сыры да міне осында жатыр.

Абайдың сүйікті жары Әйгерім бала кезінен мамай руының бір жігітіне айттырылып қояды. Қалыңдықтың айттырылған жігіті өлгеннен кейін әмеңгерлік правосын пайдалану жігіттің ағасына, егде тартқан басқа біреуге беріледі. Бірақ Абай Әйгерімнің ол адамға жылап кете баруына жол бермейді — Әйгерімнің әкесіне қалың малын түгел төлейді, ал күйеу жағының барлық шығынын өтеп, қанағаттандырады.

Қазақтың әдет-ғұрып правосы біреудің қалыңдығын не әйелін алып қашқан адамға жазаның ең қатаң түрін беруді қарастырады.

«Әйелді не қалыңдықты өз келісімінсіз болса да, өз келісімімен болса да, бірақ оның ата-анасының, ерінің немесе қамқоршысының еркінен тыс алып қашу — семья-неке қатнастары саласындағы ең ауыр қылмыстардың біріне саналады»².

Әйел алып қашу қалай болған күнде де жеке адамның, ал кеңірек алғанда бүкіл бір рудың меншігінің бір бөлегін ұрлаумен пара-пар еді. Сондықтан да бұл мәселе романның көптеген мысалынан көрініп отырғандай, әйелдерді алып қашқан әрбір жағдайда нақты суреттеліп, қарымта, барымтамен, бүтін бір

¹ С. Е. Толыбеков. Общественно-экономический строй казахов в XVIII—XIX вв. Алма-Ата, 1959, стр. 419.

² Т. М. Қультелеев. Жоғарыда көрсетілген еңбегі, 244-бет.

ауылды шауып кетумен, адамдарды ауыр жарақатқа ұшырата ұрып жығумен, тіпті кісі өлімімен тынып отырды».

Эпопеяның оқушыларының көз алдынан феодалдық-патриархальдық әдет-ғұрып, семья правосының құрбандығы болған, тағдыры тәлкекке айналған әйелдер образының тұтас бір галереясы өтеді. Бұл жас Абай мен Тоғжанның, Керімбала мен Оралбайдың, Үмітай мен Әмірдің тағы басқалардың таусылмас терең қайғы-қасіреті еді.

Семья-неке правосына тоқтала отырып, М. О. Әуезов әйелдердің тең праволылығы жолындағы күрес тақырыбын қозғайды. Бұл тақырыпты ол романдағы өзекті мәселелердің бірінен санайды. Шарифат бекіткен неке правосын бұзуға батыл әрекет жасаған «қазақтың Ромеосы мен Джульеттасы» Керімбала мен Оралбайдың тағдыры туралы баяндалған жайлар, жігітек руынан кедей жігіт Оралбайдың, Сүгір байдың қызы Керімбаланы алып қашу туралы әңгімелер романдағы ең бір қызықты беттер қатарына қосылады.

Ғашықтардың сол қоғамға наразылығы мен олардың қайғы-қасіретке толы жеңілісіне байланысты оқиғалардың негізіне де эпопея авторы өзі ел аузынан сұрастырып жинаған түрлі нақты деректер алынған. Бұл деректерді автор жігітек жігітінің бөкенші қызын алып қашуынан туған жігітек пен бөкенші арасындағы ірі дау-жанжалдың куәсі болған, оның көптеген егжей-тегжейлерін естерінде сақтаған Әлімбет, Қатпа Құрамжанов, Ермұса сияқты адамдардың өздерінің айтуы бойынша жазып алған.

Бұл жайт М. О. Әуезовтің жинастырған материалдарында былай деп келеді:

«Сүгір қызы Керімбала Қаракесекке берген. Бұған Оралбай ғашық болып алып қашқан»¹

«Оралбай дауында жігітек Шалғынбайдың қатынын байлап әкетеді, Бөбек Ақанның шешесін, Әбдінің қатынын байлап алады. Соғыста Сүгір Мерейді найзалап өлтіріп, найзасын Бейсембіге ұстатады, кейін мәтел болған: «Мерейді Сүгір сайып, найзасын Бейсембіге ұстатқандай» деген...»²

«Зорлықпен Қаракесекке апарды. Оралбай ере барады. Көптің көзінше Керімбала тілімен ет беріп, «барым осы дос!» дейді. Базаралы сол тұста... араз. Бөкенші Керімбала тұсында жігітпен өшігіп қалады...»³

«Құнанбай Сүгірді жігітекке қарсы ұршоқпар қып ұстады. Он шақты жігітек Керімбаланың дауы арқылы айдалады»⁴.

Өзі суреттеп жазып отырған заманға мейлінше терең бойлай білген М. О. Әуезов осы қысқа мәліметтердің өзінен-ақ дала өмірінің керемет ауыр трагедиясын, әсіресе әйелдердің онсыз да

¹ Архив ЛММА, папка № 29, Л., 211.

² Бұл да сонда, л. 55

³ Бұл да сонда, л. 132

⁴ Бұл да сонда, л. 149

ауыр, правосыздық жағдайына күшті әсер еткен, өздерінің жеке басының тағдырын өздері шешуге ұмтылған, бір-біріне ғашық жастардың талабын табанына салып, таптап жанышқан феодалдық қатал негіздерді көре білді әрі көркем суреттеп көрсете білді. Осы келтірілген деректер ру араларындағы қатынастардың бүкіл күрделілігі туралы, бұл күрестегі рудың жекелеген билеп-төстеушілері көздеген саяси есептер жайында толық ұғым алуға мүмкіндік береді.

Естеліктерде тартысқа қатысқандарының ең бастыларының есімі ғана аталса да эпопеяда олардың өмірі толық қамтылады, күрес-тартыс үстінде көрсетіледі, олардың әрқайсысы керемет күшті көркем образға айналады. Оралбайдың Сүгір байддың қызы Керімбалаға қалай ғашық болуының өзі лирикалық сезімге, поэзияға толы. Ғашықтардың үлкен үмітке толы асқақ сезімі оларды өздерінің бақытын өздері қорғап қалуы үшін бір-бірімен қол ұстасып, елден қашуға мәжбүр етеді.

Жоғарыда келтірілген деректерге сүйене отырып, М. О. Әуезов оқиғаның бұдан арғы дамуының бүкіл барысын асқан шеберлікпен суреттеп жазады. Ол нақты деректі материалды көркемдік детальдармен толықтыра, терең психологиялық негіздеулермен жетілдіре түседі, тарихи шындық тұрғысынан болуы әбден мүмкін ситуациялар қосады. Соның нәтижесінде оқушының көз алдына Керімбаланы алып қашудан кейін кенет бұрқ ете түскен ру тартыстары өтіп жатады. «Олжай іші болса, үстіндегі аспан жарылып, жай оты төгілгендей өрекіп бүлінді...

Бөжей, Сүйіндік заманынан бері күнге шейін жігітек, бөкенші арасында араздық салқыны түсіп көрмеген еді. Бірақ мына жастардың мынау қылығы енді бөкеншіні тұтас тулатып, өртке салғандай болды. Жай бөкеншінің бірі де емес, өзі Сүгір. Бұл күнде Сүйіндік өлген, ендігі тізгін көбі осы Сүгірде болатын»¹.

Бөкенші жігітектерге қорқытып-үркітіп талап қояды: түнге дейін жігіт пен қыздың қол-аяғын байлап алып келіндер, не тұрысатын жерлерінді айтындар дейді.

М. О. Әуезов өз ара жауласушы рулар ішіндегі өрттей лаулаған түрлі әңгіме-дүкендерді сипаттап береді, тобықтының қашып жүрген жастарды паналатудан бас тартқан өзге руларының бұл оқиғаға қалай қарағанын ашып көрсетеді. Жігітек руындағы жастардың бұларға жаны ашығанын және ру ақсақалдарының қинала толқығанын суреттейді.

Автор жігітек руының ақсақалдарын алғашқыда Оралбай мен Керімбала жағында болғанын, оның жай-жапсарын оқушыны сендіре суреттейді. Бұл арада жігітектерді шабамыз, жылқыларыңды айдап әкетеміз деп қорқытып-үркітіп келген бөкеншілер тарапынан аяққа басылған ру намысы үлкен роль атқарғаны көрсетіледі.

Бұдан әрі бір-бірінен өш алу мақсатын көздеп, өз ара жау-

---

¹ Абай жолы, 1-кітап, 473-бет.

ласқан рулардың бірінің жесірін бірі, бірінің қызын бірі алып қашу эпизодтары суреттеледі. Жоғарыда сөз болған деректерде осы оқиғалар да еске алынады. Жігітектердің екі жасты ұстап беруден бас тартқанын естіген Сүгірді жазушы былай суреттейді: Сүгір айғайды салып, от басын сабап, бөкенші аруағын шақырып, тулап тұрып кетті. «Мың көкаланы салдым намыс жолына, шаштым, бердім, қолына барымды! Тек кегімді әпер мынадан!» деп жуан бай бүлікке кетті. Асып тасқан содырлыққа басты. Ат сойылы дайын отырған бөкенші тобынан жүз жігітті жүз боз атқа мінгізіп жіберіп, дәл сам батарда жігітекке аттандырды. Жаулыққа аттандырды. Тапсырғаны:

«Жігітек кісімді әкетті. Малмен ашу баспаймын. Кісі барымтасының орайы кісі барымтасы. Жігітектің жанына бататын жерінен маған да бір адамын, бір жесірін тартып әкеп беріңдер!— деп жөнелткен»¹.

Осыдан кейін әлі сәукелесін тастамаған жас келіншектерді өз ара тартып әкету басталады. Сөйтіп екі ру арасында қанды қырғын төбелес-жанжал өрши түседі. Бұл арадағы ұрысты суреттеп жазғанда М. О. Әуезов шайқас үстіндегі Сүгірдің қылығына қатыстыра отырып, жоғарыда келтірілген эпизодты да пайдаланады. «Сүгір найзаны әлгі жігітке салып жіберіп, ұшырып түсірді де, ілгері ұмтылды. Бірақ артына жалтақтап, жаңағыны өлтіріп алып құныкер боп қалам ба дегендей қауіп ойлап келе жатыр. Қарсы алдына Бейсембі кеп қапты. Найзаны енді соған оқтала берді. Бейсембі төбелескен жоқ, тек найзаны қармап алмақ еді. Сүгір соны аңғарғандай боп, өз найзасын бос қана соза беріп, Бейсембіге ұстата салып, кейін жалт берді. Бейсембі саспайтын. Есінен еш уақытта айрылмайтын тапжылмастың өзі екен. Сақ-сақ күліп жіберіп.

«Көрдің бе мынаның қылығын, көрдің бе?!— деп найзаны шошайтып, Жабайға көрсетіп:— ана жігіт өлер болса, түпкі дауға барысқанда мен салғам жоқ, «найзамды Бейсембі жұлып алған» дегелі маған ұстатып кетіп барады!.. деді»²

Мұндай егжей-тегжейлі детальдарды автордың әдейі жинап-тергені даусыз. Өйткені сонау алыстағы заманның тіршіліктің тынысына үңіле қарағанда бұлар баяндауды ерекше нанымды, тарихи шындыққа үйлесімді ете түседі.

Жазушы бұдан әрі Оралбай мен Керімбалаға Абайдың іш-тартқан сезімін, оның көрсеткен жәрдем-көмегін, орыс заңын паналап, бой тасалау үшін қалаға қаш деп ақыл бергенін, бұл далада мұнан басқа жолмен көмек беруге дәрменсіз болғанын суреттейді.

Мұндай жағдайда автордың өз жанынан қоса отырып, көркемдік тәсілмен суреттеп жазуы әбден заңды. Өйткені өз бостандығы жолында күрескен қазақ әйелдерін Абайдың талай рет

¹ Абай жолы, 1-кітап, 482-бет.

² Бұл да сонда, 484-бет.

қолдағаны, көмектескені оның өмірбаяндық деректерінен жақсы мәлім. Бұл туралы бірқатар мысалдар келтіруге болады.

Жігітекті айыпты деп тауып, оны барлық шыққан шығынының есесін толтыруға және қашқындарды паналатудан бас тартуға міндеттеген төрт рудың ақсақалдар кеңесінің шешімі ру аралық жауласудан туған дау-жанжалды тоқтатты. Өзінің туған-туысқандарының пана бола алмай, сатқындықпен ұстап беруі салдарынан екі ғашық ақыры Шыңғыс тауында қолға түседі.

Керімбаланың Оралбаймен қоштасуы, оның қатал тағдырдың талқысына амалсыз мойын ұсынуы туралы М. Әуезовтің Абай аулынан жазып алған азын-аулақ сараң жолдары романда жан тебіренерлік көріністер ретінде көз алдыңызға қайта келеді. Көркемдік құдіреттің кереметі — міне, осындай. Ол суреттер: Керімбаланы күйеуіне зорлап алып кету, оны күйеуінің туыстары әрбір басқан қадамын аңдып, қорлауы, айтқанға көніп, айдауға жүрмеген жағдайда жазанды береміз деп қорқытуы, ақырында Оралбайдан кек алу қаупінің тууы, халықтың қаны төгілген қырғын төбелестің жан түршігерлік ауыр көріністері — міне осының бәрі Керімбаланы өзінің жанындай жақсы көрген сүйген жары Оралбайдан бас тартуға мәжбүр етіп, бір жола сағын сындырады. Романда міне осы көріністер бір-бірлеп көз алдымыздан өтіп жатады. Оның өзін өзі өмірден көрер қызығы қалмаған қауқарсыз кемпірге теңеуі де міне — сондықтан.

Неке шарты жөніндегі мұсылмандық правоға қарсы шыққан бойжеткен Керімбала туралы аз ғана тарихи деректерді негізге ала отырып, М. Әуезов шариғаттың шырмауынан шыққысы келген, рухани әрі әлеуметтік езгіге төзгісі келмеген әйелдердің аса ауыр жағдайын асқан шеберлікпен терең бейнелеп, жинақталған образ жасай білген.

Патриархальдық-феодалдық қазақ қоғамындағы әйелдердің правосыздық жағдайы кедейлердің ғана емес, тіпті үстем тап өкілдерінің әйелдері үшін де сақталып қалды. Олар күйеуінің тірі кезінде ғана емес, сондай-ақ жесір қалғаннан кейін де ешқандай мүліктік правоға ие бола алмады. Олардың күйеуі өлгеннен кейін барлық шаруашылық түгелдей кіші ұлының қарамағына көшетін. Әдет-ғұрып правосының бұл жағдайын романнан айқын көруге болады. Мысалы, Құнанбай өлгеннен кейін үлкен үйдің бар байлығы, кенже ұлы Оспанның қолына көшеді. Оспан қайтыс болғанда Құнанбай ұлдарының арасында марқұмның жесірі Еркежанға үйленіп, үлкен шаңырақтың орасан мол мал-мүлкіне ие болу жолындағы қым-қиғаш қиян-кескі тартыстың өріс алуы да міне — сондықтан.

Мұндай жағдайда қайтыс болған адамның жесіріне оның ешқандай туысы үйленбесе, онда, қазақтың әдет-ғұрып правосы бойынша, ол туыстары өздерінің мұрагерлік правоары туралы сөз ете алмайтын.

М. О. Әуезов Оспан жесірлерінің қайсысына кімнің үйленуі

тиіс екендігі жөніндегі мәселе төңірегіндегі күрделі тартыс пен өсек-аяндарды аса зор шынайы шындықпен көрсетеді. Жесірлер арасында Оспанның бәйбішесі Еркежанның алатын орыны ерекше бөлек көрсетіледі. Немесе замана рухына орай алғанда онда әйелдерге бай, үстем тап өкілдері арасында да менсінбей қарау кеңірек орын алатын еді, Оспанның өзге жесірлерінің ырықымен де, тілегімен де санасатын ешкімнің табылмауы тегін емес.

Оспан туыстарының (Тәкежан мен Ысқақтың) дүние-мүлікке қызығып арандары ашылуын шебер көрсетумен қатар жазушы олардың әйелдерінің де, бір жағынан, байып қалуға қызыққан, екінші жағынан, семьяға тағы бір жаңа күндестің келуінен қорыққан, екі ұшты, бір-бірімен қарама-қарсы шым-шытырық күйзеліс-толғаныстарын да асқан суреткерлікпен көркем етіп көрсете білген.

Әдет-ғұрып правосымен шарифаттың нормасына сәйкес төрт әйел алуға дейін рұқсат беретін полигамиялық семьядағы әйелдің аса ауыр тұрмысы романда айқын көрініс тапқан.

Феодалдық қоғамның билеуші жоғарғы тобындағы полигамиялық семьяның әдеттегі тұрмыс-тіршілігінің көрінісі міне — осындай.

«Ортасында бес үлкен ақ үйлер бар, көп үйлі ауыл — Абайдың екі шешесі Ұлжан мен Айғыздың аулы»¹.

Құнанбай өзінің төртінші әйелі, он алты жасар Нұрғанымды кейін қаусаған шал болған кезінде алады. Эпопеяда күндес әйелдердің арасындағы күрделі, қым-қиғаш шиеленіскен ара қатынастарының дүниесі көз алдыңызда тұрады. Мәселен, Құнанбайдың екі әйелі Ұлжан мен Айғыз бір-бірімен ұрысысқан кезде «өз ара жауласқан екі ауыл ұрысқа әзірленгендей болады». Тап осы ұрыс-керістен кейін Ұлжан: «Күндестер қашан да күндес болып қала береді өмір бойы, біз тек өз жарамызды жалаймыз да отырамыз» дейді ашынып.

Алайда романда сонымен қатар феодалдық ру тобындағы ең қарт әжеге әрқашан үлкен құрмет көрсетілетіні суреттелген. Мұның өзі жоғарыда атап өткеніміздей патриархальдық-рулық дәстүрдің сарқыншағы ретінде көрініс тапқан. Шынында да тобықты руында көптің құрметіне Құнанбайдың шешесі Зере тап осындай мол құрметке бөленді. Сондай-ақ автор, өмірден байқағандарына сүйене отырып, үстем тап өкілдері семьясындағы бір қатар ықпалды әйелдердің образын жасайды. Бұлар өздерінің тәуелсіз мінез-құлқы арқасында тіпті жастығына да қарамай, кейде үй ішінде ықпалды беделге ие бола алады. Мысалы, Абайдың інісі Ысқақтың әйелі Мәлике, Құнанбайдың тоқалы Нұрғаным және басқа да бірқатар әйел бейнесі міне осындай дәрежеде көрінеді.

Әр шешеден туған балалардың арасындағы бәсекелестік, өз

---

¹ «Абай жолы», 1-кітап, 13-бет.

ара бір-біріне сенбеушілік және жауығу сияқты құбылыстардың аса ауыр түрлері романда шеберлікпен көрініс тапқан. Мысалы, Тәкежан өзінің туған бауырлары Ысқақ, Оспан болып, бәрі бірігіп Құнанбайдың басқа бір әйелі Күнкеден тараған ұрпақтың бірі, өздерінің інісі — Шұбарға қайдағы бір сенімсіздікпен күдіктене қарайды. М. О. Әуезов патриархальдық-феодалдық семьяның көптеген құпия құбылыстарын сипаттайтын шындықты өмірдің өзінен алған күйінде шынайы суреттеп бере білген.

XIX ғасырдың орта шеніндегі Қазақстанның саяси өміріне тән болып келетін феодалдық ру аралық талас пен тартыс рулық құрылыстың сарқыншақтарымен тығыз байланыста еді. Бұл талас пен тартыста феодалдық билеуші топ, әдетте, өздерінің жеке басының пайдасын, экономикалық және саяси мақсаттарын көздеді. Алайда олар халыққа бұл талас пен тартысты, дау-жанжалды тұтас рудың мүддесі үшін жүргізіп жатқан болып көрінеді. Романда осы кулық-сұмдықтың сыры ашылады.

Эпопеяның бірінші кітабында 1849 жылдан 1854 жылға дейін аға сұлтан болған Құнанбай Өскенбаевтың төңірегінде тобықты руының өз ішінде қым-қиғаш жүріп жатқан феодалдық қырқыстар мен тартыстар қандай болғанын көрсетуге көп көңіл бөлініп, мол орын берілген.

Бұған мысал ретінде эпопеяның алғашқы беттерінде-ақ суреттелген, оқушыға кеңінен таныс Қодардың ісі жөнінде Құнанбай өткізген ақсақалдар жиынын айтуға болады. Соның өзінен-ақ ру мен ру арасында жауығу жағдайы айқын сезіліп тұрады. Жазушы Бөжейдің осы кеңес жиыннан бірнеше ай бұрын Құнанбаймен болыстыққа таласып, екеуі бірінен бірі ірге ажырасқанын ескерте кетеді. Құнанбай өзінің інісі Майбасарды Көкше-тобықтыға болыс етіп тағайындаған-ды. Бұл қызметті ол бұрын 1849 жылы Қарқаралы округының аға сұлтаны болғанға дейін өзі атқарып келген еді.

Майбасардың болыс болып тек өзіне жақын адамның сайлауын талап еткен, сөйтіп, өз інісін ғана ұсынған Құнанбайдың арқасында ғана болыс болғанын оның көптеген замандастары атап көрсетеді. Мұны соның ішінде әсіресе Бөжей мен Байсал билердің Батыс Сібір генерал-губернаторының атына жіберген арызы дәлелдейді. Бұлар, Құнанбай «1849 жылы аға сұлтан болып алып, осы атақтың және қызмет бабының күшімен, бүтін болыстың жалпы келісімінсіз Майбасарды болыс етіп алды, ал оны болыс етіп сайлауға болыстың жартысына жетер-жетпесі ғана келісім берді, бұлардың өздері де Құнанбайдың жақындары, оның аға сұлтан екендігінен қорқатын жақтастары ғана: осы атаққа лайық ру басылары мен неғұрлым еңбегі бар адамдар көзге ілінбей, ескерусіз қалып отыр»¹

М. О. Әуезов Абайдың замандастары айтқан естеліктердің бәрін бірдей тап-таза шындық деп қарамаған. Материалдарды

¹ ГАОО, ф. 3, д. 3649. л. 115.

жан-жақты зерттеген ол өзінің жазушылық еңбегінде олардың логикалық жағынан дұрыс келетіндерін ғана, өз кейіпкерлерінің тарихи прототиптерінің бір-бірімен өз ара қарым-қатынастарына неғұрлым сай келетін мәліметтерді ғана пайдаланғаны байқалады. М. О. Әуезов бұл жерде біріне-бірі қарама-қайшы келетін деректердің арасынан өзіне қажетті дегендерін сол заманның тарихи өмір шындығын жақсы біліп, сезіне алатындықтан, ол деректердің сол заманның өмір шындығына қаншалықты сәйкес келетінін айқын ажырата алатындықтан дұрыс екшеп, таңдап пайдалана білді.

Мысалы, Абай аулында жүріп М. Әуезовтің өзі жазып алған деректердің ішінде Құнанбай мен Майбасардың өз ара қарым-қатынастары туралы біріне-бірі қайшы келетін екі дерек болғаны мәлім. Бұл жазбаның бірі бойынша ағайынды екеуінің арасында өз ара келісім болмайды.

«Менің естуімше, Майбасар мен Қажы (Құнанбай — Л. Ә.) арасы жақсы болмай жүрді. Бөжей Майбасарды өз адамым деп болыс сайлатады. Қажы сайлап барып, өз бауырына қайта тартып алады»¹

Ал, Әрхам Ысқақовтың деректеріне қарағанда, Құнанбай мен Майбасар өз ара тату-тәтті болады.

«Қажы: мен аға сұлтан болғанда сен (Майбасар — Л. Ә.) болыстықты алып қал дейді. Саған берем, бірақ басқаға бермейсін».

Жоғарыда атап көрсетілгендей, соңғы жазба Омбы облыстық архивінде сақталған архивтік документтермен — Құнанбай Өскенбаевтың ісімен толық расталады. Бұл документ романның авторына бұрын белгілі емес еді. М. О. Әуезов, оқиғаларының даму барысының логикасына сүйене отырып, Құнанбай мен Бөжейдің арасындағы шиеленіскен ру аралық қиян-кескі күрестің басталуына сылтау болатын екінші деректі пайдаланады. Құнанбайдың болыстықты Бөжей сияқты өзінің күшті де қауіпті бәсекелесіне беруден гөрі, туған інісіне беруді артық санайтыны әбден табиғи нәрсе. Көркем баяндау кезінде кейбір деректерді осындай шығарманың мазмұнына етене жақын етіп қайтадан өңдеп шығу — сол заманның қыры мен сырын жан-жақты да терең етіп ой елегінен өткізуді қажет ететіні мәлім. Г. Успенскийдің: «Қәдімгі жай фактінің өзі жазушының әсер алғыш ақыл-парасатынан орасан зор жұмысты, қоғамның бүкіл құрылысына талдау жасауды талап етеді»² деуі де сондықтан.

Құнанбайдың ісі бойынша толып жатқан куәлардың берген жауаптары арасында бірнеше бидің шынында да болыстыққа Бөжейдің кандидатурасын ұсынғаны көрсетіледі. Бірақ Құнанбай қаһарын тігіп: «Бөжей... көпестікке тізілгісі келеді екен, солай сауда-саттығын жасай берсін», — дейді. Оның болыс болып

¹ Архив ЛММА, папка № 29, № 163 и об.

² Г. Успенский. Цитир. по книге. Е. Добин. Жизненный материал и художественный сюжет. Л., 1958 стр. 138.

сайлануына жол бермейтіндігін айтады. Бұл арада халық Майбасарға қарсы сөйлегендерді сұлтанның балағаттағанын көреді, сөйтіп оның қаһарына ұшырамау үшін Майбасарды... сайлап жібере береді¹ Немесе осы тектес басқа бір деректі алайық. Старшина Жамантаев былай деп көрсетеді: «Бұл сайлауда Майбасардың сайлануына көптеген адамдар оның өзі сияқты келісім білдіре қоймаған, алайда оның ағасы Құнанбай Өскенбаев ертеңгі күні өш алады деген қаһарынан қорқып, Майбасар туралы үкімге өздерінің бармағын басып, келісе салады»²

Құнанбайдың өктемдігі зор болғаны сонша, оны өз көзімен көрген адамдардың айтуы бойынша, ол кезде «Құнанбайға не мәселе жөнінде болса да қарсы шығу немесе оның ойына алған нәрсесімен келіспеу дегендеріңіз ешкімнің де ойына кіріп шықпайтын»³.

Аға сұлтанның шексіз мол өкімет билігін қалай болса солай пайдалана отырып, Құнанбай неше түрлі талай рет жалған документтер жасап, өтірік шағымдар жасайды, тіпті өзіне қажетті документтерге старшиналардың мөрін оларсыз-ақ өз бетімен еркін басып ала беретін. Сайлауға қатыспаған кейбір старшиналардың айтқандарына қарағанда, олар Майбасардың болыс болып сайлануына Құнанбайдың зорлық-зомбылығынан кейін бармағын басып, өз келісімдерін берген. Ол ауыл старшиналарының мөрін сақтап беруді сылтау етіп, жиі-жиі жинап алып отырған, ал іс жүзіне келгенде, ол мөрлерді өзінің жасырын мақсаттары үшін пайдаланған⁴.

Старшиналар Құнанбайдың қаһарына ілініп, қудалауына түсуден қатты қорқатыны да сондықтан еді. Осы келтірілген тарихи деректен Құнанбай өзінің саяси дұшпандарымен қалай аяусыз алысқан деген сұраққа толық жауап табуға болады. Мысалы, Қашқынбай Боранбаев деген биге Құнанбай өзі жасаған заңсыз қылығын айтып, жоғарыға шағым жасауға батылы барғаны үшін тал шыбықпен аяусыз дүре соққызады; Құнанбай старшиналар Кенжеалы мен Жүсіптің шөбі шүйгін қысқы жайылымдарын қасақана малына таптатқан: Шыңқожа Нұрғалинге, Қуаныш Өтемісовке сирағынды сындырып, қарынды қиратамын, қыстауыңды тартып аламын деген⁵ Эпопея мен шынайы тарихи документтерден көрінетініндей, Құнанбай өзінің зорлық-зомбылық қаһарын әдетте жүзеге асырып отырған. Өз дұшпандарынан кек алу үшін жер жағынан қатты қысымға ұшыратқан, олардың шабындықтарын таптап кетіп отырған, тіпті олардың жерін өз жақтастарына тартып әперуге дейін барған⁶.

Сонымен Құнанбай алдында зәрулері ұшқан жұрт Майбасар-

¹ ГАОО, ф. 3, оп. 3, д. 3649, л. 156 об.

² Бұл да сонда, л. 148 об.

³ Бұл да сонда, л. 157 об.

⁴ Бұл да сонда, л. 157 об.

⁵ Бұл да сонда, л. 118 об. 119.

⁶ Бұл да сонда, л. 198 об.

дың болыс болып сайлануына келісуге мәжбүр болды. Тіпті анағұрлым ұстамды пікір айтқан қулардың сөздерінде де мынадай жолдар кездеседі: «Аға сұлтан Құнанбай Өскенбаев өзінің туысы Майбасарды алмастыру туралы тілек айтушыларды қуғынға салатындығы жайында ештеңе айтқан жоқ, бірақ одан жұрттың бәрі де қорықты»¹

Эпопеяда болыс болғаннан кейін Майбасардың халыққа жасаған қаталдықтары мен заңсыздықтары туралы да айтылады. Бөжей Майбасардың бассыздығынан әбден зықысы шыққан халықтың тілегі бойынша Құнанбайдан: «Майбасарды орнынан түсір деп талап етеді»² Бұған Құнанбай көнбейтінін айтып, қасарыса жауап берді.

Болыс болып алған Майбасар кеше өзінің сайлануына қарсы болғандарға қысым көрсете бастайды. М. О. Әуезов жасаған осы бір мейілінше қатал, жүгенсіз кеткен феодалдың бейнесі сол заманға соншалықты тән екендігін төменде келтіріп отырған тарихи документтер де көз жеткізе растай түседі.

Құнанбай сияқты өзінің мықты қолдаушысы бар екендігін сезген болыстың шектен шыққан жүгенсіздігі романдағы мынадай эпизодтан да өте жақсы көрінеді. Дұшпандары өзінің үстінен орыс әкімшілік орындарына шағым жазғанына күдіктенген Майбасар Семейге почта алып бара жатқан казак-орыс Ворошиловқа шабуыл жасайды. Ворошиловтан осы хаттарда не жазылғанын айтып беруді талап етеді. Жауап ала алмаған Майбасар казак-орысты ұрып-соғады да «өзіміз-ақ оқимыз» деп, почтаны талап әкетеді³.

Романдағы Майбасар бейнесінің тарихи шындыққа сөзсіз сай келетіндігінің тамаша қосымша дәлелі почтаны тонағаны үшін Майбасарды қамауға алған шекара басқармасының чиновнигі Гусевтің мына бір қорытынды пікірі болып табылады. «Егер Майбасар 1000 қырғыздың 999-ы өзінен-өзі айдаладан үрейленіп қорқатын казак-орыстарды ұрып-соғуға дейін барса, онда ол қырғыздардың өздеріне не істемек? Тек бауыздау ғана қалған жоқ па!»⁴.

М. О. Әуезов Майбасарды орнынан түсіру жөніндегі өтініштерге келісім бермеген Құнанбайдың өзінің іш есебі болғанын көз жеткізе көрсетеді. «Ол өзінің қара күші, зілі сияқты болатын осындай бір Майбасардың жүруін мақұл көрді. Үлкен бір есебі: «Анау жұртты шақар айғырдай мойын салып қуып ықтырған уақытта, ел арыз айта өзіме келеді, өз бауырыма қайырып беріп отырады деп топшылаған»⁵

Майбасардың болыс ретіндегі жағымсыз бейнесін айқындаудағы шешуші рольді оның жеке басының ұнамсыз қасиеттері

¹ Бұл да сонда, л. 122 об.

² Абай жолы, 1-кітап, 28-бет.

³ 100. ф. 3, оп. 3, д. 3649, л. 201.

⁴ Бұл да сонда, л. 311.

⁵ Абай жолы, 1-кітап, 28-бет.

ғана атқарған жоқ, қайта сонымен қатар жігітектің, көтібақтың, бөкеншінің және осылармен жақын басқа да рулардың феодалдық-рулық жоғарғы үстем тобының белгілі бір бөлігі өкімет билігінің өздерімен жауласып жүрген ру Ырғызбай өкілінің қолына өтіп кетуіне барынша қарсылық көрсетуінің де маңызы зор болды.

Бір қатар деректердің айқын көрсетіп отырғанындай, Майбасарды орнынан түсіру жолындағы күресте жігітек руын басқарған Бөжейдің «өзі де болыс болуға есеп жасаған»¹

Нақты тарихи материалдарға қарағанда, Майбасарды орнынан түсіре алмай әуре болған жігітек, көтібақтың және басқа рулардың феодалдық жоғарғы үстем тобының осы бөлігі 20 старшындықтан тұратын 2000 түтін көкше-тобықты болысын екіге бөлуді, сөйтіп оның біреуінде Майбасардың болыс болып қалуын, ал екіншісінде Бөжейдің болыс болуын талап ете бастайды.

Мұның өзі Құнанбаймен жауласушы руларды бастаған Бөжей Майбасардың жасаған қаскөй қылығына қарсы күресте өз қара басының қамын ойламай отырған жоқ: әуелі болыс болып алуға, сөйтіп бірте-бірте бүкіл руға үстемдік жасауға ұмтылды.

Романда Құнанбайдың Бөжеймен барған сайын өрши түскен үздіксіз күресі оның соңғысының ру ішіндегі үлкен саяси билікке ұмтылған ықпалды би ретіндегі әрекеті арқылы нанымды суреттелген. Қазақ қоғамының феодалдық жоғарғы үстем тобының ішіндегі қиян-кескі саяси күреспен, көбінесе қан төгіс соқтығысқа ұласқан күреспен байланысты дамитын осы тартыста сюжеттік линия бүкіл роман арқылы өтеді. Ал мұның өзі феодалдардың арасындағы нақты қарама-қайшылықтардың көрінісі болып табылады.

Болыстың екіге бөлінуі үшін қажымай-талмай әрекет еткен Бөжей мен оның жақтастары түрлі айла-тәсілдерге дейін барады. Мәселен, қасарысқан Құнанбайды иілдіріп икемге келтіру үшін Бөжей оған мол сыйлық та алып келеді. Құнанбайдың қайтыс болған әкесінің асын желеу еткен олар алты тоғыз етіп мал алып келеді, оның бір тоғызына бас етіп қызметші, екінші тоғызына бас етіп қытай күміс жамбы қосады. Мұның өзі шынтуайттап келгенде пара беруден басқа ештеме де емес еді. Өйткені бұл кезде болысты бөлу туралы мәселе қайта-қайта қойылып жүрген болатын. Құнанбай тап сондықтан да бұл сыйлықтарды қабылдамай, болысты бөлуден бір жола бас тартады²

Құнанбаймен келісе алмаған қарсы жақ енді болысты бөлу туралы ашықтан-ашық талап қояды. Эпопеяда шебер суреттелген ру ішіндегі шиеленіскен жағдайда сол кезді көзімен көрген адамдардың төменде келтірген деректері толығымен растай түседі. «Жанқабыл Бөкеншінің асына түрлі болыстардан көп

¹ ГАОО, ф. 3, д. 3649, л. 240.

² Бұл да сонда, л. 19.

халық келді. Мұның ішінде көтібақ қырғыздары сияқты жігітек қырғыздары да болды. Бұлардың алғашқылары қарулы қол болып, жеке бөлініп сұлтан Өскенбаевтан өздерін болыстан бөлуді... қатты талап етті¹ Феодалдық өз ара қырқысулар кезінде кеңінен орын алатын көшіп кету салты бұл дау-жанжал кезінде де болды. Құнанбайдың ісінен көрінетіндей, «ішінде Бөжей мен Байсал бар жігітек және көтібақ рулары бір бөлігі Аягөз округына қарасты Бақанас аймағына қарай өз бетінше болыстан бөліне көшеді»²

Олардың көшіп кетуі ру аралық тартысты шиеленістіре түсті. Бұған мысал ретінде эпопеяда торғай руының ақсақалы Құлыншақтың Құнанбайдан іргесін аулақ салып, онымен жаулашып жүрген жігітек, бөкенші руларының қанаты астына паналағысы келіп, солардың жеріне көшпек болған ниетінің өзі қандай қанды қырғын оқиғаларға алып барып соққанын еске түсірудің өзі де жеткілікті.

Ру тартысы әсіресе жер мәселесіне келгенде ерекше шиеленісе түседі. Мәселен, Қодардың көзін жойған Құнанбай жігітек руына баяғыдан бері тіпті өздерінің арғы атасы Кеңгірбайдың сүйегі жатқан Қарашоқы қорығын баса-көктеп, иемденіп алғанда ру аралық тартыс бұрынғыдан да бетер шиеленісе түскені эпопеядан шынайы қалпында көрінеді. «Бөжей сонда қатты қорланған, өлісіп те көрмек боп еді. Бірақ Құнанбай дәл осы Түсіпті шақырып ап ебін тапты»³.

Автор рулар арасындағы аса күрделі өз ара қарым-қатынастарды, аға сұлтанның өзімен жауласқан басқа руларға нұқсан келтіріп, өз жақтастарын қызғыштай қорғауға бағытталған саясатын айқын сипаттап береді. Мәселен, Құнанбай ру аралық съезді Үркімбабай ауылында (жігітек руы) өткізуді белгілейді. Шынжыр балақ, шұбар төс әкімдердің «съезді өзі тісін қайрап жүрген ауылдарда өткізетінін» жақсы білетін халық бұған қатты наразы болады. Өйткені мұндай съездің өткізілуіне байланысты шығындардың бар ауыртпалығы сол ауылдарға түседі.

Үйлерді тез тігіп, сойын малдарын беруді дөрекі түрде талап еткен Құнанбайға ызаланған халық оның жұмсаған кісісін сабап жібереді. Бұл феодалдық ру аралық қырқысудың тағы да күшейе түсуіне тікелей желеу болады. Жұмсаған кісілерін сабап жібергені үшін Құнанбай Тоқпамбеттегі Бөжей аулын шабады. Романда сипатталып жазылғандай, Құнанбай сойыл, найза, шоқпарларын алып, ұрысқа әзірленген қалың қол жинайды. Бұл араға ырғызбайлардан басқа өзге рулардан да, оның ішінде ақсақалы Байсал саналатын көтібақ руынан да адамдар жиналған. Құнанбай қол алдына шығып, шаба жөнеледі. «Олжай!», «Ырғызбай!», «Топай!», «Торғай!» деп ұран шақырған қалың қол Бөжей аулына бірден лап қояды. Әрбір жі-

¹ Бұл да сонда, л. 8.

² Бұл да сонда, л. 11 об.

³ А б а й, 1-кітап, 66-бет.

гітекке 40—50 ырғызбайдан келеді. Құнанбай екі жүз адамды жауды екі бүйірінен орап алуға жібереді. «Жігітек тегі сайлана алмай қамсыз қалған сияқты. Соғыс болса, мұндайда бұрынғы көпке мәлім әдет бойынша: «Тұрысатын жерін айтсын» десіп ап, содан кейін қол жиюшы еді. Құнанбай оны істемеді. Шұғыл келді»¹.

XIX ғасырдың орта шенінде патриархальдық-рулық дәстүрдің қалай быт-шыт бола бастағанын осы мысалдан да көруге болады. М. О. Әуезов Бөжей аулының қалай шабылғанын көрсетеді. Онда құнанбайлықтар дұшпанның қарсылығын тез басып, барлық тұтқын жігітектің қаруын тартып алады. Олардың басшысы Бөжей биге дүре соғылады, ол бүкіл ру адамдарының көз алдында қорлық көреді. Көтібақ руының ақсақалы Байсал өзіне жақын жігітек руы үшін намысқа шыдай алмай, қорланып, Құнанбайдан қол үзеді де жігітек жағына шығып кетеді. Бұл да тарихи фактілерге сай келеді. Өйткені бұдан былайғы жерде Байсал Бөжей мен Қаратайға қосылып, Құнанбайдың үстінен шағым айтып, орыс өкімет орындарына бірге барады.

Тайпа ішіндегі кескілескен ру тартыстарының шым-шытырық өз ара байланысты оқиғаларын бейнелі түрде сомдап көрсету үшін М. О. Әуезов Абай аулында Тұмабай Наданбаевтан өзі жазып алған төмендегі естелікті шебер пайдаланады.

«...Соғыс аттарын қоя беріп, жігітек қаперсіз жатыр екен: Әуелі (белгісіздеу — Л. Ә.) аттарын қуып алады. Тұрсынбай, Балағаз жаяу, балта ұстасып жүгіріседі. Бұл оқиға Бөжей қыстауының үстінде болады, Тоқпамбет жанында, қорада тығылғанның бәрін сабайды. Бөжей артынан шығады, оны сабай бастайды. Еті аппақ екен. «Ұрма!»— деп Пұшарбай үстіне жатады. Қажы: «өзін ұр»— дейді. Сонда көтібақ Байсал: «Боқты ұрарсын!»— дейді. Ұрып жібереді. Сонда көтібақ, жігітек боп қосылып кетеді. Торғайдан Құлыншақ — бес батырдың әкесі бірге кетеді. Бес қасқа (бес батыр) Тұрсынбай, Садырбай, Мұңсызбай, Наданбай, Манас»².

Міне біз бұдан М. О. Әуезов оқиғаны баяндаудың өзі тарихи шындыққа мейлінше сай болуына ұмтылатынын көреміз. Автор көптеген жағдайда сол заманның документальды деректерін негізге алады³ Мәселен, Бөжей ауылына шабуыл жасаған кезде Құнанбайды Дәркембайдың атпақ болған эпизодын алайық. Мұның өзі бір жағынан алып қарағанда ойдан шығарылған эпизод сияқты болып көрінеді. Ал шындығына келгенде, мұның да нақты негізі бар. Бірақ дәл айтатын болсақ, тарихта Құнанбайдың өміріне қастандық жасамақ болған адам Әлжан еді.

«Бөжейді байлап алам деп келгенде Әлжан оқтанып атпақ болады. Бөжей атқызбайды. Артынан Қажы Бөжейді ұстап әке-»

¹ Абай, 1-кітап, 91-бет.

² ГАОО, ф. 3, д. 3649 л. 200.

³ Бұл да сонда, 27 об.

ле жатқанда, «мен сені оқтан аяп ем, сен отқа салдың ба?»— дейді¹

Құнанбайдың, сондай-ақ эпопеяның басқа да кейіпкерлерінің образын сомдағанда М. Әуезовтің сол замандағы нақты тарихи мағлұматтарға терең бойлай білетіндігі кейбір жекелеген, мейлінше сараң жазылған естеліктердің, жұпыны да деген үздік-үздік қысқаша мәліметтердің өзінен терең мазмұн таба алатындығы және осының негізінде әрбір құбылыстардың өзіне жеке-жеке дұрыс баға беру шеберлігі барынша маңызды роль атқарды деуімізге болады, С. Злобин мұндай «шикі документтердің тарихты зерттегенде алғашқы негіз ретінде аса үлкен роль атқаратынын»² дәл атап көрсеткен еді.

Тарихи документке О. Форш та өте зор маңыз берген болатын. «Тарихи роман туралы мен тарихи документтердің негізінде ғана ойлай аламын. Менің жеке өз басым қайткен күнде де документті «сипап» көруге, оны өз қолыммен ұстап сезінуге, өз көзіммен көруге өте-мөте құштармын. Мен оны сонда ғана сезінемін, ол менің творчестволық санама сонда ғана жетеді»³.

М. Әуезов Құнанбай мен Бөжейдің арасындағы тартыстың одан арғы даму барысын нақты деректер негізінде өрбітеді. Мысалы, жауласқан екеуі де Қарқаралыға келеді, мұнда келісімен қазақ және орыс әкімшілік орындарындағы ықпалды адамдар арасынан осы шиеленіскен дау-жанжалға өз жақтастарын тарта бастайды.

Замана рухын үлкен көркемдікпен сомдап шығару мақсатымен М. О. Әуезов жауласушы екі рудың билеп-төстеуші басшыларының өткір сөзбен өз ара қақтығысуының жеке мысалдарын өзгеріссіз дерлік, батыл түрде пайдаланып отырады. Мәселен, халық аузында мынадай диалог сақталған.

Қарқаралыда Баймұрын бітім сұрағанда Құнанбай: «Бөжей арыз беріп, аяғымнан алғанын қойсын! Болмаса көк шекпенді кигізіп, бойын кездеп айдатқанша тоқталмаспын!» дейді. Бұдан әрі Құнанбайға Бөжейдің ашу-ызаға толы жауабы беріледі.— «Көк шекпенді біздің мырза пішкен жоқ, құдай пішкен. Кім киерін көреміз»⁴, депті.

Алайда М. О. Әуезовтің ел аузындағы әңгімелерді дәлме-дәл етіп, айнытпай айтып берумен ғана шұғылданбағаны — өзінен-өзі мейлінше айқын нәрсе. Тарихтың нақты материалы автордың өз ойынан шығатын көркем шығарманың түп қазығы ғана бола алды. Ол мұндай нақты тарихи материалдарды әрекет етуші кейіпкерлердің бейнесін, іс-әрекетін психологиялық жағынан неғұрлым нанымды етіп беру үшін қомақты да айқын көрінетін,

¹ Архив ЛММА, папка № 29, л. 171.

² С. Злобин. О моей работе над историческим романом. В кн.: Советская литература и вопросы мастерства. М., 1957, стр. 147.

³ Н. Луговцев. Творчество О. Форш. Л., 1964, стр. 123—124.

⁴ Абай жолы, 1-кітап, 110-бет.

замана рухын оқушының көз алдында тұтас та жарқын етіп көрсету үшін шеберлікпен пайдаланады.

Құнанбай мен Бөжей арасындағы тартысқа байланысты оқиғалардың дәл шындығын Құнанбай Өскенбаевтың тергеу ісінен айқын көруге болады. Мұнда «хорунжий Құнанбай Өскенбаевтың бес жүз қырғыз адамымен көтібақ және жігітек руларына жасаған шабуылы туралы, қырғыз Ералиндердің 250 жылқысын қуып әкеткендігі, 9 адамды жарақаттап, 4 адамды өз аулына басып әкеткендігі туралы»¹ ашықтан-ашық айтылған.

Романның өзінен белгілі, кейін Бөжей Өскенбаевтардың жүгенсіздігі туралы шағым айтып, Қарқаралыға келгенде, екі жақ уақытша бітім жасасады. Бұл бітім Құнанбайдың сәби қызы Кәмшатты Бөжейдің семьясы асырап алуымен нығая түседі.

Халықтың жадында сақталып қалған осы эпизодтың да жоғарыда сөз болған архив деректерінен кездесуі — өте-мөте қызық. Мұның өзі халықтың тарихи өткен кезеңдерін зерттеу ісінде ел арасынан сұрастырып дерек жинаудың қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Мұндай деректердің дұрыстығы көбінесе нақты тарихи документтерден кем соқпайды. Мәселен, «Аякөз округының сұлтаны Барақ Солтабаев араздасқан Бөжей Ералинді, Жүсіп Қотанбұлақовты және Балағаз Қауменовты сұлтан Құнанбай Өскенбаевпен татуластырғанын көрсетті. Ол Ералинге өз қызын беруге уәде еткен әрі оны орындаған, һәм Бөжей бірнеше қара да алған»².

Сонымен эпопеяның документальды негізі оқиғалардың және көз көрген замандастардың естеліктерін пайдалана отырып жасалған, кейіпкерлердің басым көпшілігінің тарихи шындық екені Құнанбай Өскенбаевтың Омбы облысының архивінде сақталған көлемді қалың ісі сияқты аса маңызды деректермен салыстырғанда ерекше айқын көрінеді.

Тек уақытша ғана тоқтатылған ру тартысы жана күшпен қайтадан бұрқ ете түсуге тиіс еді. Өйткені Құнанбай бітіскеннен кейін де жігітектерді тықсыруын қоймады, олардың шұрайлы жайылымдарына ауыз сала берді. М. О. Әуезов шығармасынан көшпелі қауым жағдайындағы ру тартысы ерекшеліктерінің толып жатқан тамаша көріністерін табуға болады. «Осы жазда жігітек, бөкенші, көкше, боп тағы да қайтадан бас құрасатын сияқты. Кешегі Байдалы айтқан сәлем тегін емес. Астыртын шеп біріктіріп жатқан елдің дақпырты тәрізді. Ендеше солардың әр алуан шиырын, сыбыр-жыбырын біліп отыру үшін Құнанбай өзіне қараған елдің біразын дәл сол елдің арасына таман кірістіріп жіберу керек»³ Немесе... «Егескенде, иін тіресе, таласа көшетін әдет болушы еді».

Ру тартысының бұдан ары өрши түсуіне Құнанбайдың қызы

¹ ГАОО, ф. 3, оп. 3, д. 3649, л. 230 и об.

² Архив ЛММА, папка № 29, л. 173.

³ Абай жолы, 1-кітап, 171-бет.

Кәмшаттың өлуі — оны Ырғызбайларға хабар бермей-ақ жерлей салуы сияқты мәселелер күшті ықпал етеді. Бұл жағдай Бөжеймен жаулықтың қайтадан бұрқ ете түсуі үшін пайдаланылды. Алда тұрған қанды шайқас үшін феодалдық топтар жедел бас қоса бастайды. Құнанбайдың ауылы қарулы лагерьге айналып кетеді; Зеренің айналасына енді он шақты емес, 40-қа тарта ауыл топтасады. Таңның атуымен күннің батуына топ-топ болып қаруланған адамдар үйді-үйге түсіп, қаптап кетеді. «Сол күні кешке Құнанбай да өз тараптарымен баталасып, жаулыққа бекініп жатқанда Байсал, Қаратай, Сүйіндіктер боп, Бөжей аулында — Сарыкөл үстінде серт байлау жасасты»¹

Осы арада, жаңа қанды шайқасқа қызу дайындық жүріп жатқан кезде, аяқ астынан Бөжей қайтыс болады. «Бөжей өлген соң жаздан бері екі жақ сыртпен қақтығыспаса да іштен барды салып, ел тартысып, сілкісіп келе жатқан. Екі жағын бірдей қабындырып, кернеп алған араздық енді болымсыз бір ілікке жете бере астан-кестен жарылатын сияқты»².

Мұның өзі романда сөзсіз қақтығыстар қаупі төніп тұрған тайпаның ру аралық жаулыққа толы шым-шытырық шиеленіскен өмірі жақсы суреттелгенін, сол бір қатыгез қатал тіршіліктің шынайы рухы сақталғанын көрсетеді. М. О. Әуезов суреттеген ру аралық қатынастардағы шиеленіс шекара басқармасының бастығы чиновник Гусевтің баяндамасынан да көрінеді. Ол 1852 жылғы күзде ру тартысы жайында былай деп ашық жазады. «Көкше-тобықты болысында жағдайдың шиеленіскені сондай, мұнда ел қатерлі жағдайдағы сияқты бір-бірімен жауласушы екі топқа бөлініп алған»³

Жағдай шиеленісіп тұрған осы бір қолайсыз кезде Құнанбайдың ұлы Құдайберді торғай руының ақсақалы Құлыншақтан оның ұлдарының ең жақсы атын қалап сұрайды. Егер бұдан басқа уақыт болса, ол романда көрсетілгендей, Құнанбайға атын бермей тұра алмас еді. Ал енді көтібақтар мен жігітектер сияқты сенімді жақтастары бар кезде Құлыншақ бәйге атын бермейді. Майбасар жағдайдың қым-қуыт күрделі екендігін түсінбейді. Құлыншақтың бұл қылығы оның ызасын келтіреді де күш жұмсауға бой ұрады. Майбасардың осы қылығы торғайдың ырғызбайлардан іргесін аулақ салуына, сөйтіп жігітектер мен көтібақтарға көшіп кетуіне сылтау болады. Олардың көшіп кетуіне тыйым салғысы келіп, күш көрсетпек болған Майбасарды Құлыншақтың ұлдары мен басқа жігіттер аяусыз ұрып, соққыға жығып кетеді.

Осы эпизодтарды көз алдымызға келтіру үшін М. О. Әуезов торғай руының ақсақалы Құлыншақтың немересі Тұмабайдың естеліктерінен ру тартысының жаңадан өрши түсуіне себеп бол-

---

¹ Бұл да сонда, 181-бет.

² Бұл да сонда, 209-бет.

³ Архив ЛММА, папка № 29, л. 172.

ған оқиғалар жайында төменде келтіріліп отырған үзінділерді документальды дерек ретінде пайдаланады.

«Біздің ауыл қажыға қиғаш жүрді. Кенжеғұл — бес қасқырдың бірі, соның Бөрте ат деген аты болады. Соны Құдайберді сұрайды, бермейді. Атшабарды жібереді. Майбасар сонда он кісі боп Манасты сабалап айдап шығады. Сүйтеді де көшеді. Қарауылдан өткізіп алып, жігітек, көтібақ тосып тұрады. Артынан қайта көшіріп алам деп Майбасар, Құдайберді кешке барады. Болыс, тілмаш боп барады. Құлыншақ ауру екен. Көтібақ, жігітек ақылдасып дайын бол, не де болса, бір қылайық деді. Қонақ қып отырады. Пұшарбай кеп: «Үйде кім бар?»— дегенде Майбасар: «Мен бар!»— дейді. Сонда сабайды. Құдайберді Құлыншақтың қойнына кіріп кетеді. Талқан қып сабап тастайды»¹.

Ел арасындағы сақталған естеліктерге сүйеніп, эпопеяда бейнеленген бұл эпизодты архив деректері тамаша дәл растайды. Мұнда да Майбасардың ұрып-соғылғаны, Құлыншақтың үйінде болғаны айтылады. «Қырық шамалы адам бұлардың ауылына сау ете түседі. Көпшілігі асып-сасып бұлар отырған үйге ызалана лап береді. Оны, Майбасар Өскенбаевты және ақсақал Өсеровты аяусыз ұрып соға бастайды, қамшымен дүрелейді. Оның, Өскенбаевтың қасында болған қырғыздар Байке Мырзатаев, Құдайберді Құнанбаев, Қаражан Боранқұлов оған жақтаспақ ниетімен араша түсіп, өтініп еді, тап сол үшін олардың өздерін де аямай, қатты ұрып-соғып тастайды»².

Романда көркемделіп сомдалған жекелеген ұсақ-түйек детальдардың өзі де тарихи нақты документке сай келетіні ерекше қызық. Мұнда да дау-жанжалдың себебі Құнанбайдың ұлы Құдайбердінің Құлыншақ ақсақалдың атын сұрап, қолқа салғаны атап көрсетілген³.

Майбасарды ұрып-соғып, таяққа жыққаны үшін ызаға булығып, ашуы келген Құнанбай байқаусызда Бөжейдің қаралы көшіне шабуыл жасайды. Бұл құлақ естіп, көз көрмеген жағдай екі жақты Мұсақұл жазығында болатын ұрысқа жедел күш жинауға мәжбүр етеді. «Құнанбай жақын маңдағы рулардан басқа Қыдыр мен Шұнай, Доғалаң сияқты тауларды мекен еткен Тоғалақ, Әнет Бөкенді де шақыртып, қос-қос атпен шапқыншылар ұшыртқан»⁴.

Ал Байдалы мен Байсал болса, көкше руына, мырза, мамы еліне ат шаптырып көмек сұрайды. Сонымен бірге олар шағым да жазады, оны түрлі рулардың мөрімен растап, Қарқаралыға жөнелтеді. Байдалы мен Байсал: «Аға сұлтан — правитель Құнанбай — ел бүлдірді, қаралы көшті шапты, тобықтыны қалын соғыс қырғынға салып отыр»⁵ деп жазды.

¹ ГАОО, ф. 3, оп. 3, д. 3649, л. 41 об.

² Бұл да сонда.

³ Бұл да сонда.

⁴ Абай жолы, 1-кітап, 211-бет.

⁵ Архив ЛММА, папка № 29, л. 172 об.

Жауласқан ру арасындағы мұндай кантөгіс шайқастарды суреттеп жазғанда автор халық есінде сақталған, Тұмабай Наданбаев айтып берген негізгі фактілерді пайдаланғаны сөзсіз.

«Қажы қол жиды. Жігітек Мұсақұлға, Қажы Жидебайға жинайды. Қалың төбелес. Аттың құйрығын сүзіп ап, үш күн төбелеседі.

Байдалы соғыста Құнанбайға қарсы кісіні ақырып айдап сап тұрады. Сонда бұлардан көп кісі түсе берген соң Ақадырдан түйе құлата қуады. Қажы қоңыр екен деп қап, кісісін тоқтатады. Қажының айдалуы осы соғыстың артынан, көп кісі жаралы болғандықтан, ауыл шабысқандықтан туады»¹.

Орыс отаршыл өкімет орындарына Құнанбайдың озбырлығы мен зорлығы туралы үстін-үстіне қаптаған шағымдар түседі, сөйтіп ол ақыры қамауға алынып, Қарқаралыға әкелінеді, ал 1853 жылы ол Қарқаралы округының аға сұлтандық қызметінен түсіріледі.

Құнанбайды тергеу материалына қарағанда, ол өзінің жеке басының мүддесі үшін өз өкімет билігін, өзінің ықпалын, жалған куәліктер, өтірік документтер жасауды барынша пайдалануға өте шебер сахара саясатшысы болып көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда архивтік деректерден мынадай мысал келтірудің өзі-ақ жеткілікті:

1846 жылдың өзінде-ақ Құнанбай Бөжей ауылына шабуыл жасап, оны тонайды. Алайда бұл істі анық-қанығына жете тексеру тоқтатылады. Өйткені Құнанбай мен Бөжей округтық приказға арыз береді, олар мұнда өз ара есеп айырысқанын, бір-біріне қоятын кінәсы жоқ екенін айтады. Бірақ кейініректе, 1850 жылы, Ивашкевич тексеру жүргізгенде, Бөжей Ералиннің арызындағы мөрдің жалған екендігі анықталады. «Ералиннің шын мөріне ұқсамайтын мөр таңбасын өзі үшін тиімсіз, істі тоқтату үшін қажетті документті Құнанбай сірә қолдан жасаса керек»²

Өздеріне жаулас жақтар жайлы орыс өкімет орындарына түрлі шағым-арыздар, көбіне шылғи жала болып келетін өсек-өтіріктер жеткізу сияқты тағы бір ерекше жағдай бүкіл эпопея өзегінен айқын көрінеді. Мұның өзі ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы феодалдық ру аралық тартыс үшін мейлінше тән болатын. Бұл құбылысты Құнанбайды тергеу ісінен де байқауға болады. Құнанбайдың қаскөйлік іс-әрекеттері туралы Бөжей, Байсал, Қаратай сияқты басқа да толып жатқан билердің орыс өкімет орындарына жіберген өтініш-арыздарына жауап ретінде бұл «көкше-тобықты болысынан жоғарыда аталған ақсақалдарды жер аудару туралы Қарқаралы округының аса қадірменді қырғыздарынан» да өсек-өтірікке толы арыз-шағымдары ағылып келіп жатты. «Чиновник Гусев жергілікті жерде мұны

---

¹ Бұл да сонда.

² ГАОО. ф. 3, оп. 3, д. 3649, л. 30.

анықтап отырғанындай, осы сияқты өтірік арыздар Құнанбай Өскенбаевтың басшылығымен жазылады екен»¹

Ол — ол ма, Құнанбай мен Майбасардың өздеріне тәуелді адамдарды куәға тартып, екінің бірінде жалған жауаптар беріп келгенін, өзге адамдарға көріне-көзге жала жаба салатынын Омбы облыстық архивінің документтері толық дәлелдейді. Онда әлгі тәуелді адамдар, «егер орын алған оқиғалардың шын жай-жапсарын көрсетпек болған күнде де аға сұлтан Құнанбай Өскенбаев пен болыс Майбасар Өскенбаевтан үрейлері ұша қорыққандығынан ғана келісім беретіні және мұны солардың үйретуімен ғана істейтіні»² атап көрсетілген.

Басқаша айтқанда, істі тек өзінің пайдасына шешу мақсатымен Құнанбай өзіне бағынышты, тәуелді адамдарды қорқытып үркіту немесе параға жығып сатып алу сияқты неше түрлі айла-шарғыларға барды.

Романнан көрінетіні сияқты, Құнанбай әуелгі кезде Қарқаралыда болады, өзін тергеу ісімен айналысқан округтық приказдың бақылауында жүреді. Құнанбай Омбыға айдалысымен оған жау рулардан шыққан саяси дұшпандары ерекше белсене түседі, Құнанбайдың көрсеткен қорлығын айтып, Сібір қырғыздарының шекара бастығына арызды қарша боратады. Құнанбайды тергеу ісінен қоңыр көкше, тобықты тағы басқа болыстардың кәдірменді қырғыздары өзінің шағымдарында Құнанбайдың жер аударылуына мегзей отырып, оны округтан қалай да алыс кетіруді өтінгенін көруге болады»³

М. О. Әуезов замандастарының естеліктерінен, Әрхам Ысқақовтың айтқандарынан Құнанбай Омбыға айдалып бара жатқан жолда өзін ең қаттырақ қаралайтын қағаздарды патша чиновнигінен күшпен тартып алып, отқа жағып жібергендігі жөніндегі естелік деректерді де тапқан болатын. «Майырды бас салып, қағаздарды Мырзаханға отқа салғызып, өртетіп жібереді»⁴ Эпопеяда осы бір кішкентай ғана шағын детальдің өзі өте қызық көркем шешімін тапқан. Құнанбайдан мейлінше мол пара алған майор оны Омбыға айдалып бара жатқан жолында Павлодарда қуып жетеді. Сөйтіп өзі тоқтаған үйге Құнанбайды шақыртады. Әнгіме үстінде Құнанбайдың пешке от жағу жөніндегі өтінішінен оның ниетін анық біледі. Сөйте тұрып ол Құнанбайдың қолына оны айыптайтын қағаздарды бейне бір танысып шықсын деген өтірік желеумен бере салады. Құнанбайдың бұйрығы бойынша оның қызметшісі бұл қағаздарды отқа тастап, жағып жібереді. Майор болса, өтіріктен-өтірік мас болғансиды, оңтайлы да күшті Құнанбай оның қолын оп-оңай артына қайырады. Майор мұның бәріне де өзі мүмкіндік береді. Өйткені ол

¹ Бұл да сонда, л. 343 об.

² Бұл да сонда, д. 97, 97 об.

³ Бұл да сонда, л.л. 373—374.

⁴ ГАОО, ф. 3, оп. 3, д. 3649, л. 370.

бұл істі тексере келгенде өзінің ешқандай қатысы жоқтығын дәлелдегісі келеді. Міне, мұның бәрін де М. О. Әуезов психологиялық жағынан өте-мөте шебер де нанымды етіп көрсетеді.

Майордың Құнанбайға үн-түнсіз келісім беруі бойынша шағындау келген сарай да өртеледі. Онда майор мініп келген шана тұрған болатын, шананың үстінде бір құшақ қағаз тасталған еді. Келесі күні майор өрт кезінде жанып кеткен документтер туралы жасалған актіні алып, Омбыға тартып отырады. Автор былай деп жазады: «Шағын өрттің әлсіз түтіні қым-қуыт оңтайлы майор қылықтарын талай мәрте қара түнекке бөлеген».

Құнанбай ісін тергеу барысының өзі-ақ, мұны М. О. Әуезов бейнелеп көрсеткеніндей, оның Қарқаралы мен Омбыдағы патша әкімшілік орындарының өкілдеріне «қисапсыз мол пара мен сыйлықтар» бергендігіне ешқандай күдік қалдырмайды. Омбыда қамауда отырған Құнанбайды оның өзінің атақты туыстарының қолына кепілдікке беру жөнінде рұқсат етілуінің өзін тек осы арқылы түсіндіруге болады¹.

Қарқаралы округының бұрынғы аға сұлтанының заңға қарсы қылықтары туралы істі қарау ұзақ жылдарға, тіпті 1862 жылға дейін созылады. Бірақ ол сол күйінде шешімін таппай қала береді.

Бұл тергеу ісінің сағыздай созылуының өзі патша үкіметінің Қазақстандағы отарлық саясатының айқын көрінісі болып табылады. Патша үкімет орындары өте бір шектен шыққан жағдайда ғана болмаса ру аралық тартысты бәсеңдету үшін батыл шаралар қолдана қоймайтын. Өйткені ол әдетте жергілікті жерде қазақ руларын өз ара айтыс-тартыс, ішкі қырқысу жағдайында ұстауға, сөйтіп отаршылдыққа қарсы күрес туралы ойлануға да мұрша бермеуге тырысты. Құнанбай ісінің немен тынғанын да, сірә, патша өкіметінің осы саясаты арқылы түсіндіруге болар — туған жеріне қайтып оралған ол, тағы да өкімет басына келеді — көкше, тобықты руларына болыс болып алады.

Болыстыққа қол жеткізу үшін сайлау алдындағы тартыс-талас кезінде ру аралық қырқыс тағы да бір күшпен көрінеді.

Ру аралық тартыста әбден әккі болған Құнанбай Өскенбаев сияқты феодалдың тіпті өзіне қарсы жүргізілген тергеу ісін де мүмкін болғанша өз бәсекелестеріне қарсы пайдаланып қалуға, сөйтіп, олардың көзін жоюға тырысуы тіпті де кездейсоқ нәрсе емес. Өзінің берген жауаптарында ол «өзі жек көретін адамдарды да тергеуге алғызуды және оларды да осы іске қатысы бар деп қаралауды мақсат етті. Мұның өзі өзгелер үшін «болыс сайлауы кезінде қажетті кедергі бола алатын жағдай еді»²

Жалпы алғанда ру мен елдің саяси өміріндегі жетекші ролге ие болу жолындағы ру тартыстарының ең көп тараған тәсілдерінің бірі ретіндегі жала жабу, жалған хабар жеткізу сияқты

¹ ГАОО, ф. 3, оп. 3, д. 3650, л. 1 и об.

² ГАОО, ф. 3, д. 3649, л. 332.

нәрселерді М. О. Әуезов соншалықты көркем айшықты етіп және тарихи жағдайға шебер шендестіріп суреттейді. Мұнда осы талас-тартыстағы әрбір кейіпкердің іс-қимылы жақсы дәлелденіп, нақты көрсетілген таптық шарттылықпен ерекшеленеді.

Көптеген жылдар бойына мың сан тобықты елін ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстаған Құнанбай Өскенбаев сияқты өктем аға сұлтан романда ерік-жігері күшті, ерекше адам ретінде бой көрсетеді. Бұл образдың типтілігі сонша, ол сол дәуірдің жанды символы ретінде көрінеді. Әдебиет сыншысы З. Кедрина Құнанбай образын романдағы аса бір терең реалистік тұрғыда жасалған монументальды образдар қатарына қосады. Құнанбай тұлғасы туралы ол былай деп жазды: «феодалдық-рулық сахараның дүлей қара күштерін бейнелейтін аса зор талап-тілектерінің бір-бірімен мейлінше қарама-қайшылығы тұтас көрсетіле отырып сомдалған шынайы тұлға»¹ Құнанбай образы арқылы сол замандағы қазақ қоғамы тарихының барлық жағымсыз күштері мейлінше жоғары көркемдік шеберлікпен дәлелді қорытылып типтендірілген.

Өзінің жеке билігін нығайтуға әрі өз байлығын еселеп артыра түсуге бағытталған, өз мүдделері үшін шебер пайдаланып қалу мақсатымен өзі өршітіп, қоздыра түскен ру аралық тартыстың аса бір қым-қуыт шым-шытырығынан оп-оңай жол тауып кететін аса ақылды, алыстан көретін, есебі күшті саясатшы Құнанбай сонымен бірге үстемдік етіп отырған феодалдар тобының бүкіл ашқарақ сараңдығын, тежеусіз қаталдығын да бейнелейді. Құнанбайдың және оның қатал іс-әрекеттерінің таптық мән-жайын түп-түгел аяусыз әшкерелей отырып, М. О. Әуезов оның тарихи характерінің маңызын, оны ерекше дара адам етіп көрсететін қасиеттерін тіпті де кемітпейді. Мұның бәрі Құнанбайдың образына ерекше зор көркемдік, нанымдылық береді.

Құнанбай өктем де қатал бола тұрса да өзінің ептілігі мен ақылдылығы, күштілігі сияқты жеке басының қасиеттері арқасында ықпалды би бола білгендігін атап айту ерекше қызық. Ол қарапайым халық арасынан өсіп шыққан. Оның ақсүйектік тегі жоқтығын 1846 жылы Орта жүзге келіп қайтқан және ресми адам ретіндегі Құнанбаймен жақын араласқан А. Янушкевич көрсетіп кеткен болатын. Құнанбай Орта жүзде халық пен малдың санағын алып, даулы істерді ажыратумен қатар,— Россия қарамағына өздерін қабылдау туралы ұлы жүздің бес үлкен руының өтінішін жергілікті жерде қарау тапсырмасымен келген шекара бастығы генерал Вишневский бастаған экспедицияға жәрдем көрсеткен.

Бұл арада Янушкевичтің барлық орта жүз билеп-төстеушілерінің ішінде өзіне ерекше күшті әсер еткен Құнанбайға қатысты кейбір пайымдауларын келтіре кету орынды. Ол былай

---

¹ З. Кедрина. Мухтар Омарханович Ауэзов. В кн.: Мухтар Ауэзов. Путь Абая. Роман-эпопея в двух томах, т. I. М., 1965, стр. 16.

деп жазды: «...Құнанбай би, бұл да сахарада үлкен данқ адамы, ...табиғат оған тамаша ақыл-парасат, ой-сана, әрі шешендік дарынын сыйлаған, іскер, өзінің руластарының игілігі жайында қамқор адам, дала правосы мен әлқұран жарлықтарының тамаша білгірі, қырғыздарға қатысты Россия уставтарын түгелдей біледі, айнымас әділ қазы әрі өзгелер өнеге тұтарлық мұсылман, қарадан шыққан Құнанбай тіпті пайғамбар даңқына бөленген, одан ақыл-кеңес сұраған жастар да, қарттар да, кедейлер де, байлар да ең қиырдағы ауылдардың өзінен асыға-үсіге ағылып келіп жатады»¹

Құнанбайдың өз аузымен айтқандары негізінде және менменсіген феодалдың қай-қайсысына болса да тән болып келетін өзін-өзі мадақтау негізінде ғана Құнанбайдың жеке өз басы туралы бұл пікірді, яғни Құнанбайды халықтың қорғанышы ретінде көрсету жөніндегі мұндай пайымдауларды қабылдауға болмайды. Өйткені Құнанбайдың аулына жол-жөнекей соққан Янушкевич өз көзімен көргендерін оның барлық шын жағдайындағы мән-мағынасында түсіне алмады және шым-шытырық оқиғалардың жігін ажыратуға мүмкіндігі болған жоқ. Құнанбай қолданған толып жатқан заңсыз алым-салықтар мен зорлықтар туралы жоғарыда біз жиі-жиі келтірген архив материалдары мен оның замандастарының естеліктерінің өзі-ақ Янушкевичтің жол-жөнекей байқағандары қаншалықты жаңа бола тұрса да терең де жан-жақты емес екендігіне толық көз жеткізеді. Құнанбай жасаған зорлық-зомбылықтан халықтың қан қақсағаны, арып-ашып, азап шеккені тарихқа әбден мәлім. Янушкевич сырт қарағанда патриархальдық қоғам боп көрінген дүниенің арғы жағындағы шын жағдайды — феодалдың өзіне тәуелді еңбек адамдарын қанын сора қатты қанап отырғанын, жау рулар жөнінде ру басының жүгенсіздігі мен зорлығын, шыннайы мән-жайын көре алмады.

Янушкевичтің Құнанбайдың билікке қол жеткізу жолында жүргізген күрделі де қиын күресі туралы (Құнанбай ол кезде тек болыс қана еді) айтқан пікірлері де қызық. Құнанбайдың, — дейді Янушкевич, — «сахара феодалдары мен орыс отаршыл өкімет орындарының арасында екі жаққа бірдей жағу үшін майлы қасықтай лыпып, аңдысын аңдуына тура келді». Ол былай деп жазады: «Құнанбай едәуір дәрежеде, екі жақты ойын ойнады». Бізге өз жылқылары мен қойларын жасырған көптеген бай қырғыздарды айтып берді.

Егер олар бізге бұл шындықты ашуға кімнің көмектескенін, немесе дәлірегі шындыққа жақындай түсуге кімнің септігі тигенін білген болса, онда оған көресіні көрсеткен болар еді»²

Дегенмен архив деректерінде Құнанбайдың қызметінің жекеленген жағымды жақтары да көрсетілетінін атап өткен жөн.

¹ Янушкевич. Дневники и письма. Из путешествия по казахским степям. Алма-Ата, 1966, стр. 82.

² Бұл да сонда, 180-бет.

Мәселен, ол 1849 жылы аға сұлтан кезінде «халықтың жарлы-жақыбай кедей топтарын олардың өзіне пайдалы егін салу ісіне қарай ойыстырады»¹. Екінші бір документтен Құнанбай өз округында шешекке қарсы егу жұмыстарын жүргізуді ұсынғанын көреміз.

М. О. Әуезов Құнанбайдың өмірдегі прототипті — өктем, қатаң феодалдың шынайы тұлғасын сомдап шығу өзіне онша оңай бола қоймағанын айтатын еді. Өйткені Құнанбай жеке-ленген жақсылықтар жасап, өз есімін мәңгілік есте қалдыруға тырысқан болатын. Халық оны қажы деп құрметпен айтатын. Ол жөнінде Мекеге барып, қажы боп қайтқан, онда Мекеге келушілер үшін арнайы үй салдыртып, ізгі ниетті қария ретінде көптеген естеліктер сақталған. Оның қаражатына Қарқаралыда мешіт салынғаны да белгілі. Бұлардың бәрі халықтың есебінен жасалды. Алайда жұртшылық пікірі көп жағынан исламның, ишандар мен молдалардың фанатиктігіне тәуелді болған сахара қараңғылығы жағдайында «осы ізгі ниетті адамдар» олардың надандық ұғымында Құнанбайдың жасаған зұлымдығы бүркемеленіп кететін еді. Ал ол бүкіл бір уездің халқын билеп-төстеуге тиісті болды ғой, өз приказының ішінде ол толып жатқан зорлық-зомбылық жасады, тұтас бір рудың жерін тартып алуға дейін барды. Кейбір ауылдардан мен Құнанбайдың пара алғаны жөнінде де деректер таптым...

Құнанбайдың қаталдығы жайында мен талай оқиғаларды естіп білдім... Сөйтіп бірте-бірте Құнанбайдың өмірден алынған прототипі — қан құйлы билеп-төстеуші феодалдық бейнесі менің көз алдыма айқын келе бастады»².

Сонымен, М. О. Әуезов Құнанбайға қатынасты тарихи материалды мұқият зерттеді, оның іс-әрекетінің шынайы себептерін аша отырып, күрделі де қым-қиғаш қайшылыққа толы жеке-леген, ол туралы үздік-создық мәліметтерді терең талдап шықты. Осының нәтижесінде ірі сахара феодалының тарихи шынайы және көркем-нанымды образы, өз заманы мен ортасының типтік жағдайларындағы типтік характері жасалды.

Романды жазу үстіндегі М. О. Әуезовтің осынша мол тарихи деректерді қажымай-талмай, терең де мұқият зерттеуі, жалпы алғанда, совет тарихи романистеріне тән ерекше бір сипат болып табылады. «Абай жолы» эпопеясының авторы А. Н. Толстойдың «бірінші Петрді» жазу үстінде өзі суреттеп отырған заманға байланысты тарихи деректерді мейлінше терең зерттеген бай тәжірибесін молынан пайдаланды. А. Н. Толстойдың романы түгелдей алғанда шынайы тарихи деректерге, тіпті кейде өте сирек кездесетін, бұрын беймәлім болып келген документтер негізінде жазылған ғой. «Мен, мұның бәрінің үстіне,

¹ ГАОО, ф. 3, оп. 3, д. 3649, л. 189.

² М. Әуезов. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. А. 1967, 362-бет.

мейлінше дәл болуды және мемуарлық және архивтік материалды мүмкіндігінше толығырақ пайдалануды қалаймын»¹ деп жазды А. Н. Толстой.

Автордың өз шығармасында жанынан қосқан және жетілдіре түскен жайттар маркстік тарихи ғылым тұрғысынан дұрыс түсініліп, пайымдалған документальды деректермен, тарихи өмір шындығымен тығыз байланыста алынғанда мейлінше сәтті болатынын романдағы Құнанбай образынан көз жеткізе көруге болатын сияқты.

Автордың тарихи заңдылықтарды, Құнанбайдың іс-әрекеттері мен көзқарасының таптық мәнін, оның мінез-құлқының ішкі логикасын түсінуге негізделген творчестволық фантазиясы оған бірі-біріне қарама қайшы жұпыны деректердің кемшіліктерін түзетіп, ол қылықтарының орнын толтыруға, эпопеядағы Құнанбай образын жан-жақты аша түсуге көмектескені сөзсіз. Мұнда өзінің басқа да ойдан шығарылмаған нақты геройларының бейнесін жасау кезіндегі сияқты, Құнанбай образын жасау үстінде де М. О. Әуезов олардың өмірден алынған нақты прототиптерінің бүкіл болмысын қалай болса солай айнытпай көшіре салуға ұмтылған жоқ. Бұл образдардың әрқайсысы өз табының көптеген басқа өкілдерінің мінез-құлқын жинақтап көрсететін жаңа тип, суреткерлік туынды дәрежесіне көтерілген. Олар әр образдың әлеуметтік дербестігін неғұрлым аша түседі. Анна Зегерс атап көрсеткендей, «Өнер туындысының қандай да болсын терең де сан алуан мағыналы образы бір прототиптен тұмайды»².

М. О. Әуезов Құнанбайдың өз тарихи дәуіріне тән шынайы да типті образын жасауда тамаша табысқа жетті. Мұның өзі едәуір дәрежеде сол қарастырылып отырған кезеңге қатысты арнайы сұрастырылып, мұқият жиналған мәліметтерді сын көзімен іріктеп алу арқылы мүмкін болды. Бұл мәліметтердің тарихи жағынан растығын кейін Омбы облыстық архивінен табылған документальды деректер дәлелдей түсті. Бұл арада автордың ішкі жан дүниесінің көркемдік сезімталдығы оның маркстік ілімге негізделген өз тарихи концепциясымен ұштасып, кірігіп кеткені айқын байқалады.

Құнанбай образын жасаудағы автордың осындай творчестволық жұмысының нәтижелерін дұрыс бағалай келіп, әдебиет сыншысы Мұқаметжан Қаратаев былай деп жазады: «Көркемдік сомдалуы жағынан Құнанбайдың образының біздің еліміздің өткендегі әлеуметтік құрылысы тудырған қара түнек, халыққа қарсы күштері туралы Қазақстан жазушылары жасаған образдар арасында теңдесі жоқ туынды. Бұл характерде толып жат-

---

¹ Цитир. по кн.: В. Шербина, А. Н. Толстой. Творческий путь. М., 1956, стр. 452.

² А. Зегерс. Заметки о Достоевском. «Вопросы литературы», 1963, № 4, стр. 157.

қан құбылмалы қатпарлар, бұралаңдар, сыр-сипаттар бар. Қаталдықтың, өсек-аяң іліктер мен жауыздықтың бәрін бойына жинаған Құнанбай бұдан келіп бір жақты емес, схемаға түсірілмеген, әрі селдір-селеу де емес, ол өзінің таптық мән-жайы мен белгілі бір айқындылығынан алғанда өзінше қуатты да тұтас. Өзі алдына қойған мақсатқа жету жолында тұрғанның бәрін жеңуде оның ақыл-парасаты икем-оңтайлы, оның жауыздығы шексіз, оның деспоттық қаскөйлік істері шет-шегі жоқ қатігездігінен туады»¹

Құнанбай образын ең алдымен тарихи типтілігі жағынан, оның бойына өз табының әлеуметтік сыр-сипатын жинақтап бере білу жағынан алғанда мұндай жоғары бағаға әбден лайық. Өйткені бұл образда қандай да болсын жасандылық жоқ.

А. Н. Толстой: «Тарихи геройлар бейне бір өздерінің заманы мен сол заманның оқиғалары итермелеп отырғандай болып ойлауы және сөйлеуі тиіс. Егер Степан Разин бастапқы қорлану туралы сөйлейтін болса, онда оқушы мұндай кітапты стол астына лақтырып тастар еді, әрі оның мұнысы дұрыс та болар еді. Бірақ бастапқы қорлану жөнінде автор білуі де, оны есте ұстауы да тиіс делік: қандай да болсын тарихи оқиғаларды тек осы тұрғыдан алып қараған жөн. Маркстік ақыл-ой парасатының күші де оның тарихи шындығын тереңнен алып алдымызға жайып салатындығында және тарихи оқиғаларды ой елегінен өткізе білетіндігінде»².

Демек, автор тарихи заманды көрсеткенде, оны көркем образдар арқылы бейнелегенде, сол кездегі дамудың заңдылықтарын дұрыс түсінуі тиіс. Міне, сонда ғана ол тарих шындығын дұрыс көрсете алады. Егер автордың ойдан шығарып жазғандары тап осындай заңдылыққа негізделетін болса, онда мұның өзі толық көркемдік нанымдылыққа ие болады.

Романда Құнанбайдың тарихқа белгілі іс-әрекеттері ғана терең қорытындыланып қоймаған, сонымен қатар көптеген нәрсе авторлық фантазия саласына қатысты. Мәселен, Құнанбайдың шарифат заңын бұзуға батылы барған өз немересі Әмірді қылғындырып өлтіруге жасаған әрекетін алайық. Әулиесінген оның құрсаудай қатты қолынан жас жігітті Абай жұлып алады. Әмір сондықтан ғана тірі қалды. Бұл эпизодты автор ойдан шығарғаны белгілі.

Бірақ ол Құнанбай образының бүкіл ішкі қыры-сырына қайшы емес, қайта соған сәйкес туып отыр, образдың тарихи прототипінің іс-әрекетіне логикалық жағынан әбден сыйымды.

Құнанбай қоғамдық істерден бойын аулақ салғаннан кейінгі ру аралық тартыстар да ерекше қызықты. Тобықты ішінде өкімет билігін өз қолдарында ұзақ уақыт бойы ұстап отырған ыр-

---

¹ М. Қаратаев. Предисловие. В. кн.: М. Ауэзов «Путь Абая», том 1, Алма-Ата, 1960, стр.15.

² А. Толстой. О литературе. Сб. статей. М., 1965, 324-бет.

ғызбайларға қарсы жігітек, бөкенші, көтібақ, топай сияқты басқа да рулардың билеуші-төстеушілердің өкілдерінен күшті топ құрылады. Олар сайлауда ырғызбайлардың адамы Оспанды болыстыққа сайлатпай тастап, ырғызбайларды өкімет билігінен шеттетуді көздейді, осы мақсатпен өздерінің кандидаты Күнтуды сайлатып жіберуге бекем бел байлайды. Сайлауда көпшілік дауысқа ие болған бұл топ өздерінше маз-мейрам болысып жатады.

«Бұдан былай Күнту болыстың мөрі де, әмірі де оны осы жолы сайлап отырған жеті жуанның еркінде болатыны айқын. Кейін біреуді көрсететін приговорлар, тентек-тебізді сүйейтін хат-қағаздар өз қолдарында болмақ. Әлдекімнен жер, тағы біреуден үйірлі мал тартып алыспақ болса, солардың сілтейтін қайратты қара шоқпары да осы Күнту қолындағы мөр, мойнындағы знак болатыны даусыз¹

Феодалдық-рулық өз ара тартыс кезінде әркім өз жақтастарына, сондай-ақ осы менің дұшпаным болып кетпесін деген адамдарға феодалдардың мол дастарқан жайып, қонақасы беруінің де мәні болды. Мәселен, аға сұлтандықтан түсіп, Омбыдан қайтып келген Құнанбай жиі-жиі той-томалақ жасаумен болады. «Соның бәрінің үстіне мынадай көл-көсір қонақасы, ұзақ жиын, жағалай сойылып жатқан ақсарбас, көк қасқалар құр ғана келіс қуанышы емес. Бұның ішінде шеп жию, батамен табысу, ыдырағанды қайта құрау, құрсауын бүтіндеу, қысқасы, мерейін тағы аспандатып асыру бар»².

Билік жолындағы күресте феодалдардың билеуші тобы пайдаланған осы сияқты сан алуан амал-айласы мен неше түрлі тәсілдер романда көз алдымыздан өтіп жатады да, олардың саясатын терең түсінуге мүмкіндік береді. Жазушы бұқара халықтың, адамдардың бір-бірімен өз ара қырылысуын, шаруаны қиратып, бүлдіруін, бірінің малын бірі айдап әкетуінен тартқан ауыр азабын барынша айқын көрсетеді. Феодалдардың мұндай өз ара қырқысына феодалдық-рулық идеология сарқыншақтарынан арылып болмаған халық қалай араласып кеткенін де байқамай қалады. Өйткені олар мұндай ру аралық қырқыстар рудың мүддесі үшін болып жатады деп түсінеді. Эпопеяда автор суреттеп берген ру аралық тартыстың қай-қайсысы болса да тек рудың билеуші тобы үшін ғана пайдалы екенін айқын көрсетіп отырады. Бұл шындықты Базаралы былай деп бейнелі түрде айтып береді: «Халық дегеніміз не? Қарсыластармен қырқыста күш, өзі жоқшылықта отырғанда қылнөпір. Ұрыстарда жеңіске солардың қолымен жетеді, ал бөліске келгенде бұл қолдарға тоналып, айдап желінген табындардың соңында қалған шаң-тозаң ғана ілігеді».

Ру аралық қырқыстар халықтың онсыз да ауыр тұрмысын

---

¹ Абай жолы, 2-кітап, 54-бет.

² Абай жолы, 1-кітап, 237-бет.

одан сайын ауырлата түсті, малмен күн көрген халықтың жайылымнан жұрдай болуы ендігі жерде мал шаруашылығының іргесін шайқалтты. Төменде эпопеядан келтіріліп отырған үзінді ру аралық тартысты жеңіп шыққан күнде де қарапайым халық ештеңе ұта алмағанын көрсетеді. Ал жеңілгендер жағында қалғанда ол бірінші болып айып тартып, жайылымдарынан айырылып шыға келетін. Аға сұлтандық қызметінен айырылған Құнанбай ендігі жерде өзінің үстінен орыс үкімет орындарына үсті-үстіне жауып кеткен шағымдарды кеміту үшін жер мәселесі жөнінде бірқатар кеңшілік жасауға мәжбүр болды.

Бұл мәселе жайында романда баяндалған оқиға негізіне де шынайы тарихи материалдар алынған.

«Бөжей өлгеннен кейін барады. Омбыға айдалып бара жатқанда: «Артымнан арыз бергізбе, сұраса бере беріндер жігітекке» дейді. Сонда артындағылар он бес қыстау береді. Байдалы «арыз бергізбеймін» дейді. «Бірақ он бес қыстау бер» дейді. Малдың есебі жоқ, жігітек ала береді. Қажы мал жағына билік болмасын деп тапсырған. Қағаз бармайды, қажы қайтып келеді»¹.

Сөйтіп жігітектер Құнанбайдың он бес қыстауды қайтарып беруін талап етеді. «Құнанбайдың он жыл бойында, тірнектеп жүріп тартып алған жерлерінен дәл он бес қыстау қайтып алды. Жігітек, көтібак, бөкенші, торғай — бәрі де әлденеше қоныс қыстаулардан алысты. Алғанмен, сол рудың ру басылары және малды жуан ауылдары алатын қыстаулар боп шықты. «Көптің дерті, көптің жоғы» деген мұнның бәрі, тоқырау жерде сол Байдалы, Байсал, Сүйіндіктердің өздерінің қыстау басуымен аяқталған. Оған орай көпті малмен, сойыспен, ат майы және тайынша-торпақ, соғыммен ырзалаған болысты. Бұл ретте берілетін мал-мүлікті Ырғызбай түгел бөлісіп көтерген² Феодалдық қырқыстардың таптық табиғаты, феодалдардың жер үшін ұрыскерісі жас Абайдың ой толғанысында тамаша ашылып көрсетілген. Ол «бір Құнанбайдың табысын бес Құнанбай ұрпағы өз ара бөліскеніне» көзі жетеді.

Кемеліне келген ой иесі болған Абай ендігі жерде халықтың басына ру тартысы түсіріп отырған қайғы-қасіретті сезініп қатты қиналады. Ол ру билеп төстеушілері жасап отырған шетшегі жоқ шабуылдардың, барымталардың, тонау мен зорлық-зомбылықтың халық үшін қаншалықты ауыр апат екендігін өзінің орыс достарына сай-сүйегі сырқырай отырып әңгімелейді³.

Демек, ру тартысының картиналарын жасаған кезде М. О. Әуезов жеке феодалдардың арасындағы үйреншікті қарапайым дау-жанжалдарды ғана бейнелеп көрсету жолымен кет-

---

¹ Архив ЛММА, папка № 29, л. 162.

² Абай жолы, 1-кітап, 219-бет.

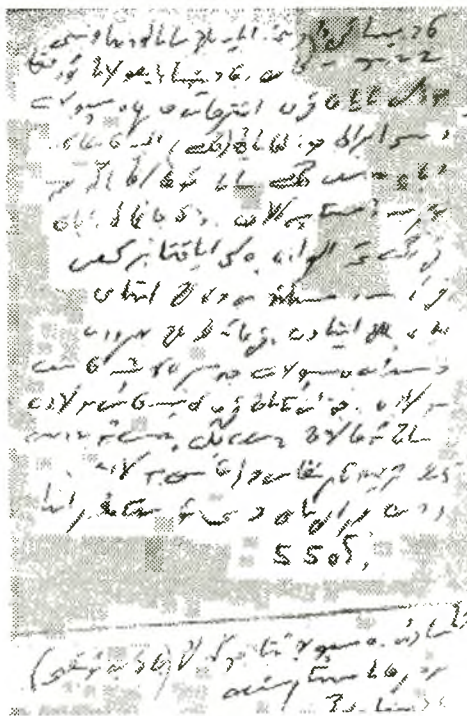
³ Абай жолы, 2-кітап, 375—376-беттер.

кен жоқ, қайта осы тартыстың элеуметтік-экономикалық негізін ашып берді, өз табының саяси көзқарасына сәйкес әрекет жасаған жеке кейіпкерлер іс-әрекетінің таптық мәнін шебер ашып көрсете білді. Феодалдық өз ара қырқыстардан, халық бұқарасының қатты күйзелген аса ауыр жағдайын көркем етіп, айшықты суреттеп беру арқылы да ашылған.

«Абай жолы» эпопеясының авторы ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанның қоғамдық-экономикалық құрылысының бүкіл күрделі де сан қырлы картинасын көркемдік құралдарымен суреттеп бере алды. Бұл ретте оған романдағы өте-мөте қызықты материалдар арқылы феодалдық жер қатынастарының мәніне мейлінше терең бойлап ене алуы едәуір дәрежеде көмектесті.

«Абай жолы» эпопеясында дұрыс көрсетіліп отырғанындай, онда қарастырылып отырған кезеңде түрлі рулар арасында жерді бөлісу және қалай пайдалану правосы әбден қалыптасып қойған-ды. Ол тек маусымдық жайылым шекараларын ғана емес, сондай-ақ көші-қон жолдарын да қатаң белгілейтін әдет-ғұрып правосы арқылы реттеліп отыратын.

Экстенсивті мал шаруашылығының өзіне тән ерекшелігі сол, ол үлкен руларды түрлі шағын руларға, түрлі аталас топтарға тарам-тарам етіп бөлуді және осыған сәйкес жайылымды өз ара бөлісуді талап етті. М. О. Әуезов қайсы бір рулардың, оның жеке тарамдарының және жеке ауылдарының қандай жайылымдарға ие болғаны, олардың жер учаскелерінің шекаралары, түрлі су көздері, қорықтар немесе тіпті жай белгілер арқылы қалай анықталғаны жөнінде көптеген нақты деректер келтіреді. Автор бүкіл жыл бойы күзгі, қысқы, көктемгі жайылымдарға көшіп-қонып, бір-бірінен аулақ жүрген рулас ауылдардың жазғы жайлауға көшкенде іргелері жақындасып, ауыл-үй қонатынын талай рет көрсетіп берген. Жер учаскесін осылай бірігіп пайдалану туыстас коллективтерді біріктіріп отырды. Өйткені натуральды көшпелі шаруашылық сақталып, қолөнер және товар-ақша қатынастары нашар дамып отырған жағдайда экономикалық байланыстардың басқа түрі болуы мүлде мүмкін

Абай замандастарының естеліктерінен М. О. Әуезовтің жазып алған қолжазба үлгісі.

емес еді. Сонымен қатар түрлі рулардың жайылымдарды әркелкі мөлшерде пайдаланғанын да қадағалауға болады, мысалы, Тобықты руының ішінде ең жақсы жайылымдарды Құнанбай бастаған Бірғызбай руы басып алады. Жері аз рулардың жұтқа ұшырап, ауыр азап тартатыны шығарманың бүкіл өн бойынан айқын көрінеді. Мәселен, жайылымы аз жігітек руының көпшілігі кезекті бір жұтта тып-типыл жұтап шыға келеді.

Құнанбай жеке рулардың жер тапшылығын ру тартысы кезінде өте шебер пайдаланады. Жер тапшылығынан күйзелген руларды өз жағына тартып, оларды басқа руларға қарсы күресте пайдаланып қалуға тырысқан Құнанбай, өз жайылымынан олардың малына жер береді. «Құнанбай оң қараған жуан ауылдар Бірғызбай ішіне малдарын айдап апарып, сонда жан сақтап жатыр. Ал Құнанбай адам деп санамайтын аз ата, сансыз атсыз көпшілік болса, малы қайда барарын, басы қайда қаларын білмей, сендей соғылып жүр»¹.

Автордың элеуметтік құбылыстардың мәнін көркемдік құралдары арқылы терең ашып көрсетуімен берілетін эпопеяның тарихи өмір шындығы көшпелі тұрмыс жағдайдағы ру аралық тартыстардың неғұрлым күшті рулардың әлсіз рулардан ең жақсы жайылымдарды күшпен тартып алуды көздеген негізінен алғанда жер үшін болған кескілескен күрес екендігіне көз жеткізуге мүмкіндік береді. Сөйтіп, ол кездегі жер мәселесінің қатты шиеленіскендігі сондай, рулардың қандай да болсын көші-қон мәселелері көршілерін қатты алаңдатып отырды. Құнанбай қыстауға әдеттегіден тыс ерте көшкенін көргенде жігітек руы тап осы себептен де тыпырши түседі. «Құнанбай көктемде ерте көшсе,— деп бастады,— уақтың жерін шаба торитын. Жайлауға ерте көшсе, керейдің қонысын көздейтін. Бірақ қысқа қарсы, оның аты жетпес алыс жоқ. Әлде тінейдің сар құсындай өзіне түсіп жүрмесе»² Бөжейдің қауіптенуі тегін емес. Жағдай тап солай болып шығады. Бұдан арғы жерде Құнанбайдың ХІХ ғасырдың орта шенінде ғана күшейген ырғызбай руымен салыстырғанда бұрын анағұрлым шұрайлы жайылымдарды иемденіп отырған әлсіз рулардан жерін ашықтан ашық тартып алуға көшкені көрсетіледі.

«Қарашоқы Қодар қыстауынан алыс емес. Шыңғыстың үлкен биігінің бірі. Соның бауыры әдемі тоғайлы өзен болатын. Тал-терегі болсын және тау қайыңы — қисықша қызыл қайың болсын, барлығы да көктеп жайнап тұр. Бұл ара — бір құйқалы, жақсы қыстау. Бөкенші, борсақ ерте кеп, осында орнап қап, әлі бауыр басып келеді.

Бірғызбай ішінен, әсіресе осы Қарашоқыға қызығушылар

---

¹ Абай жолы, 1-кітап, 294-бет.

² Бұл да сонда, 65-бет.

көп болатын. Бұнда отырған ауылдар борсақ — Жексен ауылы»¹

Қодарға шығарылған үкімді пайдаланған Құнанбай бөкенші руының қыстауы Қарашоқыны осылай басып алады. Тек осыдан кейін ғана барып «Бәріне де бір сәтте Қодар өлімінің сыры, Бөкенші жерінің алыну сылтауы бір-ақ шешілгендей болды»²

Қарашоқының иесі Жексеннің қыстауға көшіп келіп қалған өзінің ауылын нұсқап, енді не істейміз деген сұрағына Құнанбай зекіріп «сенің ауылың кері көшеді енді» деп жауап береді.

Құнанбайдың озбырлығынан жаны шошыған бөкенші руының ақсақалдары Сүйіндік ең жақсы қыстауларынан айырылған рудың күйзеле қиналған жағдайын «Жайлауынды жау алды, қыстауынды өрт алды» деген бейнелі сөз арқылы білдіреді.

Әлсіз көршілерінің жерін тартып алуға неғұрлым күшті, қуатты рудың осылайша тарпа бас салуы, Құнанбайдың бұдан былайғы іс-әрекеттерінен де айқын көрінеді. Ол Ырғызбайлардың өзге рулардың жерін басып алу правосын күшпен орнықтырғаны эпопеяда тамаша суреттелген.

Мәселен, Бөкенші Құнанбайдан өздеріңіздің жақсы жерлеріңіз жеткілікті бола тұрып, сізге Шыңғыс енді неге керек?— деп сұрағанда, ол «Ей, бөкенші! ... Аға болдың, бұрын жеттің. Көлденең созылған Шыңғысқа көлбей орнадың. Ырғызбай аз еді. Сенен кіші еді. Ен Шыңғыстан бірде бір құйқалы қыстау бермепсің. «Өзге қыстау» дейсің... Шыңғыс тұрғанда өзге жер қыстау ма!? Мен болсам, енді қашанғы көне берейін. Қашанғы құр қалайын. Ырғызбайға да Шыңғыстай арқа тірер пана керек... Ырғызбай да етек алған ел болды. Жатың емес, туысқаның. Есе бермей құмадан туып па?— деді. Дауын да, байлауын да өзі айтты»³

«Сонда бөкеншіден қанша қыстау алмаққа ұйғардың?» деген Сүйіндіктің сұрауына Құнанбай: «Бөкенші Шыңғыстың бұл тұстағы бар қыстауын береді»⁴,— дейді.

Жоғарыда атап көрсетілгендей, даланың шынжыр балақ, шұбар төс көк жалы бір руды екінші руға айдап салып, өзіне жау руды ығыстыруға шебер пайдаланады. Мәселен, Шыңғыс бауырындағы бөкенші қыстауларын күшпен тартып алу кезіндегі күресте ол Көтібақ, Торғай және Толай руларының билеуші тобын өз жағына қарай тартты. Бұл рулардың ақсақалдары Байсал мен Құлыншақ Құнанбайды бөкеншілердің қыстауын басып алған жаңа қонысымен құттықтауы тегін емес-ті. Алайда сәл кейінірек Құнанбай өзінің күні кешегі одақтасы Байсалдың қыстауын тартып алуға да әрекет жасайды. Бірақ оның тарапынан қатты қарсылыққа кездесіп, қыстау түгіл енді жай-

¹ Абай жолы, 1-кітап, 39-бет.

² Бұл да сонда, 77-бет.

³ Бұл да сонда, 75-бет.

⁴ Бұл да сонда, 75-бет.

лауына да көз аларта бастайды. «Байсал ауылдары мен Құнанбай ауылдары әр қоныстың тұсында иықпен қағысқандай боп, ылғи тапа-таласа келіпті. Барлыбай жазығына бұл ауыл қонғанда, Тоңашаға көтібақ қонған екен. Малын қудыра беріпті Құнанбай. Содан соң Байсал көтібақ қонысының Құнанбай ауылы жақтағы шетіне ұдайы өз ауылын қондырып, бұл жақ не істесе, соны істеп келіпті... Құнанбай әсіресе омырау ғып, соған әдейі ізденіп жүр»¹

Жігітек руының ақсақалы Бөжей мен Құнанбайдың романда суреттелген қатты қырқысы архивтік тарихи деректерден де кездеседі. Мысалы «тобықты-көкше болысының биі Бөжей Ералин аға сұлтан Құнанбай Өскенбаев сонау болыс управителі болып тұрған кезінде-ақ Тоқпамбет деп аталатын өзінің қыстау мекенін тартып алғанын көрсетеді»².

Қысқы жайылымдарды күшпен тартып алу оқиғалары романда бірқатар эпизодта бейнеленген. «Ши бойында осы Түсіппен Бөжейдің атақты атасы Кеңгірбайдың бейіті бар. Соның тұсындағы мол қорық — Жидебай, Барақ болатын. Құнанбай қыстау етем деп соны да алды...»³

Құнанбай өзінің қыс қыстауын тартып алуға әрекет еткен кезде Байсал би ол жөнінде былай дейді: «Жер үшін ол ақыры оны көрге айдап тыққанша жегідей жеді. Менің Бөжейден артық нем бар? Менің жоғалтар дәнеңем жоқ... мен айтқанымнан қайтпаймын. Қыстаудан аттап баспаймын».

1851 жылғы архив деректерінде де осындай фактілер өз көрінісін тапқан. Мұнда «екі старшина барлық ауылымен, ал бір он бес үйлі Өскенбаев мырзамен келісе отырып, өздерінің ата қонысын тастап, Өскенбаев мырза көрсеткен жерге кеткісі келеді, ал қалған 5 старшина өз жұртымен бірге ата қонысынан кетуді қаламайды және Өскенбаев мырзаның иеленуіне өз қыстауын бермейді... Ал ол бұлардың ата қонысын өзі алғысы келіп, ол жерден мүлде қуғалы отыр... Сондықтан да олар өздеріне тиісті қыстауларды аға сұлтан Өскенбаевтың тартып алуына тыйым салуды өтінеді...»⁴ деп көрсетілген.

Өзіне қарасты елдің жерін баса көктеп емін-еркін иелік еткен Құнанбай өзі қолдайтын ауылдарды өзі ұнатпайтын өзгерулардың жеріне қондырып отырды. Бұған ол рулардың келісімін сұрамады.

Романнан сан рет көрінетініндей, жайылымдарды таптап кету малды ауылдарға үлкен зиян келтіретін еді. Жер үшін болған ру тартысы мұнда да айқын көрінеді.

Округ приказдарына қысқы жайылымдарды таптап кеткен-

¹ Абай жолы, 1-кітап, 256-беттер.

² ГАОО, ф. 3, оп. 3, д. 3649, л. 13, об. 14.

³ Абай жолы, 1-кітап, 66-бет.

⁴ ГАОО, ф. 3, оп. 3, д. 3649, лл. 186 об., 187.

дігі жөнінде түсірілген шағымдар архив істерінде көп кездеседі. Осындай шағымдардың бір үлгісі мынадай:

«1850 жылғы күзде аға сұлтан Өскенбаев өзінің үйір-үйір жылқыларын қаптатып, Ералиннің, старшина Жүсіп Қотанбұлақовтың, Байсал Айтиевтің және басқаларының қысқы жайылымын таптап кетті»¹.

М. О. Әуезов романда жер үшін болған ру тартыстары туралы бұдан басқа да бірқатар қызықты мәліметтер келтірген, мұның бәрі де автордың өмірден жіті байқаған фактілеріне және сол заман өкілдерінің естеліктеріне негізделген. Тарихи әдебиетте кездесе бермейтін бұл мәліметтер революцияға дейінгі Қазақстандағы жер қатынастарын зерттеуші тарихшылардың белгілі дәрежеде назар аударуына әбден тұрарлық. Мәселен, М. О. Әуезов Құнанбайдың тіпті ру арасындағы жайылымды бөлудің өзін де жаулас руларын әлсірету үшін жиі-жиі пайдаланып отырғанын көрсетеді. Округтың аға сұлтаны ретіндегі әкімшілік билігі мол Құнанбай осындай ниетпен бөкенші руына Талшоқы, Қарауыл және Балапан қорықтарына қонып алуды ұсынады. Жігітек руының көпті көріп, әккі болған басшысы Бөжей Құнанбайдың ішкі есебін бірден аңғарды: «Мұнысы Кішекен, Бөбеннің жер жапсары бір болсын. Екі атаның ұрпағы жерлес болса, татулықтан кетеді. Жақын отырып, бес тал көде мен бір ұрттам суға да қиталасып таласа берсін дегені»² Оның пайымдаулары мүлде дұрыс боп шықты. «Қопа мен Қаршығалы сияқты қоныстарды бөкеншіге жігітектен алып бергеннен бері қазір, міне, күн сайын көші-қонда, жайылыс-өріс, бие байлауда даулы болып, тату ағайын тоңырайысып барады.

Байдалы, Түсіптер күнде көріп, күнде сезіп: «Бөкеншіні өкпелетіп алмасақ екен, қолтығымыздан шығарып алмасақ екен» деп, дамылсыз күдіктеніп отыратын болған»³.

Сондықтан да Байдалы Бөжейді Құнанбайдың қызы Қәмшатты ата-анасынан жасырын жерлеуге көндіреді. Ондағы ойы Құнанбай ынтымағын бұзуға мүдделі болып отырған екі ру (Бөкенші мен Жігітек) оның ендігі қаһарынан қорқып, бір-бірімен тағы да жақындаса ма екен дегені еді.

Құнанбайдың озбырлығының күшті болғаны сондай, ол өз көршілерінен тартып алған жерлерді өзімен одақтас руларға емін-еркін үлестіріп бере берді. «Қарашоқының күнбатыс жағы, бұрынғы Қодар қыстауының арғы жапсары торғай руына тиісті».

Эпопеяда, әдетте өзге рудың жерін тартып алумен, жерді басып алумен — ру тартысының халық бұқарасы үшін қаншалықты ауыр болғаны, өмірдің өзіндегідей мейлінше шынайы көрсетілген.

---

¹ Бұл да сонда, 188-бет.

² Абай жолы, 1-кітап, 81-бет.

³ Бұл да сонда, 180-бет.

Рудың феодалдық билеуші тобы өзі айырылған жерлерінің есесін әрдайым қауымдық жерді емін-еркін билеп-төстеу есебінен де, немесе өзінің жерін тартып алған рудың қанаушы тобымен мәмілеге келу арқылы да қайтарып отырды.

Мәселен, бөкеншінің қыстауын тартып алған Құнанбай сол рудың басшылары Сүйіндік пен Жөксенге Қарауылдан қыстау ұсынады. Ал бұлар, егер өздері Қарауылдағы қыстаулар мен екі өзенді (Көлденең мен Шалқарды) бірінші боп жайлап алатын болса, онда есесі кетпейтінін түсінеді¹. Егер жер үшін болған мұндай күрес әр рудың өз ішінде осылай шиеленісіп жатса, онда көрші рулардың жерін тартып алу бұдан да гөрі көбірек орын алғаны өзінен-өзі түсінікті. Автор жер қатынастарының бұл жағын да тобықты руының мысалы негізінде ашып береді. «Тобықты ақсақалдарының құпия ойы бар еді. Шамашарқы шамалы көршілес рулардың өзендерін бойлап жылдан-жылға көше жүріп, уақыты келгенде олардың жайылымын мүлде басып алмақ болатын».

Бұл ретте тобықтылардың көп жылдар бойы көршілес ру уақты, әсіресе егіншілікпен шұғылданатын ру көкенді қалай қыспаққа алып келгені романда кеңінен алып көрсетілген. Тобықты мен уақ арасындағы жер дауын талқылауға арналған Арқат ру аралық сиязында Абай өз руы тобықты ол руларды көп жылдар тонап келгенін айтып, жеріне жеткізе айыптайды. Құнанбай бастаған Тобықтының жарты ғасыр бойы бейбіт жатқан уақтың жерін заңсыз тартып алып келгенін айтып береді.

Уақ жерін тобықтылардың қалай тартып алғаны романда бастан аяқ толық көрсетілген. «Жиреншенің әкесі Ақжал мекеніне өз бетімен барып ірге тебеді. Абралының әкесі Обалы мен Қоғалы қорығын алады. Оразбайдың әкесі Қарақұдық пен Төреқұдықты игеріп алады т. б.»². Сөйтіп, романда көрінетін ру билеп-төстеушілерінің арғы аталары ондаған жылдар бойы Уақ жерін осылайша бірте-бірте басып ала берген.

Ру ішінде жер формальды түрде туған-туыстардың коллективтік меншігі саналды. Алайда, мұны әдеби және архивтік деректердің материалы растап отырғанындай, қазақтардың іс жүзінде қалыптасқан жер қатынастары қатардағы қауымдастардың баяғыда-ақ жер иелену правосынан жұрдай болғанын көрсетеді. Мұның өзі көшпелі мал шаруашылығын жүргізудің шешуші шарты болып табылатын жайылымдарды емін-еркін билеген феодалдық-рулық қанаушы топқа оларды барған сайын тәуелді ете түсті. М. О. Әуезов жұт кезінде, боран кезінде әдетте жері тапшы қатардағы қауымдастардың шаруашылықтарындағы мал біткеннің жаппай қырылатынын суреттеп жазады. Ру, қауым ішіндегі жер пайдаланудағы бұл сияқты айқын

---

¹ Абай жолы, 1-кітап, 79-бет.

² Абай жолы, 2-кітап, 663-бет.

сезілетін әркелкілік эпопеяда орасан мол тарихи-нақты материалдар негізінде беріледі де, оның әлеуметтік мәні терең ашып көрсетіледі.

Феодалдардың қолына орасан көп малдың шоғырлануымен байланысты шұғыл өсе түскен мүліктік даралану процесі олардың іс жүзінде жеке меншіктік право негізінде ең таңдаулы, шұрайлы жайылымдарды баса-көктеп күшпен басып алуына ғана емес, сонымен қатар бүкіл қауымның жерін емін-еркін иемденуіне де апарып соқты. Автор эпопеяда жердің формальды түрде рудың меншігі болып танылып, қатардағы қауымдастар заң жүзінде ерікті деп саналғанымен, шындығына келгенде қатардағы қауымдастардың рудың билеп-төстеуші қанаушы тобына тәуелді екенін ашып көрсетеді. Мұның өзі ең алдымен жер мәселесіне келгенде айқын сезіледі. Өйткені қауымдық жерге иелік етіп, билік жүргізуші тек феодалдар болды.

Эпопеядан қатардағы қауымдастардың өздеріне феодалдар бөліп берген жайылымдарға ғана ие бола алғандығын көреміз. Өйткені феодалдар олардың көшіп-қону мерзіміне дейін, қай жермен көшетініне дейін белгілеп беретін. Романның Қодарды жазалау туралы шешім қабылданатын алғашқы тарауларынан ақ Құнанбай бастаған ру билеуші тобы жайлауға көшіп бару уақыты туралы мәселені шешеді. Көшіп баратын жерді анықтайды. Жазушы бұл арқылы феодалдардың қауымдық жерге иелік етуге деген емін-еркін мол правосын ашып береді. Қатардағы қауым мүшелерінің олардың нұсқауын амалсыз орындаудан басқа мүшасы қалмайды.

Сондай-ақ романда экстенсивті көшпелі шаруашылық үшін жақсы жайылымдардың орасан зор маңызы болғандығы да ашып көрсетілді. Рудың ірі-ірі билеп-төстеушілері жұт кезінде өздерінің неғұрлым әлсіз көршілерінің шұрайлы жерлерін өз бетімен басып алуы да тегін емес.

Мәселен, бір жұт жылы «Құнанбай мен Байсалдар осы қоныстардың аман қалуына бар күштерін салған. Атыраптағы жері тәуір азғана руларға қыс бойы шапқыншы айдап шыққан. Қостарын қалың қардан қашырып, бір күзектен екінші күзекке салып отырып, әйтеуір ірі жағын аман сақтап қалыпты. Артық та болса қолға жетті. Қыс кетті. Енді қайтадан қатарға кірді»¹. Жайылымдарды феодалдардың емін-еркін билеуі сол кездегі архив деректерінен де айқын көрінеді. Мәселен, осындай документтердің бірінде Құнанбайдың Буралы болысының қазақтарынан 5 қыстауды өз бетінше тартып алып, осы қаржас руына ықтиярсыз бергенін көрсетеді. Осы қыстаулардың бұрынғы иелері жерсіз қалып, қатты күйзеліске ұшыраған².

Эпопеяның жер мәселесіне қатысты нақтылы материалдары

---

¹ Абай жолы, 1-кітап, 317-бет.

² ГАОО, ф. 3, д. 3649. Л. 339 обл.

К. Маркстің «Нағыз жеке меншіктік барлық жерде узурпация жолымен туды»¹ деген тезисін растай түседі.

Мәселен, қамаудан қайтып, өзінің жағдайын нығайтып алған Құнанбай бұрын басып алған және таратып берген 15 қыстаудың қайтарып берілуін тағы да талап етеді. «Ол келесі күзде мұнда өзінің мүліктері мен жатақтарын ешкімнің қалдырмауын, өйткені қыстаулар тағы да өз меншігіне енетіндігін айтып бұйырды.

Мұндай хабарды әрбір ауыл жеке-жеке алды. Құнанбай ештене айтып түсіндірмейді, дәлелдеп жатпайды — ол тек қана бұйрық берді».

Келтірілген үзінді қыстау және олардың жеке меншіктік право негізінде даралануы үшін жүргізілген күрестің жер мәселесінде шешуші роль атқарғанын көрсетеді. Жексеннің Қодарға жала жауып, оның өз қыстауына жақын орналасқан жер учаскесін тартып алуға ұмтылуы да тегін емес.

«Қодардың күні біткен іспетті ғой. Егер мен оны ру ішінен қуып шығарта алсам, жер маған қалады емес пе», — деп ойлайды ол жаны мәзір тұрып»².

Романда жер иеліктерінің шекаралары өте айқын белгіленіп берілген, толып жатқан қорықтардың, көбіне бай семьялардың оқшауланған иеліктердің атаулары жиі ұшырасады. Мәселен, Қарауыл шоқысы, Құпия сай, мөлдір бұлақтары мол Көлқайнар Құнанбайдың толып жатқан күзгі және көктемгі жайылымдары саналады. Айнала төңірегіндегі жайылымдарымен қоса алғандағы қыстауларға деген жеке меншіктіктің орын алғандығы туралы Құнанбайдың қылмысты ісін тергеу жөніндегі көптеген тарихи документтерден айқын көрінеді.

Мысалы, Майбасарға бағынғысы келмеген Бөжей мен Байсал өзінің туған-туысқандарымен бірге Көкше-тобықты болысынан Аякөз округының Семіз найман болысына көшіп келеді. Мұнда «... болыс управителі Жүсіпбай Байзақовтың қысқы жайылымын жайпап кетеді»³.

Тағы бір жерде Құнанбайға тиісті Шыңғыс тауындағы қыстаулар туралы айтылады.

Бұл жерде әркімнің өз меншігіндегі жайылымдарды қалай қорғағаны туралы деректер келтіре кету де қызық. Мәселен, Мұсақұл қорығына Абайдың ағасы Тәкежан ие болады. Ол өзінің жайылымына басқаның малы түспеуі үшін оны қатты қориды. «Жұрт көзіне түспейтін жер болса, тіпті осы мына үлкен шешелерінің өз ауылынан жайылған малды да қуып тастап отырады деп барлық көрші малшылар қайран болушы еді»⁴

Жалдамалы малайлар Құнанбайдың жерін қызғыштай қор-

---

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. IV, М., 1955, стр. 349.

² ГАОО, ф. 3, оп. 3, д. 3649, л. 4.

³ Бұл да сонда, л. 5.

⁴ Абай жолы, 1-кітап, 299-бет.

ғайды. Әсіресе Тәкежанның нөкерлерінің бірі Жұмағұл жанын салады. «Рас, Тәкежан қолында әмір, құдірет жоқ. Бірақ қыс пен күзде жер қоритын әдеттері бар»¹

Жұт қаупі төнген қарлы боран кезінде Абай өздерінің кедей-кепшік туыстарының малын апаттан аман алып қалу үшін Мұсақұл қорығына айдап салуына рұқсат сұрап, Тәкежанға кісі жібереді. Бірақ ол өз жеріме өзгенің малын аяқ аттатпаймын деп жауап береді. Тек Абайдың батыл қимылының арқасында ғана «Тәкежан жалғыз сиырдан қоритын қорыққа бүгін түскен қой саны мыңнан асып тұр»².

Тарихи деректерде, әдетте, қай феодалдың болсын иелігіндегі жер көлемі жайында өте аз айтылады. Бұл тұрғыдан алғанда эпопеяда Құнанбайдың жер байлығының мөлшері туралы пайымдауға мүмкіндік беретін нақтылы материал назар аударарлық. Мәселен, аға сұлтанның жайылымы жайында Бөжей былай дейді: «... айрандай аптап, күбідей күптеп болды ғой. Жуантаяқты қуды. Әнеттен алатынын алды... Күзектегі Тақыртұмадан сонау жайлаудағы Байқошқарға дейін отыз көш жерде ылғи соның көктеуі, күзеуі, қыстауы мен жайлауы! Қоныс-қонысының арасында, тіпті түйенің қолтығы терлеп көшетін жыра жоқ қой! — деді...

— Тіпті қозы көш сайын бір қоныс қой, — деді Сүйіндік. Тұнып тұрған көкбастау, торғындай тұма, қасқа бұлақ, көкирім көл...

— Жайлауға барса ғой, өзге бір ру ел бір бұлаққа үйіліп отырса, мұның әр ауылы ұзын аққан әлденеше өзеннен үлеседі.

— Осының бәрін аз жылдың ішінде басып отыр. Енді тағы қай сыбаға!³.

Жерге іс жүзінде қалыптасқан феодалдық меншіктің орын алғанын романда келтірілген басқа деректерден де пайымдауға болады. Құнанбай борсақ руының жерінен Бетқорығын тартып алып, өзінің немере інісі Ақбердіге береді. Бұрын борсақ руымен келісім бойынша осы жерді пайдаланып келген және оны иемденуден дәмепіп жүрген, оны торғай руының ақсақалы Құлыншақ пен Құнанбайдың осы мәселе жөнінде бір-бірімен айтысы сол дәуірдің өзіне тән ерекшелігімен суреттелінген.

Құнанбай былай дейді: «Бірақ, тегінде меншік барда, келісім бар ғой, ақсақал. Даусыз иесі борсақ еді. Соның меншігі еді... Келіссе Ақбердімен де соны істер. Тек меншік Ақбердінікі екенін ойласын деді»⁴

Басында үй-жайы бар, көбіне күзгі және көктемгі жайылымымен қоса шабындығы бар қыстаулар ХІХ ғасырдың орта шенінде іс жүзінде жеке меншігі ғана болып қойған жоқ, соны-

¹ Абай жолы, 1-кітап, 301-бет.

² Бұл да сонда, 305-бет.

³ Бұл да сонда, 65—66-беттер.

⁴ Бұл да сонда, 146-бет.

мен қатар атадан балаға мұра ретінде қалатын меншікке айналды.

Автор өзінің жазған ескертулердің бірінде бұл жөнінде ашық айтады: «Қазір ол қыстаулар мен көктем, күзеу, жайлау атаулыда Оспан аулы отыратын. Құдық, Бұлақбастау, көл, өзен, қорық, пішендік — бәрі де есепке алынды»¹.

Эпопеяда жердің атадан балаға мұра ретінде қалатын меншік екендігі туралы жиі-жиі айтылуы тегіннен-тегін емес.

«Бөжей өз атасы Кеңгірбайдан ата қоныс есебінде мұра қып қалған жері — осы»².

Тәкежан аса шұрайлы Мұсақұл қорығын Құнанбайдан қалған мұра ретінде иемденеді. Кейін ол бұл қорықты өзінің інісі Оспанға береді.

«Қыс қыстайтын қыстауларды пайдалану правосы атадан әкеге, әкеден балаға мұра болып өтіп жатады, сөйтіп бейне бір ұрпақтан-ұрпаққа өтіп пайдаланылады, ал ендігі жерде учаскені ешқандай да басқа адам иемдене алмайды»³. Заң жүзінде қатардағы қауым мүшелері де жерді мұра етіп бере алатын еді. Сондықтан да Дәркенбай Құнанбай Мекеге жүргелі жатқанда одан Қодардың ұрпағы Дәрменге кезінде өзі басып алған Қарашоқы қорығын қайтарып беруді талап етеді. «Бірақ Қарашоқыны қайтесің? Ол мына баланың сыбағасы емес пе еді? Сол Қарашоқыда бүгін үлкен ауылың Қүңкенің ауылы маңғыстап, мал өсіріп, мыңғырап жатқан жоқ па?»⁴

Алайда бұл правоның кедейлер үшін аты ғана бар-ды. Қодардың тартып алынған жерінен Дәрменге үлесі берілуін талап еткен Дәркенбайдың Құнанбайдың ашу-ызасын ғана келтіргеннен басқа ештеңе өндіре алмауының негізгі себебі де міне осында жатыр.

Міне мұның бәрі де «Абай жолы» эпопеясында өткен ғасырдағы Қазақстанда жер иелену жөнінде өзінше ерекшеліктері бар патриархальдық-феодалдық қатынастарды неғұрлым терең түсіну үшін қызықты да танымдық материал бар екенін көрсетеді. Мұнда ХІХ ғасырдың орта шенінде бүкіл жайылымға тұтас қауымның правосы бар екендігі формальды түрде жариялана тұрса да қауым жерінің ең шұрайлы мол бөлігін ат төбеліндей ғана феодалдық билеуші топ іс жүзінде емін-еркін билеп-төстеді. Шығармада өмірдің аса қатал шындығы шынайы көрініс береді.

Жерге деген меншік белгілі бір адамдардың жер шарының жеке бөліктеріне өз басының еркіндігі ерекше сфера ретінде өзгелерді тықсыра қуып отырып, монополиялық иелік орнатуы

¹ М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 332-бет.

² Абай жолы, 1-кітап, 80-бет.

³ В. Остафьев. Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве. Записки Западно-сибирского отдела РГО». Кн. ХVІІІ, 1895, вып. 2, стр. 30.

⁴ Абай жолы, 1-кітап, 392-бет.

екені жөніндегі маркстік қағиданы ескерсек, қауымдық жердің ең шұрайлы бөлігін қазақ феодалдарының емін-еркін иелену мүмкіндігі, жоғарыда келтірілген мысалдардан көрініп отырғандай, іс жүзінде осы жерге деген меншіктік правоның тап өзі болып шығады. Алайда қазақ феодалдарының іс жүзінде жерді меншіктеуі қауымдық-рулық қабыршақпен бүркемеленген еді. Өйткені мұнда сөз жүзінде жерді қауым болып пайдалану тәртібі әлі де болса сақталып келген-ді.

«Нақ осы жерді узурпациялаудың өзіне тән формасында Қазақстанда жерге феодалдық меншіктің тарихи процесі қалыптасуының ерекшелігі көрінеді»¹.

Қазақтың әдет-ғұрып правосының нормасы бойынша жер пайдалану тәртібін автордың жан-жақты баяндап көрсетуі бұрын бүкіл рудың меншігі болып келген жерлерге енді іс жүзінде жеке семьялардың иелік ету праволарының қалай қалыптасқанын көрсететін терең эволюцияны мейлінше айқын аңғартады.

Мұның өзі эпопея революцияға дейінгі Қазақстанның тарихын немесе экономикасын зерттеушілер үшін басқа да документальды деректермен салыстыра отырып алған жағдайда жер қатынастары жөніндегі күрделі мәселенің жекеленген бір-қатар жақтарына терең енуге мүмкіндік береді деген сөз. Яғни эпопея материалдарын ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақтардың жер қатынастарын және осыған байланысты право нормаларын зерттеу үшін қажетті пайдалы тарихи деректер ретінде пайдалануға әбден болады.

Автордың жер проблемаларын жан-жақты ашып көрсетуі романда сонымен қатар өткен заман шындығын реалистік тұрғыдан көз жеткізе көркем бейнелеп шығуына да негіз болды. Жер мәселесінің төңірегінде өрістей түскен және өткен заманның қатал шындығын бейнелейтін тартыстарға келетін болсақ, мұның өзі шығарма геройларының сол заманның өзіне тән ерекшеліктерін тудырған дара сипаттарын жасауға негіз болады.

М. О. Әуезов ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық қатынастарының негізгі ерекшеліктерін ашып берумен қатар сол кездегі қоғамдық өндірістің негізгі саласы — көшпелі мал шаруашылығын жан-жақты көрсетуге де баса көңіл бөлген.

Қазақтың барлық экономикалық тіршілігі үнемі көшіп-қонып жүретін экстенсивті көшпелі мал шаруашылығына негізделді. Мұның өзі жайылымды әрбір маусымға байланысты ауыстырып отыруды талап етті. Өйткені бүкіл мал жыл он екі ай бойы аяғынан жайып бағылатын еді.

Шаруашылықты жүргізудің жайылымдық-көшпелі жүйесінің осы ерекшелігін «Абай жолында» суреттелген қазақ қоғамының бүкіл тіршілігіне өзек болып тартылған, оның экономикалық

---

¹ «История Казахской ССР», т. 1. Алма-Ата, 1957, стр. 159.

укладын, праволық нормаларын, тағы басқа жақтарын толық қамтыған.

Автор эпопеяның алғашқы беттерінен бастап-ақ өз ескертпелерінде көшпелі мал шаруашылығын ұйымдастырудың негізгі принциптерін айқын көрсетіп береді. «Ауыл иесінің ұлдары мен ең жақын туған-туысқандары ауыл малының саны белгілі бір мөлшерден асып кеткенінше, жалпы суат, жайылым және малды бағып-күту шаралары ендігі жерде ыңғайсыз болғанға дейін (мысалы, бір отарда болатын мал саны 1000 қойдан асқанша) онымен бірге көшіп-қонып жүреді. Осы кезде семья мүшелері өзінің малымен, үй-жайымен және «көрші-қолаңымен» жеке көшіп қыстап жүретін, бірақ әдетте қанаттас болып отыратын жаңа дербес ауыл құрап, әкесінің «үлкен ауылынан» бөлініп шығады»¹.

Романдағы Тәкежан, Абай, Оспан сияқты басқа да кейіпкерлерінің шаруашылықтары осылай бөлініп, өз алдына дербес ауыл болады. Егер эпопеяға осы тұрғыдан алып қарайтын болсақ, онда біз халықтың барлық күрделі де сан алуан тіршілігі, оның саяси күресі мен өндірістік іс-әрекеті өте-мөте тұрақсыз қарапайым экстенсивті мал шаруашылығымен айналысу жағдайында өтетінін әрі соның қажеттеріне бағынатынын көреміз. Көшпелі тіршілік жағдайына байланысты халық тұрмысының мән-жайын автордың жан-жақты сипаттап жазғандарының өзінен толып жатқан қызықты деректерді байқауға болады.

Мәселен, көктемде, көктемгі жайылымға шықпай тұрып-ақ қыстау басында «көктем самалына бөленген» ақ отаулар тігіледі. Эпопеяда көкорай шалғындағы ауыл өмірінің көркем суреттері берілген. Автор көркем баяндаудың өзегі етіп көшіп-қону мерзімдерін, бұлардың қанша уақытқа созылатынын, көш жолдарын бүкіл егжей-тегжейлі суреттерімен қоса алды. Көшіп бара жатқан ауылдардың әсем суреттері, көркем көріністері көз алдымыздан тізбек-тізбегімен өтіп жатады. Бұлар көбіне бір-бірімен ілесе, қатар көшеді, өйткені көктемгі бітік өскен көкорай шалғын шүйгін шөп мұншалық мол көшпелі ауылдың малына әбден жеткілікті болатын-ды.

Тобықты руының шөбі шүйгін, суы мол кең жайлауы — Шыңғыс жотасының арғы жағында. Бұл жерге көшіп жету үшін үш аптадай уақыт керек. Құнанбайдың ауылы көшкенде қыстаудан онымен бірге туысқан барлық ауылдар да бірге көтеріледі. Сөйтіп Шыңғысқа қарай жөнкіле көшеді, оның түрлі асулары арқылы өтетін жолдармен тізіле қозғалады. Мұнда әр рудың көші өзінің белгілі бағыт-бағдары бойынша ілгері жылжиды. Бұл тәртіпті бұзуға ешкімнің де батылы бармайды. Өйткені мұның өзі, әдетте, қанды қырғын төбелеске, дау-жанжалға, билердің қатал қазылығына түсуге апарып соғатын еді. Жаз жайлауға шыққан ел көбіне өзендердің, көлдердің жағалауына барып қо-

¹ М. Әуезов. Абай, кн. 1. 1958, стр. 39.

натын. Мұндайда туыстас ауыл қатар қонады да, бұл жерде мал күзекке түскенше, сонау сентябрьге (сүмбілеге) дейін қала береді. Қыс кезінде бір-бірінен алшақ қыстауларда отыратын туыстас ауылдардың өз ара араласуы әдетте жайлауда қыза түседі. Автор жайлаудағы ауыл өмірінің ерекше сұлу көркін көз алдымызға әкеле суреттейді, жазғы жайлаудан қайтқан тобықты ауылдары Шыңғыс тауының баурайын өрмелеп, өзінің күзектеріне көшеді де, мұнда сентябрь, октябрьді өткізеді. Ырғызбай руының күзектері шөбі шүйгін, суы мол Ойқұдық пен Ақшоқы қойнауында болатын.

Күзекте малдың қонын көтеруге зор көңіл бөлінеді. Өйткені әркім өз малын мүмкіншілігінше қысқа қонды түсіруге тырысады. Автордың көптеген суреттеулері көшпелі мал шаруашылығы экономикасын терең түсіну негізінде берілген. Кейбір мысалдар келтірейік.

«Боқырау өтіп, күзектегі ел күземін де алып болды. Қыстауға қайта көшетін күндер жақын. Бірақ күз суық болмай, күзек оты әлі де мол болғандықтан, жұрт іркіліп отыр.

Ойқұдықта Абай ауылының айналасына жиі қонысқан ауылдар бұл қоныстың әшейіндегі қалың бетегесін, жасыл шалғынын сар жұрт қылған. Бірақ айналасындағы кең жайылыс оты, өріс оты тозған жоқ. Қоңыр күзде малдың тойыны күннен күнге асқындап барады.

Шаруа мұңын ойлаған ауылдар сол күйге сүйсіне түседі. Күздің жауыны мен қара суық желмен мазасы кеткеніне қарамай, шыдасып отырған»¹

Күзгі жайылымда отырған ауылдың шаруашылық ерекшеліктерімен таныстыратын басқа да жайларды баяндайтын мына төмендегі мысал да қызықты. «Жазды күнгідей емес, ауыл үйлері біріне бірі сығылысып жақын қонған, үйлер арасына шиден ықтырма жасалыпты. Түнгі малдың жатысына, өздерінің қонысына бейімдеп отырған шаруақор ауыл... Ауыл сырты тозған, сары жұрт болса да бай ауыл, қарашаның қатты суық қара желіне жонын төсеп, күзекті тақырлап біткенше көшпей, тыртысып отыр»² немесе «Қыстаулық жерін үнемдеп алыс күзеуде алғашқы қар жауғанша тырысып Тәжежан аулы, Мұсақұлдағы қыстауға енді тақап келген»³.

М. О. Әуезов эпопеяда ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ экономикасында көшпелі мал шаруашылығын ұйымдастыру және оның маңызы туралы, мал шаруашылығындағы жұмыстардың сан алуан түрінен нақты деректер келтіреді. Халықтың өмірі мен тіршілігін көркем суреттей отырып, ол көшпелі мал шаруашылығының қазақтардың натуральды шаруашылығы жағдайында оларды тамақпен, киіммен, баспанамен, ыдыс-аяқ-

¹ М. Әуезов. Абай жолы, 1-кітап, 610-бет.

² Абай жолы, 2-кітап 77-бет.

³ Бұл да сонда, 87-бет.

пен, отынмен, тағы басқаларымен қалай жан-жақты қамтамасыз етіп отырғанын да көрсетіп берді.

Эпопеяда халық әдетте көшпелі шаруашылыққа қызмет етуге бағытталған еңбек үстінде, іс-әрекет процесінде көрсетіледі: мал бағу, мал азығын дайындау, тамақ, отын әзірлеу, қыстауларды және басқа да шаруашылық құрылыстарын (мал қораларын) жөндеу, үй іші қол өнерімен шұғылдану үстінде суреттеледі.

Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстанның солтүстік-шығыс облыстарында қазақ халқы XIX ғасырдың екінші жартысында мал қоралары бар қыстаулар сала бастағанын эпопеяда келтірілген деректерден байқай аламыз. Қыстау салуды айтпағанның өзінде мал қораларын салудың кеңінен өріс алғанын толып жатқан тарихи деректер де растай түседі.

«Қатал қыстар мен борандардан малдарын сақтап қалу үшін Семей облысының, әсіресе оның солтүстік және орта аймағының қазақтары (қырғыздары) соңғы жиырма жылдың беделінде шикі кірпіштен және шымнан төбесі жадағай келетін, ал тіпті кейде ағаштан қыстаулар сала бастады. Қыстауларының жанынан қыста суықтан және қатты желден малын қорғап, қамау үшін жабық қоралар жасауда, бірақ бұл қоралар осы қыстаудың иелеріне тиісті малдың барлығын сыйғызу үшін жеткілікті бола бермеуде»¹

Осы жағынан алғанда көшпелі ауылдың ішкі құрылымымен танысудың да терең танымдық маңызы бар. Ауылдың иесінің үлкен үйі шеткерілеу тігіледі де, оған жалғаса, отау үйлер — оның үйленген ұлдарының үйлері, ең жақын туған-туыстарының үйлері, келім-кетім меймандарға арналған «қонақ үйлер» дөңгелене жалғасып кете барады, содан кейін барып ауылға қызмет ететін «көршілердің» үйлері тігілетін. Ауылдың осы жақ шетінде қойға арналған қотан — ашық қора, құлын байлайтын желі келетін, ірімшік, құрт қайнататын қараша үйлер жайғасатын.

Жоғарыда атап айтқанымыздай, автор тікелей шаруашылықта еңбек ететін адамдарды, шаруаларды кеңінен көрсетеді. Бұлар мал бағады, күзекте отырғанда қой қырқады — күзем алады, қой, сиыр, бие сауады, көші-қон кезінде үйлерді жығады және тігеді, шаруашылықтың басқа да толып жатқан жұмыстарын атқарады.

Тұтас алғанда еңбекші-малшы шаруалардың бүкіл өмірі малды бағып-күтумен өтеді.

М. О. Әуезов жайылымда үнемі мал соңында жүретін бақташы, малшылардың аса ауыр еңбегін суреттеуге көп көңіл бөледі. Баспанасы мен жылы киімі жоқ бақташылар әсіресе қыс кезінде қатты азап тартатын, олар малды қасқырдан, ұрылардан қорғаймыз деп күндіз-түні кірпік қақпай күзететін, қарлы боран мен аязды суық кезінде оны аман сақтап қалатын. Бақ-

¹ ЦГА ҚазССР, ф. 15, оп. I, д. 471. лл. 7—70.

ташылар малды түні бойы ат үстінде күзетіп жүретін, алау жағатын, таң атқанша айқай салып қасқырды отарға жуытпай жанталасумен болатын.

«Бақташылардың еңбегі әсіресе көшіп-қону кезінде ауырлай түсетін». «Өзгеге жеңіл болса да осылайша болған көшу қойшы, қозышы, жылқышыларға аса бір тынымсыз бейнет, ма-сыл күндер болды. Біреудің жылқысына көш аттар, саяқ-сандырақтар кетіп қалған. Біреудің қойына бір ауылдың қозысы жамыраған. Қой мен қой араласып, шатасып кеткен. Осындай қарбаласта «бармақ басты, көз қысты» боп, талай момынның тоқты-торымы сотқар ауылдардың жемі болып жүреді...

Өзінікін жеуге үнем қып, кісіден кірген «қоспа», «кірме» болса, соны түн баласында ақтармалап, шикілі-пісілі домалатып, қылғып салып отыратын, талай пәле басы атқамінерлер болады»¹.

Экстенсивті көшпелі мал шаруашылығы табиғаттың стихиялық дүлей күшінен жиі-жиі зардап шекті. Әсіресе мұнда оқтын-оқтын қайталап тұратын жұттар, мұзды сырғанақтар малды қырғынға ұшыратып кететін еді. Өйткені мұндай кезде мал қалың қар мен мұзды сырғанақтан ештеңе тауып жей алмайды да жаппай қырылады.

«Абай жолында» төніп келе жатқан жұттан аман алып қалу үшін малшылар малды алыс жайылымдарға қандай қиыншылықтарға төзіп, қалай айдап апарғандығы жақсы суреттелген. Мұны басқа да деректер дәлелдей түседі. Мысалы, Семей әкімшілік орындарының деректері бойынша, 1856 жылы «қардың сіресіп қатып қалуына байланысты қырғыздар өздерінің малын әдеттегі қысқы жайылымдарынан алысқа айдап әкеткен, әрі өздері де ішінара Балқашқа және Шу өзеніне қарай көшіп кеткен»².

Сөйтіп, малшылар өздерінің өмір сүріп, тіршілік етуінің бірден-бір көзі — малды аман сақтап қалу үшін еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейінгі бүкіл үй-ішімен түгелдей жұмыла еңбек етуге мәжбүр болды. Әсіресе жұт кезінде ерекше күш-жігер жұмсады. Мәселен, романда жайылымды жайпап үш тәулік бойына бұрқаған боран суреттеледі. Сол кезде «ышқынып кеп, шуылдай түсіп, терезені дүбірлетіп, үскірік соққан жел ұйқыны қуған. Кәрі-құртаң жалбарынуда, шаруа иелері күрсінуде. Ер-азамат, қатын-қалаш, бел шешуден қалған. Күндіз-түні дамыл алмай, мал қораның ішін шарлайтын»³.

Жиі-жиі келіп қайталанып отырған жұт халықты әбден тиықтатып бітті. «Биылғы жайлау — жылдағы жайлау емес. Жаздың өзі күздей жабырқау, жүдеу болды. Күн райынан емес, халықтың көңіл шырайынан солай болған. Күнбанбай сияқты

¹ Абай жолы, 1-кітап, 55-бет, 1961.

² ГАОО, ф. 3, оп. 3, д. 3649 л. 387, 7 и об.

³ Абай жолы, 1-кітап, 304-бет.

атқамінерлер өз ауылдарына жылдағыдай топ жия бермейді. Бұрын Ырғызбай ішін кернеп жүретін қау-көрік сөздер, ұр-көппе желіктер де саябыр. Қоныс өріс ретінен таласатын жөн жоқ. Ырғызбай ортасы сияқты, Байдалы, Байсал, Сүйіндік, Қаратай сияқты азғана жұрт болмаса көпшілікте мал аз. Сырттың қалың көгін аясын ба! Тұтып тұрған ақтығын аясын ба?!

Соқтыққыш жуандар, содырлы сайқалдар кімге көкірек керсін? Қайта көптің бәрі аш-арық боп мойып қалғандықтан жаңағы аман қалғанның барлығы биыл тыныш, жым-жырт жүргенді тәсіл етіпті»¹.

Жұт кезінде ең алдымен жері аз әлсіз рулар ауыр зардап шекті (Тобықтының ең жақсы жерлеріне ие болып отырған ырғызбай руы мұндай зардап шеккен жоқ). «Қалың елмен бірге жігітек көпшілігі де қатты жұтаған. Жер аз болған тапшылықтан жұтады. Сол көптің ішінде «ақ сирақ» боп қалғанның бірі — осы Қараша, Қаумен ауылдары. Базаралы, Балағаз, Абылғазы, Әділхан сияқты жігіттерде тек қана бір-бір ат қалды»².

Күш-қуаты бар, жері көп ру өкілдері табиғаттың өрши түскен стихиялық дүлей күшіне қарсы әрекет етуге мүмкіндігі бар еді. Олар қатардағы шаруаларға қарағанда анағұрлым тәуір жағдайда болды. Бұл сияқты жақсы жайылымы бар ауылдарға жұт дегенің анау айтқандай қауіпті емес екенін айта келіп, Базаралы зарығып былай дейді: «Әйтеуір күші бардың, күйі бар болады екен. Қүнекең әперген жер ырғызбайды сақтайтын көрінеді ғой»³

Шынайы ғылыми дәлдігімен ерекшелене көрінетін халық еңбегінің реалистік тұрғыдан соншалықты әділ суреттелуі романда дала өмірінің өзін шабыттана көркем бейнелеумен етене ұласып кетеді. Көшпелі халықтың бүкіл өмірімен тығыз байланысты табиғаттың тамаша көріністері арқылы біз туған жердің асқақ та сұлу көркі мен оны мекен еткен адамның ауыр күйі арасындағы орасан алшақтықтың қаншалықты зор екенін көреміз. Мұның өзі сонымен қатар авторға бір аса қатал ғасырдың қайшылықтарын тарихи өмір шындығы тұрғысынан дұрыс бейнелеуге мол мүмкіндік берген.

Революцияға дейінгі қазақ ауылының өмірін терең зерттеген автор «Абай жолы» эпопеясында патриархальдық-феодалдық өндіріс қатынастарының мән-жайына мейлінше терең бойлаған, оны жеріне жеткізе ашып көрсеткен.

Патриархальдық-рулық идеологияның сарқыншақтары қазақ қоғамының феодалдық билеуші тобына қызмет етті. Өйткені патриархальдықтың әр түрлі дәстүрлі сарқыншақтары антагонистік таптар арасындағы үстемдік пен бағыныштылық қатынастарды жасыруға көмектесті, феодалдарға тәуелді ша-

¹ Бұл да сонда, 336-бет.

² Бұл да сонда, 339-бет.

³ Бұл да сонда, 294-бет.

руаларды қанаудың қатал формасын бүркемеледі. Рас, тұтас алғанда қарастырылып отырған кезеңде патриархальдық-рулық идеологияның тіректері едәуір шайқалған болатын. Бірақ рулық құрылыс пен арғы ата-тегі бір туған-туысқандардың барлығы мүше болып саналған ауылдық қауымның сақталуы феодалдық қырқыстар бола қалған жағдайда біріне бірінің көмектесуін, шаруашылықта, ісінде жәрдемдесуін, тағы басқа жайларды міндетті етті, мұның өзі қазақ ауылында патриархальдық-феодалдық қатынастардың біржола жойылуына үлкен кедергі болды.

Тарихи әдебиетте осы уақытқа дейін еркін қауым мүшелерінің (шаруалардың) қаналу формасы егжей-тегжейгі зерттелмеген. Шаруалар дербес шаруашылық жүргізеді, формальды түрде болса да экономикалық жағынан феодалға тікелей тәуелді болмай, одан өз шаруашылығын жүргізу үшін түрлі кіріптарлық жағдайларда қажетті мал ғана алды.

«Абай жолы» эпопеясы осы тұрғыдан алғанда тарихи деректерде соншама аз кездесетін материалдарды толықтыра түсетін және біздің осы мәселе жөніндегі ұғымымызды тереңдетуге көмектесетін, өмірдің өзінен алынған материалдарға мейлінше бай. Жоғарыда атап өтілгеніндей шын мәнінде иелік етуші феодал бола тұра қатардағы қауым мүшелері жайылымды пайдаланған правосы үшін өздерінің жеке шаруашылығын жүргізумен қатар феодал шаруашылығында да көптеген өтеу жұмыстарын атқаратынын көрсететін фактілердің ерекше зор маңызы бар.

Мұндай өтеу жұмыстар — көшіп-қону кезінде феодалдың малын айдап бағу, үйлерін жығысып, тігісу, құдық қазу, тұрғын үй мен шаруашылық қора-жайларын салып, жөндеу, шөп шабу, қысқа арнап отын дайындау сияқты болып келеді. Мысалы, Абай жұт кезінде жарлы-жақыбайларға көмектесуді талап ете отырып Тәкежанға былай дейді: «Бас аманда пішенінді шабатын, құдығыңды қазатын, малыңды суаратын, барып келіне жүретін сол ағайын болатын»¹.

Мұндай өтеу жұмыстарының қай түрі болса да аталас ағайынға туысқандық көмек көрсету ретінде бағаланатын. Осы дәстүрге сәйкес, қауым халқы жұт кезінде байдың малын аман алып қалу үшін жанын сала еңбек етті, бай малына пішен дайындау, тағы басқа шаруашылықтармен айналысты. Аталас ағайынның өз феодалына көрсететін «қызметі» әсіресе толып жатқан феодалдық ру аралық дау-жанжалдар кезінде ерекше айқын көрініс берді. Мұндай қырқысқа қатардағы қауым мүшелері феодал ә деп ұран тастағаннан-ақ алды-артына қарамай, белсене кірісіп кететін. Мәселен, Құнанбайдың бұйрығы бойынша қол жиналып, қанды қырқыстар болады. Бұл қырқыстарда қауым мүшелері бүкіл рулық емес, феодалдың жеке ба-

¹ Абай жолы, 1-кітап, 307-бет.

сының мүддесін қорғап қырылады, немесе ауыр жарақаттанады.

Феодалға жеке басы тәуелді болмағандықтан да еркін қауым мүшелері формальды жағынан оның қол астынан кетіп, басқа руға барып сіңіп кете алатын еді. Алайда өз руын тастап кетуді масқара санаған көшпелі кедейлердің санасындағы патриархальды-феодалдық идеология сарқыншақтарының әлі де үстем болуы бұған көп кедергі жасады.

Осымен қатар феодалдар өзіне бағынышты қауымдарда сыйлық пен тарту түріндегі еркін алым-салықтарды кеңінен пайдаланып келді.

Мысалы, романда Құнанбайдың әр ауылдан алған мол сыйлықтары (мал және құнды заттар) жайында талай рет айтылады. Формальдық жағынан бұл сыйлықтар ерікті түрде берілетін сипатта болды, бірақ іс жүзінде мұның өзі қайткен күнде де міндетті түрде берілуге тиіс сыйлықтар еді. Бұл жөнінде аға сұлтанның «туысқандық көмек» деген сылтаумен өзінің ағайын-туыстарынан қыруар мал алып келгендігін дәлелдейтін деректер бар. Ол Құнанбай Өскенбаевтың қылмысты ісін тергеу қағаздарынан айқын көрінеді:

Мәселен, 1850 жылы Құнанбай Бөжей Ералинді және басқа да билер мен старшиналарды шақырып алады да «өзінің түйелері жүдеу-жадау екендігін, көшіп-қону мүмкін болмай отырғанын, өзіне уақытша көмек-сөмек сұрайтынын» айтады. Бұл жерде ол архив документтері көрсетіп отырғанындай, кесімді сөзді де өзі айтады — қайсысы қанша түйе беруге тиіс екендігін ашып айтады; сонымен оған 70 түйе беріледі¹.

Мұндай фактілер толып жатыр. Феодалдардың осындай жолмен өз ағайын-туғандарының мал-мүлкін еріксіз өзіне алып отырғаны айдай айқын нәрсе еді.

Рудың билеуші топтары — сұлтандар, билер, старшындар жазылмаған заң бойынша феодалдардың семьясы үшін соғым жинау сылтауымен де халықтан алым-салық алуға праволы болды.

Сонымен, феодалдың ішім-жемі үшін «сыйлықтар», «ерікті» тартулар ретінде соғымға мал жинау, ал «сыбаға» ретінде қысқы соғымнан қазы-қарта сақтай беру сияқты міндетті түрде төленетін алым-салық түрлері қазақ ауылында кеңінен таралған еді. Патриархальдық-феодалдық қатынастар үстем болып отырған жағдайда мұндай ылажсыз тәуелділік жасы үлкен ағаға көрсетілетін құрмет, ізгі ниет ретінде байқаусыз қала беретін еді. Мысалы, үлкен ауыл жайлауға көшіп келісімен «Алғаш үлкен ауылдың ерулігі» деген табақ-табақ еттер, саба-саба қымыздар көп-көп қыдырушы қатындармен ілесе келіп-келіп қалды... ежелгі салт-машық бойынша бұл өңірдегі ағайын

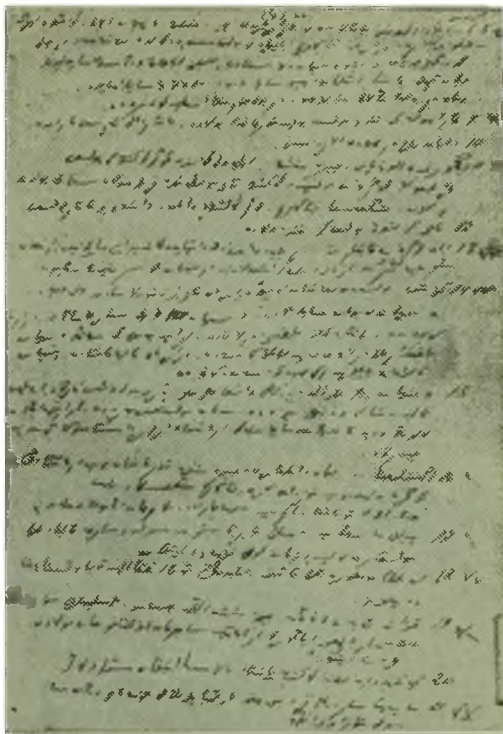
---

¹ ГАОО, ф. 3, оп. 3, д. 3649. лл 119, об. 120.

Зере отырған үйді жатсынған жоқ... сыбаға мен ерулік әкелушілер көп болса да... келіп жатқанның барлығы момын ағайын...»¹ Немесе осы текті бір көрініс: «Сыбаға әкелген қадірлес абысын-ажын, бәйбіше-келін Ұлжан аулын басып жатқан болу керек. Абайлар тақай бергенде, бірнеше арбаларға тиелген бір топ қатындар шығыс жақтағы Сүйіндік қонысына қарай тартты»².

«Туысқандық көмек» орнына жүрген осындай ылажсыз тәуелділіктің барлық түрлерінің негізінде патриархальдық-рулық сарқыншақтармен қоса, сөз жоқ, терең экономикалық себептер де жатыр еді. Жер мәселесін қарастырған кезде, біз көшпелі шаруашылық жүйесінде жайылымдарды пайдалану ісін ұйымдастыруды феодалдар түгелдей өз қолдарына алып алғанын, жер қатынасында шексіз үстемдік етіп отырғанын көреміз. Міне мұның бәрі де романда дұрыс суреттеліп көрсетілген. Заттай төлеу және жұмыс істеп өтеу түріндегі феодалдық жер рентасының түрлі формалары романда көркем суреттелген.

Жайылымдарға феодалдардың билеп-төстеп иелік ету правосына байланысты туған тәуелділіктің осы күрделі түрлері Семей уезіне қатысты «қырғыздардың жер пайдалануы жөніндегі материалдарда» да кеңінен көрініс тапқан. Мәселен, осы көрсетілген тарихи деректе Мұқыр болысының көкше руы жайлы былай делінген: «жағдайы бар ірі-ірі байлар, мыңғырған мал иелері, бір-бірінен бөлек көшіп жүреді, өйтпесе оларға жайылым тарлық етер еді. Мұндай байлардың әрқайсысына жарлы-жақыбай, кедей ағайындары да келіп қосылады, өйткені олар үшін байларға қосылу тиімді саналады — өздерінің жылқылары мен қойларын байдың малына тегіннен-тегін қосып жаяды, бай-

Абайдың туған жерінде М. О. Әуезов жазып алған қолжазба үлгісі.

¹ Абай жолы, 1-кітап, 173-бет.

² Бұл да сонда, 422—423-беттер.

дың күш-көлігін пайдаланады... бірақ олар осы үшін де байларға жартылай құл болуға дейін барады»¹.

Феодалдық ру ақсүйектерінің пайдасына уақытша міндетті жұмыс атқаратын ерікті қауым мүшелері — шаруалармен қатар кедейленген көшпелілердің едәуір бөлігі де болды. Олардың өздерінше шаруашылық жүргізуіне мүмкіндігі болмады. Сондықтан да олар өздеріне азын-аулақ бөліп берген феодалдың көмегінсіз күн көре алмады. Ауыл кедейлерінің осы бір бөлігі феодалға амалсыздан тікелей тәуелділік жағдайында шаруашылығында тұрақты түрде жұмыс істеуге мәжбүр болды.

Романда феодалдардың ауылы суреттелгенде байлардың ақ ордалары мен оларға жұмыс істейтін жарлы-жақыбай туыстардың қара лашықтарының көрінісі көз алдымызға келеді:

Мәселен, Тәкежан ауылын алайық. «Тәкежанның өз үйі — көл жақ шеттегі үлкен абажадай қоңыр үй. Өзге жеті-сегіз жыртық лашық малшылар үйі»² Абай малшыларының немесе күзетшілердің сүренсіз үй-жайына, қара-құрым киіз үйлерге қарап: «Бұл жерде жұрттың бәрі саған ғана қызмет етеді» дейді.

Осы бір қауһары қалмаған тақыр кедейлер немесе азын-аулақ мал басы бар, бірақ оның өзі күнкөріс минимумын қамтамасыз ете алмайтын қазақ шаруаларының үлкен бір бөлігі патриархальдық-феодалдық қанаудың ерекше қатал формаларының бірден-бір объектісі болды.

Феодал қоңсы отырған жарлы-жақыбай ағайындарына «туысқандық көмек» деген желеумен уақытша сауып ішу үшін бір-екі сиыр, кейде қой-ешкі сауын береді. Бұл үшін олар феодал шаруашылығында түрлі жұмыстарды міндетті түрде орындап, феодалмен бір көшіп-қонып жүреді.

Осылай қалыптасқан қатынастар романда феодалдың кедейленген өз «туыстарына» немесе көршілеріне «туысқандық көмек» түрінде кіріс береді. Ал ол адамдар әрқашан феодалмен бірге көшіп жүріп оның «өз адамына» айналып жеткенін көреміз. Бұл жерде феодал әлгі адамдар бұйрығын орындамаса, немесе ұнамай қалса, кез-келген уақытта өз малын қайтарып алу правосын сақтап қалатын еді. Сонымен, «сауын беру» деген желеу феодалға жұмыс істеудің өзінше бір типтік формасы болып табылады»³

Үй ішін асырау үшін феодалдан алған малдың сүті мен аттың терін өтей отырып, қоңсылар байларға шеті-шегі жоқ аса ауыр кіріптарлыққа тап болды. Мұның өзі мейлінше арзан жұмыс күшімен бай шаруашылығын қамтамсыз етудің ең қолайлы түрі еді.

---

¹ «Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей под руководством Ф. А. Щербины». т. X. Семипалатинский уезд. Воронеж. 1900, стр. 77. В дальнейшем: Указанные материалы по киргизскому землепользованию.

² Абай жолы, 2-кітап, 77-бет.

³ Е. Б е к м а х а н о в. Присоединение Казахстана к России. М., 1957, стр. 52.

Феодалға тәуелді шаруа-малшылардың өтеу жұмыстарының сан алуан түрлері романда жиі көрсетіледі. «Шұбартып жатқан қалың топ мал бар. Олар — ақ үйлердің мүлкі. Кейі мынды, кейі жүздерді айдаған осы өлкенің байларынікі. Бірақ қара үйлердің жас-кәрісі, еркек-әйелі сол малдың неше түлігін иелерінен артық біледі. Өйткені бақташы, сауыншы, күзетші — бәрі де жаңағы шоқпытқа оранған малшы көршіден. Олардың басынан ертелі-кеш, тіпті түстерінен де осы малдардың қамы мен бейнеті кетпейді»¹

Күн сайынғы атқарылатын ауыр да азапты еңбегі үшін жарлы-жақыбайлар қайыр-садақа түрінде дерлік мардымсыз ақы алатын. Мәселен, қаусаған Бүріктбай қарт былай деп шағынады; «Құлқын сәріден әкеліп байланған елу биені күніне он сауамын... биені ағыта сала, шешінуге мұршам жоқ, үйге бара жығылам...»²

Байлардан сауын алған ауыл кедейлері байдың малын саууға және құрт-ірімшік қайнатып, сан алуан жұмыс атқаруға тиіс болды. Мал шаруашылығы төлді алуды, оны бағып-күтуді, аман өсіруді, құр асау жылқылар мен түйелерді жұмыс көлігі етіп, бас білдіруді, тағы басқа да толып жатқан міндеттерді орындауды талап етті. Осының бәрін байға тәуелді ауыл-кедейлері атқаратын тіршілік еді.

«Еңбек шығыны жылдың суық кезінде бұрынғыдан да гөрі көбейе түседі.

Осы кезде көшпелілердің үйінің қасынан қой мен түйеге арнап жылжымалы қотандар жасау керек болады... қой мен түйені түнету үшін орасан үлкен алқапты қар мен тоңнан тазартуға жұмыс қолы өте көп керек еді. Бұл күзгі-қысқы көшіп-қону процесінде күн сайын дерлік қайталантын-ды»³

Бет қаратпайтын қатты суығы мен анталаған аш қасқырлары маза бермейтін көп күнге созылатын түтеген қарлы борандар кезінде бақташылардың еңбегі өте-мөте ауырлай түседі. Осындай борандардың бірінде бақташы Алтыбай қайғылы қазаға ұшырайды. «Отыз бес жасқа шейін өткізген өмірінің дәл он екі жылын қысқы отарға шыққан жылқы соңына ерумен кешіп еді. Жылқыға иесінен бетер иелігі бар. Жайлы күнді, тыныш түнді көрмеген асыл азамат Алтыбай жылқышы биылғы ауыр жылдың ішінде ең бір ауыр қаза тапты. Көп жыл баққан малдың амандығын ойлап, бай малының шетінде құрбан болды»⁴. «Мал бағу жаумен алысудан жеңіл емес»⁵ болатын жұт немесе боран кезінде жылқышының адам төзбес еңбек жағдайларын сипаттап жазу оқушыға өте күшті әсер қалдырады.

Байлар қақаған аязда аш-жалаңаш адамдарды малды аман

¹ Абай жолы, 2-кітап, 161-бет.

² Абай жолы, 1-кітап, 433-бет.

³ С. Е. Г о л ы б е к о в. Көр. еңбек 137-бет.

⁴ Абай жолы, 2-кітап, 798-бет.

⁵ Б ұ л да с о н д а, 799-бет.

алып қалуға жұмсайды. Мәселен, Ділдәнің ауылындағы бақташы Байтұяқ осындай кезде үсіп өледі.

«Абай жолы» эпопеясы әйелдердің еңбегі мейлінше қатал қаналғанын айқын суреттеп береді. Феодалдарға кіріптар болған кедейлердің әйелдері бай шаруашылығында қызмет етіп, сан алуан жұмыстар атқарады. Ас үйде жұмыс істейтін әйелдер өздерінің ауыр үлесін айтып, былай деп шағынады: «Сиыр сауатын, «қой сауатын, іркіт, құрт, ірімшік қайнататын, одан босай берсең, жыртық иығына қап салып тезек теретін — біз»¹, «Қылаңдап атқан таңменен, бозторғай шырылдамастан тұрып бәйбішелер жатқанша, ақ үйлер түндігі жабылғанша, бір сәтке тізе бүгіп отырмай, елдің бәрінің соңынан жатамыз».

Әйел еңбегіне төленетін ақы өте-мөте мардымсыз болатын. Тәкежан малшысы Исаның анасы Иіс кемпір «Кәрі әже байғұс күзден бері байлар үшін малма сапсыса, енді Қаражан бәйбішенің тапсыруымен жіп иіріп, шүйке түтіп, арқан-жіп есуге кіріскен. Қысы-жазы мұның қолын Қаражан сондай үздіксіз істен босатқан емес. Қазір де сол жұмысына салған-ды. Бай үйінде күнұзын отырып, белін жазбастан әрекет ететін Иіс күнде кешке ымыртта қайтқанда үйдегі балапандарына болымсыз тамақ әкеледі. Бай дастарханынан, ас-суынан қалған сорпа-сүйек, құр бидай, қатқан ірімшік сияқты түйіршіктер алып қайтқан болады. Үй ішінің талшығы — осы»²

Эпопеяда кеңінен көрсетілген патриархальдық-феодалдық кіріптарлықтың осындай картиналары осы әлеуметтік институттың шын мәнін терең түсініп, феодалдың өздеріне тәуелді ауыл кедейлерін шексіз билеп-төстегенін көруге мүмкіндік береді.

Міне бір мысал. Бай малына қауіп төндірген қарлы боран кезінде Тәкежан тек еркектер мен әйелдерді ғана емес, сонымен қатар тіпті балаларды да қой мен жылқыға қуады. Оған қарасты ауылдың барлық жұрты оның айтқанын екі етпей орындайды. Тәкежанның ұлы Әзімбай жыртық етік, шоқпыт шапан киген, күнұзын малмен бірге болған қойшы Исаға дүрсе қоя беріп, оны ұрып соғады, тілдеп, арына тиеді, боранда ығып кеткен қой соңынан кетуге мәжбүр етеді. «Қазір бұл ауылдағы күзетші, сауыншы, түйеші, қауғашы, отыншы, асшы атаулы — бәрі де жаман жыртық киімдерінен жел азынап, бүрсең қағып, бай малының қамында жүр»³

Иса сол боранда суыққа ұрынып ауыр науқасқа шалдығып, өледі. Өлер алдында ол: «Босағада шіріп кеттім-ау, енді не боларсың... Ертең арманда кетем бе... Тым құрыса сендерді айуан емес, адам дерлік біреудің босағасында да қалдырмадым-ау... деді»⁴.

Байға барынша кіріптар өз еңбегіне ауыз жарымас ақы ала-

¹ Абай жолы, 1-кітап, 430-бет.

² Абай жолы, 2-кітап, 115-бет.

³ Абай жолы, 2-кітап, 107-бет.

⁴ Бұл да сонда, 115-бет.

тын ауыл кедейлерінің аса ауыр жағдайы романда мейлінше күшті суреттелген.

Әзімбай ауылындағы түнгі күзетші Қаңбақ «үш жыл ұдайы алымды «қарашығынды», «недоймканы» төледім деп Әзімбайдың мұны ақы-пұлсыз құл ғып келе жатқанын... айтып, наразылық білдірген¹.

М. О. Әуезов патриархальдық-феодалдық қанаудың басқа да көптеген түрлерін тарихи өмір шындығымен алып, өте-мөте дәл көрсетеді.

Мәселен, Тәкежан ауылында Тоқсан талай жылдан бері бие сауып келеді. «Ол сан жылдан бері осы үйдің босағасында шіріп келеді. Айттырып қойған қалыңдығына бес түйенің малын төлей алмай, міне, жасы отыз беске келгенде панасыз, үйсіз жүр. Әзімбай оны да мазақ етіп ұстайды екен. Ақы бермейді, «қатыныңды әперемін» деп бес жыл алдап, матап келеді. Мұның қайны да осы ауылдың қоймашы жалшысы. Оған астыртын «қызынды әзір бермей тұра тұр. Тоқсаннан артық мал әперем» деп шырмайды.

Жақсы сауыншы Тоқсан үйленсе кетіп қалмақшы, сол үшін жібермес болып жіпсіз тұсап жүр. Оны да бүгін кіріптарлы, жалынышты етіп мазақтап шығарады².

Халық тіршілігінің күнделікті ағысын еңбек үстінде суреттей отырып, М. О. Әуезов романның бүкіл өн бойына халықты қоғамның материалдық игілігін өндіруші, тарихты жасаушы күш ретінде көрсетеді. Эпопеядағы халық бет-бейнесіз тобыр емес, ондағы ойдан шығарылған образдар мейлінше айқын дараланған және сол заман үшін типтік дәрежеге көтерілген. Олар — өз бойларына халықтың өзіне тән сипаттарын жинақтаған Дәркембай қарт, бақташы Иса, Иіс кемпір, ақын Дәрмен және басқалары.

Байлар өзіне кіріптар болған кедей туыстарының барлық қаны-сөліне дейін сығып алып отырды. Ал ауру-сырқауға ұшырағанда, еңбекке жарамсыз болып қалғанда оларды аштықтың азабына душар етіп, қуып жіберуден тайынбайтын. Мұндай кезде кешегі өзінің қызметкерлерімен бұрынғы «туыстық байланыстарды» ұмытып кететін. Міне мұның бәрін де автор аса зор әшкерелеуші күшпен көркем суреттеп береді. Жарлы-жақыбайдың — әр рудан шыққан кедейлердің жатақ ауылдары міне осылардан құралатынды. Олардың қайғы-шері жайында Дәркембай былай дейді: «Сүйіндік пен Сүгірдің малы бар деп, көшіне ілесем» деп көп өмірім текке өтіпті... «Әлің бар да сойыл соғарым едің. Қыс болса, қара малымның қарақшысы едің. Қартайғанда, әл кеткенде сенің де еңбегің жансыншы. Кәрілігің кәріптікте өтпесінші» деген кісі жоқ³.

Дәркембай айтып отырған жатақтар ауылына барлық ауру-

¹ Абай жолы, 1-кітап, 164-бет.

² Бұл да сонда, 164—165-беттер.

³ Абай жолы, 2-кітап, 522—523-беттер.

сырқаулар, қарттар, бай шаруашылығындағы еңбекке жарамсыз адамдар жиналған. «Қысқасы — мынау жыртық-тесік үйлердің өзіндей жағалай жүдеген бір өмір. Жаңағы Құнанбай, Бөжей, Байсал, Сүйіндік, Сүгір, Қаратайлардың көшіне ере алмай, керегіне жарамай қалыпты. Солардың жұртына тастап кететін ескі ыңыршақ, тозған қауға, жыртық жабулары болмаушы ма еді...»¹

Бұлар да тап сондай болатын.

Міне, мұның бәрі де романдағы нақты материалдар тарихшы-ғалымдардың «Руластық көмек желеуімен феодал ақсүйектер өзінің кедей туыстары мен өзіне бағынышты қазақтардың еңбеккер бұқарасын адам төзбестей етіп қанап отырды. Дамып келе жатқан феодалдық қарым-қатынастарға бейімделе отырып, ескі патриархальдық-рулық институттар қанаушылардың қолындағы қаруына айналды»² деген қорытындыларын растай түседі.

Буржуазиялық тарихи романистер халықтың тұрмысы мен халық әдет-ғұрпын дәуір реквизиттерінің бірі ретінде ғана үстірт бейнелейді. М. О. Әуезов эпопеясының шынайы халықтығы автордың марксистік методологияны басшылыққа ала отырып, халықтың әлеуметтік-экономикалық мән-жайына терең еніп, халық бұқарасының өмірі мен тағдыры арқылы сол дәуірдің реалистік суретін жасап беруінен айқын көрінеді.

Жер мәселесі, патриархальдық-феодалдық қанаудың түрлері, ру аралық күрес сияқты проблемаларға, сондай-ақ халықтың тарихи тұрмысының басқа да бірқатар жақтарына тоқтала отырып, М. О. Әуезов қазақтардың өткен ғасырдағы тарихи өмірінің жан-жақты бейнеленген шынайы картинасын жасады. Әділдік жазушының бұл орасан зор еңбегін толық мойындауды талап етеді. Сонымен қатар жазушы кей жағдайларда бұл проблемаларды терең зерттеуге енді-енді ғана бой ұра бастаған тарихшылардың өздерін факт жүзіндегі деректер жинау тұрғысынан да, сондай-ақ суреттеліп отырған құбылыстарды жинақтап, ой елегінен өткізе қорыту тұрғысынан да таң қалдырғанын айта кету артық емес. Қазақстанның көне заманнан Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейінгі тарихын жасау және жүйеге келтіру жөніндегі алғашқы әрекеті тек 1943 жылы ғана қолға алғаны белгілі. Оның тіпті, Қазақ ССР тарихының бірінші басылымында бірқатар елеулі методологиялық қателер болғаны және ол бірнеше рет өңделіп, түзетілгені жұрттың бәріне аян. Ал, эпопеяның 1942 жылы жарияланған бірінші кітабында жоғарыда сөз еткен мәселелер жеткілікті дәрежеде өзінің шешімін дұрыс тапқан болатын.

Қарастырылып отырған дәуірдің әлеуметтік-экономикалық құрылысына терең ену, қоғамдық өмірдің түрлі сфераларын өз-

¹ Бұл да сонда, 524-бет.

² Е. Бекмаханов. К вопросу о социальном строе казахов во второй половине XIX в. «Вестник АН. КазССР», 1950, № 2, стр. 97.

дігінше жан-жақты мұқият зерттеу — өткен заман туралы тарихи шынайы шығарма жасаудың аса маңызды шарты. Мұның өзі таңдаулы деген советтік тарихи романдар жазған жазушылардың бәріне тән ортақ қасиет екенін көреміз. А. Толстой, В. Шишков, Ю. Тынянов, О. Форш, С. Злобин, В. Ян және басқалар өздері қарастырып отырған дәуірдің тарихын зерттеуде өздерінше елеулі зерттеу жұмыстарын жүргізгені, бұл ретте тіпті бұрын белгісіз болып келген тарихи деректер тапқаны белгілі. Мұның өзі тарихи роман жасаудағы жазушы еңбегінің сан қырлы болатындығын көрсететін тамаша үлгіге айналып отыр.

Мысалы, Ст. Злобин өткен заманды елеулі түрде көркем ой елегінен өткізудің осы бір өзіндік ерекшелігі туралы айта келіп, мұның өзі сөзсіз қажетті шарт екендігін атап көрсетеді. Ол былай деп жазады: «Мен романистің сіңіретін еңбегі өзі суреттеп отырған дәуірдің өмір шындығын өзінше зерттеуде деп санаймын. Ал бұл еңбек өзінің көрінісін жазушы өзінше іздестіріп, қайтадан сомдап көрсеткен тарихи шындықтан табады. Суреткер өзінің болжамдарын, өзінің қорытындыларын айта отырып өзі суреттейтін оқиғалардың философиялық және әлеуметтік тұрғыдан жасалған талдауларының вариацияларын ұсына отырып, ғалымдармен дауласа алады. Өйткені көркем әдебиет дегеніміз өмір шындығын танып білудің және оны ой елегінен өткізудің ерекше тәсілі. Ол тәсілдің өзіндік ерекше методологиясы, өзіндік ерекше иландырғыш күші болады»¹

О. Форштың творчествосын зерттеушілер Радищевты дұрыс танып түсініп, дұрыс суреттей білуде совет ғалымдарының жүргізген зерттеулерінен асып кеткенін атап көрсетеді. Сөйтіп ол «советтік тарихнама орыстың революциялық қозғалысының аса ірі қайраткерлерінің бірін либеральдық-кадеттік тұрғыдан түсіндірушілерге қарсы жүргізіп отырған идеялық күрестің алдыңғы шебіне»² бірінші болып шықты.

Ғылыми және көркем творчествоның арасындағы осындай тығыз байланысты тарихи романдардың геройлары сонымен бір мезгілде өзінің әдебиеттану еңбектерінің де зерттеу объектісі болған Ю. Тыняновтың мысалынан ерекше айқын көрінеді. Тарихи жанр саласындағы жазушы еңбегінің теңдесі жоқ үлгісі ретінде осы уақытқа дейін Алексей Толстойдың «Бірінші Петр» романын айтамыз. Бұл романды өзінің тарихи өмір шындығы тұрғысынан қарастырғанда жазушы творчествосын зерттеушілер А. Толстойдың Петр дәуірін мейлінше терең зерттегені сонша, әдеби және архив материалдарын мейлінше мол қамтығаны сонша, тіпті романның әрбір беті дерлік қалаған жағдайда тиісті тарихи деректерге негізделіп растала алады. Алайда

¹ С. Злобин. Задачи романа. «Вопросы лит-ры» 1965, № 9, стр. 32

² Е. Книпович. Пути художника. М., 1968, № 4, стр. 252.

автор осы бір өзіндік тарихи материалдың барлығын көркем творчествоға шеберлікпен сомдап шыққанын»...¹ дәлелдеп отыр.

Көркем образдың психологиялық тереңдігі және тарихи шынайы шындығы арқылы оқушыны көзін жеткізе иландыратын өмір шындығын бейнелеп суреттеудің осы бір ғылыми дұрыстылығынан социалистік реализм әдісінің өзіне тән және аса маңызды сипаттарының бірі — ғылыми-таным негізі мен образды-эмоциональдық негіздің өз ара тұтасып кететіндігін байқауға болады.

«Абай» эпопеясының оқиғасы хронология жағынан Қазақстан Россияға қосылған XIX ғасырдың орта шенінен басталады. Романда суреттелген оқиғалар Орта жүздің саяси құрылысында елеулі өзгерістер өмірге берік еніп те үлгерген кезге сай келеді. Бұл 1822 жылы М. Сперанский жасаған «Сибирь қырғыздары туралы устав» бойынша бұл кезде орта жүз округтық приказдар бастаған әкімшілік округтарға бөлінген еді. Ол приказдар отаршыл аппаратқа жергілікті өкімет атынан қатысты. Округтық приказдың председателі болып болыс управительдері сайлайтын және патша әкімшілік орны бекітетін аға-сұлтан тағайындалатын. Патша әкімшілік орны аға сұлтанның өзіне жағымсыз кандидатурасын ысырып тастап, жаңа сайлау тағайындауға праволы болды.

Аға-сұлтанның қызметі көптеген салаларда шектеулі болды әрі оның қызметіне патша әкімшілік орны бақылау жасап отырды.

Шекара басқармасымен тығыз байланыста бола отырып, округтық приказдар қажет болған жағдайда чиновниктік аппаратпен әскери бөлімдерге арқа сүйеді. Округ шамамен 15—20 болыстардан құралатын, ал болыстар орта есеппен алғанда әрқайсысы 50—70 шаңырақ болып келетін 10—12 әкімшілік ауылдан тұратын. Жергілікті әкімшілік басқармасында ауылдарды басқаратын аға-сұлтаннан басқа болыс управительдері мен старшиналар болды. Эпопеяда басқарудың бұл жаңа жүйесі қазақтың қоғамдық өмірінде қаншалықты өзгеріс әкелгені ғана көрсетіліп қоймайды, сонымен қатар мұның өзі осы өлкедегі отарлық қанауды қаншалықты күшейте түсуге қалай жол ашқаны да тарихи өмір шындығы тұрғысынан өте-мөте нанымды суреттеледі:

«Абай жолы» эпопеясының материалдарынан қазақ қоғамындағы үстемдік етіп, билік жүргізуші топтың өкімет билігі жолында жүргізген күресі соншалықты шиеленіскен сипатта болатындығы аңғарылады.

Тобықтыдағы ең мықты ру ретінде ырғызбайлардың ру басылары ұзақ уақыт бойына өкімет билігін өз қолдарында

---

¹ Д. Благой. Из наблюдений над романом А. Толстого «Петр I» В. кн.: Д. Благой Литература и действительность, М., 1959, стр. 694.

берік ұстап отырды. Болыстық қызметтен бас тартқан Құнанбай енді оны өзінің ұлы Тәкежанға береді.

Пысық саясатшы Құнанбайдың ұрпақтары сайлау алдындағы үлкен әзірлікті шебер жүргізе отырып, ру басшыларының көңіл күйін байқай келіп, өзінің жағына керекті адамдарды молынан тартты. Осы мақсатты көздеген олар ру жиындарын, атқа мінердің сияздарын шақырды. Онда «енжар көңілмен жүрген атқамінер болса, солардың сырын тартпақ. Құбылу-қобалжу болса, ерте әрекеттерін істемек»¹

Сонымен түрлі партиялардың сайлау алдындағы кескілескен күресінде адамдарды дүниеге жығып, сатып алу әрекеті шешуші факторға айналды. Мысалы, тобықтының жеті руының билер мен старшиндары сайлауда Оспанды құлатуды көздеп, өздерінің жағына сайлауда шар салушы — елубасыларды тартуға тырысады: «Партияның тартысында ат пен пұлды астыртын беріп, елубасы атаулының барлығын осындай құпия батамен, қатты сертпен тартады»²

Осындай және басқа да көптеген осы сияқты мысалдардан патриархальдық-феодалдық құрылыс және отарлық езгі жайында жергілікті өкімет органдарының сайлауы феодалдық сипатта болғаны айқын көрінеді. Сондықтан да ондай сайлауда тек үстем тап өкілдері ғана сайлана алатындығына көз жеткізу қиын емес.

Аға сұлтан округтық приказбен бірлесе отырып, билерден, сұлтандардан, ауыл старшиналарынан және басқа да жергілікті ақ сүйек өкілдерінен шар салушы сайлаушыларды күні бұрын іріктеп қоятын еді. Ал қарапайым халық болса, сайлауда өз еркін білдіре алмайтын, оған тек көз сүзуші тобыр ролінде ғана қатысатын.

Мұндай сайлаудың халыққа қарсы бағытталған сипатын М. О. Әуезов бірқатар жерде суреттеп, айқын сездіріп отырады. Сондай суреттің бірі мынадай: «Урядниктер, старшиналар, шабармандар анталаған халықты бұған жібермей, «сайлау үйін» анадайдан айнала қоршап алды».

Қарастырылып отырған дәуірде халық қос-қабат езгінің феодалдық және отарлық езгінің ауыртпалығын бастан кешірді. 1822 жылғы устав бойынша қазақ халқы патша үкіметіне жасақ төлеуі, әрбір 100 малдан бір мал беріп тұруы тиіс еді. Жасақтың және басқа да қазына алым-салықтарының көлемін, эпопеядан пайымдауға болатындай, сахараны басқарудың отарлық аппараты өкілдерімен бірге елубасылар әр ауыл үшін арнайы белгілейтін еді. Мұндай салықтарды салғанда атқамінерлер оның негізгі бөлігі ауыл кедейлерінің үлесіне тиетіндей етіп бөлуге тырысатын.

---

¹ Абай жолы, 2-кітап, 40-бет.

² Абай жолы, 2-кітап, 47-бет.

Қазақтар қазынаға берілетін ресми салықтардан тыс жергілікті болыстардың қалтасына келіп түсетін «қарашығын» дейтінді де төлеп отырды.

«Шынына келгенде мұның өзі пара еді, мұны управитель қазыналық жалақыға қосымша ретінде халықтан сығып алды. Бұл алымдардың белгіленген көлемі де, белгілі бір мерзімі де болмады. Халық бұған «қарашығын» деп ат тақты. Бұл кірісті статьяны болыс жалғыз пайдалана алмады: «қарашығынды» сығып алуға өзіне көмектескендермен ерікті-еріксіз бөлісуге тура келді. Халықтан сан алуан толып жатқан мүлікті — қойды, жылқыны, ақшаны сыпырып алып, ауыл старшиналары, елу басылар мен ру ақсақалдары әрқайсысы өз үлесін алып, табысты болыстармен бөлісетін»¹ Үстем тап өкілдерінің халықты тонау ісіндегі осы бір классикалық ауыз бірлігіне көптеген әдеби деректерде де назар аударылады.

«Сайлауға жұмсалған қыруар қаражат жұмсаған әр бір партияда болған болыс управителі де, билер де ендігі жерде бір жерде мақсатты көздейді — өздері сайлауға жұмсаған қаражаттарының орнын еселеп толтыруға тырысады, ал бұған олар бір-бірімен ауыз жаласа әрекет еткенде ғана қол жеткізуге болады»²

Алайда атқамінерлердің керемет арамза ашқарақтығы мен жемқорлығы айқын көрінетін кез — табысты бөлісу ісі тіпті де тып-тыныш біте «қоймайтын, дау-жанжалға ұласатын». Мысалы, Оспан ауылындағы съезде «„қарашығанды” халыққа бөлгенде ынтымағы бір жерден шыққан жуандар бүгін бір кезекте өздері үлесетін олжаны да айтысқан-ды. Сонда Құнанбай балалары қараулық жасап, жемнің көбін өздері басып қалды. Бұл елдің ірі бай, салмақты жуандары, Оразбай, Жиренше, Бейсенбілер осы мінезге наразы боп шықты»³.

Қазына үшін төленетін алым-салық мөлшерін таратып бөлгенде және оны жинап алғанда болыс управительдері кез-келген кулық-сұмдық амал-айлаларын асыру жолмен халықтан алынатын мал басын көбейтіп отырды. Бұл болыс управительдері мен басқа да жергілікті өкімет орындары өкілдері табысының негізгі көздерінің бірі еді. Тәкежанның жылқысы 500-ге жеткеніне таң қалған Абай мынадай айна-қатесіз дұрыс қорытындыны тегіннен-тегін жасамады. «Осыдан он бес жыл бұрын екеуміз қатар енші алғанда сексен жылқыдан тиіп еді. Тәкежан болыстықты тойғандай-ақ емген екен»⁴.

Мұның үстіне аға сұлтандар болыс управителі, билер және басқа да жергілікті өкімет орындарының өкілдері өздерінің күнделікті қызметінде даулы мәселелерді шешкен кезде пара алу-

¹ Н. Максимов. Народный суд у киргизов. «Журнал юридического общества», Кн. VIII, 1897, стр. 52.

² Н. Максимов. Бұл да сонда, 52-бет.

³ Абай жолы, 2-кітап. А., 1961, 44-бет.

⁴ Абай жолы, 1-кітап, 699-бет.

ды кеңінен қолданды. Әділетсіз сот ісін жүргізе отырып, қазақ плутократтары пара алуды табыстың қайнар көзіне айналдырған.

Мәселен, Құнанбай аға сұлтан кезінде Қарқаралыда жүріп түрлі болыстар өкілдерінің арасындағы бірқатар дау-жанжалдарды «шешіп береді». Осының нәтижесінде ол үйіне қайтар жолда, өзінің көмегімен ісін пайдасына шештірген адамдардан тарту түрінде мол мөлшерде пара алады.

«Тобықтыға жақындаған сайын оның сыйлықтарының саны арта түсті».

Құнанбайдың алып келе жатқан жылқысы 100-ге жеткенде Абай өз әкесінің байлығының қайнар көзі — түрлі тарту-таралғылар, басқаша айтқанда, дау-жанжалды шешкені үшін алатын паралар екенін алғаш рет байқады. Ол енді Құнанбай салдырған мешітке жұмсалған қаражаттың осындай тарту-таралғы жолымен түскені айқындала түсті. «Параға тұрғызылған мешіт тұра береді, сорайып, масқара салмағымен сұлап түспейді».

М. О. Әуезов эпопеяда парақорлықтың қаншалықты дәрежеде кең өріс алғанын айқын көрсетіп берді. Роман кейіпкерлерінің бірі феодалдардың қойды отарлап, жылқыларды қосақтап алатынын, бұлардан қала начальниктері де қалыспайтынын айтады. Парақорлықты халық есебінен байыған орыс чиновник-отаршылары да өлердей қорғап, қолдап отырды. Құнанбайдың ұлы Ысқақ көп жылдар бойына өздерін қанатының астына алып, пара жеп келген уезд начальникі Казанцевке енді болыстыққа сайланғаны үшін үйірден тандап-тандап 20 жылқы береді. Болыс сайлауына келіп, Құнанбайдың семья мүшелерінің бірі Оспанның кандидатурасы ұсынылғанда ол бірден мол сыйлық алады; оның әйелі «Анна Митрофановнаның иығына қалың қара жібекпен тысталған бұлғын ішік жабылған. Қаттаулы аққұйрықтар да Казанцевтің темір сандығына салынған-ды»¹

Парақорлық, дүниеге жығып сатып алу феодалдық-рулық билеуші топ пен отаршыл өкімет орындарының өз ара қарым-қатынастарында әдеттегі нормаға айналған. Тіпті өз ара бәсекеге түскен топтар орыс бастықтарын сатып алу үшін бірінен бірі асып түсуге тыраштанады.

Майордың селсоқ қолдауына, оның қазақтар «піскен бас» деп ат қойып, айдар таққан Қарқаралы приказы жөніндегі орынбасарына риза болмаған Құнанбайдың мазасыздана келіп, былай деуі тегін емес-ті: «Параға жемсауы толған ғой әлгі піскен бастың. Беталысын көрмеймісің? Баймұрын арқылы Бөжей, Байсал тығындаған ғой...»²

Бұған феодалдың билеуші топтың екінші бір ірі өкілі Алшынбай былай деп жауап береді: «Пара деген бір сәрі ғой. Пара же-

---

¹ Абай жолы, 2-кітап, 47-бет.

² Абай жолы, 1-кітап, 114—115-беттер.

мейтін ұлық бар ма тәйірі? Оң-солынан қабат алып, қабат қылғытып та қыбын тауып жүрмей ме?»

Бөжей ауылын шауып кетуге байланысты заңсыз қылықтарын жасыру мақсатын көздеп, сайып келгенде, майорды өз жағына тартуды көздеген Құнанбай оған «келісті құйқаны»: мініп жүру үшін ақ боз ат және 500 сомды төге салады.

М. О. Әуезов эпопеяда болыс управительдерінің өзінен жоғары бастықтарды сатып алуға жұмсаған шығынын халық бұқарасының есебінен еселеп қайтарып алатынын көрсетеді.

Құнанбай басқарып тұрған округтық приказ Омскідегі шекара басқармасына бағынатын, ал ол Батыс Сібір Бас басқармасына қарайтын. 1854 жылдан бастап Семей облысы әскери губернатор бастаған «Семей облысының ерекше басқармасының» қарамағында болады. Романда бұл жайлар да ашық айтылады.

Сонымен ХІХ ғасырдың орта шенінен бастап жергілікті басқару ісі отаршылдық басшылықпен барған сайын тығыз байланыса түсті, әрі оған қызмет етуге бет бұрды. Отаршылдық саясатты самодержавиелік аппарат білектің күшімен, найзаның ұшымен жүзеге асырып отырды.

Қазақ еңбекшілерін отарлық-феодалдық қанаудың негізі жергілікті өкімет органдарының отаршылдармен одақ құруында және олардың тарапынан қолдау көрсетіліп отырғандығында екендігі туралы пікір шығарманың өне бойынан айқын аңғарылады. Патша самодержавиесінің жергілікті жердегі өкілдері мен қазақ феодалдық билеуші тобының осы бір тығыз одағы сонымен бірге отаршылдық саясатты жүргізудің ең басты тірегі де болды.

Қарқаралыда Құнанбай майормен ұрысып келген кезде Алшынбай бидің оларды татуластырып: «Сіздер бір-біріңізге тірексіздер. Келісіміңіз болса, халықты басқара білесіздер» деуі тегін емес-ті.

Эпопеяның көркем образдар арқылы сомдалған, халық тұрмысының жанды табиғи көріністері нақтылы материал арқылы берілген, саяси өкімет билігі әдетте экономикалық үстемдікке қоса, патшалық отаршылдық аппараттың қолдауына сүйенген үстем тап өкілдерінің қолында болғандығына әбден көз жеткізеді. Осы тұрғыдан алғанда «Құнанбайдың қолы ұзын, ол бай, ол сыртқы дүниемен, сыртқы өкімет орындарымен байланысты екендігі, олардың мұнымен санасып, оны бағалайтындығы» талай рет ескеріліп отырады.

* * *

«Абай жолы» эпопеясы сонымен қатар ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ этнографиясын зерттеушілер үшін де өте бай материал бере алады.

Романнан көрініп отырғанындай, революцияға дейінгі қазақ ауылының бүкіл тұрмысы шаруашылық жүргізудің негізгі саласы ретіндегі жайылымдық-көшпелі мал шаруашылығына толық

бағынышты болды. Өзінің ішкі дүние-жиһазымен қоса алғанда тұрғын үйлердің барлық ерекшеліктері, киім-кешек, үй-мүліктерінің өзгешеліктері, тамақ-тағамдары тағы басқалары өзінің шығу тегі жағынан көшпелі мал шаруашылығының жағдайларына байланысты болып келеді.

Автордың күзгі және қысқы мекендерді, олардағы құрылыстарды, жеке заттардың атқаратын қызметін, оларды жасап шығару тәсілдерін, түрлі дәрежедегі адамдарының тұрмыс ерекшеліктерін сипаттап жазуы этнографтардың назарын аударып, зор ынта қоюына әбден тұрады.

Романда қазақтардың материалдық мәдениеті Қазақстан Россияға қосылғаннан кейінгі кезеңде тұрмыста болып жатқан өзгерістерді білдіретін даму үстінде көрсетілуінің зор маңызы бар. Осы тұрғыдан алып қарағанда жатақтардың, қала қазақтары тұрмысының жекелеген жақтары назар аударарлық.

Шығармада XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақтардың киім-кешегі туралы мол дерек бар. Түрлі әлеуметтік топтарға тиістілігіне қарай бір-бірінен айрықша ерекшеленетін еркектердің, әйелдердің, қыздардың жазғы және қысқы киімдері кеңінен суреттеліп жазылған.

Әсіресе әйелдердің жас шамасына, жыл мезгілі мен атқаратын қызметіне қарай киетін киім-кешегінің, құда түсу кезіндегі жігіт пен қыздың киім-кешегінің, қаралы жиында киетін киім-кешектің түр-түрі мейлінше мұқият сипатталып жазылған. Түрлі рулар мен елдердің киім-кешек ерекшеліктерінің сипатталуы да көңіл аударуға тұрады. Мысалы, романда уақ елінің бас киімі мен тобықты елі бас киімінің бір-бірінен ерекшеліктері кеңінен суреттелген.

Көркем баяндау барысында Қазақстанда XIX ғасырдың екінші жартысында үй-іші кәсіпшілігі мен қол өнер кәсібінің дамуына байланысты өріс алған қолданбалы өнер туралы деректер де етене жымдасып кетеді. Атап айтқанда, зергерлік, ұсталық, ағаш ұсталық, былғары илеу, киім тігу, қайыс өру сияқты тағы басқа да өнер түрлері сөз болады.

Ауыл өміріне терең ену автордың халықтық әдет-ғұрыпты жан-жақты бейнелеп көрсетуге мүмкіндік берген. Бұлардың ішінен құда түсу салттары, шілдеханаға байланысты жиындар, той-думандар, айлы түнде ән шырқап, алтыбақан тепкен ауыл жастарының сән-салтанатты серуен кештері өте көркем суреттелген. Бұларда халықтың музыканы жете сүйетіндігі, поэзияға деген сүйіспеншілігі, оның рухани тұлғасы соншалықты айқын көрініс тапқан. Эпопея қазақтардың жерлеу салты, діни наным туралы да мол ұғым береді.

Халық тұрмысының жоғарыда қысқаша тізіп өткен түрлі жақтарының өзі-ақ XIX ғасыр қазақтарының этнографиясы жөнінде эпопеядан мол материал алуға болатынын көрсетеді: Бұл мәселені осы еңбектің шеңберіне сыйғызуға болмайтыны

өзінен-өзі түсінікті. Олай болса, бұл мәселе этнографтардың дербес зерттеуінің объектісі бола алады.

Эпопеяда суреттелген барлық тұрмыстық егжей-тегжейлер, яғни бүкіл материалдық мәдениет пен халық әдет-ғұрыптары, өзінің танымдық маңызымен қатар, өз алдына алып қарағанда, замананың қайталанбас атрибуттарын жасаудағы, сол кездегі жағдайдың нәрлі ерекшеліктерін, замана рухын неғұрлым айшықты етіп сомдап көрсетудегі аса маңызды функция болып табылады. Тұрмыстық егжей-тегжейлерді жан-жақты суреттеп жазу тарихи эпизотиканы қайта жасау құралы ғана емес, олар авторға романның іс-қимылы өрістейтін қоғам өмірінің өзіне тән көріністерін, типтік ортаны шынайы бейнелеу үшін аса маңызды қажетті дүние болып табылады.

Романдағы адамдар бейнесі толыққанды, әрі алуан түрлі. Түрлі тұрмыстық егжей-тегжейлерді дәл көрсету нәтижесінде олардың ішкі жан дүниесі мен сыртқы кейіптері мейлінше айқын көрінеді, олардың образдары неғұрлым нанымды, нәрлі жасалған. Қорыта келгенде, эпопеядағы этнографиялық дәлділік, тұрмыстың шынайы суреті, кейіпкерлер мен замананы реалистік тұрғыдан бейнелеп көрсетудің, олардың тарихи шындыққа мейлінше сай келуінің аса маңызды шарттарының бірінен саналады.

II ТАРАУ

ЕКІ ҒАСЫР МЕЖЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЭПОПЕЯДА БЕЙНЕЛЕНУІ

60-шы жылдардың аяғына қарай патша үкіметі Қазақстанды мықтап отарлауға кірісті. Россия әскери-феодалдық империализмі жаңа территорияларға таралуға тырысып бақты.

«Дүниенің тың бөлімдеріне ел қондырып, жерін жыртуға, отарлар жасауға, тайпа-тайпа тағы елдерді дүние жүзілік капитализмнің жойқын үйіріміне тартуға қатты талпынуын қамтыр еді»¹.

Россияда капитализмнің дамуына объективті жол ашқан бірқатар реформалардың арасында Қазақстанды бүкіл Россия үшін басқарудың бірыңғай системасына тартқан 1868 жылғы реформа болды.

1868 жылғы уақытша ереже Қазақстанды отарлап игеру міндетін жеңілдете түсті де орыс помещиктері мен өнеркәсіп буржуазиясының экономикалық мүдделерін көрсетіп берді. 1868 жылғы уақытша ережені жүзеге асыру әкімшілік басқару, жер мәселесі, сот жүргізу ісі мен салықтық жүйе саласында елеулі өзгерістер енгізді.

Жаңа әкімшілік құрылыс жергілікті ерекшеліктерді жылжытып, ескі рулық байланыстарды талқандау мақсатын көздеді. Уақытша ережеде қазақ қоғамының рулық бөліністері мүлде еске алынбады, оның негізіне тек территориялық принциптер ғана алынды. Осының нәтижесінде төрт обылыс: Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстары құрылды, бұлар генерал-губернаторларға бағындырылды. Семей облысы Батыс-Сібір генерал-губернаторлығы дегенге қарады. Генерал-губернатор әкімшілік және әскери өкіметтің билігін түгелдей өз қолына жинақтады.

Эпопеяның екінші кітабында сол заманға өте-мөте тән болып келетін өзінің нөкерлерімен Семей генерал-губернаторының Қарамола ру аралық сиязына келу көрінісі берілген, бұлар-

---

¹ В. И. Ленин. Шығармалар, 4-том, 89-бет.

дың алдында болыс управительдері мен басқа да атқамінерлерінің мәймөңкелеп, үрейлерінің ұшуы көрсетілген.

1868 жылғы ереже бойынша, обылыстар уездерге, уездер болыстар мен ауылдарға бөлінеді, бұлар да әкімшілік өлшем бірлігі ретінде алынып қаралды. Басқару үшін орыс обылыстық және уездік әкімшілік орындары жүзеге асырды. Қазақтар тек болыс болып қана сайлана алатын еді, ал әкімшілік ауылдарын әрбір болыс өзі тағайындаған старшиналар басқарды.

«Болыс шеңберінде управитель өз қолына жарлық беру және полицейлік өкімет билігін шоғырландырады. Ол «тыныштық пен тәртіптің» сақталуын, алым-салықтың жиналуын т. б. қадағалайды.

Оның міндетіне билер сотының шешімін орындауды іске асыру кіретін еді...»¹

Болыс болғандардың осы тектес нақтылы қызметі эпопеяда әр жағынан алынып көрсетіледі, мұнда реформадан кейінгі кезде болыстар халықтық отарлық езуге салуға патша самодержавиесінің басты тірегіне айналды деген пікір айқын арқау болады.

Реформаны дайындау кезінің өзінде-ақ 60-шы жылдардың басында болыс управительдері өзінің қызметінде қарамағында әскери күші болып отырған басқарудың патшалық отарлық аппаратына барған сайын көбірек арқа сүйей бастады.

Бұл қақында Құнанбайдың ой толғаулары сол заманға өте тән құбылыс болып келеді. Ол ру ақсүйектерінің малын ұрлап алып, жарлы-жақыбайларға көмектесіп жүрген ұрылар Балағаз бен Абылғазыға қарсы күресте өзінің жазалау қызметін асыру үшін ендігі жерде жаңа тәсілдер іздестіреді.

«Балағаз бен Абылғазының ендігі қияс мінезі Құнанбайды дағдарта бастады. Баяғы дағдыға салып, шауып алайын десе мынадай аш-арық боп, суық тартып жүрген елдің ішінен өрт шығарып алам ба деп қорықты.

Ойға келген бір шара — ұлыққа шағу еді. Ең оңайы отряд шығарып, урядниктерге ұстатып, кісендеп тыю»².

Реформадан кейін бір кездегі басқарудың орасан үлкен аудандары (округтар мен ірі болыстар) едәуір кішірек әкімшілік бірлік өлшемдеріне бытыратылған болып шықты, жергілікті жерде патша әкімшілік орындарының позициясы күшейе түсті.

Ірі руларды түрлі болыстарға бөле отырып, патша самодержавиесі едәуір аудандарда толық биліктің иелері болып көрінген өзінің беделді ру ақсақалдарымен бірге қазақ қоғамының рулық тіректеріне қатты соққы берді.

Бұл тенденцияны Құнанбай Өскенбаев сияқты алыстан көретін саясатшы басқалардың бәрінен бұрын аңдап көрді.

---

¹ Б. Сулейменов. Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX — начале XX века, Алма-Ата, 1963, стр. 43.

² Абай жолы, 1-кітап, 347-бет.

«Бір кезде Арғынның бір дуан елін басқаратын аға сұлтандық бар-ды. Оған Құнанбай қызығып барып бастық болған. Содан келе кішірейе түсіп, тобықтының старшыны болды. Бірақ не десе де түгел тобықты «ашса алақанында, жұмса жұдырығында» болған.

Енді міне, ұлық қолы ұзарып келеді. Тұтас тобықты да жоқ. Үш бөлінетін бопты. Мұның бір бөлігіне ұлық болу оншалық мұрат емес.

Қайта болыс болмай, сыртырақ отырса, бар тобықтыға өз әмірі молырақ жүрмек»¹.

Реформа, атап айтқанда, алым-салықтардың көбеюінен — земскі салығы мен қоса алғанда шаруашылықтың шаңырақ алымы бұрынғы жылына алынып келген 1 сом 80 тиынның орнына 3 сом 50 тиынға жетті.

Мұндай салықтардың негізгі ауыртпалығы қазақ еңбекшілерінің мойнына түсті, өйткені салықтың көлемі салық төлеушілердің материалдық әл-ауқатына байланысты емес еді.

1868 жылғы реформа отарлық езгіні ғана емес, сондай-ақ феодалдық езгіні де күшейте түсті. Өйткені ауылдардың арасына салықтарды бөлу ісі бұлардың ауыртпалығын түгелдей жарлы-жақыбайлар мен тәуелді ауылдарға артқан болыстардың жеке өз қолдарында болды.

Атап айтқанда, шаңырақ басы алымды, недоймканы жинағанда, патша өкіметінің шамадан тыс салық езгісінен халықтың қалай запы шеккенін автор аса үлкен көркемдік күшпен суреттеп көрсетеді.

«Өксіп-өкіру мен көз жастары бөкенші, борсақ, жігітек маңындағы ауылдарды жайлаған. Бұл жерде урядник пен пристав-недоимкаларды сыпырып алумен шұғылданды...» Рулық билеуші топтармен бірге осы бір патшаның парақор чиновниктері «қазір өзінің азу тістерін халықтың жан-тәніне құшырлана басқан».

Жарлы-жақыбайлардың ауыр жағдайы, патша салық жинаушыларының алдында олар түп-түгел дәрменсіздігі оқушылардың көз алдына өзінің бүкіл шынайы суреттерімен елес береді. «Әсіресе, әр ауылдың шетіндегі кедей-кепшіктің баспанасына қадалған ауыртпалық. Бірде-бір бай үйлерге титтей де соққан леп жоқ. Ал қара-ғұрым лашық атаулыға даланың дауылындай шүйіліп тұр. Қайда қойшы, сауыншы, күзетші, жылқышы, кем-кетік, жоқ-жітік болса, солардың ғана басына арналған апат»².

Сөйтiп салық жинау туралы хабар «Ырғызбай ауылына шаңырқаған, аптаған ыстық шаңқай түсте жетiп, ол қаңтардағы аяздай қолқа жүректi мұздатқанына» карамастан бойды биледi. Мұны әкiм ауылдарының бiрiнiң екi шабарманы бар

¹ Бұл да сонда, 356-бет.

² Абай жолы, 2-кітап, 161-бет.

старшинасы жеткізген еді, олар... «Әр ауылдың баласын қорқытып, итін абалатып, лауды кешіктірген жылқышыны қамшылап, өздері бір үлкен әлек салып, көпті үркітіп кеткен-ді»¹.

Кеудесінде үлкен мыс қаңылтырлары және былғары сөмкелері бар салық жинаушылардың арасында патша чиновниктерімен қатар бай да ықпалды болыстың оспадар, сойқан қызметкерлері, қазақ шабармандары ерекше әкірең қағады. Салықтарды жинаған кезде ауылдарды зорлық-зомбылық пен озбырлық жайлайды. Мысалы патша чиновниктерінің бірі, қазақтар «сойқан» деп дәл тауып атап кеткен Сонкин «Недоимкенің малын бөгеген борсақ кедейінен бес кісіні қызыл жосағып қайырды»². Осы мінезіне қарап старшиндар: «Бұл дүре мен парадан басқа ас жемейді. Өзгені жесе, арам болсын» деп мысқылдап жүргені³.

Салықтар ақшаға шағып белгіленетін. Өйткені мұның өзі салық жинаушыларға ақшасы жоқ кедей-кепшіктің малын өздерінің қалауынша ақшаға шағып ала беру үшін қажет болатын.

Ақырғы тапқан-таянғандарынан айрылған кедей-кепшіктердің ашынуы романда жан түршіктіретін халде суреттеледі: «Осымен, бір жағынан, дүрені, бір жағынан, қол қимыл, зорлықты салып, әр ауылдағы кедей-кепшіктің қой тұяғын, жалғыз-жарым қарасын атшабарлар, старшындар, урядниктер жалмап, қағып әкетіп жатыр. Әр ауылда балалар жылап, шешелер қарғап, әсіресе кемпір ана зарлап, көп жұрт күңіреніп кетті»⁴.

Сөйтіп, адамдар көмек сұрап байларға барады да, тағы да, жаңа кіріптарлыққа ұшырайды. Революцияға дейінгі тарихи әдебиеттен қазақ кедейлерінің романда суреттеліп отырғанындай жылт еткен үміт сәулесі жоқ күйзелісін соншалықты бейнелі сипаттап жазған мысал табу қиын. Зар шегіп жеріне жеткен адамдар бай үйіне қарай сүмірейіп, құр сұлдері шұбырады. Мәселен, Иіс кемпірден «недоймканы» талап етеді. Мал дегенде жалғыз көк сиыр. Қазір соны сауа отырып; Ең соңғы сауғаным бола ма, екі жетімекке не дермін, не берермін деп күбірлеп, сөйлей түсіп күңіренеді Иіс кемпір, жалғыз сиырын сақтап қалу үшін Әзімбайдан көмек сұрап барады. Ал ол Иісті сиырсыз қалдырып, өз есігінің алдына бұрынғыдан да гөрі кіріптар етуді, оның мойнына еріксіздік бұғауын мәңгі-бақи салуды көздеп, көмек беруден бас тартады.

Болыс әкімшіліктерін ұстауға және басқа да қоғамдық қажеттерге жұмсалатын «қарашығын» дегенді жинаған кездегі қаскөйлік ерекше аяқынып кететін еді. Өйткені қарашығын жи-

---

¹ Абай жолы, 2-кітап, 161-бет.

² Бұл да сонда, 166-бет.

³ Бұл да сонда, 166-бет.

⁴ Бұл да сонда, 167-бет.

нау мүлде бақылаусыз болды, әрі көбіне ресми алым-салықтардан асып түсіп отырды.

Романнан әкім ауылдарының өкілдері өз ауылдастарынан жиналған салықты қалай бөліскенін айқын бақылауға болады. Туған-туысқандарын қорғаштай отырып, олар салықтың барлық ауыртпалығын кедей-кепшіктердің шаңырағына бөліп салатын. Билеуші топтың осы бір таптық тұтастығын М. О. Әуезов шебер бейнелеп көрсетеді.

«Халыққа қарсы жұмсалған бұндай істерде қабақпен табысатын ел жуандарының ынтымағы — Бөрі көргенде бірігетін ауыл итінің мінезіндей»¹.

Патша өкіметінің алым-салық саясатының таптық мәні халықты бірігіп тонаған қазақтың сахара билеп-төстеушілері мен патша чиновниктерінің бір-бірімен ауыз жаласуынан ерекше айқын көрінеді. Болыстар мен старшиналар өткен жылғы недоимкалармен бірге өздерінің арасында бөлінетін «қарашығынды» да молырақ жинау үшін патша чиновниктерімен келісіп қалуға тырысады.

«Ал ол патша салығы болмағанымен, осы ұлықтардың — өз салығы. Бүгін «қарашығынды» жақсы жинап алса, бастығы Никифоров болып бәрі бөліспек...»²

Орыс өкімет орындарының келісімін алып, «Жем-параның иісі мұрындарын жарып, тынымдарын алғандай. Жемтіктес құзғындардай, немесе жақында өлген өлексені қырымнан көріп, андыздап ұшқан қаракұстай. Маңайдағы үлкен оқшау биік Орда, Доғалаң, Шұнай, Өртендерден тегіс жемге анталап ұшқан қорқау тағылардай»³.

Тарихи процестің өзіне тән көптеген құбылыстарының арасында сол заманның нақты көрінісін эпопеяда сенімді түрде кеңінен суреттеуге ұмтылатынын айта отырып, М. О. Әуезов патша самодержавиясы мен қазақ қоғамының қанаушы үстем тап күштерінің осы бір ауыз жаласқан ынтымағына баса назар аударады. Ол былай деп ашық жазады: «Урядниктер мен приставтар сахарадағы реакциялық консервативтік күштер қоян-қолтық келіп, келісіп кетеді»⁴

Осымен қатар М. О. Әуезов патша өкіметі мен қазақтың үстем тап өкілдері тарапынан қос-қабат езгіге түскен халықтың қандай қиын жағдайда болғанын суреттеп береді.

Мәселен, Қарамоладағы ру аралық төтенше сияз болыстар мен басқа да сахара билеп-төстеушілерінің жасаған зорлық-зомбылықтарын көріп, әбден ашынған халықтан түскен толып жатқан шағымдарды қарау үшін шақырылған болатын. Бірақ, патшалық отаршыл өкімет орындарының қалтқысыз көмегіне

¹ Абай жолы, 2-кітап, 42-бет.

² Бұл да сонда, 167-бет.

³ Бұл да сонда, 167-бет.

⁴ М. А у э з о в. Моя работа над романами об Абае. «Вопросы литературы», 1959, № 6, стр. 105.

нек сүйей отырып, «сахараның барлық билеп-төстеушілері осындай бірін-бірі оққа байлап бермес үшін шеп тұтастырып жатыр. Боз қасқаның қанымен, сорпасымен тартулық табыс-ды. Шербешнайды өз бастарынан аман атқарып жібермек».

«Абай жолы» эпопеясы Қазақстанда өндіргіш күштерінің дамуын тежеген, сөйтіп қазақ еңбекшілерін мейлінше қатал отарлық тонау мен езгіде ұстауға мол мүмкіндік берген патриархальдық-феодалдық қатынастарды сақтап қалуға патша үкіметінің соншалықты мүдделі болғандығына ешқандай күдік қалдырмайды. Отаршылдық саясат Қазақстанды метрополияның аграрлық-шикізат көзі аймағына айналдыруға бағытталды, оның жан-жақты қоғамдық-экономикалық дамуын тежелді.

Сонымен бірге шаруашылық-экономикалық жағынан Қазақстанның Орталық Россиямен қосылуы оны жалпы-россиялық, ал сол арқылы дүние жүзілік рынокқа тартты, Россия капитализмінің Қазақстанның мешеу экономикасына ықпал етуіне мүмкіндік берді, натуральды шаруашылықтың негіздерін өзгертіп, қазақ халқының шаруашылық жағынан өз алдына томаға тұйық оқшау қалуын бір жола жоюға әкеп соқты.

Қоғамның патриархальдық-феодалдық тіректеріне қарама-қарсы келе отырып, капиталистік қатынастардың Қазақстанға ену процесі тым баяу болғанына қарамастан, XIX ғасырдың аяғында шаруашылықтың жаңа формалары енді-енді қалыптасып, аяқталуы әлі алыс бола тұрса да, төменде көрсетіліп отырғанындай, қазақ экономикасын жан-жақты қамти бастады.

XIX ғасырдың ақырғы ширегінде патриархальдық-феодалдық қатынастардың ыдырау процесінің жылдамдай түсуі, феодалдық-рулық билеуші топтын қауымдық жерлерді тартып алуының ұлғаюуымен ұласуы, әрі сахараға еніп келе жатқан капиталистік қатынастардың ықпалы нәтижесінде қазақ ауылында таптық жағынан даралану барған сайын тереңдей түсті.

Мал мен жайылым негізінен байлардың қолында болды. Малмен күнелткен қазақ кедейлерін жерсіздендіру оларды тіпті орта ғасыр кезіндегіден де неғұрлым интенсивті түрде лажсыздық жағдайға душар етті. Бұл процесс сол дәуірдің документальды деректерінен айқын көрініс тапқан. Бүкіл байлықтың — жер мен малдың — барған сайын байлардың қолына шоғырлана түсуі және кедейлігі асқынған жатақтардың мал шаруашылығын тастап, көбіне егіншілікке көшуі, жұмыс іздеп, кәсіпшілікке шұбыруы, батырақ болуы жөніндегі документтер аз емес. Мәселен, Семей облысының шаруашылығын тексеріп зерттеуге байланысты жасалған статистикалық деректер осы бір әлеуметтік ілгері басу процесін мейлінше дәл көрсетіп береді.

«Шаруашылық тым ұсақтап кетті. Бұлардың негізгі көпшілігі (90 процентке дейінгісі) мүлде атсыз тақыр кедей немесе не бары 1—10 жылқылы жарлы-жақыбай, кедей кепшік әрі әлсіз. Бұл бұқара қалың көшпелі жартылай пролетариаттың ая-

нышты халін бастан кешіруде және барлық шаруашылықтың $\frac{4}{5}$ бөлігінен астамы өздерінің күн көріс қаражатын жеке басының көшпелі шаруашылығынан гөрі бөгде табыстар мен жалақы болып табылады»¹

Бұл деректер қазақ ауылының таптық жағынан терең жіктелуі туралы өте жақсы мағлұмат береді. Мұнан бір атты және атсыз кедей шаруашылық саны көбейе түскенін, яғни шаруалардың жаппай күйзеліп, кедейленгенін, байлардың қолындағы мал-мүліктің майлінше көбейіп, барған сайын шоғырлана бастағанын көреміз.

Бұл құбылыс эпопеяның XIX ғасырдың соңғы ширегіне қатысты оқиғаларды суреттейтін екінші кітабында ерекше айқын бейнеленген.

«Бұның әуелгі айтқаны — бүгінгі байығандардың жайы. Базаралы кеткелі әкімдікпен, айла-тәсілмен, саудамен мол байлықтар тауып кеткендер бар. Бір Тәкежанда қазір сегіз жүз жылқы бар екен, Жиреншеде сегіз жүз, Оразбай мың бес жүзге жеткізіпті. Абралы, Қунту, Жақыптар бәрі де бұл күнде «мыңғырған бай» атанады. Ал жатақ атаулы болса, оның саны бұрынғыдан да молайып, көп ортасын кедейлік кернеп барады»².

Ауылдың халқының көпшілігі болып келетін жарлы-жақыбайларда ірі қара атымен жоқ, тек он шақты, жиырма шақты уақ малы ғана бар еді. Мысалы, Дәркембай өзі және өзі сияқты жарлы-жақыбайлар туралы айта келіп, Абайға былай деп шағынады: «Мынау екі көршіммен үшеуіміздің үйлерімізде жиыны 20—30 дан тұяқ бар еді. Сол азын-аулағымыз бен бірге пана таба алмай, ығып, бүрісіп кеп отырмыз»³.

Ауыл жарлы-жақыбайларының тұрмысын суреттеп жазғанда автордың жеке өз басының өмірден көріп байқағандары сөзсіз аңғарылады. Мысалы, Базаралының кедей ауылын автор былай суреттейді: «Базаралының туыс, дос көршілерінен құралған ауылы көп үйлі кедей ауыл, он бес үй шамасындай. Бәрі де қоңырқай, қараша, араларында жыртық лашық күркелер де көрінеді. Шетінен кішкене шағын қоңырқай үйлердің орта тұсында тек сырты ғана бүтін жеңіл үй — Базаралынікі. Бұл үйдің ішінде де көп жүк сандық, биік төсек жоқ. Көшерлік көлігі аз шаруаның жайлауға көшу сапарында әдейі жеңілдеп алған кішкене үйі еді»⁴

Жазушының революцияға дейінгі ауыл өмірін терең білуі, көшпелі шаруашылық экономикасының мән-жайына қанық болуы, халықтың қайыршылық халі туралы Абайдың қатты ашынып, терең ойға шомуынан айқын көрінеді. «Бүріскен мал мен жүдеген жандар бағанадан бері Абайға үлкен ауыр ой салды. Жаз жайлауда арқа-бас кең шақта ғана елдің іргесі бүтін,

¹ Указанные материалы по киргизскому землепользованию Т. X, стр. VII.

² Абай жолы, 2-кітап, 74-бет.

³ Абай жолы, 1-кітап, 298-бет.

⁴ Абай жолы, 2-кітап, 208-бет.

белі бекем сияқты көрінеді. Мынау жұттың күндері қалың көптің соншалық панасыздығын, қорғансыздығын көрсетті.

Жырыма-отыз қойы бар, үш-төрт қарасы бар үй қалың елдің көпшілігі жыл он екі айда мінері сол. Сояры, сатары да сол. Киер киімі, бас панасы да сол айналдырған аз тұяқ. Аман тұрған күннің өзінде бұл қандай тапшылық. Ал бүгінгідей қысылған шағында мынадай апат, ауыртпалық көрген шағында қаншалық әлсіз, осал. Осы азын-аулағынан айрылса, тірлік не болмақ? Кешегі «іргелі ел» деген, «жұрағат, жұрт» деген осы-ақ болғаны ма?

Жұт деген, жоқшылық қысталаң, апат деген осындай боп қақ қасына келгенде Абай ел тірлігінің барлық қайғылы сорын көрді»¹

Халықтың қайыршылық халі, оның азапты ауыр өмірі Абайды қатты толғандырады. Оның көзіне бәрінен де бұрын Тәкежанның ауылына қызмет ететін тәуелді кедей үйлер көбірек түседі. Бұлардың арасында әсіресе қойшы Исаның үй-іші жан түршіктіретін ауыр тұрмыс кешуде. Оның жалғыз сауын сиыры — көк сиыр да күздің суық күндерінде суалып кеткен. Иіс кемпір таңертең су жылытады, оған қатып қалған құрт езіп, оны күні бойы қорек етеді.

Исаның туылдырығы алба-жұлба, жапырайған лашығына, үйіндегі қоқыр-соқыр мен сынық-кетік ыдыс-аяғына, суықтан бүрсең қағып, аш-жалаңаш қалтыраған бала-шағасына қарап, Абай ауыр ойға батады: «Адам баласы бұдан бетер нашар өмір сүре алар ма екен? Қандай қайыршылық десеңізші! Қақаған суық қыс келе жатыр, ал мына жерде аш-жалаңаш, алба-дұлба, бас панасыз адамдар... «Исаның анасы Иіс кемпір Абайға шағынады: «... бай үйінің иті бізден жақсы тұрады ғой».

Эпопеядағы осындай көріністер сол кездегі қазақ қоғамында пайда болған екі әлеуметтік полюс — қанаушы үстем тап өкілі байлар мен егіншілікпен айналысып отырықшылыққа көшкен, немесе азын-аулақ қана малы бар, көшпелі өмір сүруді әлі де жалғастыра беруге тырысқан орасан көп, қаналушы тәуелді шаруалардың жағдайынан мол мағлұмат береді, кедейлердің байларға ауыр жағдайда кіріптар болып, езгіге түсуге сөзсіз мәжбүр болғанын көрсетеді.

Қазақстанда ХІХ ғасырдың ақырғы ширегінде түрлі кәсіпшілік молынан тарады. Бұлардың дамуы капиталистік қатынастардың енуімен, натуральдық көшпелі шаруашылықтың ыдырауымен, қазақ қоғамында мад шаруашылығымен айналысатын мыңдаған семьяларды бұл саладан ығыстырып шығарған және оларды тіршілік ету үшін қаражат көздерін іздеуге мәжбүр еткен таптық даралану процесінің шиеленісуімен және тереңдей түсуімен тікелей байланысты болды. Қазақ кедейлерінің басым көпшілігі байларға орыс кулактары мен казак орыс-

¹ Абай жолы, 1-кітап, 305-бет.

тарға барып, батырақ болып жалданады, ауыл шаруашылығындағы жалдамалы жұмысты кәсіп етті. Бос қалған жұмыс күші енді товарға айналады. Жерден және басқа да өндіріс құрал-жабдықтарынан жұрдай болған қазақ кедейлерінің едәуір бөлігі өзінің жұмыс күшін сататын жалдамалы батырақтарға айналады; патриархальдық-феодалдық тәуелділіктің қандай түрінен болсын азат етілген қазақ ауыл шаруашылық пролетариатының қалыптасуы үшін қажетті жағдайлар жасалады.

Осымен бір мезгілде екінші полюсте қанаудың патриархальдық-феодалдық формаларын сақтаумен қатар жалдамалы еңбекті қолдануға көшкен байлар да өздерінің позицияларын нығайта түскен еді.

«Мүлік жағынан теңсіздіктің шығуы,— деді В. И. Ленин,— бүкіл процестің бастапқы пункті екені күмәнсыз, бірақ процесс тек осы «жіктелумен» ғана әсте шектелмейді. Ескі шаруалар «жіктеліп» қана қоймайды, олар мүлдем күйрейді, өмір сүруден қалады, оларды село халқының мүлдем жаңа типтері... ығыстырып шығарады»¹

Қазақстанда патриархальдық-феодалдық қатынастар үстемдік еткендіктен де онда бұл процестің өз ерекшелігі болды, Россиямен салыстырғанда баяу қарқынмен жүрді.

Көркем шығармада байларға барып еркін жалданған еңбектің және онымен байланысты сол кезде Қазақстандағы ауыл шаруашылығына капиталистік қатынастардың ену процесінің көлемдерін дәл көрсете алатын мәліметтер болмайтыны өзінен-өзі түсінікті. Солай бола тұрса да М. О. Әуезов осы бір күрделі процестің өзіне тән кейбір жақтарын — өндіріс құрал-жабдықтарынан айрылған шаруаның байларға барып, амалсыздан жалдамалы жұмысқа жайғасатынын романда көркемдікпен бейнелеп береді. Байлардың шаруашылығында жалдамалы еңбек пен батырақтықтың бір мезгілде дамуын көрсететін кейбір мысалдар мынадай. «Қодар қыстыгүні осы ел ішінде кірме боп, әркімде жалда жүретін бір шал жиені Жанпейісті өз қолына алып еді»² Немесе осындай тағы бір мысалды алайық. «Айдауға кеткен Балағаз үйінің жетім-жесір болған бала-шағасы торғайдай тозып жүргенін де жасырмаған. Оның ересек тартқан балалары айран-шалап үшін әлді ағайынға жалшыға да кетіпті»³.

Ауылда жалдамалы еңбек қолданылуының осылай кеңейе түсуін уезд бастығы Кошкиннің мына бір хабарынан да көруге болады: «Базаралы мен Абай жалдамалы жұмыс істейтін қа-

---

¹ В. И. Ленин. Шығармалар, 3-том, 180-бет.

² Абай жолы, 1-кітап, 32, 33-беттер.

³ Бұл да сонда, 518-бет.

йыршылар мен басқа да халықтың батырақтар тобын айдап салып, сайлауды болдырмай тастады»¹.

Осы сияқты фактілер шаруашылығынан айрылған ауыл кедейлерінің белгілі бір бөлігі көбіне қайдағы бір қиырға барып өзінің жұмыс күшін сатып тұрған деп қорытынды жасауға негіз береді. Мысалы, Қодардың тап өзі сияқты кедей інісі де «бір қиырдағы сыбан жерінде батырақ болып жүреді». Немесе «Дәркембайдың інісі Көркембай деген болған еді... сол бір қиырдағы орыс өлкесіне кеткелі көп болған, қызметкер болып жалданып, солардың арасында тұрып жатқан».

Кедейлердің осылай жалдамалы қызметкер болып кетуінің документальды дәлелін «Семей облысындағы қырғыз шаруашылықтарын зерттеу жөніндегі материалдардан» да табуға болады. Мұнда Семей облысының, атап айтқанда, Шыңғыс болысының көптеген әкімшілік ауылдарынан жұмыс іздеп кетіп қалушылықтың кеңінен дамығанын көрсететін көптеген мысалдар бар. Абай Құнанбаевтың Жидебайдағы ауылының бір өзіндегі жеті шаруашылықтың үшеуі «батырақтарды босатып жіберген»² Ал қалған төртеуі, соның ішінде Абайдың өз шаруашылығы да бар, ауыл шаруашылық жұмыстары үшін, әсіресе пішен шабу науқаны кезінде батырақтар жалдаған.

Сонымен кедейлердің батырақ болып кетуі қазақ аулында барған сайын кең таралып отырған үйреншікті құбылысқа айналады. Семей уезіндегі статистика деректеріне қарағанда, 1889 жылы барып келіп жұмыс істейтін кәсіпшілікке 6643 адам кетіп қалған³

Мүліктік жағынан даралану, әсіресе қатты жұттардан кейін күшейе түсті. Өндіріс құрал-жабдықтарынан толық айрылған шаруа бұқаралары жалдамалы еңбек рыногына қарай ағылып жатты. Бұл процесс «Абай жолында» өте нанымды бейнеленген. Мысалы, зардабы жағынан бұрын-соңды болып көрмеген қатты жұттың салдарынан Семей төңірегінде, атап айтқанда, Ертістің жоғарғы және төменгі жағында орналасқан көптеген кедей ауылдарының ерекше күйзелгендігі туралы айтылады. «Шөптіғақ, Жоламан, Өзерке, төменде Бәйгелі, Шағала, Қарашолақ, Қенжебай, Жалпақ сияқты қалың кедей-көпшілік орналасқан ауылдар жүдей бастапты. Көбінің адамы қалаға шұбырып, әрекет іздеп, дәм іздеуге түсіпті»⁴.

Әсіресе 1904 жылғы аса қатты жұттан кейін қалаға жалдамалы жұмысшылардың қаптап келуі эпопеяның екінші кітабында ерекше көрініс тапқан. «Айналасындағы кедей ауылдардың жаяулары да қалаға көп шұбырып келіп жатыр. Астығы шықпай, азығы болмай қалған соң қайда барады? Қаладағы көп

¹ Абай жолы, 1-кітап, 544-бет.

² Указанные материалы по киргизскому землепользованию т. X. Семипалатинский уезд, стр. 164—165.

³ «Обзор Семипалатинской области за 1889 год», стр. 39.

⁴ Абай жолы, 2-кітап, 758-бет.

байларға олар да тамақ үшін текке жалданып жатыр. Ал байларды білесің, оларға тек сол керек»¹

XIX ғасырдың ақырғы ширегіндегі Семей облысының ауыл шаруашылығында да, өнеркәсібінде де жалдамалы еңбектің кеңінен таралуы көптеген архив деректері арқылы да дәлелдене түседі².

Россияның өнеркәсіпті аудандары мен Қазақстан арасында товар айырбасы кеңінен дамып, товар өндірісінің өсуіне және шаруашылықтың натуральды томаға-тұйықтығын жоюға жол ашқан болатын.

Семей облысының саудасы қаншалықты тез қарқынмен дамығанын облыс генерал-губернаторының 1864 жылғы есебі дәлелдейді. Мұнда «қырғыздармен сауда көбіне малға, теріге, қой терісіне, жүнге, ешкі түбітіне, қылға, өрмекке және киізге айырбасталып жүргізіледі. Алынып келген товардың мөлшері мен жалпы товар айналымы жыл сайын сондай дәрежеде өсіп отырады. 1871 жылы бүкіл айналым 657357 сомға ғана жетсе, есеп беріп отырған жылы (1874 ж.) 1. 218. 315 сомға дейін жетті»³.

1881 жылы Семей облысының аса ірі он жәрмеңкесінде мануфактура, бакалея товарлары, иленбеген тері, жүн, түйе, жылқы, қой, ұн, астық тағы басқалары бар, барлығы 2. 450. 820 сомға сауда жасалды.

Семей облысының аса маңызды Ботов (Қоянды), Шар сияқты жазғы жәрмеңкелер туралы эпопеяда талай рет айтылады. Ботов жәрмеңкесінде «саудаға түсетін ең бірінші нәрсе қырғыз сахарасының түрлі жерлерінен айдап әкелінген мал болатын. 1887 жылы жәрмеңкеге әкелінген барлық товар мен мал 1. 466. 280 сом болды, сауда негізінен алғанда айырбас жолымен жүргізілді. Товар айналымы жағынан екінші орынды Семей облысы Қарамола қорығындағы Шар жәрмеңкесі алды... Бұл жәрмеңкеде де саудаға түсетін ең басты нәрсе қора-қорасымен, үйір-үйірімен сатылатын мал мен май өнімдері болды. Мұнда мануфактура товарларын сату үшін және мал сатып алу үшін Семей, Павлодар, Омск және Бийск қалаларынан саудагерлер келетін»⁴

XIX ғасырдың ақырғы ширегінде қазақ шаруашылығының рынокпен осылай тығыз байланыс жасауын сол кездегі көптеген адамдар көре білді. «Базар мен жәрмеңкенің тіпті нағыз көшпенділердің шаруашылығына, тұрмысына терең енгені әрі оны капиталистік дүниенің рыногымен тығыз байланыстырғаны сонша, енді бұл байланысты қайтып үзу мүлде мүмкін болмай қалды»⁵

¹ ЦГА КазССР, ф. 15 оп. 1. 417, лл. 770.

² ГАОО, ф. 3. оп. 8 д. 18200 л. 238 об.

³ ГАОО, ф. 3, оп. 10. д. 17056 лл. 5455 об.

⁴ ЦГА КазССР, ф. 15. оп. 1. д. 471, л. 7—70.

⁵ В. А. Тресвяцкий. «Материалды по земельному вопросу в Азиатской России». выпуск 1. Степной край. Пг. 1970, ст. 76.

Сөйтіп қазақтар жәрмеңкеде мал мен мал шаруашылық өнімдерін сата отырып. Россиядан әкелінген өнеркәсіп бұйымдарын — мануфактура, қант, галантерея товарларын, тағы басқаларды сатып алатын.

Сауданың дамуына мына бір жағдай да ықпал етті, өзінің географиялық жағдайының қолайлы болуы арқасында Семей облысы арқылы Батыс Қытаймен және Орта Азиямен ірі транзиттік сауда жүргізілетін.

Сауданың осындай кең өріс алуы қазақ сауда капиталының тууын айқын дәлелдейтін еді. Товар өндірісінің өсуін рынокқа сатып, баю мақсатымен мыңғыратып мал өсіруге жанталаса ұмтылған байлардың шаруашылығынан көреміз.

Ірі-ірі байлар эпопеяда Семей облысының рыногына мал айдатушылар ретінде көрінеді. Мысалы, Семейге апарып сату үшін Оразбай үйір-үйірімен жылқы айдатады.

М. О. Әуезов жәрмеңкелер мен басқа да сауда пункттерінде сатуға арнап бай шаруашылықтарында арнайы мал өсірілуіне сол заманның өзіне тән типтік құбылысы ретінде көңіл аударады. Товарлы өндіріс жолына түскен байлардың барған сайын байи түсуі, бай феодалдар қолындағы капиталдың молыға түсуі товарлы-ақша қатынастарының қазақ ауылына барған сайын кеңінен енуі үшін қажетті жағдайлар жасады.

Сөйтіп қазақ сахарасында капиталистік қатынастардың енуі ондағы таптық күштердің орналасуына өзгеріс енгізеді: жалдамалы еңбекті қанауға көшкен байлар пайда бола бастады.

М. О. Әуезов сауда-саттық, өсімқорлық операциялары жолымен байыған қазақ кәсіпкерлерінің типтік образдарын жасады. Солардың бірі — сахараның ықпалды байлары қатарына қосылатын Нүрке болыс. «Ол бір жағынан ел жуаны және де қалада үлкен ағаш үйі бар. Қыр мен ойға тіпті Қытай шегіне шейін малы, пұлын жүргізетін қалың сомалы саудагер бай. Ертіс бойындағы Семей атырабындағы қырдағы өзге болыстың барлығы Нүркені бір бөлек санайтын»¹

Осы орайда сауда капиталының дамуымен қалыптасқан ұлттық (қазақ және татар) сауда буржуазиясының бой көрсетуі сол дәуірдің өзіне тән нышандарының бірі ретінде эпопеядан тиісті орын алғанын атап көрсету қажет. Олардың Семейдегі қалың тақтайлармен немесе темір шатырмен жабылған бір қабатты, екі қабатты әдемі тас үйлері Ертісті жағалай тізіліп салынған. Осы жерде Плещеев, Деров сияқты орыс көпестерінің сауда магазиндерімен қатар Хамитовтың, Неғматуллиннің, Тухфатуллиннің және басқа да татар мен қазақ көпестерінің магазиндері орналасқан еді. Романның геройларының бірі Салтанат — бай саудагер Әлдекенің қызы.

Осы тұрғыдан алғанда сол дәуір үшін мынадай көріністер тән болып келеді. «Қыс ортасында Қарқаралыға Семейдің ірі

¹ Абай жолы, 2-кітап, 1961, 130—131-беттер.

көпесі Тінібай келеді. Оның соңынан мануфактураның, басқа да құнды товардың бүтін бір шұбырған тізбек жәшіктері ере келеді. Ол тері-терсек сатып алуға келген.

Құнанбай Тінібаймен құда түсіп, туысып кетті, оның ұлына қызын берді. Құнанбай мен Тінібайдың құда-құдандалы болуы өз ара тиімді мәміле жасау сипатында болды. Бөжей ауылын шауып кетуіне байланысты өзінің бұл қылығын тексеруші патша чиновниктерін параға жығып, сатып алу үшін оған қаражат өте-мөте қажет еді, Құнанбай бұл некеге тап сол себепті келісім береді. Тінібай Құнанбай құдасынан қаржы аяған жоқ. Сондықтан да патша чиновниктерінің қайырымы Құнанбайға тез түседі. Сонымен бірге Тінібайдың сауда операцияларында «Құнанбай мен Алшынбайды ел-елдің ішіндегі өз саудасына керек мықты тірек деп санайтын. Несиеге бұл беріп, қойын — торпақ, торпағын — өгіз ғып, қызыл елтірісін құнан қой қып, елден жиып алу үшін, бұл саудагер сол елдің жуандарына сүйенбекке керек»¹ Жоғарыда аты аталған Нүркенің де өзінің сахарадағы сауда-саттық ісінде «сол Құнанбай балаларын мынадай іс үстінде өзіне дос-жар етіп алмақ. Дау иесі Құнанбай болғандықтан шығынның бәрі солардан болатынын біледі. Кейбір сойғызып жатқан сойыстарын аңдамағансып, өз қорасына қабыл алғызды»² Кейіпкерлердің осы бір қарым-қатынастары өте-мөте қызық. Өйткені бұл қатынастардан сахараның билеп-төстеушілерінің көмегі мен қолдауын пайдаланған саудагерлердің қолында капиталдың шоғырлану процесі қалай жүргенін айқын көреміз.

Қарызға үлестірілген өнеркәсіп товарлары үшін төлем ретінде берілетін аң терілері мен басқа да мал шаруашылығының өнімдерін жинау үшін бүкіл қазақ даласын аралап, жалдамалы жинаушылар мен мұндай товарларды өз бетінше сатып алушылар — алып-сатарлар қаптап жүретін. Алып-сатарлар қызметінің кеңінен таралуы Россия рыногының қазақ малы мен шаруашылығы шикізатына деген өскелең сұранысымен тығыз байланысты еді.

Бай саудагерлер тек қана жалдамалы жұмысшы күшін пайдаланды. Ал, байлардың жалдамалы қызметкерлері арасында алып сатарлар жинаған шикізат пен малды өздерінің иесіне тасып жеткізуші жәмшіктер де болды. Осылардың бірі туралы романда былай деп баяндалады: «Әлі де Мәтелі дейтін шала қазақ — байдың жалдамалы жәмшігі екен. Байлық сол: ат-арба да өзінікі емес. Қысы-жазы тынымсыз жүк тартуда. Осы жолы жиырма арбалы жәмшік болып Қытай шегінен бері қарайғы жерлерден жиналған аң терісін тартып келісіпті»³

Романнан көрініп отырғандай, Қазақстандағы сауда айқын

¹ Абай жолы, 1-кітап, 223-бет.

² Абай жолы, 2-кітап, 132-бет.

³ Бұл да сонда, 681-бет.

көрінетін эквивалентті емес, қайта өсімқорлық сипатта болды. Өйткені өнеркәсіп товарлары өздерінің шын мәніндегі құнынан әлдеқайда көп асып түсетін баға бойынша сатылды, ал мал мен шикізаттың құны түкке тұрмады. Жекелеген алып-сатарлар байлардан қарыз алу арқылы байлармен қоса-қабат көшпелі қазақтар арасында өз алдына дербес сауда-саттық операцияларын жүргізіп, едәуір капиталға не болғаннан кейін тәуелсіз саудагерлерге айналып отырды. Көптеген жағдайларда алып-сатарлар өз алдына дербес сауда жүргізуі үшін өздері барып қарыз сұрайтын байларға түгелдей тәуелді болды.

Мәселен, Семейде біріне-бірі әрең септестіріп отырған толып жатқан саудагерлердің ішінен «Қодыға, Қоңырқай сияқты ағаш шатырлы үй көтеруге жарап қалған, үлкен байға қадірі барлау азғантай топ саудагер де бар. Олар несиені үш мыңға, кейде тіпті бес мыңға жеткізіп те көтеріп алып жүреді»¹ Алайда олардың бәрі бірдей байи алмады. Ұсақ саудагерлердің көпшілігі күйзеліп, байларға бұрынғыдан да гөрі көп тәуелді бола түсті. Әсіресе байдың товарларын сахараның түкпір-түкпіріне тасымалдаған жәмшіктер өте ауыр жағдайда болды. Мәселен, қайықшы Сейілдің туысы ат пен жүк арбаға ақша жинап алып, киіз басушы Сейсекенің жүгін Қытай мен Макарьев (Нижний город) жәрменкесіне тасып тұру үшін жәмшік болып кіреді. Қытайдан тасып әкелінетін былғары мен жүннің сапасына не болса содан ілік жасау, кінә қою, жүкті бүлдіргені немесе жоғалтып жібергені үшін айып салу арқылы жәмшіктер ақы төлеген кезде олардың көпшілігін Сейсеке қалай болса солай алдап кететін. Сейілдің туысын да ол тап осылай алдады. Оның үстіне бұл бейшара жолда үсікке ұшырап, бір жола мүгедек болып қалған болатын.

Алып-сатарлардың бай-саудагерлерге тәуелді болғандығы романда мейлінше дұрыс әрі түсінікті ашып көрсетілген. Мыңдаған қала қазақтары сахара ауылдарында ұсақ-түйек сауда жасап күн көрді. Олар шағын арбасын атына жегіп алып, Сейсеке сияқты атақты байлардан товар алуға барды. Ал олар бұлардан орыс көпестері Деровқа, Алексеевке немесе Михайлов-Малышовқа, немесе Уэли немесе Ысқақ сияқты магазин ұстаушы татар байларына апарды. 10—15 қайыршы алыпсатарды магазин ұстаушыға алып келген Сейсеке бұларға шынында да мейірімді адам сияқты көрінді: «Әрқайсысына жүз сомдық, үш жүз, бес жүз, кейде некен-саяғына мың сомдық пұл алғызады». Шынына келгенде бай алыпсатарды кіріптарлыққа ұстады. «Сондай кесек сауда алушыларды магазинге әкелгені үшін, Сейсекеге бұл магазин сомына сегіз тиін шегеріп арзандатып нәрсе береді. Ал Сейсеке Есбергенге сол пұлды өткізіп жатқанда сомына он екі тиын қосып өткізеді. Сөйтіп бұл бай,— үлкен

¹ Абай жолы, 2-кітап, 744-бет.

бай бір сомнан жиырма тиын пайда қылады. Есбергендердің қол-аяғын басқаша жолмен және алдын ала буып алады»¹

Борышын уақытында төлемеген жағдайда байлар алыпсатар қол қойған вексельді нотариуске тапсыратын. Ал қаланың барлық саудагерлері мен алыпсатарлары нотариустың атын естігеннен-ақ зар қағатын. Егерде алыпсатар ақшаны қайтаруға шамасы келмесе, оның үйі мен барлық мүлкі қопарыла сатылатын. Осы тәуелділік жайында жазушы былай деп бейнелі етіп жазады: «Бұлар мойнынан шырмалған шыбын тәрізді де, анау әрбір жатақ үйлерінің ортасында екі қабат бойымен қызыл шатыр, көк шатырымен биіктеп тұрған бай үйлер бүйідей не өрмекшідей екен»².

Ұсақ-түйек саудагерлер мен алыпсатарлардың жағдайын, олардың қалталы көпестер мен байларға қалайша тәуелді болғанын М. О. Әуезов соншалықты терең біліп, шынайы суреттеп берген. Ол бұл жерде өзінің жеке әсерлері мен сол заманда өмір сүрген адамдардың естеліктерін молынан пайдалана отырып қорытынды жасады. Өйткені бұл мәселе жөнінде тарихи әдебиетте өте-мөте тапшы, болар-болмас қана деректер бар.

Қазақ даласында кеңінен өріс алған алыпсатарлық қызмет, олардың көшпелі қазақтардан мал мен мал шаруашылық шикізатын көптеп сатып алуы, оларға өнеркәсіп товарларын сатуы — міне осының бәрі бұрын томаға-тұйық болып келген көшпелі натуралды шаруашылыққа товар-ақша қатынастарының енгенін көрсетеді. Мұның өзі Қазақстанмен Россия арасындағы сауда-экономикалық байланыстардың нығаюына жол ашты.

Товар-ақша қатынастарының енуі, рынокпен экономикалық байланыс ХІХ ғасырдың ақырғы ширегіндегі қазақ шаруашылығы дамуының өзіне тән ерекшеліктері бола түсті. Бұл процесс эпопеяның екінші кітабының өне бойына арқау болған. Кітапта мынадай суреттеулер жиі кездеседі: «Қалада бұл кезде күзем жүнімен, киіз тері-терсегімен базаршылай келген ел жолаушысы көп болатын. Тобықтының күзектерінен шыққан түйелі, арбалы керуендер Семей қаласының «ар жақ» «бер жақ» атанатын екі жағасындағы қазақ үйлеріне мол-молынан кеп асықпай, киіз-кепшігін сатып жүр. Базардан ұн, шайын, бұл-бұйымдарын және де асықпай алып жатқан кездері»³

Сөйтіп қазақ натуралды шаруашылығының ыдырау процесінде рынокқа арнап өнім шығару шешуші роль атқарды. Рынокпен байланыстың осындай түрін халық тіршілігінің көптеген жақтарынан байқауға болады. Мысалы, Базаралы жатақтарға былай деп ақыл береді: «Ал жазда пішен шабуымен шұғылданып, мұнда қорықтар, шабындық шалғындар, күзектер аз ба, осы? Бір шалғымен шапсаңыздар да қор жинайсыздар ғой, әй-

¹ Абай жолы, 2-кітап, 718-бет.

² Бұл да сонда, 718-бет.

³ Бұл да сонда, 55—56-беттер.

теуір қала алыс емес, базарға апаруға, ақша табуға, керек-жарак сатып алуға болады». Екінші бір жағдайда барымта кезінде Тәкежаннан тартып алған жылқыларды үлестіріп бере отырып, ол тағы да былай дейді: «Мына 40 жылқыны көлікке қалдырыңыздар, сіздерден бұларды ешкім іздеп жатпайды. Бұлармен қалаға сатуға пішен тасисыздар, тамақ пен киім-кешек сатып аласыздар».

Сонымен «Абай жолының» екінші кітабы қазақ натуральды шаруашылығында болып жатқан өзгерістер туралы белгілі бір ұғым береді. Шаруашылықтың бұл түрі ендігі жерде күннен-күнге ақшалы сипатқа ие бола түскен болатын. Мұның өзі ХІХ ғасырдың ақырғы ширегінде қазақ шаруашылығында орын алған, әрі көптеген тарихи деректерде келтірілген экономикалық алға басу процесіне толық сай келетін еді.

Ақша негізінен алғанда мал сатушы байлардың қолына шоғырланғандықтан, қазақ кедейлері алым-салықтарды төлеп, өз шаруашылығын қажетті товарлармен қамтамасыз ету үшін байлардан қарыз сұрап, саудагер байларға бұрынғыдан да гөрі көбірек кіріптар бола түсті. Товар-ақша қатынастарының екеуі қазақ қоғамының мүліктік жағынан даралануын тездетіп, терендете берді.

«Абай жолы» эпопеясының соңғы кітабы әсіресе ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында көшпелі мал шаруашылығында шиеленіске түскен дағдарысқа және салдары жағынан бұрын-соңды болып көрмеген ауыр жұттарға байланысты халық бұқарасының басына түскен аса ауыр күйзелістің орасан зор мөлшерін айқын көрсетіп берген.

Қаралып отырған дәуірде Қазақстанда қауымдық жерді феодалдардың іс жүзінде өз жеке меншігі ретінде билеп-төстеуі салдарынан, патша өкіметінің өлкені отарлау мақсатымен жерді күштеп тартып алу салдарынан жайылым алқаптар елеулі түрде тарыла түсті.

Жерді пайдалануға салынған мұндай тежеу өзінің экстенсивтік сипаты арқасында, тек табиғи мал азығындық негізге сүйене отырып, кең көлемді жер аймағы болғанда ғана тіршілік етіп, дами алатын көшпелі мал шаруашылығының негізін сөзсіз шайқалтатын еді. Солай болып та шықты. Өйткені қыс кезінде малды аман алып шығу үшін шамамен ең жақсы, шұрайлы деген 8—10 гектар табиғи жайылым керек¹. Сонымен, жайылымдық, ең алдымен қысқы жайылымның жетіспеуі, мал айдайтын дәстүрлі жолдармен суаттарды патша өкіметінің жерді күштеп тартып алуы экстенсивті көшпелі мал шаруашылығының бұдан арғы даму мүмкіндігін шұғыл тежеді. Мұның өзі

---

¹ А. А лек т о р о в. Экономическое положение оседлого и кочевого населения Семипалатинской области. «Оренбургский листок», 1899, № 26.

XIX ғасырдың ақырғы ширегі мен XX ғасырдың бас кезінде ерекше күшті сезілді. Романның бүкіл өне бойынан күйкі көшпелі мал шаруашылығының ауа райы жағдайларының ауытқуына және жыл бойы аяғынан жайып бағылатын малдың жердің отына түгелдей тәуелді болып келгенін байқау қиын емес. Тіпті мал үшін қысқа арнап ішінара пішен жинайтын кезде де жұт болған жағдайда пішен мен жайылымды комплексті түрде пайдалану арқылы ғана малдың шығынын біраз қысқартуға болатынын, ол үшін жайылым өте мол мөлшерде қажет екенін тәжірибе талай рет көрсеткен болатын.

«Бұл — осы өңір елінің сенімсіз қысқа қарсы істейтін қамының үлкені. Сонымен қатар және Бауыр елінің қысқа қарсы, жұтқа қарсы екінші амалы тағы бар. Декабрьдің тұсынан бастап өз жерінің аңысын, қыс бағдарын, қысымын қатты қадағалап ойласа бастайды. Егер осы бүгінгідей декабрь қысып кете бастаса Бауырда, қолда арық-тұрағын, азын аулақ малын ғана қалдырып, айдауға жарайтын қой атаулыны, қара малды түгелімен Ақшоқыға, алыстағы Жидебайға, Шыңғысқа алып қашып, шұбыртып жөнеледі. Сонда апарып: сенімді қыстау, құйқалы қорық, қара бөктер қалың Шыңғыстың қойнауына кіріп кетеді»¹.

Эпопеяда суреттеліп көрсетілген аса ауыр жұттардың бірі декабрьдің өзінде-ақ (1903 жылы) қауіп төндіре келеді. Өйткені жазда аңзақ жел шөпті күйдіріп кеткен, сөйтіп, бұлардың жұпыны қорларын күртік қар басып қалып, он күн бойына қақаған аяз желмен қосылып, жерді айнадай етіп, таптап қатырып тастаған. «Оның үстіне қар қалың түсіп, ой-жотаның бәрін жұмыртқадай қып жылмиып сыбап салды. Көрінген қылтанақ жоқ. Тобылғы, бұта, қараған... дегеннің бауырайын қазып, шөп іздейін десе, ұсақ малға ол да қолдан келмейтін жүк. Қар сіреу боп қатып қалған...

Соның орайына ауылда қолда қалған мал азғантай. Ол азын-аулақ тоқты-торым, кәрі саулықтар және қыс уайымына ілінеді-ау! деген тай-торпақ, бірен-саран бота-тайлақ қана болатын»²

Тіпті жұт кезінде байтақ жайылымдардың өзі жеткіліксіз болатынын эпопеядан алынған мынадай мысалдар растай түседі. Жұт кезінде Абайдың бақташысы өз жайылымдарын тастап, табынын көршілес Ажы дейтін руының жеріне апарып жая бастаған. Өздерінің жылқысы аз, қар астында қалып жатқан ен жерді Ажылар Абайдан қызғанған жоқ. Сонда да Абай Ажының ауылдарына сәлем айтып, ен жерлерінде қостаған жылқыны жайғызуға рұқсат сұраған, ол елге ақы төлейтін болған.

Демек, жайылымдарды бұрынғыша кеңейтіп пайдалануға елеулі түрде тежеу салынуы, (өйткені ендігі жерде бос жатқан иен дала жоқ қой) жан басына шаққандағы малдың саны сөзсіз

¹ Абай жолы, 2-кітап, 751-бет.

² Абай жолы, 2-кітап, 753-бет.

қысқаруына әкеп соқты. Дегенмен, тұтас алғанда, халықтың өсуімен байланысты малдың жалпы саны көбейіп отырды, бұл көшпелі шарауашылықтың дағдарысын бұрынғыдан да гөрі тереңдете түсті.

Романда халықтың кедейленіп кеткені айқын көрсетілген. XIX ғасырдың ақырғы 20-жылы ішінде Семей облысындағы халықтың жан басына шаққандағы малдың санының күрт қысқаруын сипаттайтын мына төмендегі деректер бұған тамаша дәлел бола алады, өмір шындығына көз жеткізе растай түседі. Мысалы, жан басына шаққанда онда 1880 жылы 7,4 мал, 1884—4,5 1891—4,1, 1896—4,1, 1900—4,3 бас малдан болған¹. Жайылым жерлердің барған сайын жеткіліксіз болып отырған жағдайында болған жұттар қазақтардың мал шаруашылығы үшін қатты соққы болды, олардың малы күрт азайып, көшпелі қазақтардың жаппай қайыршылануына апарып соғып, ерекше бір апатты жағдайға душар етті. Мысалы 1884 жылғы жұтта Семей облысының өзінде ғана 412 мың мал қырылып қалды²

Сондай-ақ эпопеяда 80 ші жылдардың басындағы жұт туралы да айтылады. Бұл жұтта да мал орасан көп мөлшерде қырылған болатын.

М. О. Әуезов суреттеп жазған Семей облысы халқының қатты қайыршылануы нақты тарихи деректермен де растала түседі. Бұлардың бірінде Семей облысының мал иелері, «жалпы алғанда кедей халық, көбі қырғыз мал шаруашылығы үшін ерекше сор болған жиі-жиі қайталанып отыратын мал өлім-жітімі салдарынан, әсіресе қыс 1880 жылдардың басындағы едәуір шығынға ұшырап, кедейлене түсті»³.

Эпопеяның ақырғы бөлімінде 1904 жылы Семей облысында орын алған, өзінің салдары жағынан мейлінше ауыр болған жұт толық сипатталып жазылған. Март айының орта шенінен әдетте далада қар ашылып, жер көріне бастайды, бірақ үлкен жұт жылы делініп аталған осы жылдың көктемінде, «әлі де қыстай соққан ақ боран ақ даланы жұмыртқадай, қалың сіреу қарға толтырған. Елге жұт араласты... Қолдағы мал пішенін тауысып, енді аштыққа ұрынып, ауылда тұрып өліп жатыр. Қоралар толы қатып, серейіп қалған, кей бұрыштарға үйіліп қойылған қойлардың өлігі. Арықтан тұралап құлаған сиырлардың өлексесі де көп. Қыстың қаттылығы сонша, жұтқа әсте мойымайды дейтін түйенің өзі де аса қатты жүдеген, жадаулыққа түскен. Бірақ, әйтеуір түнде жылы қорада жатса болғаны, таңертең қыстау-қыстаудың маңына бытырап тарап, қалың қарда өзіне болымсыз да болса, талшық іздейді»⁴.

Малды көтерем болудан сақтау үшін әйелдер қолдарына

¹ «Россия». Полное географ. описание нашего отечества под редакцией П. П. Семенова, Т. XVIII, Киргизский край, СПб, 1903. стр. 240.

² Бұл да сонда.

³ ЦГА КазССР, ф. 15 д. 471а, лл. 7—70.

⁴ «Абай жолы», 2-кітап, 786—787-беттер.

кетпен ұстап, аязда дірдек қағады, шилердің түбін, тікенді шеңгелдерді қардан аршып шабады.

Эпопея авторы көшпелі шаруашылық экономикасына терең енген. Ол жұт кезінде малды қалай құтқарып қалудың халық жинақтаған талай ғасырлық тәжірибесіне негізделген басқа да көптеген қызықты егжей-тегжейлі жайлар бар.

Қыс кезіндегі бақташылардың аса ауыр еңбегі жан-жақты суреттелген. Әсіресе жұт кезінде Абай жылқысының үйірін сақтап қалу жолындағы күрес ерекше көзге түседі. Оның бақташысы Алтыбай аса қатты боран кезіндегі қақаған аязда жарамды аттарды ауыстырып мініп, өзге жылқыны ең мықты деген үйірлердің соңынан айдап отырады. «Осы қос жылқы өз мекеніне қарай жылжығалы күн санап, түн асқан сайын өліп, кеміп барады. Жол бойы төгілгендей шашылып, ақ боранға көміліп қалып жатыр. Неде болса мекенімізге жетеміз деген ниетпен Алтыбай күн сайын тың бір айғырға, бедеу биеге мініді. Санаулы қоны бар деген атқа кезектеп мініп, қостың алдына өзі түседі. Өзге жылқышылар бұның бетімен, ізімен арттағы жылқыны кезек ауыстырып, алдыңғы тобын әдейі іріктей отырып, қалың топты жүргізіп көреді. Ұдайы қар бұзуға шыдамайтын болғандықтан, қосты бастайтын алдыңғы топ айғыр үйірін, аттар тобын жылқышылар Алтыбайға айта отырып, жиі-жиі ауыстырып, алмастырып жүреді»¹ Ол Қызылмола болысынан Ақшоқыдағы Абай аулына беттеп келеді.— Автор ашығып, шаршап-шалдыққан, аяз сорып, қақтыққан, жұтқа ұшыраған, жылқылардың аянышты күйін көрсетеді. Абайдың қосақ-қосақ жылқыларының ішінде қоңында шыры бар бірде бір жылқы қалмаған. «Сонда да қар астынан шөп шықпады. Күзді күнгі мұзды жауын сіреу боп ұстап қалған көк тайғақ шығады. Күндер бойы айықпаған аяз маңдайын қарыған жылқы тебінге бар күшін салады. Сонда да қолтығынан келген сар қарды аршып қазған шағында азғантай талшық шөп таппағанда қатты титықтайды. Екі күн жол жүретін салт аттының саптарына, Алтыбайдың қосы айға жуық мезгіл кешірді»².

Әрбір 10—11 жылда оқтын-оқтын қайталап отыратын бұрынғы жұттарға қарағанда ХІХ ғасырдың соңғы ширегіндегі жұттар кезінде мал ерекше мол қырылады. Бұрын қазақтар мұндай жұтты көріп-білмеген еді. Мәселен, 1904 жылғы жұт Семей облысының едәуір бөлігін қамтыды.

«Қазір марттың ортасында сол жанағы барлық өлке, өңірлердегі жаңалықтардың ортасына бірдей жайылған қазалы хабар бар. Бар елдің отардағы қос-қос жылқыларына өлім араласыпты дейді. Жазғы жайлау «Сырт дейтін өлкеге кеткен қостар жылқысын боранда тоздырып, ықтырып қырып алыпты де-

¹ «Абай жолы», 2-кітап, 790-бет.

² Бұл да сонда.

седі. Жарға құлап, опқа түсіп, қалың жықпыл қиын тастар арасында бытырап, босып, адасып өліп жатқан мал көп дейді»¹

Май айының басына дейін жұттың зардабы айқын болды. Мындаған үй өздерінің тіршілік тірегі, күн көріс көзі болып келген мал-мүлкінен айырылып, жұрдай болып шыға келді.

«... Қырдағы пәлен ауыл отарға шығарған төрт жүз жылқысынан жиырма үш жылқы алып қайтыпты». «Аягөзге мың жылқылық қосын жөнелткен Шыңғыстағы үш-төрт ауыл жиыны жиырма жеті жылқының келгенін көріпті», «Шиден қыс басында айдатып, Уақтың жеріне, Керей жеріне жіберілген пәлен қостан елу жылқы келіпті» деген өңшең өлім мен қаза, ауыр апат хабарлары май айының алғашқы күндері бойында ауызға көшті»²

Аса қатты ақ боран кезінде тірі қалған ақырғы жылқыларды аман алып қалу үшін күрескен Абайдың жылқышысы Алтыбай шығармада шынайы суреттелген. Абайдың қосы жеріне жетіп қалғанда арып-ашыған жылқылар ақ боранға қарсы тұра алмай, ығып кете береді. Жылқышы ұйытқыған қарлы боранда үйірді тоқтатуға тырысады. Бірақ ыққан жылқыларды ешқандай күш тоқтата алмайтын еді. Жол бойында қырылып, әлсіреген жылқылар сұлап жатыр. Оның үстіне жылқыға жиырма шақты аш қасқыр шабады. Сөйтіп, ақыры, қасқыр құған бүкіл жылқы терең жыраға келіп құлайды. Жылқышы Алтыбай өзін өзі ұмытып, жылқыларды қасқырдан құтқармақ болып жүріп өледі. Иесіз қалған өзге жылқылар бет-бетімен тоз-тоз боп кете барады.

«Әр сайда теңкиіп өліп жатқан көтерем сныр, қатпа түйе, арық ат қаңқалары кезігеді. Жар, жырада, қоралар маңында, молалар қасында теңкиіп-теңкиіп жатқан өлекселер. Малы болған ауылдардың қораларының қақ қасында, құлтөбенің айналасында енді шіри бастаған жемтік мол. Бірінің үстіне бірі үйіліп тасталған, жүндері ұйпаланып ұйысқан қойлар төбе-төбе. Сирақтары серейген, мағынасыз бозарып қараған көздері жарқыраған, толып жатқан үйінді өліктер»³

Осы бір қатты жұттың салдарынан күйзелген халықтың тұрмыс-тіршілігінің суреттелуі оқушыға аса терең әсер қалдырады. Көп адам аштан қырылады, көп адам қалалар мен селоларға қаңғырып кетеді, жұмысқа жалданады, аштан өлмеу үшін қайыр-садақа тілеп тентіреді.

Бұл жерде айта кететін бір нәрсе,— жұттың салдарынан күйзелген халықтың соншалықты аянышты халі нақты оқиғалар негізінде суреттеле тұрса да, мұның өзі сонымен бірге көшпелі шаруашылықтың дағдарысын көркемдік тәсілмен жинақтап көрсету де болып табылады. Тарихи оқиғаларға өзінің осындай

---

¹ «Абай жолы», 2-кітап, 788-бет.

² Бұл да сонда, 803-бет.

³ Бұл да сонда, 803-бет.

творчестволық ерекшелікпен қарайтынын автордың өзі де көрсетіп берген болатын. «Нақтылы құбылысты мен, мәселен, жұт көріністерінде Абаймен және оның жақындарымен бірге кетіп бара жатқан көшпелі сахараның бүкіл бұрынғы укладының бүтін дәуірді көрсететін жылқышылардың қырылуы эпизодында символдап жиі бейнелеймін»¹.

М. О. Әуезов халықтың шаруашылық-экономикалық өмірін тарихи шындық тұрғысынан шынайы суреттей отырып, оны шығарманың ең басты геройы демократ, ағартушының дүниеге көзқарасының қалыптасу эволюциясын реалистік тәсілмен суреттеп берудің негізі етеді.

Жиі-жиі қайталап отыратын жұтқа ұшырап, күйзеліске түскен халықтың ауыр халін Абай қатты ойлап, терең де ауыр ойға батады, қазақ халқының табиғаттың осы дүлей күштеріне тәуелді болуынан құтқаратын жолды іздеп, қиналады. «—Елге өнер, білім керек. Оқу, тәрбие керек. Ендігі заман кең жайылыс, ұзақ өріске сеніп, қалың ұйқыны қуат біліп жататын заман емес. Өзге өнегелі елден оқып, үлгі алудың заманы»²— деген. Абайдың дүние танымына сүйене отырып, М. О. Әуезов оны өз халқының болашағы туралы терең толғанған, оның өміріндегі негізгі өзгерістердің болуының қажеттігін айқын түсінген ағартушы ретінде бейнелейді.

Қазақстанның Россиямен шаруашылық жағынан жақындау процесі, патриархальдық-феодалдық қатынастарды ыдырата және Қазақстан экономикасына капиталистік қатынастарды ендіре отырып, XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ шаруашылығының түрлі салаларында елеулі өзгерістер мен алға басушылыққа апарып соқты.

Мұндай өзгерістер ең алдымен мал шаруашылығында болды. Ал, Қазақстанның солтүстік және солтүстік-шығыс аудандарында мал шаруашылығы негізінен алғанда едәуір дәрежеде жартылай отырықшы сипатқа ие болып, мал шаруашылығы мен егіншілікті бір-бірімен ұштастыруға негізделген еді.

Егіншілік пен отырықшылықтың дамуымен байланысты қазақ экономикасында пайда болған осы өзгерістерді эпопеяның екінші кітабынан айқын аңғаруға әбден болады.

Осы кезеңдегі егіншіліктің неғұрлым интенсивті түрде дамуы біз жоғарыда сөз еткен элеуметтік-экономикалық алғы шарттарға тікелей байланыста болатын. Атап айтқанда, томаға-тұйық натуральды шаруашылықтың негізін шайқалтқан товар-ақша қатынастарының дамуы, отарлық-феодалдық езгінің күшеюі, экстенсивті көшпелі шаруашылығындағы дағдарыстың тереңдей түсуімен байланысты қазақ шаруаларының жаппай кедейленіп, қайыршылануы бұл ретте ерекше маңызды болды.

---

¹ М. О. Әуезов. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. Алматы, 1967, 373-бет.

² Абай жолы, 1-кітап, 329-бет.

Екіншіліктің Қазақстанда XIX ғасырдың бірінші жартысында-ақ біраз дамығанына қарамастан, оның жалпы дәрежесі өте-мөте төмен болды, көшпелі мал шаруашылығымен салыстырғанда қосалқы роль атқарды.

Қазақ халқының бір бөлігінің егіншілік пен отырықшылыққа көшу процесі едәуір бұрын бастала тұрса да XIX ғасырдың соңғы отыз жылында одан әрі тез дамыды. Мұнда жоғарыда атап көрсетілген себептермен қатар, жердің байлардың қолында шоғырлану процесінің жылдамдай түсуі мен патша өкіметінің отаршылдық саясатының күшейе түсуіне байланысты жерді күштеп тартып алу сияқты шаралар шешуші роль атқарды. Өзінің пайдалануына жақсы жайылымдар мен шабындықтарды басып алған байлар кедейлерді кіріптарлық тәуелділікте ұстады. Өйткені қолындағы малы мен жерінен айрылған кедейлердің бұдан басқа лажы болмады. Міне осының барлығы да кедейлердің бұрынғыша тіршілік етуіне мүмкіндік бермеді, енді егіншілікпен айналысып, отырықшылыққа көшуге мәжбүр етті.

Егер бұрын егіншілік мал шаруашылығымен салыстырғанда қосалқы ғана роль атқарса, XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында оның маңызы шұғыл арта түсті. Мұның өзі бұдан былайғы жерде шаруаның тіршілік етуінің, күнкөріс табысының негізгі көзіне айналды. Шаруалардың едәуір бөлігі өмірдің көшпелі салтынан бірте-бірте егіншілікке көшіп, оны қолөнер кәсібімен де ұштастыра түсті.

«Абай жолы» романында кеңінен суреттелген отырықшылыққа және егіншілікке көшу процесі сол дәуірдің документальды деректерінде де жеткілікті көрсетілген.

XIX ғасырдың 70-жылдарының өзінде-ақ патша чиновниктерінің орталыққа жіберген хабарларында Семей облысының көшпелі халқы «нанды тамақ етуге барған сайын көбірек дағдыланып келеді, сонымен бірге егіншіліктің маңызын да барған сайын көбірек түсініп келеді»¹ деп жазылған.

1871 жылы Семей облысы бойынша көшпелі қазақтар 23. 619 пұт жаздық бидай, 14,225 пұт сұлы, 5,223 пұт арпа, 12,463 пұт тары жинады. 1882 жылы Семей уезіндегі 25,312 семьяның 2822-сі яғни 11 проценті егіншілікпен шұғылданды².

1893 жылғы деректерге қарағанда, Семей уезіндегі Аршалы болысында қазақ егіншілері жерді жаппай дерлік жыртып тастаған. Мұнда 900-ге тарта қазақ үйі қазақ-орыстарға тиісті жерлерге арендау негізінде қоныс тепкен³. Романның материалдарынан егіншілік ісімен ең алдымен тек мал шаруашылығымен айналысу арқылы тіршілік етуден қалған көшпелі қазақ кедейлері шұғылданғанын мейлінше айқын көруге болады. Семей уезіндегі қарағайлы ормандарда қазақ ауылдары орыс поселкелерімен аралас-құралас отырған Белағаш болысының

¹ ЦГВИА. ф. 400, оп. 259/909, д. 90, 187. л.л. 45.

² ГАОО. ф. 3, оп. 10 л. 17056, л.л. 33 об., 34.

³ ЦГА Каз ССР, ф. 15, оп. 1, д. 1834, л.л. 122—148.

қазақтары егіншілікпен бәрінен де көп айналысқан. Сондай-ақ, автор көкен және уақ болыстарын да егіншілікпен едәуір дәрежеде айналысқан аудандар деп атайды. «Тобықтыдай емес, көрші болыстас ел болғанымен көкеннің халқы көбінше егінші, пішенші. Қалаға жақын кәсіпшіл, шетінен еңбекке бейім ел. Бұлардың көшуі де сирек болады. Әр ауылының сырт ажарына қарасаң да тобықтыға мүлде ұқсамайды. Үй-үйдің тұсында не арбасы, не таралейкасы тұрады»¹ Түрлі рулардың өкілдерінен құралған ауылдардың пайда болуы осы кездің өзіне тән құбылысқа айналады. Кедей — тақыр болған көшпенділер малынан айрылып, егіншілікпен шұғылдануды тіршілік етудің бірден бір көзі деп біліп, жатақ ауылдарына барып қоныстанады. «Көп-Сақау, Балта-Орақ, Жалпақ, Қандар, Қырық үйлі деген ауылдарда, елдерде, уақпен қатар талай атаның ұлы бар. Осында: «бура, найман, жалықпас, бәсентиын, матай, керей, тіпті тобықтының өзінен де ертелі-кеш жырылып келіп, осы елдер арасына орналасып, момын еңбек, адал кәсіпке берілген кедей-кепшік болатын»².

Ералы қорығындағы жатақтардың осындай ауылына барып, бөкенші руынан кеткен Дәркембай да қоныс тебеді. Отырықшылық пен егіншілікке көшуге байланысты рулық ұғымдардың өзгере бастағанын Дәркембайдың мына бір сөздерінен де байқауға болады: «Ендігі қалған тірлікте мекенім, жұртым осы — ел». «Осында отырған қырық үйлі жоқ-жітікті сұрасаң, менің тең тұсым екен»³.

Сүйіндік пен Сүгірдің малы бар деп, көшіне ілесем деп көп өмірім текке өтті. Шыр біткен мен жоқ. «Әлің барда сойыл соғарым едің. Қыс болса қара малымның қарақшысы едің. Қартайғанда, әл кеткенде сенің де еңбегін жансыншы. Кәрілігің кәріптікте өтпесінші» деген кісі жоқ... Енді мынадай ел арасына байыздауға келдім. Осылар еткен тірлікті тірлік етпек боп келдім!.. Бұндағы туысым дейтінім — осы отырған қырық үйлінің бәрі. Атасы туыс емес, тірлігі туыс. Көрген көресі, кешкен соры менімен туысқандар өңшен.

Өткен заман құбылыстарын бейнелеудегі негізгі принциптер туралы айта келіп, М. О. Әуезов өз геройларының бейнесін жасап, олардың қылықтарын көрсеткенде олардың әлеуметтік негіздері болуына баса назар аударатынын айтады. Егіншілікпен айналысуға көшуге, патриархальдық-рулық нанымдардың әлсіреуіне байланысты, ендігі жерде жатақтардың тап күресінің белсенді түрлеріне қарай бой ұруын түсіндіре келіп, М. О. Әуезов мұның негізгі себебі «жатақтардың санасындағы жаңа тарихи алға басушылықта»⁴ жатқанын атап көрсетеді.

¹ Абай жолы, 2-кітап, 618-бет.

² Б ұ л д а с о н д а, 619-бет.

³ Абай жолы, 1-кітап, 522-бет.

⁴ М. А у э з о в. Моя работа над романами об Абае. «Вопросы литературы», 1959, № 6, стр. 104.

Демек, ауыл кедейлерінің феодалдардың билігінен кетуі қанаудың патриархальдық-феодалдық әдістерінің ыдырау процесін тездетіп, ауыл кедейлерінің таптық сана-сезімін оятуға жол ашуы тұрғысынан алғанда терең прогресшіл құбылыс болды.

Тобықтының өз ішінде де мал шаруашылығын егіншілікпен ұштастыруды немесе егіншілікті тіршілік етіп, күн көрістің басты көзі етуге көшкен кедейлер барған сайын көбейе түсті.

Ойқұдық, Үлкен және Кіші Қарабұлақ алқаптарында. Сарыадыр қыраты сыртындағы алқапта «жиыны алпыс үйдің жиырма десятина жердей егіні бар. Биыл осы араға Базаралы, Абылғазылар да егін еккен. Көп ауылдан бөлініп көшкен ашжалаңаш кедейлердің де жарым жер, ширек жердей үлесі бар. Егін енді орақты күтіп қалатын мезгіл тақау, тегіс сарғайған»¹. Қатты күйзеліске душар болған ауыл кедейлері үшін егіншілік пен отаршылыққа көшу өмірлік маңызы бар қажетті фактор болды. Дәркембай Абайға отырықшы көпжатақ ауылына әнет, қарабатыр, көтібақ, көкше, мамыр, руларынан көшіп келген кедейлер де қоныстанып, егін еге бастағанын айтады.

XIX ғасырдың соңғы ширегінде аграрлық мәселе шиеленісе түсті, бай ауылдарын шауып кету сияқты тап күресі күшейді. Осыған байланысты байлардың айрылып қалған малының орны тұтас ауылдар есебінен толтырылды. Байлардың қудалауына ұшыраған кедейлердің жауап ретінде егіншілікке көшуді тездете түсті. Мәселен, өзінің жойып жіберілген жылқысының әрқайсысы үшін екі бестіден беруге жігітек кедейлерін міндеттеген билердің шешімінен кейін «Бүтін ауыл дәл бір дауыл соғып, қиратып кеткендей орындарынан қозғала алмады. Тігерге тұяғы жоқ болса, қалай көше алады? Не ауыл-ауылға тарау, не батырақ боп кету, не көшіп қонуды ұмытып, жерге отырықшылануы ғана қалды». Қазақстанның басқа, аймақтарымен салыстырғанда Семей облысында жерге отырықшылану анағұрлым баяу жүргеніне қарамастан, Семей және Өскемен уездерінің жекелеген болыстарында егіншілік мейлінше жақсы дамыды. Романда, сайып келгенде, өмір сүріп, тіршілік ету мүмкіндігін тек егіншіліктен іздеуге мәжбүр болған көшпелі кедейлер ғана жатақтар деп аталғанын айта кету керек. Ал сол кезде орташа шаруалардың бір бөлігі, тіпті байлар да егіншілік пен отырықшылыққа бой ұрды.

Қала халқының өсуі мен сахараның сол өз ішіндегі халықтың астыққа деген қажетінің артуы нәтижесінде XIX ғасырдың 80—90-шы жылдарында жекелеген аудандарда мал шаруашылығының жетекші ролі сақтала отырса да бірден товарлық сипатқа ие болған егіншілігі де едәуір дамыған бай шаруашылықтары пайда бола бастады.

---

¹ Абай жолы, 2-кітап, 246-бет.

Демек XIX ғасырдың соңғы ширегінде егіншілікке қазақ қоғамының барлық әлеуметтік жіктері бой ұрады. Осы тұрғыдан алғанда 1895 жылы Семей уезінде егіншілікпен шұғылданған 14,527 шаруашылық болғанын, мұның өзі уезд көлеміндегі шаруашылықтың жалпы санына шаққанда 62,7 процентке жеткенін атап өтуге болады.

XIX ғасырдың соңғы ширегінде облыстық және уездік басқармаларға өздерін отырықшылық жағдайға көшіріп, егіншілікпен шұғылдануына мүмкіндік беруді сұраған көшпелі кедейлердің арызы көптеген мөлшерде түсе бастады. Осындай өтініштер берген көшпелі кедейлер өздерінің өте-мөте ауыр жағдайларын атап көрсетеді, бұдан шығудың жолын егіншілікке көшуде деп біледі.

Эпопеяда отырықшылыққа көшу проблемасы қатты қойылған. Осы тұрғыдан алғанда бұл жұмысқа қазақ қоғамының осы терең прогрестік құбылысқа мейлінше күшті қарсылық көрсеткен феодалдық-байлық билеуші тобы туралы ерекше сөз болады, олар егіншілік пен отырықшылыққа өлердей қарсылық білдірді.

Осымен бірге бұл процестің екінші жағын да атап өту қызық. Өмірдің талай ғасыр бойы қалыптасқан шырқын бұзуға оңайлықпен көнбеген көшпелі өмір салт-дәстүрлерінің халық санасында әлі де күшті болып отырғанын М. Әуезов шебер көрсеткен. Мәселен, Базаралы Абайға шағым айтады. Онда өзінің кішкентай ауылының шағын азын-аулақ мал-жанына жайылым да, қыстау да толық жеткен болар еді дейді. Бірақ көші-қон дәстүрінің күшті болғаны сондай, «оған бола ма?» Ал «Байдалы байдың аулы көшіпті», «Әне Жабай бай көшкелі жатыр». «Міне Бейсенбі көшіп барады» деп тыным-тыныштық бере ме? Осы аурудың үстінде бар ғой, Абай, дәл осы күнгі көп қазағынның көшіп-кешкен тірлігімен де араздасып болдым»¹

Ескі дәстүрдің халық санасындағы өміршендігі Базаралының Ерболмен дауласуынан да көрінеді. Ербол былай дейді: «Е, киіз туырлықты қазақты мұжық бол дейсің бе шетінен? Ата кәсібінен айырайын деп пе едің?»

Алайда айдаудан қайтып келген Базаралы жаңаша толғап оған ата-мекен дәстүрі халықты қайыршылыққа да жеткізіп отыр ғой деп жауап берді. Базаралының сөздері қайыршыланып күйзелген халық үшін өте қатты ашынуға толы: «Осы дүниеде кім қор, кім кенде? Дәл осы қалың қазақ баласы ғой. Өзге елдің салтын көрші! Бәрінің қазыналы қаласы, қордалы қорасы, тым құрыса тұрақты панасы бар. Сенің қалың кедей халқыңды ойлашы... әйтеуір ен далам, иесіз шөлім кең деп ұйтқып жүрсің әлі күні..., Құйын қуған қаңбақтай жөңкіліп жүргенің мынау...»²

¹ Абай жолы, 2-кітап, 210-бет.

² Бұл да сонда, 210-бет.

Романда суреттеліп отырған дәуірдің жаңа әлеуметтік перзенті қала жатақтарының өмірін көрсетуге де үлкен орын берілген. Семейдің қала жатақтары дегеніміз кімдер? «Қырық рудан құралған» дейді олар туралы романның кейіпкерлерінің бірі Жұман қарт. Семейдегі слободка жұмысшылары Жоғарғы және Төменгі жатақтар аталғаны тегін емес-ті. Оларды көшпелі қазақтар мекен еткен болатын. Семейдің Өзен сыртындағы слободкасында да солар тұрды.

«Семей облысында отырықшылық өмірге қырғыздардың осыншалықты ұмтылуына қыстау салумен қатар, олардың бөгде руларының қала маңы слободкаларына тұрақты қоныстауы да себеп болды. Мұның мысалы Ертіс өзенінің Семей қаласының сол жақ қарсы жағасындағы Заречная слободкасы бола алады»¹

Бұл рулық байланыстарын мүлде үзген, 80-жылдардан бастап егіншілікпен шұғылданған кулактар мен қала халқының шаруашылықтарына өзінің жұмыс күшін сату үшін қала мен оның төңірегіндегі селоларға кіре бастаған қазақ қоғамының мейлінше кедейленген қайыршы бөлігі еді. Қазақ шаруаларының бұл тобының әлеуметтік-экономикалық жағдайы оларды объективті түрде қазақтың село және өнеркәсіп пролетариатын қалыптастыратын резервке айналдырды².

Егіншілік пен отырықшылықтың дамуы пішен шабумен тығыз байланысты болды. Пішен шабудың маңызы ХІХ ғасырдың ақырғы ширегінде тіпті көшпелі шаруашылықтардың өзінде де барған сайын арта түсті. Пішен боранды жұт жылдары мал үшін, ал одан артылғаны рынокқа апарып сату үшін қажет болды. Барлық қыстау басында пішен қоры жасалды. Мәселен, Оспан Ақшоқыда қыстап отырған Абайға қыстау маңына орналасқан қорықтардан мүмкіндігінше мол пішен шабу қажеттігі туралы сөз қозғайды. Жоғарыда аталған экспедицияның деректері бойынша, Абай Құнанбаевтың ауылында 60 жылдан бері, Абайдың Ақшоқыда отырған ұлы Мағауияның ауылында 25 жылдан бері пішен шабылып келе жатқаны айтылады³.

Шабындық үшін күрес халықтың өмірінде маңызды роль атқарды. Бұған мысал ретінде, Шүйгінсу мен Әзберген қорығы арасынан жатақ ауылдары шапқан пішенді Тәкежанның ұлы Әзімбай күшпен тартып алғысы келген кезде жатақтар мен Тәкежан арасындағы қақтығысты еске алсақ жеткілікті.

Пішен шабуға бой ұрудың күшейе түскені туралы мынадай деректер келтіруге болады: 1900 жылы Семей облысында 16, 000, 000 пұт пішен шабылды. Бірақ, «Қырғыз өлкесі» жинағын құрастырушылар атап өткендей, пішеннің бұл мөлшері

¹ ЦГА КазССР, ф. 15, оп. I, д. 471, лл. 7—10.

² Указанные материалы по киргизскому землепользованию Т. Х. Семипалатинский уезд, стр. 162—165, 192—193.

³ «Россия». Полное географ. описание нашего отечества, под редак. П. П. Семенова, т. XVIII, Киргизский край, СПб, 1903, стр. 248.

малды қыста азықтандыру үшін ғана емес, тіпті жұт жағдайында да өте-мөте жеткіліксіз еді.

Қоныс аударушы орыс шаруаларының прогрестік ықпалы қазақ тұрмысының көп жақтарына өзгерістер ала келді. Қазақтар да орыс селолары сияқты тұрақты мекен-жайлар сала бастады.

Отырықшы қазақ ауылдарының, әсіресе Семейдің Ертіс бойы аймағындағы ауылдарының тұрмыс ерекшеліктері жаңа құбылыс ретінде автордың назарын аударуы тегін емес-ті. Бұлардың тұрғындары жер жыртумен және саудамен айналысты... Олар аула құрылыстары бар бөренеден салынған үйлерде тұрады.

XIX ғасырдың ақырғы ширегінде товарлы егіншілікпен шұғылданатын ауқатты шаруашылықтар неғұрлым жетілдірілген құрал саймандарға ие бола бастады. Дегенмен де тұтас алғанда, қазақ еңбекші бұқарасы өзінің тақыр кедейлігі салдарынан атам заманғы құрал-саймандарын XIX ғасырдың аяғында да жаңа неғұрлым өнімді техникамен алмастырып мандыта алмады. Ауыл кедейлері негізінен өркендеп келе жатқан көне техниканы қанағат тұтты, жекелеген неғұрлым жетілдірілген құралдарға анда-санда ғана қол жеткізді. Мысалы, Дәркембай егіншілікпен шұғылдана отырып, ауыл шаруашылық құрал-саймандарын жасап шығаруды үйренеді. «Бұл кісінің ісі, өзі қомсынғанымен тап мына жатақ үшін үп-үлкен өнер боп алған!.. Қысы-жазы арба-шана, соқа-сайман, күрек, шот, балта, орағын үнемі баптап беретін осы кісі»¹

Жерді жырттып өңдеу қажетті күш көлігі мен ауыл шаруашылық құралдары жеткіліксіз жатақтардың еңбегі аса ауыр болды. Дәркембай өз ауылындағы жатақ егіншілердің тіршілігі жайында айта келіп «тырма екеу ғана. Ал үй саны 60. Ат-көлік мүлде аз... Адамдар алқапты қолмен өңдейді...» дейді.

Көшпелі кедейлердің түрлі категорияларын көрсете келіп, М. О. Әуезов халықтың жаппай жерден айырылып, күйзелуінің картинасын орасан зор нақты материалдар негізінде жасап берді.

Романда бай және орташа шаруашылықтардағы егіншіліктің дамуына көңіл бөлінбеген. Жер мен күш көлігінің жеткіліксіздігінен оларға кіріптар болған кедей егіншілерді байлардың қалай қанағанының түрлі тәсілдері ашып көрсетілмеген, кедей егіншілер өз алдына дербес қожалық иелері ретінде суреттелуі де сондықтан.

Солай бола тұрса да М. О. Әуезов қазақтардың отырықшылану және егіншілікке көшу процесі мүлтік теңсіздіктің тереңдей түсуімен байланысты орын алғанын және мұның өзі бұрынсоңды болып көрмеген тап күресінің дәрежесінде шиеленісе түсуімен ұласқанын жеткілікті түрде нанымды көрсете білген.

---

¹ Абай жолы, 2-кітап, 234-бет.

Көшпелі кедейлердің отырықшылық пен егіншілікке ауысуының өзі-ақ жер үшін күресті күшейтті. Ауылдың бай да ықпалды билеуші тобының көшіп-қону еркіндігі едәуір дәрежеде шектелді. Сонымен қатар көшпелі кедейлердің белгілі бір бөлігінің бөгде топқа ауысуының өзі де олар үшін тиімсіз еді. Өйткені көшпелі кедейлер ендігі жерде феодалдардың билігінен ішінара азат болуға мүмкіндік алатын еді. Сондықтан да байлар бұған жол бергісі келмеді, қатты қарсылық жасады. Кедейлердің отырықшылануына кедергі жасау үшін олардың егінін таптатып жіберіп жүрді. Мысалы, Әзімбай Тәкежанның мындаған қалың жылқысын кедейлердің егініне айдап салады. Жатақ егіншілер жайында ол ыза-кекке булығып былай дейді: «Жер тырмалаған боп, ата-бабамыз істемеген кәсіпті тауыпты... Өздерін түртіп көшіріп жіберу керек.— Е, е, бір-екі рет еңбегін еш қылса, «итше жер тырмалап жаман ырым бастама» десе, өзі көшеді»¹. Жатақтардың егініне жылқыны қаптатып жіберіп, Әзімбай жылқышыларымен бірге ұйқыға кіріседі: «Бұлар дәл осы жатыста ең үлкен сұмдық істеп жатты. Ендігі ұйқылары ояу жүріп жер өртегеннен де жаман. Өз әдеттеріндегі ұры аттандырғаннан да, аш-нашарды зорлықпен жылатып, сабағаннан да бетер. Кісі өлтіріп әлсіз ауылдарды шапқандарынан да қатал жауыздық ұйқысын тудырып жатты»².

Тәкежанның қалың жылқысына жатақтардың егінін қасақана таптатып кеткен осы бір жан түршігерлік зұлымдық оқиға жайында автор ашу-ызамен жазады, жатақтарға жаны ашып сөйлейді. «... Күндізгі жас жетімдердің кішкентай әлсіз саусақтары сонша қорғанып, қалтырап күтіп ұстаған бидай сабақтарын қазір өрттен де ауыр өштік, дұшпандық сокқысына ұшырады. Пышақтай өткір, мың сан тістер мен тастай қатты шақпақ тұяқтар жеп, жойып құртып жүр. Кедей атаулының еңбегі, ащы тері, аз тілегі, үміті, жүдеу тірлігі — бәрі де осы тұяқтардың жай тепкісінде тапталды»³.

Жатақтар жылап-сықтап Майбасар мен Тәкежанға келіп шағынады. Бірақ олар жатақтарды қарғап-сілеп, балағаттап қуып жібереді. «Елдің сұрқын кетіріп, қайдағы сұмдықты бастағандар. Жер тырмалап, қоныс-өрісімнің құтын қашырған сұмсыңдар», деп айғайлайды Майбасар. Ал Тәкежан оған қосып: «Баяғыда атаң бір туса да ағайыным сен емессің. Сені тобықты санынан садаға ғып шығардым. Жатақ болғыш болсаң, егін еккіш болсаң, кет ана Белағашқа, мұжыққа кет»⁴.

Бай барымташылары жатақтар соқа салып, жер жыртпауы үшін олардың күш-көліктерін де айдап әкетеді. Кедей жатақтар да феодалдық ақсүйектердің бассыз озбырлығына қарсы тұруға

---

¹ Абай жолы, 2-кітап, 260-261-беттер.

² Абай жолы, 2-кітап, 261-бет.

³ Бұл да сонда, 262-бет.

⁴ Абай жолы, 1-кітап, 691-бет.

мүлде дәрменсіз болады. Бұл жөнінде бай жылқысы егінін үнемі таптап кететінін айтып, Дәркембай Абайға шағынады: «Айналаң өрттей жаулық болғанда, ортада қап отырған бір түп шидей, қалт-құлт күйіміз бар еді. Тілеуің құрғырлар, тым құрыса өсіп отырған елу үйдің кім екенін ойласа етті. Ата-бабасының отымен кіріп, күлімен шыққандар...».

Сонымен егіншіліктің дамуына ең алдымен тек товарлы мал шаруашылығымен айналысқан ірі байлар белсене қарсылық көрсетті. Жоғарыда аталып өткен экспедицияның материалдарында Медеу байдың (Оразбайдың баласы) ауылы момақан диқан уақтарды қатты қудалап, өздері егіншілікпен мүлде шұғылданбайтыны атап көрсетілуі тегін емес¹

Эпопеяда орыс шаруаларының Қазақстанға қоныс аударуының күшеюі сияқты аса маңызды оқиға да көрініс тапқан. Егер Қазақстанда ХІХ ғасырдың орта шенінде ондаған немесе жүздеген қоныс аударушы-шаруалар ғана болса, (сан жағынан неғұрлым көбірек болғанымен казак-орыстар, әсіресе Сібір казак-орыс әскеріндегілер, егіншілікпен аздап қана айналысты), 1897 жылғы деректер бойынша, негізінен ауыл шаруашылығымен айналысатын жарты миллионнан астам орыстар, украиндар болды. Орыс және украин шаруаларының жан-жақты бай тәжірибесін қазақ егіншілері елеусіз қалдыра алмады.

Қазақтар батырақ болып жұмыс істейтін орыс поселкелері жайлы, қазақтың егінші ауылдарымен аралас-құралас отырған орыс поселкелері туралы, әсіресе егіншілік үшін өте-мөте қолайлы Белағаш даласындағы қоныс-жайлар туралы эпопеяның екінші кітабында жиі айтылады.

Жаңа қонысқа жеткенше орасан ұзақ жол жүріп, ауып келген шаруалар жүдеп-жадап, титықтап біткен кедейлер еді. Үкіметтен азық-түлік немесе ақшадай жәрдем атаулы ала алмаған ерікті қоныс аударушылардың жағдайы әсіресе егін шықпай қалған қуаңшылық жылдары өте-мөте ауыр болды. Сондықтан да 90-шы жылдардың өзінде-ақ біржола азып-тозып біткен шаруалар кейін қарай кері қоныс аудару бастады. Мұның өзі елдегі аграрлық дағдарысты бұрынғыдан да шиеленістіре түсті. Патшалық Россияның іріп-шіріген құрылысы қоныс аудару ісін ұйымдастыруға дәрменсіз болды. М. О. Әуезов қоныс аударушы шаруалардың әсіресе егін шықпай қалған қуаңшылық жылдары жаппай жүдеп-жадағанына назар аударады. «Бұлардың қалың бір тобы, соңғы жылдарда ішкі Ресейдің жерсіз қалған, аштыққа ұшыраған крестьяны. Мекен іздеп, қоныс-жай іздеп, адал енбек, кәсіп қуып келген бұқара халық — қара шаруа болатын»²

Романның соңғы кітабында Жетісуда егін шықпай қалған

---

¹ Указанные материалы по киргизскому землепользованию, т. X. Семипалатинский уезд, стр. 147—148.

² Абай жолы, 2-кітап, 584-бет.

қуаншылық салдарынан үлкен қалада тіршілік ету оңай болар деген үмітпен Семейге келіп шоғырланған орыс қоныс аударушыларының қара түнек хал-жайы көрсетіледі. Бас панасы, киім-кешегі, ішіп-жемі жоқ байғұстар болымсыз ақы үшін байлар мен орыс кулактарына жалдануға мәжбүр болады.

Орыстың саяси жер аударылушысы Федор Иванович Павлов патша өкіметінің қоныс аудару саясатының мәнін Абайға дұрыс түсіндіреді. Ол өткен жазда бас көтеріп үлгерген немесе тағы да бас көтеруі мүмкін күйзелген, аш-жалаңаш шаруаларды шет аймаққа қоныс аударуға патша үкіметінің барынша ынталы болып отырғанын айтып береді. «Бұл жақта — Жетісуда, Сібірде жер көп, байлық мол, барасын да қарық боласың» деп қазір Семейді қаптап, басып жатқан сансыз көп крестьяндарды өз мекендерінен алдап жөнелткен»¹ дейді ол.

Абай Семейде көрген қоныс аударушы кедейлердің ауыр жағдайы сол кездегі патша әкімшілік орнының документтерінде де кездеседі. Мысалы, сахара генерал-губернаторы 1891 жылы сахара өлкесіне қоныс аударуды екі жылға тоқтата тұруды сұрайды. «Өйткені қоныс аударушылар жайғасатын, бос жатқан қазна жері әлі айқын белгіленіп, өлшеніп болған жоқ, ал бұл өлкеге келіп қалған қоныстанушылардың қалың бұқарасы жерге орналастырылып болған жоқ және өте-мөте қатты жоқшылық көруде»²

М. О. Әуезов эпопеяда қазақ еңбекшілерінің орыстың Қазақстанға қоныс аударушы шаруаларына деген көзқарасын да тарихи тұрғыдан дұрыс көрсетеді. Олардың басым көпшілігі мұнда қазақ халқын қанаушылар ретінде емес, Россияның орталық аудандарында жерсіздіктің зардабын тартып, жоқшылық көрген еңбеккерлер ретінде келді. Романда орыс және қазақ еңбекшілері арасында бірқатар жағдайларда орнатылған шаруашылық, достық байланыстардың сипаттамасы бар.

Жазушы бірқатар жағдайларда жалпы негіздегі шаруашылық және таптық мүдделердің орыс және қазақ еңбекшілері арасындағы туысқандық ынтымақтың пайда болғанына зор маңыз береді. Осы жағынан алғанда мынадай эпизодтың принциптік маңызы бар: Әзімбай қолы жатақ ауылдарын шапқан кезде бұларда қонып жатқан қоныс аударушы 20 адам жатақтарға көмек көрсетіп, оқтықтарын ала жүгіріседі. Қоныс аударушылар жатақтарға өздерінің егінін таптап кеткені туралы Семей уезі бастығының атына акті жазуға көмектеседі. Үш ауылдың жатақтары көмек көрсеткені үшін алғысын айтып, орыс шаруаларын жолға шығарып салысады.

Бұл эпизодты автор ойдан шығарған. Бірақ мұның өзі революциядан бұрынғы Қазақстан тарихында болған көптеген осы сияқты тарихи шын фактілерге негізделген. Бұл жерде автор-

¹ Бұл да сонда, 774-бет.

² ЦГА Каз ССР, ф. 15. оп. 1834, л. 39 и об.

дың ойдан шығарған эпизоды нақты тарихи болған жағдайға дәлме-дәл сай келетін тарихи шындықты логикалық тұрғыдан ақылға қонымды етіп мейлінше беделді жарқын етіп көрсетуге көмектеседі. Тарихи процестің заңдылықтары мен оның дамуының басты бағыттарын терең түсіну негізіндегі авторлық фантазия бұл жерде сол өткен дәуірдің құбылыстарын қорытып көрсетіп, көркемдік жағынан типтік дәрежеге жеткізу үшін өте-мөте қажет болғаны байқалады.

Орыс және қазақ еңбекшілерінің бір-бірімен жақындасып келе жатқанын бейнелі түрде суреттей отырып, М. О. Әуезов оны халық өміріндегі тарихи прогрестік маңызы бар жаңа құбылыс ретінде ерекше атап көрсетеді.

Базаралының айдаудан қашып шығуына орыс адамдары — жер аударылып жүрген Кирилл мен Сергей көмектеседі. Сібірді аралап туған еліне келе жатқан оған тағы да орыстың кедей шаруалары көмектеседі: тамақ береді, жол көрсетеді, жылынып алуы үшін үйіне кіргізеді, қондырады.

Орыс пен қазақ еңбекшілері арасындағы тамыр болу деп аталатын достық қарым-қатынастың мұндай фактілері романда аз емес. Бұған мысал ретінде жүк тиеуші Сейіттің орыс жұмысшылары арасында сенімді жолдастары бар екенін, оның көрші ұста Кириллмен дос болғанын, оған қиын қыстау сәттерде талай рет көмек көрсеткенін айтсақ та болады.

Сонымен «Абай жолы» эпопеясы Қазақстанға орыс шаруаларының жаппай қоныс аударуы байлар мен орыс кулактарына кіріптарлық жағдайда бірдей қанауға ұшыраған қазақ және қоныс аударушы орыс кедейлерінің бір-бірімен экономикалық жағынан жақындасуы үшін нақты жағдай туғызды деп қорытынды жасауымызға негіз береді.

Орыс шаруаларының Қазақстанға қоныс аударуы нәтижесінде орыс және қазақ еңбекшілерінің арасында өз ара еңбек қатынасының орнауы қазақ халқының отырықшылыққа көшіп, егіншілікпен айналысуын тездетті, қазақ диқандары шаруашылықты жүргізудің неғұрлым озық тәсілдерін үйренуіне ықпал етті, сөйтіп, сайып келгенде, Қазақстанның өндіргіш күштерінің одан әрі өсуіне жол ашты. Қазақ шаруалары мен қоныс аударушы орыс шаруаларының арасындағы шаруашылық байланыс орыстардың да қазақтардан мал ұстау, суармалы егіншілік сияқты байырғы еңбек дағдыларын үйренуіне мүмкіндік берді.

Орыс шаруаларының Қазақстанға қоныс аударуынан әлдеқайда көп бұрын бірқатар аудандарда басталған егіншілікке көшу процесі бұған дейін қазақ шаруашылығының өз ішіндегі томаға-тұйық белгілі бір қажеттіктер өмірге әкелген процесс болды. Жекелеген аудандарда қазақтар егіншілікке тікелей орыс шаруаларының ықпалымен көше тұрса да, тұтас алғанда Қазақстанда егіншілік бұрыннан бар болатын, ал орыс шаруаларымен байланыстың күшеюі егіншіліктің дамуын едәуір тездетте түсті, бірқатар аса маңызды сапалық өзгерістер ала келді.

Отырықшылық пен егіншілікке көшу барысында қазақ көшпелі шаруашылығының эволюциясы басталып, ол мал шаруашылық-егіншілік бағыттағы жартылай отырықшылық сипат алды.

М. О. Әуезов егіншілік туралы айтқан кезде оның даму барысын асыра көрсетуге тіпті де ұмтылмайды. Өзінің патриархальды-феодалдық тіректері бар көшпелі мал шаруашылығы өндірістің басты саласы екені эпопеяда тарихи объективті шындық тұрғысынан дұрыс көрсетілді. Алайда бұл саланың терең дағдарысқа ұшырап, неғұрлым прогрестік өндіргіш күштердің кеңінен дамуына кедергі болғаны да айтылады.

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың бас кезінде феодалдық-рулық билеуші топ өкілдері қауымдық жерлерді өздерінің жеке меншігі сияқты зорлап басып алуы күшейе түсті, мұның өзі таптық күрестің едәуір шиеленісуіне апарып соқты.

Қауымдық жерді пайдалануда үстем таптың монополиялық правосы барған сайын күшейе түсті. Мұның өзі «феодалдық қатынастардың бет пердесі сыпырылып, рулық бүркеншік әлсіреген кезде, жер таршылығы көшіп қонудың нақты аудандарын қайсы бір феодалдарға заң жүзінде бекітіп беруге жағдай жасаған кезде, феодалдар патша үкіметі тарапынан қуатты қолдау тауып отырған кезде» ерекше айқын сезілді. «Енді феодал жайылымға рулық меншік туралы айтуды қойды, жайылымды ашық иемденді, өзін меншік иесімін деп жариялады. Жайылым жиі сатып алу-сату, арендау мен басқа да келісімдердің объектісіне айналады»¹

Семей облысы қазақтарының шаруашылықтарын зерттеу материалдарында жердің арендаға берілуі мен сатылуы сияқты фактілер бар. Мысалы Шыңғыс болысындағы энет руының бір топ ауылы қақында былай деп атап көрсетіледі. «Қыстауларды арендаға өткізіп, сату — кәдуілгі құбылыс»²

Қысқы жайылымға жапсарлас шабындықтарды феодалдық билеуші топтың өздеріне жеке меншік етіп басып алуы өткен дәуірдің өзінде-ақ басталған болатын. Ал XIX ғасырдың ақырғы ширегінде бұрын ешқандай дау-дамайсыз қауымдық пайдалануда болып келген жазғы жайылымдарды басып алу басталды, бұл процесс бұрынғыдан да тереңдеп, күшейе түсті.

Осы процесс романда қызықты ашылып көрсетілген. Мұнда өткен кездегіден өзгешелігі сол қазіргі ру-рудың арасындағы тартыстың арғы жағынан ру арасындағы «даулы» жерлерге емін-еркін өзі не болғысы келіп отырған феодалдық-рулық билеуші топтың жеке мүдделері мейлінше айқын көрінеді. Мұндай жағдай егіншілікпен айналысатын Көкен болысындағы кедейлер өмірін көрсеткен кезде ерекше байқалады. Өйткені олардың

¹ Т. М. Культелеев. Уголовное обычное право казахов. Алма-Ата, 1955 г. стр. 30.

² Указанные материалы по киргизскому землепользованию, т. X. Семипалатинский уезд, стр. 74.

бұған дейін жарты ғасыр бойы күшті тобықты руының, шынына келгенде оның ат төбеліндей билеуші тобының тарапынан қысым көріп, өз жерлерінен айырылып келе жатқаны айтылады.

Мәселен, Құнанбайдың кезінде-ақ Көкендердің Жымба, Аркалық, Күшікбай қорықтары тартып алынған-ды. Тобықтының өзге шонжарлары Ақжал, Төрекұдық, Қарақұдық, Обалы, Қоғалы қорықтарын басып алды. Бұл үшін кескілескен қырғын да болды. Мұндай жағдайдағы жер дауының әлеуметтік мәнін шебер ашып бере отырып, М. О. Әуезов, заңсыз басып алынған жерлерді жекелеген ірі феодалдар ғана емін-еркін иемденгенін көрсетеді. Мәселен, мың жылқылы Жиреншені алайық. Оның әкесі Шоқа кезінде уақтардан Білдінің төменгі жағын, Ақжал мекенін тартып алған болатын. Абралының әкесі Обалы мен Қоғалы қорықтарын, Оразбайдың әкесі Қарақұдық пен Төрекұдыққа олардың өз иелерінің еркіне қарамай баса көктеп, күшпен иемденген-ді. «Бұлар Көкен елінің егін салатын жері азайғандықтан, анығында Көкеннің сырты — Тобықты бұрын тартып алған жер атаулының бәріне анық мұқтаж. Себебі ол жерлер егінге аса жайлы, ең шұрайлы төскейлер. Бетегесі, көдесі киіздей, өзі сан шақырымдар бойына теп-тегіс боп созылған анық «құдай қосқан» дейтін, үлкен еңбектің жанасуын тілейтін жер. Қысты күні бұл жерлерді қалың жылқы, Оразбайлардың елуалпыс мыңдай жылқылары да мекен ететіні сол: қыртысы қалың, жайылысы бетеге, көдесі, ақ оты көп болғандықтан»¹

Өздерінен тобықтылар тартып алған жерлерді қалай болған күнде де қайтарып алуға бел байлап, көкендер орыс әкімшілік орнына шағым айта барғаннан кейін жер жөніндегі дау ерекше қыза түседі. «Соны былтыр сөз етіп, Жалпақ деген жерде болған Семей уезінің «Шербешнайында» Көкеннің елі арыз қылған... Ұлық жаңағы жер Көкен елінің өзінікі екенін дәлелдейтін қағаздарын ала келген. Тегі Семейдің ұлықтары көкен мен тобықтының болыстарын сол «Шербешнайда» қосып отырып, бұрын тобықты тартып алған жерлерді Көкен еліне қайтартпақ болады, соны сезген Тобықтының жуандары Жалпақтағы «Шербешнай» сияз үстінде бірнеше пәле шығарды»² Осы кезде Оразбай көкендерге күш көрсете қаһарлы сәлем жолдайды, олардан жер өлшеушілердің жұмысын тоқтатып, бітімге келуін, яғни қайтарып бер деп отырған жерлерден бас тартуын талап етеді. Алайда уақтар әлі де болса әділдік іздеуге бел байлайды.

Көкендерді шауып кету үшін қол жинай жүріп, Оразбай былай дейді. «Шикылдаған арбасына мәстегін жеккен өңшен егінші, масақшы, күрек-шоттан қорегін іздеген қу кедей! Аталы ел болып, іргелі жұрт болып белдессе бір сәрі. Қырық рудан құра-

---

¹ Абай жолы, 2-кітап, 619-бет.

² Бұл да сонда, 607-бет.

лып, қырық жамау болған басымен... өңшең тырмашы, балташы, орақшы, соқашы, диқаншы»¹

Тобықтыларды көкендерді шауып кету үшін отряд құрауға көндіре отырып, Оразбай мен басқа да билеп-төстеуші топ халықты алдап-арбайды, олардың мүддесін көздеген болады, уақтар қайтарып алғысы келген жерлер бүкіл халыққа, бүкіл тобықты руына тиісті, біз сол үшін күресеміз деп үгіт таратып жібереді.

«Халық үшін», «Жер-суымыз үшін» деген жалған сөздермен Оразбай өзінің жеке басының қамын ойлайтынын бүркемелей түседі. Алайда жорыққа қатысуға мәжбүр болған қатардағы қарапайым тобықтылардың бір бөлігі өз іштерінен билеп-төстеуші топтың бұл қылығына қарсы болады. Таптық сана-сезімнің ояна бастағанын және бұрынғы патриархальдық-рулық құрқиялдың күйрей бастағанын кедей тобықтылардың мына айтқан сөздері айқын көрсетеді. «Қарақұдық, Төреқұдық, сонау Жымбаға шейін созылып жатқан жерлерге әсте Тобықтының малы жоқ кедей көпшілігі қадам басып көрген жоқ», немесе... «ат керт етіп шөп жеген, ер қылқ етіп су ішкен жеріміз емес»²

Өздері жерін күшпен тартып алған қатардағы жай шаруаға қарсы ынтымақтасып қарсы шыққан ат төбеліндей бай-феодалдар тобының өз қолдарына шұрайлы жерлерді шоғырландыра түсуі мен әлсіз рулардың кедейлерінен жерді зорлап тартып алу әрекеттерін көрсететін, сондай-ақ феодалдардың таптық бірлігін байқататын мына бір үзінді эпопеяның баса назар аударуды қажет ететін тұсының бірі.

«Осылай ойласа анығында жаңағы даулы боп отырған күзеу, көктеу деген қоныс атаулының барлығын пайдаланатын жиырма отыз ғана ауыл еді. Мың жарым, екі мың үйдің ішінен жиырма ғана адам, сол жиырмадай ғана бай жайлап-төстейтін. Бүгінгі Оразбайдың отырғанында Құнанбай заманынан бері қарай, тобықтының әр жуан руының бір-бір үлкен байлары көрші кедей, момын егінші, еңбекші уақтың өздері әлі пайдалана алмай отырған жерлерін үнемі баса қонып, жеп жүретін.

Қысты күні сол жерлерге отарлап, қостап жылқыларын шығарады. Жаңағы көлденең созылған ұзын өлкеге қар түсе жиырма-отыз қос жылқы келеді, шамасы елу-алпыс мыңдай жылқының қысқы панасы тобықты жері емес, осы уақтан тартып алған жерлер. Міне Оразбайдың барлық байбайы мен айғайының астарында жатқан шынның шыны — осы»³

Романдағы осы және осыған ұқсас басқа да жайлар тарихи деректер мен сабақтаса отырып, рудың билеуші тобы мен қатардағы шаруалар арасындағы жер пайдалану правосының аспан мен жердей айырмасы бар екенін көрсетеді. «Бір қырғыз-

---

¹ Бұл да сонда, 610-бет.

² Бұл да сонда, 611-бет.

³ Абай жолы, 2-кітап, 611-бет.

дар орасан үлкен алқаптарды, екіншілері кішкентай учаскелерді (еркек жан басына 4 десятинаға дейін) пайдаланады, мүлде жері жоқ, кейде жүз қаралы лашықты қырғыз топтары да ұшырайды»¹.

Жерді күшпен тартып алу көп жағдайда екі жақты қанды қақтығыстарға апарып соқтыратын. Мәселен, тобықты билеп-төстеушілері жүз қаралы жігіт сойылдарын сүйретіп, айбалталарын жарқылдатып, найзаларын шошандатып келіп, бейбіт жатқан ауылға тиіседі, олардың жылқысын қуып кетуге тырысады. Бірақ көкендер де қарап жатпаған, Тобықтылардың қалың қолын бұлар да қарулы қолмен қарсы алады. Түні бойы қан төгілген шайқас болады. Көкендердің жылқыларын айдап әкетуден дәмесі бар тобықтылар енді бас сауғалай қашуға мәжбүр болады.

Автор халық өмірін жан-жақты толық қамтып, еңбек үстінде, феодалдық қырқыс-тартыстар кезінде, таптық, отаршылыққа қарсы күрес барысында суреттеп береді. М. О. Әуезов сол замандағы қазақ қоғамына тән әлеуметтік және саяси оқиғалардың халық тағдырына қалай әсер еткенін тамаша көрсетеді. Сонымен бірге жазушы сол оқиғаларға халықтың қатынасы қандай болғанын, оның көкейтесті арманы мен мақсатын білдіреді. Автор қауымдық жерді емін-еркін билеп-төстеу правосына ие болған феодалдың іс-әрекеті ендігі жерде егіншілікті және пішен шабуды кәсіп еткен кедейлердің мүддесіне тікелей қарама-қайшы келіп, олар бұдан былай феодалдардың қауымдық жерді емін-еркін билеуіне қарсылық білдіріп кедергі жасағанын, бас көтере бастағанын көрсетеді. Бүкіл қауымдық жерге өздерінің мыңдаған малын жаюға үйреніп қалған, маусымдық жайылымдарды пайдаланып жүрген байлар ендігі жерде жердің бір бөлігінің жыртылып, егін егілуіне және шабындыққа айналуына байланысты тиісті шектеуге душар бола бастады. Мұның өзі ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың бас кезінде аграрлық мәселенің мейлінше шиеленісуіне апарып соқты. Қазақ даласында жер үшін кескілескен күрес қыза түсті. Жоғарыда атап көрсетілгендей, байлар егінші кедейлерді қатты қудалап отырды, дәнді дақылдар егінін, шабындықтарды таптап кетуге әрекет етіп бақты.

Жоғарыда Тәкежанның қалың жылқысы жатақтардың бітік шыққан егінін қалай таптап кеткені туралы сөз болған еді. Бұл әдейі, қасақана, күні бұрын ойластырылған таптау болатын. Байлардың ойынша, басында қаскөйлік жолдармен кедейлерді егіншіліктен, қалыптасқан отырықшылықтан бас тартуға мәжбүр етуге болатын еді.

Шабындық үшін шайқас та бұдан кем болмады. Өйткені Семей облысындағы жартылай отырықшы шаруашылық жағдайында шабындық жерлер ерекше күшті бағаланатын еді.

---

¹ ЦГА Қаз ССР, ф. 69, оп. д. 969, св. 562. л.л. 43—47.

Мәселен, жігітек руы кедейлерінің жеті ауылы Шүйгінсу мен Әзберген қорықтарындағы өздерінің шабындық жерлерінің жартысын шапқанда Әзімбайдың күшпен тартып алғанын айтып, шағынады. Әзімбай бұдан бұрынғы жылдарда олардың пішенін тартып алған-ды. Енді міне үшінші жолы, иелерінің қарсылық еткеніне қарамай, олардың шабындық жерлеріне өз бетімен келіп шалғы түсірді. Кедейлер осындай зорлық-зомбылықты айтып, Абайға шағынады. «Жер менен жердің түгі зор сордың түбі еді ғой... Құнанбайдың да қалың елдің көрген қатты тепкісі бір жағынан жерге тірелуші еді ғой. Бұл күнде Құнанбай өлсе де, Құнанбайлық құрымапты»¹ Абайға шағым айтып, қорғаныш іздеп келген кедейлер өз жағдайын былай түсіндіреді: «Өткен жылдарда да жанымызға батып еді. Онда бірақ, әр ауылды бөлек-бөлек алдап-сулап аунатып жеді. Қысқы азығымыз, аз ғана пішеніміз болатын. Өзімізде мал болмаса, қыс ортасында әлді малды ауылдардан күтімге арық-тұрағын алып бағып, жемшөп беріп, тым құрыса ас-суымызды айырушы ек. Сұрау жоқ, келісу жоқ, келеді де бас салады жыл сайын»².

Абай Тәкежаннан жігітектердің пішенін қайтып беруді талап етеді. Бірақ ол Абайдың айтқанын орындаудан бас тартады. «Егер жігітек тасып аламын десе, күзеуден қыстауға қайтқан сапарымда, сол он қыстаудың үстіне қонып аламын да, тасытып алған пішенді бар малыма жегізіп болып қана өз қыстауыма көшемін»³ деп, қорқыта хабар жібереді жігітектерге.

Алайда Тәкежанның зорлық-зомбылығына біржола қарсылық көрсетуге бел байлаған жігітектер өздері шапқан пішенді қыстауларына тасып әкетеді. Мұны естіген Тәкежан Мұсақұлдағы өзінің қыстауына бармайды, Шүйгінсу мен Әзбергеннен пішен тасып әкеткен анау жеті ауыл жігітектердің қыстауына бет бұрады. «Көш алдында Тәкежан, Әзімбай, Майбасар барды. Қастарына он шақты ер-азамат, нөкер ертіпті. Қалың көштің қонатын орнына кеп топтанып тұр. Жігітектің кішкене шым қоралары аяғының астында қалып бара жатыр. Аз ғана ауылдардың қыс талшық ететін, нек астындағы болымсыз ши қорықтарына, қалың қой мен түйе, сиыр жапырлап кеп тұмсық салды. Кейбір қоралардың, аласа қоршау артындағы маяларына бос түйелер, қаңқақ мүйіз үлкен сиырлар артыла тұра қалып, қарбыта асап жатыр»⁴. Тәкежанның көші де жігітектердің барлық шабындығын таптап, шабылған пішенін түгелдей құртып кетуге мықтап бел байлап, осы жерге үйлерін тіге бастады.

Тұтас алғанда аграрлық мәселенің шиеленісуіне тоқтай келіп, М. О. Әуезов қазақ даласына капиталистік қатынастардың

---

¹ Абай жолы, 2-кітап, 76-бет.

² Бұл да сонда, 17-бет.

³ Бұл да сонда, 81-бет.

⁴ Абай жолы, 2-кітап, 87—88-беттер.

енуімен байланысты жер арендасы сияқты жаңа құбылысты да көрсете білді. Енді жер де товарға айналған еді. Бұл жөнінде, мәселен, мынадай фактілер келтіруге болады. Жұт кезінде, Абай бір аз ғана малы бар ажыларға тиісті ақы төлеуге уәде беріп, олардан қар астында қалған мол тебіні бар жайылымының бір бөлігіне мал жаюға рұқсат беруін сұрайды¹

Жерді арендаға алу фактісі романда талай рет кездеседі. Семей облысындағы, әсіресе қазақ ауылдары мен орыс поселкелері аралас-құралас отырған Белағаш даласында жерді арендаға алу мол таралған. Қазақтар құнарлы да егіншілікке қолайлы осы ауданға басқа болыстардан жиі келеді де арендаға жер алады. Жер арендасының Қазақстанда кең тарағанын ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы көптеген архив материалдарынан және әдеби деректерден көруге болады. Мәселен, 1903 жылғы деректерге қарағанда бүкіл Семей облысы бойынша Кабинетке қарасты 100 мың десятина жерді Томск губерниясының (ең алдымен Белағаш даласының) қазақтары, ал бұл алқаптың бестен бір бөлігіне жуығын қазақтар арендаға алған².

ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы аграрлық мәселенің шиеленісуі және осыған байланысты көшпелі шаруашылық дағдарысының тереңдей түсу процесі патша өкіметінің қазақ жерін жаппай талан-таражға салып, отарлық қанауды күшейте түсуді көздеген реакциялық отарлық аграрлық саясатына тікелей байланысты болды. «Қоныс аударушылар фондысы,— деп атап көрсетті В. И. Ленин,— байырғы халықтардың жер жөніндегі праволарын көпе-көрнеу бұзу жолымен құралады»³.

Патша үкіметі Қазақстанға қоныс аудару қозғалысын ХХ ғасырдың басында елде жаппай басталған аграрлық қозғалыстар мен өрши түсіп келе жатқан революциялық ситуациялардан сақтаудың және орталық Россиядағы аграрлық қайшылықтарды бәсеңдетудің⁴ тиімді тәсілі деп санады: Семей облысы қазақтарынан 1903 жылы 235,300 десятина⁵ ал 1906 жылға қарай 536,124 десятина⁶ жер тартып алынды.

Көптеген деректерге қарағанда, қоныс аудару қорын жасаған кезде бұған дейін егіншілік пен отырықшылыққа көшкен қазақ шаруаларының өңделген, егін егіп отырған жерлерін күштеп тартып алу фактілері жиі орын алған. Мәселен, Семей уезіне қоныс аударушылар үшін Семейден 90 шақырым жердегі Жартас учаскесі бөлінген болатын. Ондағы «ойпаңдау жерле-

---

¹ Бұл да сонда, 725-бет.

² «Россия». Полное географическое описание отечества под редакцией П. П. Семенова, т. XVIII, Киргизский край, стр. 225.

³ В. И. Ленин. Шығармалар, 18-том, 88-бет.

⁴ Бұл да сонда, 85-бет.

⁵ ЦГА Каз ССР, ф. 64, д. 1259. св. 51, л. 27.

⁶ В. А. Тресвяцкий. Указ. работы, стр. 98.

ріндегі қырғыз егістіктері... түгелдей болашақ қоныстанушылардың қолына көшкен»¹

Эпопеядағы ең маңызды мәселенің бірі патша өкіметіне, байларға қарсы халық наразылығын, өрши түскен тап күресін неғұрлым кеңірек көрсету болып табылады.

Ауылдағы мүліктік жіктелушіліктің шұғыл тереңдей түсуі мен ХІХ ғасырдың соңғы ширегінде және ХХ ғасырдың басында қауымдық жерлерді байлардың баса көктеп тартып ала бастауы халық бұқарасының наразылығы өсіп, тап күресінің шиеленісуіне негіз болды.

Сол дәуір үшін жетекші мейлінше елеулі оқиға болып табылатын шынайы тарихи қақтығыс, тап қайшылықтары мен олардың белсенді түрде бой көрсетуі М. О. Әуезов эпопеясында аса күшті көркем суреткерлікпен нанымды берілген. Шығармада халық бұқарасын өздерінің өмірлік мүдделерін қорғауға аттануға мәжбүр еткен себептердің жиынтығы терең ашып көрсетілген. Эпопеядағы халық өмірінің шынайы көрінісі байлар барған сайын талан-таражға салған жерге, әсіресе шабындық жерге деген күшті қажеттік тап күресінің басты мазмұны бола түскеніне әбден көз жеткізеді. Мұның өзі қауымдық жерлерді баса көктеп тартып алуды күшейте түскен феодал-рулық билеуші топтар мен жерді өздерінің тіршілік етіп, күн көруінің бірден-бір көзі деп санап, егіншілік пен отырықшылыққа көшкен қазақ кедейлерінің арасындағы жер үшін басталған бітіспес күрес еді.

Эпопеяның бірінші кітабының өзінде-ақ жұттан кейін ашыққан халыққа көмек көрсету үшін Құнанбайдың және Бірғызбай руының басқа да билеп-төстеуші шонжарларының малын айдап әкеткен жекелеген «бүлікшілердің» іс-әрекеттері — стихиялық тап күресі елес бере бастайды.

Солардың бірі Балағаз өзінің ұрлық жолына неге түсіп отырғанын түсіндіре келіп, былай дейді: «Менің жоқтығым оған барлық боп жабысқан. Жерім қайда? Кегім, есем қайда?.. Асып төгіліп жатқан артығы ғана шашырайды... Менің аш-арығым өлімнен қалады. Мен ұры емеспін, өсімін бардан алам, жоққа берем...». Балағаз ұсталғаннан кейін Құнанбай оны серіктерімен қоса Семей түрмесіне жөнелтеді. Бұрын мұндай қатал шараға ешкім бара қоймайтын. Бірақ бұл жолы Құнанбай тәуекелге бел байлады. «Бұрын өз тұсында мұндайлық істі істемеген Құнанбай Балағаздар қарсысына келгенде, басқа қырға мінді. Өйткен себебі, жігітктің мына жастары бастаған істің түбінен ол аса қатты сескенген...

Балағаздар ісін Құнанбай өз ішінде ұрлық деп бағалаған жоқ, тамырлы, түбірлі наразылық, қарсылық деп білді... Ашаршылық жоқшылық қамауында отырған жұрт енді осыған ден қойып кетсе, не болмақ? Мұндай ойларға байланған сайын, Құ-

¹ ЦГА Каз ССР, ф. 15, оп. I, д. 1834, лл. 128—148.

нанбай үрке беретін, Балағаздарға барды салып, кәр төккен себептері сондайдан туған. Ел жүрегін шайлықтырам, түңілтем дейді. Бір жағын жаза, бір жағын кінәға сүйеп отырып, үркітіп тьям дейді»¹

Балағаздың басына ауыртпалықты жеңілдетуді тілеп, өтініш білдірген орасан көп халықтың іс-әрекетінен де тап күресі бой көрсетеді. Абай да адвокат Андреевке жігіттер малды тек байлардан ғана алып, олжаны жұттан кейін қатты ашыққан халықпен бөліскенін әңгіме етіп, түсіндіреді. «Әңгіме осыған келгенде, Ақбас үлкен ойға кетті. Европа ескілігінен Робин Гуд, Карл Моор, Жакерия, орыс әңгімесінен Владимир Дубровский, Сохатый... баршасы да ойына түсті»².

Автор қандай жағдайда болса да тарихи шындық принциптерін қатаң сақтай отырып, түрлі әлеуметтік топ өкілдерінің іс-әрекеттері мен олардың идеологиясының таптық тұрғыдан алғандағы шарттылығын неғұрлым терең ашып беруге тырысады.

М. О. Әуезов тап күресінің барысын даму үстінде суреттей отырып, жеке «бүлікшілердің» үстем өкілдеріне қарсы іс-әрекеттерінен бастап анағұрлым көлемді де белсенді қарсылыққа — жаппай наразылық білдіріп, көшіп кетуге дейінгі жаңа формаларына қалай ұласқанын дәйекті түрде көрсетеді.

Эпопеяның бірінші кітабында жылқы ұрлағаны үшін айыпталған Оралбайдың ісі жөнінде тергеу жүргізе отырып, Семей уезінің бастығы өрескел жүгенсіздік пен зорлық-зомбылыққа жол бергені, тергеуде жауап беруші Базаралыны және Оразбай, Жиренше, Асылбек билерді ұрып-соққаны жөнінде эпизод бар. Бұл іске Абайдың араласуы, ал содан соң сайлауға әзірленуге байланысты басқа да толып жатқан қаскөйлік әрекеттерден туған халықта ашу-ызаның бұрқ ете түсуі сайлауды болдырмай тастайды, тұтқынға алынғандар босатылады, сайлау үйлері талқандалып, өртеледі, сайлауға жиналған халық өзінің нөкерімен келген уезд бастығын және абыржып сасып қалған Бекежан болысты айдалада, жұртта қалдырып, көшіп кетеді.

Міне осы тәрізді эпизодтардан эпопеяның идеялық мазмұнындағы тағы бір маңызды мәселені қазақ еңбекшілерінің отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық күресі мен тап күресінің бір-бірімен тығыз ұштаса түсуін көре аламыз.

Халықтың бас бұзарлық әрекет жасаған патша чиновниктерімен қақтығысуының осы бір әсерлі суреттелген барлық эпизодтарын жазушының кеңінен көрсетуіне оның ақын Абайдың елінде жұрттың аузынан жазып алған төмендегі фактілер негіз болған еді.

«Бір ояз қолма-қол сияз құрғызып тентекке... дүре салғызып жібереді. Оразбайды бір шағып, оған 25 қамшы дүре соққызады».

Сонымен осы материалдардың негізінің өзінен-ақ (ал оларды

¹ Абай жолы, 1-кітап, 366-бет.

² Бұл да сонла. 376-бет.

көбейте беруге де болады) замандастарының естеліктерінен немесе архив түп-деректерінен дәлелге келтірілген тарихтың жекелеген шынайы материалын негізге алып М. О. Әуезов замана мән-жайын, көркем және тарихи шындықты неғұрлым айқын көрсету мақсатын көздеп, өзінің авторлық жетілдіруімен оларды толықтырып байыта отырып, бұларды творчестволық ой елегінен өткізеді. Көркемдік жағынан типтендіре түседі.

Автордың қолында қаншама бай тарихи материал болғанымен оның басты міндеті осы материалды заманның көзге көрінетін образына айналдыру болып табылады.

Бұл жөнінде Л. Толстой былай деп жазды: «Әрбір көркем шығармада, соның ішінде тарихи романда, тарихи повесте, біз ең алдымен бізге дейін жеткен үздік-үздік документтер бойынша заманның жанды көрінісін, қалпына келтіретін және сол заманды ой елегінен өткізетін автордың фантазиясын бағалаймыз. Суреткер мен зерттеушінің арасындағы нақтылы айырмашылық — осында. Шындық туралы айту үшін ғалымға дәйекті фактілердің тізбегі керек, суреткер — өз фантазиясының, өз ішкі сезімінің тіпті шамалы жұқанасы негізінде заман туралы батыл да сеніммен айтуға, батылдықты немесе о жарлықты өз мойына алады»¹

Автор болыстардың жарлығын орындаудан бас тарту, байлардан жалдамалы ауыл шаруашылық жұмыстарға орыс кулактары мен қазақ орыстарға, кәсіпшіліктер мен өнеркәсіп орындарына өз бетімен кетіп қалу сияқты шаруаның таптық күресінің ең көп таралған көріністерін кеңінен суреттеген.

Еңбекші қазақтардың сана-сезімінің оянуы олар патша өкіметінің жергілікті органдарына байлардың озбырлығына жолдаған өздерінің толып жатқан шағымдарынан да көрінеді. Жерге деген өз праволарын қорғай отырып, олар кедей-кепшіктерге тиісті қыстау маңы жерлерін байлардың күштеп басып алғандығы туралы жазады, пішендіктер мен егін-жайды таптап кеткендігіне шағым жасайды және бұларды уезд әкімшілігіне жолдайды немесе орыс отаршыл өкімет орындарының қатысуымен өтіп жатқан билердің төтенше съезіне әділдік іздеп, өтініш етеді. Мәселен, орыс қоныс аударушыларының көмегімен жатақтар егінін таптап кеткендігі туралы акт жасайды да Тәкежанның үстінен уезд әкімшілік орнына шағым береді. Тәкежан жылқылары егінін қайтара таптап кеткен 50 кедей жатақтар шеккен зиянын жоқтап, Балқыбек ру аралық съезіне талап етіп барады.

Бірақ өздеріне тиісті жер үшін күресіп, байларға белсене қарсылық көрсетуге көшкен жарлы-жақыбайлардың күресінің жаңа формаларының тууын эпопеяда көрсету өте күшті әсер қалдырады. Малшылық-егіншілікті жартылай отырықшы шаруашылықтарда пішен шабындығы маңызды роль атқарады.

¹ А. Толстой. Полное собрание сочинений в 15-ти томах (1946—1953 гг.) т. 13, стр. 592.

Сондықтан да, жоғарыда атап өткендей, шабындық үшін күрес ерекше жіті сипатқа ие болып келеді.

Жоғарыда Шүйгінсу мен Әзберген қорығында жатақтардың жеті аулының жерінде Әзімбайдың зорлық жолымен пішен шапқаны көрсетілген. Жатақтар Тәкежан аулына коллектив болып қарсылық көрсетуге бірінші болып бел байлаған кезі, заңсыз шабылған пішенді өз қыстауларына тасып әкеткендігі көрсетілген. Осыған жауап ретінде Тәкежан өзінің мыңғырған табынын жатақтардың қыстауына айдап әкеліп, дайындалған пішенді құртып, жатақтардың қорықтық қысқы жайылымдарын жоюға бар малын айдап салады.

Бірғызбай билеп-төстеушілеріне қарсы халық белсене бой көрсетуге бел байлайды. Бұл күресті Базаралы бастап шығады. Тәкежанға қарсы жорыққа жарлы-жақыбайлардың басын қосып, Базаралы Миялы және Байғабыл ауылдарының жатақтарын жинайды. Бұлардың астында аттары бар еді. Сөйтіп, олар Тәкежандарға қарсы шыға алатын-ды. Ол былай дейді: «Осы жерден жорық басталады... Бұл жайында мен жылдар бойы армандаған едім. Бұл мен сияқты, сіздер сияқты жарлы-жақыбайлардың жорығы, ашу-ыза жорығы болады», Базаралы бастаған 45 жігіт Тәкежанның табынына, оның мыңғырап жатқан жылқыларына, күзетшілеріне шабуыл жасайды. Олардың қарсылығын тойтарып, Базаралының отряды Тәкежанның табынын түгелдей айдап әкетеді. Сол түні Базаралы жылқыларды кедей жатақтарға үлестіріп береді. Тәкежан табыны Шүйгінсу, Әзберген, Қарауыл-Шыңғыс тауының етегіндегі бір қиырда жатқан көлденең қорықтарының кең алқабына жайылып жатқан жарлы-жақыбай ауылдарының арасына үлестіріледі¹. Бірақ Базаралы жылқыларды үлестіріп бере отырып, оларға мұны тек қана ет үшін сойып алыңдар деп ескертеді. «Айтқанындай түн асып, ертенгі күн бесінге жеткен шақта Шүйгінсу, Қарауыл бойы мол Шыңғыс қойнаулары түгелімен, Тәкежанның қалың қос жылқысын түп-тұтас қызыл жоса қан ғылып, қырып салды»².

Құтпеген жерден жасалған батыл шапқыншылық жұрттың бәрін таң қалдырды.

«...Анығында, Тобықтының дәл бүгінгі тірі кәрісінің қайсысы болса да өз өмірінде дәл осындай қатты қимыл жасап, батыра соққан қайратты көрген емес... Жылқы алу болса да дәл мұндай қыру болмайтын. Қандай іргелі жау болса да, жылқыны еселесу, теңгерісу үшін кепілге алады. Кейін келіссөз біткен соң, мал көзі түгелімен қайтарылып, ақы-пұл өзге жолмен аударысатын. Мынау істі жұрт:

«Базаралының ғана бастаған батыл қимылы, қазақ ішінің мінезі емес. Тіпті айдаудан алып келген ағыны тәрізді деп те топшылады»³

¹ Абай жолы, 2-кітап, 100-бет.

² Бұл да сонда, 101-бет.

³ Бұл да сонда, 102-бет.

Қалың жұрт қарапайым адамдардың көз алдында Базаралы шеккен запысы мен қорлығына, көрген жоқтығына байлардан кек алған адам болып көрінеді. Бұл — таптық күрестің белсенді көрінісі еді. Сондықтан да Абайдың: «бұл іс иісі Тобықты істеп көрмеген, тегі үлкен, бөлек іс. Ашудың ісі»¹— деуі тегін емес. Дәркембай қарт кедейлердің бұл жорығы туралы «Мұны халықтың ашу-ызасы бастады, ол шегіне жетіп, шымырыққан еді» деуі тегін емес еді.

Жазушының творчестволық ой-қиялы жасаған Базаралы бастаған таптық күрестің белсенді формаларын сипаттап жазудың негізінде, мысалы, М. О. Әуезов Армұсаның аузынан жазылып алынған төмендегідей үзінді мәліметтерді де атауға болады. «Тәкежан жылқысын аларда Айдос Орданың кезеңінен тапқан. Бірақ жігітек Орданың шығыс жағымен кеткен. Базаралы жанында сапысы, мойында мылтығы, кісілерін тосып, құмалақ салып қолды болды-ау деп қорқып отырады»²

Немесе бүкіл жігітек руы барымтаға жауап тартқан Тәкежанға жасалған шабуылдың салдары туралы паш ететін Мадиярдан жазылып алынған басқа бір жұпыны кепілдікті де келтіруге болады. Билердің шешімінің барлық ауыртпалығы жігітектің кедей-кепшіктерінің мойнына түседі. Олар Тәкежан шеккен зиянның орнын толтыруға тиіс болады. «Құнту болыс болудың арты тым-тырақаймен бітеді дейді, жігітектен көп мал шығады. Кедей болып қалады»³.

Қазақ халқының тарихының қаралып отырған кезеңінің күресуші әлеуметтік және саяси күштеріндегі прогресшіл тенденциялардың дамуын бейнелейтін жаңа сипаттарды Базаралы образында жинақтауға бой ұра отырып, (XIX ғасырдың ақырғы ширегі), М. О. Әуезов әлеуметтік орта, оның идеологиясы арқылы анықталған өз заманының өкілдері ретінде бой көрсеткен кейіпкерлерді типтеуге ұмтылады.

Базаралы образын жасау кезінде түп-төркіндердің шынайы кепілдіктеріне зор назар аударып, бұларға автордың зерттеуші ретінде творчестволықпен қарауы, оның істеген іс әрекеттері мен терең әлеуметтік дәлелдер беріп, таптық санасының өсуін суреттей отырып, романда бұл образды нақтылы тарихи тұрғыдан белгілеу үшін негіз қалайды.

Айдаудан қайтып келгеннен кейін Базаралының сана-сезімінің өсіп жетілуін қадағалай отырып, М. О. Әуезов осы бір жұпыны, бірақ геройдың өмір-тарихындағы аса маңызды фактілерге сүйене отырып, оның образын творчестволықпен жетілдіре түсуге батыл бел байлайды. Ол Базаралыны өзінің езушілеріне қарсы күреске сахара кедейлерін біріктіріп, аттандырған саналы күрескерге айналдырады. Базаралы романда былай дейді.

¹ Абай жолы, 2-кітап, 120-бет.

² Архив ЛММА, папка № 29, л. 134.

³ Бұл да сонда.

— «Осынау сөзді айттым ғой, бірақ, тағы бір шынымды және де айтайын. Мұны айтатын жерім сендер емес едіңдер! Ол менің халыққа айтатын, сенің әрқайсыңыздың сыртыңызда тұрған халыққа айтатын сөзім еді. Оларға тіл-хатым жетпес күн емес пе еді? Біреу болмаса, біреу арқылы осынау мұратты сөзім, тым құрыса жарым жұртқа жетер деп айтқан едім. Ал мен болдым. Ортаңа кеп отырмын. Кескіле де турай бер...— Кісі атын мен атамаймын. Алдыңа өзім келіп отырмын, бастаған да мен! Барды көтеретін де мен! Тағы да өзімді ұстап алып, байлат та айдат, бірақ ендігі артыма ерген елді көгендетіп тізе алмаймын»¹ Сонымен қарулы соқтығыстарда бой көрсеткен таптық күрестің осы кездегі ең белсенді түрі зорлық-зомбылыққа жауап ретінде байлардың малын кедейлердің айдап әкетуі болып табылады.

Мәселен, Әзімбайдың жылқылары жатақтардың егінін таптап кеткеннен кейін жарлы-жақыбайлар оның табынынан отыз жылқыны ұстап әкетеді, әрі орыс қоныс аударушыларының көмегімен жылқыларды қайтарып беруді талап еткен Әзімбай жігіттерінің шабуылы тойтарылады². Мұнда халық былай деп шешім қабылдайды. «Егер бай ауылдары тыныш бейбіт келісімге келетін болса, онда олар жылқыларын жатақтарға барлық шеккен зияндарын төлеп қайтарып ала алады. Егер төлемесе, жылқы жатақтарда қалады».

Өзіне қарсы қарулы көтеріліс жолына түскен жатақ ауылдарын талқандауға бел байлап, Тәкежан өзінің барлық жақын туыстарын біріктіреді. «Ал Ырғызбайлар түс бола бере атқа қонды. Үлкені де, жас мырзалары да сойыл, құрал қамдап алыпты. Жиыны 150-дей ірікті сойыл соғар... Бүгін бұлардың арасында кеше соққы көрген мырзалардың да жүргені бар. Олар абоздың жүрген, жүрмегенін біле келуді жатақтарға барған Ақбердіге әдейілеп тапсырған. Өйткені кешелер Шодырдың жетегінен жентек жеген сотқар, содыр мырзалардың жүрегі енді оған қайта беттеуге шайлығып қалған болатын»³.

Бұл үзінді жарлы-жақыбай адамдардың таптық сана сезімінің оянуын ашып көрсетеді. Бұларға көмек беріп, «айтқанындай осы түнде бар жігіт жан-жаққа шапқылап тарасты. Сол түннің таңы қылаңдағаннан бастап, Ойқұдық, Кіндікті, Қорық, Шолпан, Ералыдан жан-жақтағы бар қоныстардан кедей атаулы, жатақтарға қарай созылды. Мұнда ат мінгендер де бар. Әсіресе, түйеге, өгізге мінгескендері көп. Бірақ барлық жұпыны киім, сұрғылт жүдеу жүзді азаматтың қолында шоқпар, сойылы, жүректерінде өзгеше оянған намысты ашу, байлау бар.

Жатақтардың жасағы ойда жоқта осылай молая берді. Бұны

---

¹ Абай жолы, 2-кітап, 138-бет.

² Бұл да сонда, 267-бет.

³ Бұл да сонда, 275-бет.

істеп отырған Абай екенін білгенде, Базаралы ауруын да сылып тастағандай болды. Көздері де жайнап кетті»¹.

Қарулы қантөгіс, соқтығыс — жатақтар жағына шыққан және келіс сөзді жүргізу нәтижесінде жанжалды тиюға қолы жеткен үлкен бір топ туыстарымен Абайдың келуі арқылы ғана тоқтатылады. Мұнда таптап кеткен егіннің зиянын қайтару үшін жатақтарда Тәкежан қосынан 30 жылқы қалдырылады.

Халықтың тарихи бейнесін жасай отырып, М. О. Әуезов ең алдымен таптық күрестің героикасында оның ұлттық характерін ашуға тырысады. Халық наразылығының белсенді көрінісін жаппай бой көрсету халықтың тарихи бейнесін жасап, халық бұқарасының стихиялы түрде бой көрсетуі бүкіл күш-қуатын ашып, тарихи оқиғалардағы оның шешуші күш екенін көрсету үшін ең маңызды көркем құрал болып саналады. Халықтың типтенген образы, атап айтқанда, жоғарыда көрсетілген Базаралының образы автордың қаламынан шығып ерекше айқын көрініс береді. Бұл образда халықтың күші, ер жүрек характері, оның таланттылығы мен жан сұлулығы, жарқын болашаққа сенімі көркемдік жолмен жинақталған.

Бірақ «ержүрек, ақылды, талантты халық — әділдік нұрына қарай қармалап жол ашқан халық, Абаймен қатар эпопеяда оған тең герой ретінде бірге тұрады. Осы бір жинақталған образда әрбір адам өзінше бір ерекше әрі толық құнды характер болып келеді. Ал оны тобырдың ішінен айна қатесіз тауып ала аласың»² Жаппай көріністерде молынан көрсетілген көркем жинақталған халық образы, сонымен қатар жеке адамдарды бөліп көрсету нәтижесінде де жасалады. Жеке адамдар халыққа тән ең жақсы сипаттарды, характерлерді өз бойында жинақтап, психологиялық жағынан расталып суреттеледі.

Эпопеяның екінші кітабында халық бұқарасы наразылығының себептері, әлеуметтік ақиқаты, оны іздестірулері тереңінен ашылады. Халық ыза-кегінің өсуі неғұрлым қаһарлы да ұйымдасқан түрде көз алдыға келеді. Көптеген жылдар бойына өзінің кедейленген және тәуелді туған-туысқандарын аямай езіп келген Оразбайға қарсы халық кегінің көрінісі өте тән құбылыс болып келеді.

Жылдар бойына жинақталған халық наразылығының жарылып сыртқа шығуы үшін жүк тиеуші Сейітке Оразбайдың жасаған тағылық жүгенсіздігі мен зорлығы, озбырлығы себеп болады.

Сақтоғалақ руынан 500 кедей-кепшік бірігіп, Оразбайдың ауылына шабуыл жасайды. Мұнда халықтың ыза-кегі бірден сыртқа лап қояды.

¹ Абай жолы, 2-кітап, 275-бет.

² З. С. Кедрин а. Мухтар Омарханович Ауэзов (1897—1961). В кн. М. Ауэзов. Путь Абая, кн. 2, (послесловие), М., 1965, стр. 17.

«Ата ұлы емес, ашуланған қалың көпшілік «Ел ұлы» болған қалың азамат шабуылы Оразбайдың ауылын тас-талқан етеді. Бұлар түс кезінде, көп ауылдардың ортасында үйездеген Оразбайдың өзі мен балаларына біткен үш мың жылқыны «қиқу салып» түгел тиіп алады. Үш желіге байлаған жүзден аса құлындарды, желілерін борт-борт кесіп, тым-тырақай қашырды. Үйлерді сабап, уықтарын сындырып, тыста жүрген еркек атаулыны сабап, сойып, үйді-үйге тықты. Бес жүз қол Оразбайдың ауылдарының үстінен, дауылдан бетер, селден ауыр әлек салып, арлы-берлі өтті»¹

Халықтың жадында сақталған өте жұпыны, үздік-создық деректерді автордың қалай жетілдіріп, кемелдендіргеніне, Оразбайдың зорлық-зомбылығына қарсы Базаралы бастаған халық наразылығын сипаттап жазғанда автор творчестволықпен пайдаланған Әрхам Ысқақовтың хабарлары айқын мысал бола алады. Әрхам Ысқақов М. О. Әуезовке тек мынадай ғана фактілерді хабарлады. «Оразбай жылқысын алу», 1899 ж. Қарасу, Сақтоғалақ, Қаражыл, Байғұлақ онда өлген. Бейсембай старшын, Оразбай тірідей жерге көмген Жүрбембет, Салмұрын, Танатарға қосылып кетеді. 5 мың жылқыны тиіп алып кетеді»²

Ең ірі сахара билеп-төстеушілерінің біріне осы өлкедегі бұрын болып көрмеген халық кегі туралы осы шынайы кепілдікке сүйене отырып, М. О. Әуезов өз геройларының іс-әрекеттеріне, олардың психологиясына, әлеуметтік негіздеме береді. Осы жұпыны фактілерді творчестволық фантазияның көмегімен жетілдіре отырып, М. Әуезов оқиғалардың табиғи барысын ашып, өзінің ой-қиялындағы шындық өмірдің нағыз мән-жайына бойлай отырып, халық бұқарасы наразылығының мол картинасын ашып өрістетеді. Осы және осыған ұқсас көптеген мысалдардан М. Әуезовтің творчестволық әдісінде тарихи түп-дерек әдетте ойдан қосылған жетілдірулерге алғашқы негіз болып келетіндігіне көз жеткізуге болады. Осыған байланысты К. Паустовский былай деп атап көрсетеді: «ойдан шығару шындық іске кереғар болады деп тек өте аңқау адамдар ғана ойлай алады. Шынтуайтқа келгенде, нақ фактілердің арқасында ой-өрісіне түрткі алып, жазушыға тарихи процестің мән-жайына еруге көмектеседі»³.

Жоғарыда келтірілген түп-деректер Оразбай тірі күйінде жерге көмген Бейсембай старшын еске алынады. Оразбайдың төтенше қаталдығын өзінен өзі паш ететін осы фактіні эпопеяда автор ой елегінен өткізіп, Оразбайдың қатал-қастандығының мейлінше тарихи ақиқаттығын және таптық мән-жайын неғұр-

¹ Абай жолы, 2-кітап, 696-бет.

² Архив ЛММА, папка № 29, л. 69 об.

³ К. Паустовский. Чувство истории. «Вопросы литературы», 1965, № 9, стр. 58.

лым нақтылы ашып көрсету мақсатын көздей отырып, М. Әуезов бұл жағдайды біраз өзгеше етіп алады. Оразбайдың тағылық жаза қолдануын Оразбай аулына — өзінің туғандарына келген семейлік жүк тиеуші Сейітке — жұмысшы адамның өкіліне жасатады. Бұл арада Оразбай сияқты сахара билеп-төстеушілерінің қаталдығы мен сарандығын әшкерелейтін Абайдың өлеңдерін Сейіттің айтуы жаза қолдануға себеп болады. Бұл автордың ойдан шығарып жетілдіруі шынайы оқиғадан гөрі тарихи шындықты неғұрлым дұрыс көрсететін жағдай болып саналады. Өз табының өкілі Бейсембай старшын деген біреумен Оразбайдың жеке өзінің жауласу фактісі типті және тән жағдай болмағандықтан, ішкі заңдылықтарды тарихи фактілердің байланысын ашуға мүмкіндік жасамайтын еді. Оразбайдың Семейден келген жұмысшыға жаза қолдануы ойдан шығарылған жағдай болғанымен халық ашуының сыртқа шығуына неғұрлым шынайы әлеуметтік желеу бере алады.

Мұндай ойдан шығару автордың еркімен кеткендігі болып саналмайды. Бұл шығарманың негізінен алынған белгілі бір тарихи концепциядан түгелдей туады да, жазушының идеялық-эстетикалық көзқарасына байланысты болады. Бұдан басқа осы мысалдан — тарихи түп-деректермен М. Әуезовтің жұмыс істеген негізгі принциптерін де қадағалауға болады. Ол үшін документтердің әрпін қууға, көркем құралдармен өңін айналдырып айтып беруге тән құбылыстары емес, автор тарихи оқиғалардың ішкі әлеуметтік мән-жайын ашып беруге ұмтылып отырады.

Творчестволық фантазияның көмегімен жекелеген фактілердің негізінде құбылыстарды тереңінен алып қорыту болып жатады. Ойдан шығару, М. Горький жазғандай «Жүздеген ұсақ фактілердің ортақ мән-жайын»¹ ашып беруге көмектеседі.

Бұл қағида К. Фединнің пайымдауларында неғұрлым егжей-тегжейлі ашылып көрсетіледі. «Құбылыстарды типтендіру процесінің... өзі творчестволық процесс. Оның нәтижесі дегеніміз — образдарды жасау сөзбе-сөз алғанда бізге квинтэссенция шындық өмірді, немесе өмір ақиқатын суреттеп беретіндей ойдағы картиналарды жасау болып табылады...» Ол одан әрі былай деп қорытады. «Фантазия қорытынды табуға көмектеседі»².

Сондықтан да М. Әуезов ғалым тарихшының дәлдігін қолдана отырып, романда езілген халықтың оның үстемдік етуші таппен қарым-қатынасының, өмірінің әлеуметтік-экономикалық жағдайларының негізгі сипаттарын бейнелейді, халық бұқарасының наразылығының негізгі себептерін тереңінен ашып береді, халық наразылығының күші мен өрісі жағынан бұрын болып көрмеген көрінісін көрсетеді. Бұл романның әлеуметтік конфликтерінің негізіне ойдан шығарылған коллизиялары емес, қарас-

---

¹ Цитр. по А. Мансуров. Творческая фантазия и художественная правда. «Звезда Востока», 1968, № 1, стр. 186.

² К. Федин. Писатель, искусство, время. М., 1957, стр. 376.

тырылып отырған заманға тән антагонистік таптардың нақтылы қайшылықтары алынған деп қорытынды жасауға негіз береді.

Степан Злобин былай деп атап көрсетеді: «Біздер, совет жаушылары үшін көркем шығарманың тарихтылығы табиғи оқиғалардағы қозғаушы күштерді дұрыс ашып көрсетудің дәрежесімен анықталады. Бұл күштер толып жатқан жұрт бұқарасының, таптардың және бүкіл халықтардың өмірлік даму бағыты үшін шешуші маңызға ие болады»¹.

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында дамуды, қазақ қоғамындағы таптық күрестің шиеленісуімен анықталған тарихи шындық өмірді дұрыс суреттеуге ұмтыла отырып, М. О. Әуезов былай деп жазды. «Бұрынғы кітаптарда (эпопеяның алғашқы кітаптарында.— Л. Ә.) маңызы басым болып жиі орын алған тұрмыстық көріністер астар болатындай әлеуметтік тарихи қақтығыстар мұнда жетекші орын алуы маған дұрыс болып көрінетіндей болады»².

Осымен бірге эпопеяда көтеріліс жасаған халықтың қаһарлы ортақ жаудың алдында феодалдық ру аралық күрестегі таяудағы ымыраласпайтын жаулардың — үстем тап өкілдерінің таптық бірігуі дұрыс бейнеленіп көрсетіледі. Тәкежан шабуыл жасалған алғашқы күннің өзінде-ақ барлық бай ауылдарға, барлық билерге, байларға, атқа мінерлерге, тобықтының барлық руларының ақсақалдарына болған жағдайларды хабарлап, жаушы жібереді.

«Бұл оқиға дәл осы күндердің өзінде тыным алмай, дақпырт таратқан ұзын-құлақ арқылы, тамам тобықтыны шарлап шықты. Келер күндерде сырттағы керей, ойдағы уақ, батыстағы қаракесек, шығыс жақтағы тобықты көршісі — сыбан, наймандарға да тарап жатты.

«Тобықты ішіндегі, жігітек пен ырғызбайға аралық жайда отырған елдің барлығы жер қозғалғандай, дүр сілкінді. Біреулер жағасын ұстап, шошынып тындасты. Біреулер ішін тартып, сүйсініп құлақ салды. Тағы біреулер «ел ішіне тынымсыз әлек келді» деп, «қанжосын бәле келді» деп үркіп жүр»³

Халыққа қарсы одақтың осындай тез тууының себебі Оразбайдың сөздерінен айқын көрінеді. «Қорқыт дегенде, осылай қорқыт деп пе едім?! Бұл Базаралы тартыс бастаған жоқ. Құшағын толтырып, бәле әкеліп тастады. Серігің болып келген жоқ, сергелден әкелді. Қостап жылқы, мындап мал өргізіп отырған осы атқамінерлердің бәрінің ен жатқан малына ертең ашпа-жалап кедейді осылайша қаптатып, қырғыза бастаса не болмақ!»⁴.

¹ С. т. З л о б и н. Воспитательное значение советской художественно-исторической литературы. В сб. «О детской литературе», М., 1950, стр. 314.

² М. А у э з о в. Моя работа над романами об Абая. «Вопросы литературы», 1959, № 6, стр. 108.

³ Абай жолы, 2-кітап, 101—102-беттер.

⁴ Б ұ л да сонда, 104-бет.

Сонымен Тәкежан табынын күртқаны үшiн жауапкер болып түгелдей жiгiтек руы танылады. Мұнда Тәкежан табынының қырылған әрбiр басына екi бестiден не бары 1600 жылқы беруге тиiс болады.

Тобықты ақсақалдарының жiгiтек кедейлерiне шығарған үкiмi аяусыз қатал болды. Мұның таптық мәнi романда мейлiнше айқын, әдiлеттi көрсетiледi.

«Болыс сенсiң! Мынаны iстетiп отырған сенсiң! Не бұл бәледен басынды ақтап шығасың. Немесе, барлық осы өртке малыңмен, басыңмен, ең алдымен өзiң жауап бересiң. Сiңiрi шыққан Базаралыны бiлмеймiз. Ол айдалада жалғыз жорытқан көк қасқыр. Ордасы сенсiң. Алғанда қырқа матап тұрып, сенi аламыз!, — деп келедi»¹

«Осы қыс бойында бұл билiк түгелiмен iске асты. Барлық жiгiтектен Құнанбай балаларымен iштесiп, табысып кеткен Үркiмбай, Байдалы, Жабай сияқты бай ауылдары аман қалды. Қалған орта шаруа көбiнше кедей ауылдар бар қазаны көтердi».

«Базаралы соны ұстап, iстеп отыр. Ендеше мұның бiр басы маған керек емес. Қырым ет жоқ, қу басын неғыламын? Жауапты түгел жiгiтек бередi. Және ағайынды елдiң арасында естiп көрмеген қастық iстедi. Құба қалмақ заманын орнатты, шауып алып, қырып отыр. Сол малымның төлеуi ғана емес, әр тұяғымның айыбы-анжысы бiрге айтылмаса, бiтiмiм жоқ. Өзге осындай содыр кедейлерге сойқаны тиiп, бәлесi жұқпасын. Орнынан тұрмастай ғып тепкi, соққы берiлсiн. Мал-пұлдың жазасы аямастай түгел айтылсын».

Шиеленiскен таптық күрестi суреттеу революцияға дейiнгi Қазақстанның әлеуметтiк жiктерiн түгелдей көрсетуге авторға мүмкiндiк бередi. Жоғарыдан бастап төменге дейiн барлық қоғамның өмiрi айқын бейнеленедi, мұнда өзiнiң ең үздiк өкiлдерiмен, халықтың қаһармандық жинақталған образымен қатар феодалдар табы, оның қатал жек көрiнiштi қанаушы мән-жайы бүкiл тарихи нақтылығында алынып көрсетiлген. Мұнда М. О. Әуезов пайдаланған түп нұсқалардың нақтылы материалдарын талдау заман туралы жазушының нақтылы бiлiмi неғұрлым толыса түскен сайын, оның өзiне тән өкiлдерiнiң, роман геройларының образдары солғұрлым мол көркем маңызға ие болып, сенiмдi бола түсетiнiне көз жеткiзедi.

Қазақ аулында күшейiп келе жатқан таптық күрестi М. О. Әуезов тарихи шындыққа толық сәйкестендiрiп суреттейдi, сол кезеңдегi оның ерекшелiгiн, оның күштi де осал жақтарын көрсетедi.

Қаралып отырған кезеңдердегi жекелеген стихиялы бой көрсетулер әлi де болса бүтiндей алғанда, феодалдардың үстемдiк

---

¹ Абай жолы, 2-кiтап, 105-бет.

етуші табына қарсы күреске ұласып кетпегендігі, халықтық соғыс сипатына енбегендігі эпопеядан айқын көрініп, шындыққа айнала түседі. Романда көрсетілген қазақ шаруаларының таптық күресі айнымалы сипатта болып, халыққа қысым көрсеткен жекелеген ірі феодалдарға (Тәкежан, Оразбай және басқаларға) қарсы бой көрсетулерге ғана келіп тіреледі. Күреске аттанған кедейлер мен олардың жетекшілерінің көзқарасында және қаһармандық іс-әрекеттерінде сөзсіз тарихи шектелушілік, заманның қайшылықтарымен шарттасып жатқан іс-әрекеттер өзінің барлық нақтылығымен көрінеді. Сондықтан да қазақ еңбекшілерінің бой көрсетулері ұйымдасқан түрде болмады, жалпы басшылығы жоқ болды, жеңіліске ұшырауға мәжбүр болды. Өйткені сол бір тарихи жағдайларда пролетариат сияқты одақтасы мен жетекшісі бола алмаған еді.

Қалай болған күнде де бұл қазақ еңбекшілерінің таптық сана сезімінің оянуының бастамасы, қанаудың патриархальдық-феодалдық және капиталистік формаларының өзінше өріліп ұласуына әкеліп соққан капиталистік қатынастар элементтерінің Қазақстанға тездеп енуінің көрінісі болды.

Эпопеяның бірінші кітабында қанаудың патриархальдық-феодалдық әдістерін және идеологиядағы осыған сай келетін қондырғыларды көз жеткізе көрсете отырып, М. О. Әуезов XIX ғасырдың ақырғы ширегіне тән болып келетін сахарадағы жұртшылық күресінің әлеуметтік мәнін ашып береді, әрі бұрын ру қарым-қатынастарымен бүркеліп келген тап күресінің көптеп ашылып отырғанын, халық бұқарасының аса кедей жіктерінің санасы бірте-бірте айқындалып көтеріле түскенін көрсетуге ұмтылған өзінің мақсаты туралы айтып береді.

Заманның аса маңызды әлеуметтік қайшылықтарына автордың көптеп көңіл аударуы тек осы жағдайдан ғана көрінбейді. Роман күрес рухына толы болып келеді. Бұл советтік тарихи романның аса маңызды айрықша сипатына саналады, түрлі әлеуметтік және саяси күштердің қақтығысын жазушы бүкіл диалектикалық өз ара шарттастығында алып көрсетеді.

Жеке содырлардың бой көрсетуінен бастап, кедейлердің жорығына дейінгі жаппай жек көрінішті, феодалға қарсы таптық күрестің осы нақтылы тарихи суретінен халықтың тарихын өзінің революциялық дамуында көруге мүмкіндік беретінін қорытып атап айту қажет. Қазақ қоғамының әлеуметтік тарихи күштерінің күресінде екі тенденция — патриархалдық және феодалдық тіректі қорғаған феодалдардың үстем табы болып келетін реакциялық тенденция әрі өзінің әлеуметтік және ұлттық бостандығы жолындағы езілген халықтың күресін көрсететін революциялық тенденция айқын байқалады.

Сонымен эпопеяның негізіне объективті тарихи конфликт заманның аса маңызды таптық қайшылықтары алынған.

Эпопеяда халық өз заманының реакцияшыл күштеріне қарсы күрескер ретінде, тарихи процестің шешуші қозғаушы күші

ретінде көрінеді. Таптық күрестің бүтін картинасын жасауда тарихи объективтіліктен шегінбей барлық ынта-жігерін салып, М. О. Әуезов совет суреткерінің (екі жақтан езгі көріп, зардап шеккен, әрі күреске аттанып отырған халыққа) — өзінің іш тартуын көрсетеді. Осы езілген халықтың өсіп отырған таптық сана-сезімінің, әлеуметтік және ұлттық езгіге қарсы оның күресі белсенді формаларының романда бейнесін тапқан еркіндік сүйгіштігінің пәрменді көріністерінде эпопеяда сан қырлы етіліп сомдалған қазақ халқының ұлттық характерінің аса маңызды сипаттары ашылады.

Романда паш етілген және даму үстінде көрсетілген халықтың реформаға дейінгі жарты ғасырлық кезеңдегі сахараның қоғамдық өміріндегі жеке өзгерістерді де көрсетеді.

Мәселен, Қазақстанда патша самодержавиясының позициясын нығайта түскен жаңа әкімшілік құрылыс үлесіне шапқындық үшін есе қайтару тиген, еңбе шілердің жағдайларына ауыр зардап тигізген феодалдық ру қырқыстарын объективті түрде едәуір шектеуге әкеп соқты.

Уақтың бейбіт жатқан диқаншыларына қарулы шабуыл даярлаған тобықтының атқамінерлеріне айтылған Абайдың сөздері сақтандыру сыңайын білдіреді.

«Қарашоқпар шабуыл заманы Оразбай түгіл кеше Құнанбай заманында таусылғанын танытқан болатын. Танып жетпесендер тағы бар, тағы тұмсығың тасқа тиіп тұрып, тани бер»¹

Орыс уездік әкімшілігінің қатысуымен өткен Арқаты ру аралық съезінде уақтардың правосын Абайдың шығып сөйлеп, беделін салып қорғауы арқасында Құнанбай билеп-төстеушілері толық жеңіліске ұшырайды. Өзінің ғасырлық әдет-ғұрып тірегіне жанама соққы берген қазақ қоғамының өміріндегі жаңа құбылыс қазақ әйелдерінің тәуелсіздікке, өзінің жеке басының тағдырын шешуде бостандыққа ұмтылуы, әменгерліктің реакцияшыл патриархальдық-феодалдық әдет-ғұрыпына қарсы олардың күресі болды.

Егерде бұрын әйелдер құтылудың ешқандай жолын таба алмай, өз праволары жолындағы тең емес күресте опат болса, енді ХІХ ғасырдың ақырғы ширегінде қатал феодал әдет-ғұрыптарынан қорғауды сұрап орыс сотына барған әйелдердің наразылығы бірқатар жағдайларда оны зорлап некелеуден құтқарып қалып отырды.

Мәселен, Дәрменмен Семейге қашып барған Мәкен өзіне қайтыс болған күйеуі туысының правосы бар ескі әдет-ғұрыпқа бағынғысы келмей, уезд бастығы мен округтық сот председателіне өтініш береді. Ол «Қырдың қара заңынан, діннің шарифатынан бәрінен де орыстың заңоны адам басын тәуір қорғайды»²

Мәкеннің ісін «бұрынғы бурбондар мен держимордтардын

¹ Абай жолы, 2-кітап, 606-бет.

² Бұл да сонда, 488-бет.

орнын басқан Қазанцев сияқты жергілікті халықпен былық-сылық ойнаған» Семей уезінің бастығы шешеді.

Мәкен Әзімоваға жасалған сот ойдан шығарылған эпизод болғанымен бұл жаңа тенденцияны — әйелдердің правосыздық жағдайын орнықтырған шарифат пен әдет-ғұрыптардың орта ғасырлық нормаларымен салыстырғанда семья правосында анағұрлым прогрессивті орыс заңдарынан қорғаныс іздеп жекелеген қазақ әйелдерінің бой көрсеткенін дұрыс бейнелейді.

Оянып келе жатқан қазақ әйелдерінің бас бостандығына ұмтылуы қаралып отырған дәуірдің бүтін бірқатар архив документтерінен де көрінеді. Өзінен өзі типті болып келетін бұлардың өтініштерінің қайсысы болсын өзінің негізгі моменттерінде автордың ойдан шығаруы болып табылатын Мәкен Әзімованың ісімен үйлес келеді.

Мәселен, сахара генерал-губернаторы Ақмола губернаторына қатынас жіберген, мұнда зорлап күйеуге беруге бағынғысы келмей Петропавл уезі, Полудин болысының қырғыз әйелі Жұпар Түлкібаева күйеу таңдауда өзіне бас бостандығын беру туралы өтініш жасағаны... хабарланған¹

XIX ғасырдың екінші жартысында Россия өнеркәсіп капиталының Қазақстанды экономикалық езуі күшейе түсті. Қазақстанның отарлық жағдайы негізінен екі бағытта оның өнеркәсіптік дамуына жағдай жасайды; бұлар ауыл шаруашылық өнімдерін алғашқы өңдеу мен қазбалы байлықтардың аса бағалы кен орындары Жезқазған, Қарағанды, Алтай және басқалардың негізінде туған кен өндіру өнеркәсібі еді.

Қазақстанды шикі зат базасы және метрополияның өнеркәсіп товарларын сатып өткізу рыногы ретінде пайдалануға Россия капитализмінің ұмтылуы нәтижесінде өлкеде ауыл шаруашылық шикі заттарын өңдеу жөніндегі өнеркәсіп орындары басым роль атқарды. Осы жағынан алғанда романда сипатталатын былғары, сабын қайнату заводтары, жүн жуу, пима басу мастерскойлары, сойысхана, тері илеу, сыра қайнату және басқа кәсіпорындары алып келетін Семей өнеркәсібі шетте қалмайды.

Семейде ауыл шаруашылық шикі затын өңдеу жөніндегі кәсіпорындар ерекше орын алды. Өңдеу өнеркәсібі артта қалған еді, көбіне қолөнершілік, майдагерлік сипатта болды, жетілдірілген техникалық жабдық мүлде дерлік қолданылмады.

Барлық фабрика-завод кәсіпорындары ұсақ еді, бұларда жұмысшылардың шоғырлануы мүлде шамалы болды. Жұмысшылардың көмегі керек болғанда, қайықшы Сейілдің Ертіс кеме шаруашылығына қызмет ететін жұмысшылар едәуір көп болған Затон жүкшілеріне баруы тегін емес-ті.

Осымен бірге Қазақстанға өнеркәсіп қатынастарының енуімен байланысты отарлық өкімет орындары орыс капиталистерінің мүдделерін қорғап пайдалы қазба, кен орындарын жұмыс-

¹ ЦГА. КазССР, ф. 64, № 1, д. 537, л. 5 и об.

тауға жіберілген ұлттық буржуазия қалыптаса бастады. Сондықтан да қалыптасып келе жатқан ұлттық буржуазия өзінің капиталын сауда-алып сатарлық операцияларға, ауыл шаруашылық өнімдерін қайыра өңдеу жөніндегі фабрика-завод кәсіпорындарына салды. Романда бұл құбылыс көрсетілген: татар көпесі Мусиннің бу дпірменінің, Хасанның сойысханасының т. б. көп этажды ғимараты аталады, бұлар таза капиталистік жалдау негізінде қазақ жұмысшыларын қанайды.

Қазақстанда өңдеу өнеркәсібінің дамуы мал және егіншілік шаруашылықтарының товарлылығын көтеруге ұмтылды, ауыл шаруашылық өнімдері үшін рынокты кеңейтуге жол ашты.

Қазақстанда капиталистік кәсіпорындарының тууы кейінде қазақ ауылының таптық жіктелуін барған сайын тереңдете түскен. Еңбек рыногына көптеген мөлшерде түгелдей қанауға болатын шаруаларды айдап әкелген қазақ жұмысшы табы қалыптасуының негізін қалады. Семейде бұлар жұмысшылардың шет аймағы — Затонда ірге тебеді.

«Соның орайына бір замандарда аш-арық, елдерінен кәсіп іздеп ішерлік, күн кешерлік талшық іздеп келген қазақ кедейлері, Затон пароходтар жұмысында аш-жалаңаш болмай, әлім-берім күнелтеді. Еңбегіне жалынғаны болмаса, ешкімге де көз сүзбей, өз күндерін өздері көреді. Қол-аяқ сау шағына азамат ырза. Ішіп-жемін біреуден тілеп алмай, өз үйлерінен тапқанына қатын бала, кәрі құртан, әке-шеше де ырза болысатын»¹.

Семейдің орыс жұмысшылары сияқты қалаға жақын болыстардан шыққан жатақтар заводқа іргелес тар көшеден өздеріне лашық жасады.

Қала жатақтарының тұрмысы аса зор шынайылықпен көрсетілген эпопеяда бұлар Семейдің шет жағында бірнеше поселке құрап, оларға өздерінің атын таққандығы айтылады, мысалы, Басжатақ т. б.

Әрине Басжатақтың халқы бұлар емес, олар неше алуан жұмыс, кәсіп ететін кедей, нашар бұқара болады. Ал халық болса мешітке келуге мұршасы жоқ. Ұзақ күнге ауыр бейнеттен, үздіксіз қара жұмыстан титықтап келеді².

Басжатақ слободасынан қала жатақтары негізінен алғанда еңбек ақысы өте-мөте төмен қара жұмыстарды атқарып, былғары заводтарында, жүн жууларда және қаланың басқа ұсақ кәсіпорындарында жұмыс істеді.

Семьясы түгелдей ертеден қара кешке дейін жалданып жұмыс істегеніне қарамастан, Басжатақтағы Дәмежанның үйінде де осындай бір үздіксіз жоқшылық орыс капиталистерінің, саудагерлердің, байлардың ауыр кіріптарлығына түсіп отырған күнбе-күнгі жұмыспен шұғылданған қала жатақтарының ауыр жағдайынан автор бірнеше семья тіршілік көріністерін бейнелейді.

¹ Абай жолы, 2-кітап, 485-бет.

² Бұл да сонда.

Мәселен, қайықпен қыс кезінде асырай алмайтын қайықшы Сейіл ет сатушы Хасеннің сойысханасына күнбе-күнгі жұмысқа барып жүреді.

«Сейіл Хасен қасапшының забойында қой сояды екен. Дәмежан да өзінің баласы Жұмаштың сол забойда тері жайып болысып, тиын-тебен тауып жүргенін айтты»¹.

Орыс жұмысшыларының да, қазақ жұмысшыларының да бірдей правосыз да езілген жағдайы эпопеяда үлкен көркемдікпен нанымды да шынайы суреттеледі. Затон жүкшілерін, былғары заводтары, жүн жуу, пима басу мастерскойлары жұмысшыларын жайратқан оба ауруы туралы айта келіп эпопея геройларының бірі, жер аударылған халықшыл Павлов:

«Азап қандай, жоқшылық қандай, адам тірлігінің ит қорлыққа түскені қандай?»²— деп дауыстайды.

Сонымен, орыс жұмысшы табының құранды бөлігі ретінде қазақ жұмысшы табының қалыптасуының басталуын эпопеяда суреттеп көрсету принципиальды маңызды момент саналады.

Көпестердің, өнеркәсіпшілердің және байлардың қала кедейлерімен қайшылықтарын, Затонда жүк тиеп-түсірушілермен, мал союшы және жүн жуушы жұмысшылармен күресін бейнелеудің қандай зор маңызы болғандығы эпопеяны жазу үстіндегі өзінің жұмысы туралы автордың айтқан пікірлерінен мәлім. «Сахарадан таяуда ғана келген, әлі де ұйымдаса қоймаған, дегенмен қала пролетариаты болып алған осы адамдар,— деп жазады М. О. Әуезов — жазушы ретінде мен үшін ерекше көңіл қоюға тұратын адамдар еді.

Нақ осылардың ортасынан жаңа ұлт сипаты белгілерінің қалыптасуын байқауға болатын еді³. Орыс пен қазақ жұмысшылары фабрикаларда тығыз қарым-қатынаста бола жүріп, айуандық пен қанаушылықты бастарынан бірге өткере отырып, өздерінің таптық мүдделерінің ортақтығын барған сайын көбірек айқын сезе, ортақ жауға қарсы бірігіп күресу үшін бой көрсете бастайды.

1905 жылғы революцияның қарсаңындағы Қазақстандағы революциялық қозғалыстың дамуында маңызды роль атқарған орыс және қазақ жұмысшыларының аса ірі біріккен бой көрсетулерінен мына төмендегілерді атауға болады. 1900 жылғы Ертіс кеме шаруашылығы өзеншілерінің ереуілі⁴; 1903 жылғы Екібастұз Воскресенск тау-кен өнеркәсіп орындарындағы ірі ереуіл; бұларда үш мыңнан аса адам бар еді⁵; осы 1903 жылы

¹ Абай жолы, 2-кітап, 565-бет.

² Бұл да сонда. 437—438-беттер.

³ М. Ауэзов. Указ. статья. «Вопросы литературы», 1959, № 6, стр. 106.

⁴ В. И. Семевский. Рабочие на Сибирских золотых промыслах. т. II, 1898, стр. 70.

⁵ Е. Дильмухамедов. Революционное движение горнорабочих Казахстана. Алма-Ата, 1955, стр. 29.

болған және бірнеше күнге созылған Қарағанды көмір кендеріндегі орыс-қазақ шахтерлерінің толқулары¹.

Орыс-қазақ жұмысшыларының жақындасуы орыс пролетариатының басшылығымен өтті де, орасан зор тарихи маңызы болды, өйткені бұл Россия еңбекшілерінің өзінің әлеуметтік және ұлттық азаттығы жолындағы революциялық күресінде жаңа дәуірдің бетін ашатын-ды.

Тарихи дамудың заңдылықтары мен перспективаларын көркем сөз құралдарымен дұрыс бейнелеуді мақсат ете отырып, М. О. Әуезов бірқатар естеліктер мен салыстырулар арқылы орыс және қазақ пролетариатының біріккен күресін жалпы Россиялық революциялық қозғалыспен тығыз байланыстырып қарайды. Сондықтан да ортақ жауға қарсы өздерінің өсе түсіп отырған туысқандық ынтымағымен бірлескен күресі туралы паш ететін орыс пен қазақ жұмысшыларының алғашқы бірігіп бой көрсетулері жайында эпопеяның екінші кітабында келтірілген көріністердің идеялық жағынан зор маңызы бар.

Осыған байланысты М. О. Әуезов қазақ еңбекшілеріне орыс жұмысшы табы мен шаруаларының революциялық дәстүрлері жасаған ықпалын ашуға ерекше мән беруге ұмтылады. Бұл ықпал, мәселен, айдаудан қайтып келген Базаралының әңгімелерінен сезіледі. Помещиктерге қарсы шыққаны үшін каторгаға жіберілген, жер аударылған орыс шаруалары туралы Базаралының айтқандарын оның пікірлестері ұйып тындап қалады.

Орыс революциялық қозғалысының неғұрлым күшті жақтарын қазақ еңбекшілерінің қабылдауға ұмтылғандығы Базаралының мынандай ой толғауларынан көрінеді: «Соңғы жеті-сегіз жылдар ішінде де нелер қыршын жас, жаңа буындардан шыққан ер крестьяндар да сол каторгаға тіпті көп келіп жатты-ау!.. Бұлардың алысы мүлде бөлек, жекелеп шарпыспайды. Қалың ел болып соқтығады екен жауларына»²

Осы әңгімелердің әсерімен және кедейлердің — Тәкежанға жасалған шабуылға қатынасушылардың өз тәжірибелері негізінде «егер күреске батыл аттанатын болса, өздерінің қандай зор күш екенін сезіп біледі».

Петербургта оқып жүрген Әбдірахман арқылы Абайдың аулына 1885 жылғы Орехово-Зуеводағы Морозов фабрикаларындағы орыс жұмысшыларының алғашқы стачкалары мен Россия қалаларындағы пролетариаттың басқа да бой көрсетулері туралы мәліметтер келіп жетеді.

В. И. Ленин осындай ықпалға орасан зор маңыз беріп, «великоростың саналы жұмысшысымен араласудың, оның әдебиетімен, оның идеяларының өрісімен танысудың қандайда болсын

---

¹ Е. Бекмаханов. Присоединение Казахстана к России, М., 1957, стр. 286.

² М. Әуезов. Абай, 2-кітап, 92-бет.

мүмкіншілігінің бәрін бар күшті салып қабылдау, пайдалану, баянды ету міндет»,— деді.

Қарастырылып отырған кезеңде жергілікті өнеркәсіптің нашар дамуы салдарынан қазақ пролетариаты сан жағынан әлі аз болатын, бірақ мұның пайда болуының, қазақ жұмысшыларын орыс жұмысшыларымен біріктіруші капиталистік кәсіпорындарында жалдамалы еңбекке көшудің, қазақ пен орыс жұмысшыларының бірігіп күресуі үшін жағдайлар жасалуының зор тарихи маңызы болды. Сондықтан да М. О. Әуезов ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанның тарихи дамуын дұрыс бейнелеп көрсетуге ұмтыла отырып, экономикалық қоғамдық өмірдегі өзгерістерімен қатар осы процестің жеке жақтарын да суреттеп жазуының өзі кездейсоқ емес-ті.

Романда айқын көрініс тапқан осы концепция эпопеяны жазу үстіндегі жұмысымен байланысты автордың айтқан пікірінде де ашып көрсетіледі. «Абай өмірі арқылы роман біздің дәуірімізге қарай басқан сайын менің ұғымымда қазақ қоғамының дамуы орыс шаруаларының тағдырымен, жалпы россиялық қоғамдық күреспен ұштаса түсуге тиіс болды»¹.

Сол кездің өзінде-ақ феодалға едәуір дәрежеде тәуелсіз қазақ диқандарын бейнелей отырып, езілген шаруалардың — малшылардың таптық сана сезімінің оянуын және жалпы россиялық пролетариатының бір бөлігі ретінде қазақ пролетариатының қалыптасуын көрсете отырып, М. О. Әуезов социалистік революция үшін объективті алғы шарттарды көрсете келіп, тарихи процестің шешуші күші ретінде халықты алға қояды. Қазақстан дамуындағы тарихи перспективаны белгілеп береді. Нақ осында социалистік реализмнің шығармасы ретінде Абай туралы эпопеяның нағыз және терең халықтығы мейлінше айқын да толық көрінеді.

«Абай жолы» эпопеясында қазақ қалаларының дамуын зерттеу үшін де қызықты материалдар бар. Мысалы, егер романның бірінші кітабында Семей және Қарқаралы сияқты қалалар тек сауда, әкімшілік орталықтары болып қана көрінсе, ал соңғы кітапта өлкенің өнеркәсіптік және мәдени дамуында олардың өсіп отырған ролі бейнеленген. Мұнда ХІХ ғасырдың соңғы ширегінде қалалардағы қазақ халқының саны едәуір артады, бұл процесс, негізінен алғанда, қалалар маңына көшіп келіп ірге тепкен және өзінің жұмыс күшін сатумен күн көрген кедейленген көшпенділердің есебінен болып жатады.

Романда Семей қаласы жан-жақты көрсетілген. Әсіресе оның халқының алуан түрлі әлеуметтік жіктеріне сипаттама беруге ерекше көңіл бөлген. Бұл қаланың үстемдік етуші төбе топтарының өкілдері — патша чиновниктері, көпестері, қазақ байлары, алып-сатарлар, дін қызметкерлері, әрі еңбеккер қала-

---

¹ М. Ауэзов. Указ. статья. «Вопросы литературы», 1959, № 6, стр. 104.

өнеркәсіп орындарының жұмысшылары, Затонда жүк тиеп-түсірушілер, майдагер ұсақ қолөнершілер (тігіншілер, былғарышылар, етікшілер, ағаш ұсталары т. б.) еді.

«Қала орталықтарының пайда болуы және қала халқының өсуі қазақтардың әлеуметтік экономикалық өмірінде игілікті құбылыс болды. Патриархальдық феодалдық ортадан қол үзген қазақтар қала мәдениетіне араласты. Патриархальдық-рулық сарқыншақтарға маталған кешегі көшпенділер қала тұрғынының бейнесіне енді»¹.

Бұл егіншілікті тастап кеткен процесс еді, В. И. Ленин ол жөнінде былай деп жазады:

«Мұның өзі халықты мешеу қалған, тарих ескерусіз қалдырған меңіреу түкпірден қазіргі заманғы қайнаған қоғамдық өмірге алып шығады. Ол халықтың сауаттылығын арттырады, оны мәдениетті дағдыға және мәдениетті керексінуге үйретеді»²

Қаланың ықпалы қазақтың барлық тұрмысында, ең алдымен, қыстау салуда сезіле бастады. Бұл Семейге таяу орналасқан ауылдардан көбірек көрінеді.

Жағадағы ауылдардың өмірі сахарадағыдан қатты айырымдалатын еді. Бұлардың тұрғындары егін салумен және саудамен айналысты, қалаға әдеттеніп алды. Мұнда олар базарлар мен жәрмеңкелерде жиі болып жүрді. Бұлардың тұрмыстары да тобықтыларға ұқсамайтын, олар ағаш үйлерде тұрды. Аулалары қоршалып тасталатын.

Қазақстанның Россиямен жақындасуының тарихи маңызы қазақ халқының арасына озат демократиялық орыс мәдениеті ену үшін мейлінше қолайлы жағдайлар жасауға мүмкіндік берді. Бұған белгілі дәрежеде бірқатар уездік қалалар мен селоларда орыс-қазақ мектептерінің пайда болуы септігін тигізді. Бұлардың ашылуы «1868 жылғы Ережеде» қарастырылған еді. Осы аталған мектептерде ХІХ ғасырдың ақырғы онжылдықтарында бірнеше мың қазақ балалары бастауыш білім алды, үстем таптан шыққан осындай жас адамдар үшін Москваның, Петербургтің, Томскінің, Қазанның гимназияларында, семинарияларында, жоғарғы оқу орындарында өз білімдерін жалғастыруға мүмкіндік туды.

Үкіметке адал тілмәштар мен чиновниктерді дайындап шығаруға ұмтылған патша өкіметінің осы отаршылдық мақсатына қарамастан, халық арасына ағарту ісін тарату жолында күрескен әр түрлі чиндегі демократиялық интеллигенцияның қызметі арқасында орыс мектебі қазақ демократиялық интеллигенциясын қалыптастыру үшін белгілі бір жағдайларды да әзірледі.

Облыстың саяси өмірінің маңызды орталығы Семей қаласы болды. Қалада мәдени-ағарту мекемелерінің саны біртіндеп өсе

¹ Е. Б. Бекмаханов. Указ. работа, стр. 216.

² В. И. Ленин. Шығармалар, 3-том, 629-бет.

берді. Мәселен, 1903 жылы мұнда 1570 оқушысы бар 16 бастауыш оқу орыны, ал орта оқу орындарынан ерлер және әйелдер гимназиясы болған еді¹.

Романда көрсетілгендей, осы бастауыш мектептерде қазақ кедейлерінің балалары және өзінің бала-шағаларының болашақ мансабы үшін орысша білімнің тиімділігін түсінген кейбір байлардың шолжаң ұлдары оқи бастады. Ауыл кедейлерінің арасынан көптеген балаларды Абайдың өзі қалаға әкеліп мектепке орналастырады.

XIX ғасырдың аяғында үстем таптың өкілдері де өз балаларын орыс мектептеріне бере бастады.

Қала орыс және қалыптасып келе жатқан қазақ интеллигенциясының жиналатын жеріне айналады. «Ол жылдары Данияр сияқты орыс білімін алған және Европаша киінген жас қазақтарды мейлінше жиі кездестіруге болатын еді. Олар тілмаштар, хатшылар, фельдшерлер және мал дәрігерлері болып жұмыс істеді»².

Сонымен эпопеяда қазақ қоғамының түрлі әлеуметтік жіктерінің арасынан ағарту ісіне өсіп келе жатқан талап-тілек өз бейнесін табады.

«Абай жолы» — эпопеясына жоғарыда жасалған талдау Қазақстан тарихы жөніндегі нақты архивтік және әдеби деректерді мұқият зерттеуге сүйене отырып, мұның авторы оның бүкіл ұлттық ерекшеліктерінде халықтың әлеуметтік, экономика, тұрмыстық және мәдени өмірінің барлық сфераларын көрсетуге тырысқанын байқатады. «Сөйтіп барлығын қамтитын Әуезовтің эпопеясы сияқты бірде бір шығарма осы күнге дейін әлі революцияға дейінгі қазақ өмірін жіті, терең де, жан-жақты жасап көрген емес-ті. Қазақтар өмірінің олардың тұрмысы мен салтының, психологиясының, қоршаған табиғатының Мұхтар Әуезовтің үлкен эпикалық полотносында өзінің бейнесін таппаған қандай да болсын елеулі жағын немесе тіпті өзіне тән ерекшелігін көрсетудің өзі қиын»³

Орасан зор көлемдегі фактілер мен халықтың тарихи тұрмысы жеке жақтарының арасынан қоғам дамуының маңызды заңдылықтарын ашып көрсете отырып, М. О. Әуезов қазақ қоғамының эволюциясында шешуші роль атқаратын прогресшіл күштерді көркем сөзбен суреттеп береді.

М. О. Әуезов бұл процесте XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында дүние жүзілік революциялық қозғалыстың орталығының Россияға ауысуымен байланысты орыс және қазақ еңбекшілерінің тарихи тағдырының ортақтығына жағдай жаса-

¹ «Россия», т. XVIII, Киргизский край, стр. 406.

² М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 736—737-беттер.

³ М. Қаратаев. Казахская литература. Сборник статей. М., 1960, стр. 133.

ған, қазақ еңбекші бұқарасының Россия пролетариаты азаттық революциялық күресіне араласуы үшін қолайлы жағдайлар тудырған орыс пен қазақ еңбекшілерінің жақындасуы басты да анықтаушы шарт болғанын көрсетеді. Бұған, едәуір дәрежеде, Қазақстанның отарлық жағдайда бола отырып, шаруашылық және саяси жағынан оқшауланып қалмағандығы, Россия патша өкіметінің бір бөлегі болғандығы да жағдай жасады.

Қазақстанға жерсіз орыс шаруаларының жаппай қоныс аударуы, орыс пролетариатымен қатар қазақ пролетариаты да қалыптаса бастаған өнеркәсіп орындарының құрылуы арқасында қазақ және орыс еңбекшілерінің ортақ таптық мүдделерінің қалыптасуы үшін объективті түрде жағдай жасалды, бұлардың жауынгерлік одағы нығайтылып, елдегі революциялық қозғалыс жылдан-жылға қанат жая берді.

Қазақ және орыс еңбекшілерінің Қазақстандағы антифеодалдық ұлт азаттық және антиимпериалистік күресі метрополиядағы революциялық күреспен ұштасты, бұдан арғы жерде Октябрь социалистік революциясының құранды бөлігіне айналды.

Осы тұрғыда Абай образын бейнелегенде М. О. Әуезов оның образын негізгі идеяға, нағыз тарихи маңызы бар идеяға бағындырды. Оны прогресшіл бастаманы алға алып барушы етіп жасады, сондықтан да ол өз халқының болашағын озат революциялық-демократиялық орыс әдебиетіне араласудан, орыс халқымен жақындасудан көрді. Бұл тарихтың прогресшіл барысына объективті сай келетін еді.

Е. Пугачев, І Петр, Степан Разин, Д. Донской, Б. Хмельницкий, көркем образдарын жасау үстіндегі В. Шишков, А. Толстой, С. Злобин, С. Бородин, Н. Рыбак сияқты М. О. Әуезов бүкіл өзінің ұлттық ерекшелігінде Абай образын жасау үстінде советтік тарихи романның дәстүрлерін творчестволықпен қабылдай отырып, осы образдардың әрқайсысы өз халқы тарихының прогресшіл қозғалысының типті тұлғасы және оны білдірушісі ретінде үлкен көркемдік маңызға ие бола алатындығын ұға отырып, соған сүйенді.

Мәселен, өткен шақтың прогресшіл демократиялық құбылыстарына бой ұра отырып, М. О. Әуезов екі Россияны — отаршылар және феодалдық езгіге қарсы өзінің күресінде барлық езілген халықтар арқа сүйеген озат демократиялық Россияны тарихи тұрғыдан ақиқат алып көрсетеді. Алпысыншы жылдардағы революционерлерден бастап социал-демократтарға дейінгі орыс революционерлерінің үш ұрпағын — Абайдың таянышын, оның идеялық ұстаздарын бейнелей отырып, М. О. Әуезов лениндік анықтамаға сүйенеді:

«Біз әрбір ұлттық мәдениеттің ішінен тек оның демократиялық және оның социалистік элементтерін аламыз, оларды алғанда тек қана және сөзсіз түрде әрбір ұлттың буржуазиялық

мәдениетіне, буржуазиялық ұлтшылдығына қарама-қарсы аламыз»¹

Абай эпопеяда былай дейді: «Менің орыстың жақсы адамдарымен кездесуім бақыт болды. Мен соларға арқа сүйедім. Иә, жалғыз менің өзім ғана емес, сіздер де орыстардан білім алып, сіздер де осы адамдарға арқа сүйедіңіздер. Олар біздерге көмектесті, өмірге біздің көзімізді ашты. Бірақ менің және сіздердің орындарыңды басатын қандай бақыт күтіп отыр десенізші. Олар орыс көршілерге көшіп-қонып жүріп-ақ барады. Халық халықпен қоян-қолтық келеді. Тарих өзінің жолын кері бұрып әкетеді... Осы басты мақсатты — тарихи өткен шақта Россияның езілген халықтарының жақындасуына жол ашатын прогресшіл тарихи тенденцияларды, халықтардың болашақ бірлескен күресімен достығының қайнар көзін табуды тарихи тақырыпқа бой ұрған барлық совет жазушылары, ең алдымен, өз алдына міндет етіп қоюға тиіс. С. Злобин де осы туралы айтып береді.

«Мен тарихи романның міндеті мынада деп санаймын, совет халықтары семьясының басын құрайтын орасан зор маңызы бар тұтас ұлттың дамуындағы өз ара ықпал диалектикасын ашу керек, тар, ұлттық міндеттерді жеке алуға болмайды. Егер де біз осы өз ара әрекеттестіктің бастамасын көрсетпесек, онда бізге тарихқа бой ұрудың ешқандай қажеттігі жоқ. Осы өз ара байланыс бүгінгі күнмен, халықтар достығымен астасып жатады. Бізде халықтар достығы орасан зор халық ынтымағы түрінде гүлденіп отыр»².

Автордың қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірінің заңдылықтарын түсінуі оның патриархалдық-феодалдық қатынастардың ыдырауы, капитализм элементтерінің ауылға енуі, аграрлық мәселе мен таптық күрестің шиеленісуі, егіншілікке және отырықшылыққа көшу, қазақ пролетариатының қалыптасуы және басқалар сияқты процестерді дұрыс көрсетуіне мүмкіндіктер жасап, сондай-ақ романның бүкіл материалын баяндаудың сипатын анықтап береді.

Сонымен «Абай жолы» эпопеясының тарихизмы дәуірді терең дәлдікпен алып, нақтылы-тарихи бейнелеуінен, оның терең процестері мен ішкі қайшылықтарын ашып беруінен көрінеді.

Романның сюжеті дамуында бұл міндеттерді көркем образ арқылы шешу қиялсыз болуы мүмкін емес, алайда, автордың творчестволық фантазиясы ХІХ ғасырдағы Қазақстан тарихының проблематикасына байланысты әдебиет тану, тарих, экономика, этнография және басқа да аралас пәндер саласында осы заманғы білімдер деңгейінде болуға тиіс.

М. Әуезов өзінің бұл еңбегінде тарихшының дәлдігі мен суреткердің творчестволық фантазиясын ұштастыра отырып, тарихи ақиқат пен көркемдік ақиқаттың сай келуіне жетуі, Белин-

¹ В. И. Ленин. Шығармалар, 20-том, 9-бет.

² Десять незабываемых дней. Декада каз. литературы и искусства в Москве. Алма-Ате, 1961 г. стр. 184—185.

скийдің сөзімен айтқандай, қиялдың нақтылы тарихпен осылай келіп ұштасуы қаралып отырған дәуірдің мәнін мейлінше айқын, рельефті және шынайы етіп көрсетіп тарихи характерлерді жасауға мүмкіндік берген. «Әуезовтің творчествосында,— деп атап көрсетеді Наири Зарьян — тарихшының мол білімімен суреткердің данышпандық іштей сезімі етене ұштасып келеді. Осының арқасында оның шығармасы зор танымдық және тәрбие берушілік құндылыққа ие болып отыр»¹.

«Абай жолы» эпопеясын зерттеу мұнда XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамының өмірінің барлық жағы көркемдікпен суреттелгенін, халық өмірінің терең түкпірінде тарихи процестердің ішкі қайшылықтары күрделі түрде алынып, тереңінен ашылғандығын көрсетеді, қоғам дамуының жетекші заңдылықтары ашылады, бір қиырдағы тарихи дәуірдің рухы жіті бейнеленеді.

«Абай жолының» аумақтылығы халық өмірін жан-жақты бейнелеумен, жарты ғасыр бойындағы оның тарихи тағдырын суреттеп көрсетумен шарттасып келеді. Эпопеяның сюжеті тарихтың барысымен, аса күрделі адам тағдырлары мен оқиғалардың қат-қабат шытырманмен, прогресшіл және реакцияшыл күштердің күресімен, халық өмірінің сан-саналы алуан түрлі ағымымен қоса алынып тұжырымдалған.

Еңбек пен күрес үстінде ашылған халықтың нақтылы өмірі ретінде, дәуірдің элеуметтік қайшылықтарын шиеленіскен күйінде алып тарихты жаңғыртып бейнелеген көркемдік тұрғыдағы жаңалық болып табылатын үздік советтік тарихи романдардың дәстүрлеріне сәйкес эпопеяда халық тарихты жасаушы, оның ең басты қаһарманы ретінде көрсетіледі. Халық ыза-ашуының тұтас көрінісі өмірден алынып зор әсер қалдыра аларлықтай бейнеленеді; бұл көріністерге көтеріліс жасаған халықтың күші, оның ерлігі мен жан қиярлығы, тарихи процесте орнығып келе жатқан халық бұқарасының шешуші ролі көрсетілген.

М. О. Әуезовтің басты идеялық көркемдік жаңалығы, ол өзінің шығармасын Абайдың өмірін суреттеп жазуға ғана арнамай, сондай-ақ өз халқы тарихының аса маңызды бұрылыс кезеңдерінің біріндегі тағдырын суреттеп, жазуға арнағандығын әдеби сын бір ауыздан атап көрсетті.

«Мұхтар Әуезов өзінің алдына: уақыт жағынан қамтуы қиын, жаңалығы, материалының зерттелмегендігі жағынан да күрделі, сондай-ақ идеялық мақсаты жағынан да мүлде жаңа зор міндетті қойып, оны жазып шығуға батылдығы жетті. XIX ғасырда өмір сүрген және бірінші орыс революциясының алдында, 1904 жылы дүние салған қазақ ақынының өмір тарихи романын жазды, сөйтіп бұл кітап көшпелі халықтың өз өмір тари-

---

¹ Н. Зарьян. В кн.: «М. О. Ауэзов. Сборник статей к его 60-летию», Алма-Ата, 1959, стр. 22.

хының бір бөлігіне айналды... Бүтін халықтың мұнда қозғалысы мен өсуі бейнеленді, революциялық алға басуы мен өмірдің социалистік жаңа құрылысына өту мүмкіндіктері ашылып көрсетілді, мұндай ой өз халқының рухани күшінің бұрын болып көрмеген өрлеуімен, оның революция шындығымен қанаттанған жазушыда ғана тууы мүмкін»¹

Демек, М. Әуезов бүтін халықтың жан-жақты образын жасап қана қойған жоқ, сондай-ақ оны болашаққа қарай қозғалысы үстінде бейнелеп көрсетті, яғни, оның рухани күш-қуатының қалыптасып даму процесін, «халықтың тарихи іс-әрекеті үшін оянған қуатты күшін»² бейнелеп көрсетті.

Халықтың тікелей өмірін суреттеп көрсету, тарихи процестегі оның шешуші ролін ашу, осыдан келіп туатын бүкіл шығарманың эпикалығы, аумақтылығы, советтік тарихи романның басты көркемдік принциптері оның негізіне алынған горькийлік тарихшылдық дәстүрлерін игеруі болып саналады. Кейінгі кездегі ең үздік советтік тарихи романдарда бұларды байытып дамыту түрлі жолдармен жүрді.

Оның эпопеядағы тарихшылдықтың басты ерекшелігі, М. Әуезовтің өзіне тән жаңалығы — нақ осы жоғарыда аталып өткен шығармада халықтың тағдыры, оның жарты ғасырлық тарихы арқылы көрнекті творчестволық жеке адамның образын етене суреттеп көрсетуі болып табылады.

Геройды бейнелеуді оның дәуірін, оның халқын суреттеумен ұштастыра отырып, М. О. Әуезов Абайдың образы арқылы маңызды жинақтау жасайды, мұнда қазақ халқының үздік ұлттық қасиеттерін бейнелеп береді. Оның аса көрнекті өкілін көрсете отырып, халық образын тереңінен типтендіру — совет әдебиетінде тарихи жанрды дамытуда социалистік реализмнің басты жетістіктерінің бірі. Нақ сондықтан да осындай жоспармен жазылған С. Злобиннің «Степан Разин», В. Шишковтың «Емельян Пугачев», М. Әуезовтің «Абай жолы» сияқты романдарында геройдың ұлттық характерінің дамуы мен қалыптасуы тарихи дәуірдің бетбұрыс кезеңдеріндегі, халықтың неше түрлі оқиғаларға толы, аса күрделі де маңызды дамуы мен өмір жағдайына тығыз байланысты болып келеді. Геройдың ұлттық характерін күрделі де терең ашу арқылы өз халқының ұлттық ерекшелігін де ашып береді. Ал бұл көркем шығарманың бүкіл мазмұнының ұлттық ерекшелігін анықтап береді. «Қандай да болсын ұлттың аса маңызды қасиеттерін көрсететін геройдың ұлттық характерінде — әдебиеттің ұлттық ерекшелігін түсінуге апаратын жол жатқандығы сөзсіз»³. Нақ осы жоғарыда аталған «Абай жолының» аса маңызды сипаттары оның эпикалық сипатына жағдай жасап берді.

¹ В. Смирнова. Современный портрет, М., 1964, стр. 228.

² М. Қаратаев. Казахская литература. Сборник статей, М., 1960, стр. 121—122.

³ З. Османова. Путь Абая. «Новый мир», 1959, № 6, стр. 220.

Дәуірді көрсетудегі тереңнен алынған шындық «Абай жолы» эпопеясын жарты ғасыр бойындағы диалектикалық дамуында көрсетілген қазақтардың экономикалық және қоғамдық өмірін зерттеу де маңызды байқаулар, қорытындылар мен жинақтаулар жасауда мүмкіндік беретіні сенімді тарихи түп-дерек ретінде алып қарастыруға негіз бола алады.

Халық өмірін осындай тереңнен және жан-жақты алып суреттеуге байланысты көркемдік тұрғыдағы міндеттер М. Әуезовтен ғылыми ой-елегінен өткізу, ғылыми-зерттеу жұмысы үстіндегідей тарихи түп-деректерді тереңінен алып зерттеуде көп жылдық қауырт, творчестволық еңбек етуді талап етті.

Эпопеяны жазу кезінде М. Әуезов жүргізген зерттеу жұмыстары сипатының өзіне жоғарыда жасалған талдау, ол негізге алған тарихи концепция тарихшылардың еңбектерінен көшіріле салынбағандығын, талай рет ақтарылып-төңкеріліп тексерілгендігін, ұзақ іздестірулердің, түп нұсқаларды қорытудың, дербес қорытындылар жасаудың нәтижесі ретінде творчестволықпен қаралғанын көрсетеді. Тарихи процесті қорытудың ғылыми-зерттеу және көркемдік әлістермен осылай ұштастырылуын тарихшы А. Нүсіпбеков те атап көрсетеді. «Абай туралы эпопеяда ғылым мен көркем әдебиеттің үйлесуі айқын көрінеді. Әуезовтің тарихи романын оқып және қайталай оқи отырып, М. Әуезовтің бойында ғалымның талғампаздық ақылы мен үлкен суреткердің дарыны тамаша ұштасқанына барған сайын көзін жете түседі»¹

Сонымен бірге «Абай жолы» эпопеясы бүкіл өзінің аса бай нақтылы материалдары мен тарихи процестің аса маңызды заңдылықтарын, оның қозғаушы күштерін терең түсінуі, дәуірдің концепциясына адалдығы арқасында тарихи шындықты сондай толық та жан-жақты суреттей білгендігін көз жеткізе көрсетеді.

Романның мазмұны мұқият қарастырудан, оның жан-жақты нақтылы материалды іріктеп алуы нақ осы түпкі позициядан туғандығы айқын көрінеді, бұларда суреттеліп отырған тарихи процестер қоғам дамуының заңы туралы маркстік-лениндік тарихи ғылымға негізделгені, сол тұрғыда толғанғаны көрініс тапқан.

Суреттеліп отырған дәуірдің тұтас және жан-жақты көрінісін жасау, тарихтың мәні мен логикасын ашып беру үздік советтік тарихи роман авторларының тарих құбылысына деген принципиальды жаңа творчестволық көзқарасын белгілеп береді, советтік тарихи романның шынайы реалистік белгілерін құрайды.

«Абай жолы» эпопеясынан қадағалауға болатынындай, белгілі бір кезеңдегі тарихи процестің мәнін қоғам дамуының жетекші заңдылықтары зор көркемдік нанымдылықпен суреттелгендігі ең маңызды мәселе болып табылады.

---

¹ А. Нусупбеков. М. О. Ауэзов в советской историографии. «Известия АН КазССР», серия общественная, 1968, № 3, стр. 62.

Алайда осы жағдайда, тек осы тұрғыдан ғана қаралып отырған эпопеяның құндылығын түгелдей ғана алғанда, біздің көз-қарасымызша, оны Қазақстан тарихының оқулығына көрнекті құрал деп санауға болмайтындығын айта кету қажет. Автор өз халқының тарихын ақ адалынан сипаттап жазумен ғана тынған жоқ, өзінің көркемдік шеберлігінің барлық күшімен типтік жанды образдарда бұл тарихты жандандырып, осылар арқылы оның қозғалысының прогресшіл барысын көрсетіп, оның дамуындағы өткен шақты осы заманмен жақындастыра түсетін тенденцияларды аша білді.

Бұл проблема творчестволық ой шабытының көмегі арқылы шешілді. Көркемдік қорыту мен дәуірдің өзіне тән сипаттарын тереңінен алып типтендіру нақтылы фактілер мен оқиғаларға, тарихты тереңінен біліп ұғынуға негізделген ойдан шығарған дүниелердің арқасында көркем шығармада дәл көрініс тапқан.

Эпопеяға жоғарыда жасалған талдау тарих пен ойдан шығарудың ара қатынасы проблемасын творчестволықпен шешуде М. Әуезов сонау әрірек кездегі орыстың демократиялық сыны жасаған «тарихқа өзіңнің ойдан шығарғаныңды енгіз, бірақ бұл ойдан шығарған дүниенді тарихқа негізде»¹ деген классикалық анықтамаға сөзсіз сүйенгендігіне көз жеткізеді.

Сонымен автордың творчестволықпен ойдан шығарып жетілдіруі тарихи романның аса маңызды компоненті саналады. Бірақ ол тарихи түп-деректердің немесе зерттеулердің дәл мәліметтеріне сүйеніп тарихтың маркстік-лениндік концепциясын басшылыққа алғанда ғана жемісті де ғылыми жағынан негізделген болады.

---

¹ Н. Добролюбов. Полное собр. соч. ГИХЛ 1934, стр. 530. Цитирую по книге С. Петрова «Советский исторический роман», М., 1960, стр. 458.

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨСКЕН ОРТАСЫ

Советтік тарихи романдарын зерттеу олардың негізгі кейіпкері, әдетте өз халқының тарихында прогресшіл роль атқарған тарихи жеке адамдар болып келетінін көрсетеді: В. Шишковтың «Емельян Пугачев» романының кейіпкері Пугачев, Ст. Злобиннің Степан Разины, Н. Рыбактың «Переяславская радасынан» Богдан Хмельницкий, А. Толстойдың І Петрі, Ю. Тыняновтың Пушкині, тағы басқалары осындай кейіпкерлер. Совет тарихи романистикасының дамуындағы қасиеттердің бірі: көркем шығарманың сюжетін құруда көрнекті адамдардың басым орын алушылығы; нағыз тарихты бейнелеу міне осыдан көрінеді. Ойдан шығарған кейіпкер мен оқиға екінші қатарға қойылады.

«Абай жолы» роман-эпопеясының негізгі кейіпкері — өз халқының рухани мәдениетіне зор үлес қосқан, қазақ халқын революциялық-демократиялық орыс мәдениетіне араластыруда, орыс халқымен жақындастыруда тарихи-прогрестік роль атқарған қазақтың ұлы ақыны және ағартушысы Абай Құнанбаев.

Жоғарыда қарастырып өтілген, ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның экономикалық, саяси және мәдени өміріндегі өзгерістерге байланысты автор тарихи шыннайы шындықты көрсетуге, Абайдың дүниеге көзқарасы мен творчествосындағы жаңа прогресшіл рухани тілектер, оның өскен ортасынан тарихи туындаған заңды құбылыс екенін көрсетуге ұмтылғандығын айқын аңғартады.

Қазақ қоғамының жарты ғасырлық тарихын оның прогресшіл-экономикалық өзгерістерімен қоса даму үстінде көрсете отырып, М. О. Әуезов Абайдың өз басының қалыптасуымен және дамуымен байланысты нақты тарихи жағдайды көз алдымызға келтіріп бере алды.

Осы мәселеге Қ. Симонов СССР жазушыларының ІІ съезінде совет прозасы туралы жасаған баяндамасында назар аударған болатын: «Романның өзегі етіп қазақтың ұлы ағартушысы Абайды ала отырып, автор сонымен қатар халық өмірінің картинасын кең де бай түрде бере алды. Мұндай картинасыз, әлбетте, тарихи жеке адам ретіндегі Абай туралы әділ баяндалмаған

болар еді, өйткені оның ұлылығы, ең алдымен, өз халқының мұқтажы мен даму перспективасын дұрыс және көрегендікпен түсіне білгендігінде болатын»¹.

Орыстың озат демократиялық мәдениетіне жақындасудың ықпалымен қалыптасқан қазақтың ұлы ақыны және ойшылының әлеуметтік ниеті қазақтың еңбекші халқының мүдделерін қорғауға бағытталды, оның мұң-мұқтажы мен арман-мақсатын білдірді.

Өз заманының тарихи шектелушілігімен байланысты А. Құнанбаев Н. Г. Чернышевскийдің өмір сүріп тұрған құрылысты күшпен құртып жіберуге шақырған дәйекті революциялық демократизміне жете алмады, алайда, ол өзінің бүкіл творчествосымен және қоғамдық іс-әрекетімен өзі өскен ортаның әлеуметтік әділетсіздігін жеріне жеткізе қатты шенеді, халықты езушілерді — үстем таптың барлық жіктері мен топтарын әшкереледі. Еңбекші халықтың мүддесін қорғай отырып, ол оны өз правосы жолындағы күреске шақырды. Абай оқу-ағарту — жақсы тұрмысқа жетудің шарты, ол қоғамдық кеселдерді жоюға, өлкенің шаруашылық және мәдени дамуына игі ықпал етеді деп кәміл сенді. Абай қазақ халқының сауатын ашуды олардың орыс халқының экономикалық және мәдени өміріне араласуымен тығыз байланыста қарастыра отырып, мұның өзі, оның әбден қалыптасқан пікірі бойынша, адамдарды артта қалып, тозығы жеткен ескі өмірді өзгертуге мәжбүр етуге, еңбекшілердің езгісі мен правосыздығын жоюға көмектесуі тиіс болатын. Дегенмен Абайдың оқу-ағарту ісі арқылы халықты әлеуметтік езгіден азат ету жолындағы күресі былайша алғанда утопиялық еді. Алайда мұның өзі халықты рухани жағынан оятуда, оның ұлттық және тарихи сана-сезімін өсіруде ерекше маңызды прогрестік роль атқарды. Сондықтан да кейіпкер мен халықтың, кейіпкер мен тарихтың араларындағы қатынас мәселесін творчестволықпен шеше отырып, М. Әуезов былай деп жазды: «Абайдың халықтығы сонда, ол өз халқының рухани шырағы болды, халықша ойлап, халықша сезіне отырып, алысқа көз жіберді, ол оның болашақ жолын көрсетіп берді.

Халықтың озат ақыл-ойын толғандырғанның бәрі тарихи сиқырлықпен дегендей Абай творчествосында көрінді. Октябрь революциясына дейін қазақ халқының тарихында еңбеккер қазақ тағдыры, «қоғамның қанды жарасы», оның болашағы жөнінде соншалықты беріле, соншалықты жан-жақты және жауапкершілікпен Абайдай қам жеген басқа адам болған жоқ. Белинскийдің айтуынша, ол «өзінің неге талпынып жүргенін әлі анық түсінбегеннің өзінде де бүкіл қоғамның асыл ойының органы» болуға тиіс талант иесі еді»²

---

¹ К. Симонов. «О советской художественной прозе», в книге «Второй всесоюзный съезд советских писателей», М., 1956.

² «История Казахской ССР», т. 1, А., 1957, стр. 470.

М. Әуезовтің бұл ойын Абай образын жасауға байланысты айтылған басқа да сөздерінен көруге болады: «Абай — көреген көз, Абай — қайырымды жүрек. Абай — халық данасы — менің қарастыруымда тұтас алғанда осылай, халық сезімінің ерік қарқындылығының, оның жан дүниесінің, оның бойындағы бүкіл асыл дүниенің жүзеге асуы болып табылады. Абай образын мен осылай игілікті ойды іске асыру үшін алдым»¹

Орыстың демократиялық мәдениетіне араласа отырып, оның ең жақсы үлгілерін Абай тұңғыш рет өзі өскен ортаға таратты, халықтың қалың көпшілігіне түсінікті де жүректеріне жақын жасай білді, мұның өзі қазақ еңбекшілерінің рухани өсуіне, ой-өрісінің кеңейе түсуіне, сана-сезімінің артуына көмектескені күмәнсыз.

М. О. Әуезов Абай образы арқылы оның өмір сүрген дәуірін — қоғамның сипатын, қазақ халқының өмірін терең де жан-жақты көрсетуді өзінің міндеті етіп қойды. Негізінен алғанда тарихи дамудың барысынан туған эпопея сюжетін белгілі бір жеке адамның — романның кейіпкерінің және сол дәуірдің басқа да өкілдерінің тағдыры арқылы айқын да сенімді құруға болады. Ол сюжеттің негізгі өзегі — Абай образы. Аса көрнекті тарихи адам өмірін халық өмірін кең алып және тереңнен бейнелеп беруді ұштастырудың үлгісін Ст. Злобиннің Разин туралы, В. Шишковтың Пугачев туралы тағы басқа да советтік таңдаулы тарихи романдардан көруге болады.

Осы жаңа композициялық принципті Абайды және оның дәуірін суреттеу арқылы М. Әуезов қазақ әдебиетінде тұңғыш рет қолданды. Бұл арада басты мәселе — Абайдың халық өкілдерінің қайсыбіреулерімен өмірдегі байланыстары ғана емес, қайта оның езілген халықпен рухани тұтастығы, олардың бостандық пен бақытқа жету жолындағы талпыныстарының бірлігі: «Эпопеяның негізгі кейіпкері нақты тарихи адам — Абай Құнанбаев болғанымен, оның жетекші бастамасы халық болып келді. Абай образының дәлдігі, өмірден алынғандығы, эмоцияға толылығы — көбінесе кейіпкердің халықпен тығыз байланыстылығында, өз іс-әрекетінде, күресінде және творчествосында халық бұқарасына сүйеніп, олардың басты мүддесін көздегендігінде»².

Сонымен, Абайдың өмір сүрген ортасын дәлдікпен көрсетпейінше оның әлеуметтік, тұрмыстық, психологиялық творчестволық саладағы өмірі мен қызметін көрсету бос схема болып шығар еді. М. О. Әуезов Абайды бейнелеудегі модернизациядан аулақ бола отырып, ағартушы-ақынның үстем тап өкілдері арасынан шыққанын — күдіретті аға сұлтан Құнанбай Өскенбаевтың перзенті екенін көрсетіп берді. Мұның өзі бірқатар жағдай-

¹ Десять незабываемых дней. Декада казахского искусства и литературы в Москве — декабрь 1958. Казгосиздат, художественной литературы. Алма-Ата, 1961, стр. 239.

² М. Қаратаев. Казахская литература. Сборник статей. М., 1960, стр. 159.

да ақынның дүние танымындағы қайшылықтарға, оның көзқарасындағы тарихи жағынан шектелушілікке апарып соқтырған болатын.

Романда Абайдың жеке адам ретінде қалыптасуы, оның прогресшіл, демократиялық көзқарастарының дамуы, халықтың талап-тілегі мен арманын білдіре отырып, оның мүддесін қорғау арқылы халыққа қарай жақындаса түсу жолы көрсетілген. Абайдың сол заманның қаратүнек күштеріне қарсы бүкіл күресі, ақынның халықтың болашағы туралы ойлары оның қазақ халқының тарихи дамуындағы прогресшіл бағытты алға алып барушы екенін көрсетеді.

Абай дәуірін суреттеп беруде М. О. Әуезов тарихи деректерді қалай кеңінен пайдаланған болса, ақынның өмірі мен қызметін суреттеуде кезінде жазылып қалған негізгі өмірбаяндық тарихи фактілерге де солай сүйенуге — оның өмірін дәл шындықпен беруге болады. М. Әуезовтің әдеби шығарма кейіпкерлерінің ойдан шығарылған образдарын жасаушы өзге жазушыларға қарағандағы бір ерекшелігі ол Абай Құнанбаевтың өмірі мен қызметі жөнінде қазақ әдебиет тану ілімі мен тарихи ғылымға жақсы мәлім болып отырған тарихи анық мәліметтерді пайдалануы шарт еді. Бұл арада жазушы Абай өмірбаянының басты оқиғаларын өз еркімен өзгертіп, кейіпкердің тағдыры мен қызметін болмысынан өзгеше етіп, құр қиял арқылы ғана суреттей алмады. Тарихи роман жанрының ерекше белгілерінің бірі — әдетте оның документтік негізге құрылуында, оның сюжетінің тарихта болған оқиғалар, ал басты кейіпкерлері тарихта өмір сүрген белгілі адамдар болуы тиіс екендігінде.

Ақын творчествосының көптеген мәселелері, оның өмірі мен қызметі туралы мәліметтер М. О. Әуезовтің 30—50 жылдары жарияланған бірсыпыра мақалаларында жазылды да, кейіннен «Абай (Ибрагим) Құнанбаев» деген монографиялық зерттеуінде жинақталды.

Осы монографиялық арнаулы бөлімі М. О. Әуезовтің және басқа да зерттеушілердің (оның ішінде әдебиетшілер де, тарихшылар да бар) жинақтаған Абайдың нағыз өмірбаяндық деректері негізінде суреттеуге арналды.

Осы монографияда жазылған Абай өмірбаянының маңызды фактілерін эпопеяда көрсетілген ақынның өмір жолымен салыстыру жазушының толығынан ақынның өмірі жөнінде тарихи тұрғыдан дұрыс деректерге сүйенгенін көрсетеді. Өйткені ол басқаша жолмен тарихи шындықты аттап кетуге, көрнекті тарихи адамның өмірін өзінше тым еркін бейнелеуге тиіс емес еді. Сондықтан да ақын жөніндегі нағыз өмірбаяндық деректерді романдағы суреттеумен салыстыруды дұрыс деп тауып отырмыз. Алайда автордың тарихи деректер мен Абай замандастарының естеліктерін пайдалану негізінде жазылған Абайдың өмірі мен қызметінің белгілі бір кезеңдерін зерттеу автордың дәуірдің документтік куәліктерін творчестволықпен өңдеу әдісі жөнінде

түсінік алуымызға мүмкіндік береді. Бұлайша талдау жасау бірқатар жағдайларда өмір фактісіне негізделген шығармаларда «өмір шындығы өнер шындығына өтетіндігін»¹ байқауға мүмкіндік береді.

Абай Құнанбаевтың өмірбаянын көркемдік тұрғыдан жасай отырып, автор осының алдындағы бөлімде айтқанымыздай, ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ мәдениетінің көрнекті қайраткерінің образын дұрыс суреттеуге ғана ұмтылған жоқ, сонымен қатар, оның дәуірін тарихи жағынан дәл беруге де тырысты. Жазушының романды жазу үстінде пайдаланған нақты материалды іріктеуі нақ осы міндетті орындау ісімен байланысты болған. Бұл жерде М. О. Әуезовтің ақынның өмірі мен оның төңірегіндегілер жайында Абайдың туған жерінде жүріп жинаған фактілері, естеліктері қолжазбаларының тек кейбіреулерінің тұсына ғана № В дегем белгі қойылуының да зор мәні бар, жазушы мұндай белгіні көркемдік жағынан іріктеген кезде тек принципті маңызы бар материалдардың тұсына ғана қойған. Бұл жазбаларды және суреткердің оларды қалай пайдаланғанын зерттеу эпопеяны жазған кезде М. О. Әуезов тек тарихи типтік фактілерге ғана назар аударғанын, ақынның айтып кеткен кейбір пікірлерін, ол туралы замандастары өз жанынан қосып айтқан кейбір әрекеттер туралы деректерді, ақынның өмірінде болуы ықтимал, бірақ кездейсоқ, негізгі емес мәселелерді кейіпкердің өмір сүрген уақытының типтік белгілерін жинақтауға қажеті шамалы жеке эпизодтарды мүлдем қабылдамай тастағанын көрсетеді.

Мысалы, М. О. Әуезовтің архивын зерттеген кезде жазушы Абайдың тұрмыстағы мінез-құлқының кейбір жақтарын, оның жеке өмірінің кейбір кезеңдерін ашып көрсететін едәуір мол материалды романда мүлдем пайдаланбағанын көреміз. Атап айтқанда, оның өз інісі Оспаннның жесірі Еркежанға үйленуі жайлы романда тіпті де сөз болмайды. Бұл жерде М. Әуезовтің архивінде қазір де бар, кезінде ол «Абай жолы» романына кіріспе ретінде жазған қысқаша тезистерді атай өткен жөн. Онда М. О. Әуезов жазба деректер болмағандықтан, Абай өмірбаянын егжей-тегжейлі зерттеу мүмкін еместігін айта келіп, «оның өмір жолын — барлық жылдары бойынша және ұсақ-түйектеріне дейін қалдырмай тізіп шығудың қажеті жоқ. Бұның өзі Абайдың біз үшін құндылығын арттыра ала ма? Оның құндылығы — істеген ісінде. Ол тұтас алғандағы өмірбаянымен құнды емес, оның құндылығы — өмірбаянының біз үшін, болашақ ұрпақ үшін ардақтылығында. Демек өмірбаянын толық жазудың қажеті жоқ, бұл өмірбаяндық роман емес, творчество адамы туралы роман керек... Бұл жаңа жанр»².

¹ М. Ауэзов. Как я работал над романами «Абай» и «Путь Абая». В кн.: М. Ауэзов. Абай Құнанбаев. Статьи и исследования. Алма-Ата, 1967, стр. 362.

² Архив ЛММА, папка № 401, стр. 182.

М. О. Әуезов бұл роман творчество адамы туралы болғандықтан да творчество психологиясы мәселесі маңызды орын алатындығын атап көрсетті. Абай — «күрескер ақын, ол творчество арқылы болашақтағы күрес үшін өмірге деген пікірді жинақтайды, — бұның бәрі, оның сезімдік табиғатын байытуға тиістінің бәрі романның жақындағы және кейінгі перспективасы үшін маңызды»¹.

Сонымен қатар М. О. Әуезовтің Абай өміріне, оның бүкіл бейнесіне қатысты материалды іріктеуде ақынды өз заманындағы прогресшіл тенденцияны білдіруші адам ретінде көрсету үшін қажетті сол заманға тән құбылыстарды және ақынның басына тән қасиеттерді ғана көрсетуге тырысқаны анық байқалады.

«Тарих адамдарды алуан түрлі іске итермелейді және оның бәрі әрқашан типтік бола бермейді, ал әдебиет болса — тек типтік қылықты көрсетеді. Сондықтан жазушы шығармаға тарих біткеннің бәрін, өмір біткеннің бәрін ендіре бермейді, қайта тарих пен өмірден алынған, өзінің әділеттігін растайтын фактіні ендіреді»² — деп жазды А. Белинков. Абай туралы роман жазу үстіндегі өз тәжірибесін айта келіп, тарихи роман жазатын суреткер творчествосының осы жағы жөнінде М. О. Әуезов былай деген болатын: «Менің романдарымда, мысалы, Абай өмірбаянымен байланысты мен іздестіріп тапқан көп фактілер өз жайына қалды. Бір фактілерді мен кеңейтіп жаздым, екінші біреулерін алмай тастадым, өйткені бұлардың менің кітабымдағы тарихи ғимаратты салуда елеулі маңызы болмады»³

Бұндай мәліметтерді пайдаланудан бас тартудың тағы бір себебі, кейде олар өтірік немесе біле тұра бұрмалау, ақынның жаулары мен ұрпақтары тарапынан жабылған жала болуы еді. Бұған дәлел ретінде оның жерді заңсыз басып алуы, сот ісін әділетсіз шешуі сияқты жабылған жаланы айтсақ та жеткілікті.

Алайда, Абайды демократтық көзқарасы, халық мүддесін қорғағаны үшін жек көретін оның қас жауларының шындықты бұрмалаған күмәнді мәліметтерін зерттей келе М. О. Әуезов оларды барлық уақытта бірдей ысырып тастаған жоқ, оларға сын көзімен қарады. Автор бұл мәліметтерден шындықтың жекелеген ұшқынын анықтап шығарды, бұларды дәуірдің нағыз документті айғағы ретінде романда творчестволықпен пайдаланды.

М. О. Әуезов «кейде қарама-қайшы фактілерді салыстыруыма және әрқашан заң және тарих ғылымдарының барлық ережесі бойынша өзімнің зерттеуіме тура келді»⁴ деп ашық айтқан болатын.

¹ Архив ЛММА, папка № 401, стр. 121.

² А. Белинков. Юрий Тынянов, М., 1960, стр. 161.

³ М. Әуезов. Жоғарыда көрсетілген еңбектен, 358-бет.

⁴ Бұл да сонда, 360-бет.

Тарихи роман жазатын суреткер қарама-қайшы документтерді салыстырғанда, А. Толстой атап көрсеткендей, «практика арқылы дамып отыратын ерекше тарихи «сезімталдыққа» ие болуы керек¹

Тарихи романды жазу үстінде фактіні көркемдік жағынан ойластырудың өзіне тән қиыншылығына Ст. Злобин ерекше көңіл аударды. Ол былай деп жазды: «бүкіл кітаптың сәнін, тарихи романның мәнін келтіру үшін фактілерді іріктеу үстінде варианттан вариантқа көшу, дәл болған фактіні жинақталған көркемдік образбен алмастыру, оқиғалардың хронологиялық жүйелілігін өңделген сюжеттік құрылысымен алмастыру үлкен күш жұмсауды талап етеді².

Роман кейіпкерлерінің тарихи белгілі бір прототиптерінің бірден-бір дұрыс, әлеуметтік жағынан негізделген іс-әрекетінің мәнін анықтаудағы суреттердің міндеті ерекше қиын және жауапты. Бұл жөнінде М. О. Әуезовтің Қодарды жазалаумен байланысты Құнанбай істеген зұлымдық әрекеттерді көрсетуі назар аударарлық.

Құнанбайдың үрім-бұтағы Ырғызбайлардың ауылында Құнанбайдың шешімінің әділетті екені және Қодардың сөзсіз айыпты екендігі жөнінде лақап тарайды. Бұл лақап авторға оның жас шағында-ақ жақсы белгілі екен. Алайда, сұрастыру үстінде тобықтының басқа тайпаларының өкілдерінен алынған тарихи мәліметтерді зерттеу кезінде М. О. Әуезов істің ақиқат жағдайын біледі, «Құнанбай Қодарға және оның руына тиісті жерді тартып алуға мүдделі болған»³

Эпопеяның бас кезінде Абай Құнанбаев — он үш жастағы бала. Сөйтіп автор шын мәнінде оның балалық шағынан бастап бүкіл өмір жолын шолып шығады. Абайдың балалық шағына байланысты эпизодтардың бәрі дерлік автордың ойдан шығарғандары болғанымен, олар болашақ ақынның характерін ашуға, оның жеке басының қалыптасуын бейнелеуге қызмет етеді. Бұған мысал ретінде Қодарды жазалау кезіндегі эпизодты алсақта жеткілікті. М. О. Әуезовтің өзі жазғандай, бұл сұмдық көрініс оған дейін жер бетінде зұлымдықтың барлығын көріп-білмеген баланың жас жанын жалын болып жалайды, өз әкесін тұңғыш кісі өлтіруші бейнесінде көруі Абайдың бүкіл өміріндегі драмасының бастапқы кезеңі болып қалады⁴.

Абайдың жеке басының қалыптасуын көрсетуде М. О. Әуезовте кейіпкерлері ірі-ірі тарихи адамдар болған (Ю. Тыняновта — Пушкин, А. Толстойда — І Петр, О. Форшта — Радищев, В. Шишковта — Пугачев тағы басқалары), таңдаулы совет та-

¹ А. Толстой. Полное собрание сочинений в 15-ти томах (1946—1953 гг.), т. 13, стр. 496.

² С. Злобин. Задачи романа. «Вопросы литературы», 1965, № 9, стр. 53.

³ М. Әуезов. Көрсетілген еңбекте, 361-бет.

⁴ Бұл да сонда.

рихи романдарының авторлары сияқты өз кейіпкерін даму үстінде, өскен ортасының ықпалына, дәуірінің әлеуметтік қайшылықтарына байланыстыра отырып, рухани өсу үстінде көрсету принципін ұстады. Тарихи адамды «неше түрлі күштердің, әсіресе әлеуметтік сипаттағы күштердің ықпалымен»¹ жас шағынан бастап дамуы үстінде көрсетудегі жетекші роль Ю. Тынянов («Пушкин») пен А. Толстойға тиісті. Олар «тарихи қайраткерді жасынан бастап белгілі бір таптық ортаның дап-дайын жемісі ретінде тұрпайы-социологиялық тұрғыдан түсінуге»² батыл қарсы шықты. Тарихи жеке адамды даму үстінде бейнелеу принципін көркемдік тұрғыдан бірінші болып негіздеген де солар. Бұлардан кейінгі уақыттағы тарихи роман жазушылар А. Толстой «таптап өткен» жолмен жүрді десе де болатындай³.

Абай өмірінің соңғы жылдары жөнінде оның замандастары мен үрім-бұтақтарының жадында көптеген естеліктер болса, ал ақынның жастық шағы туралы М. О. Әуезовтің қолында не бары «қарттардың аузынан естіген көмескі сөздер» мен Абайдың сүйген қызы Тоғжанға жазған бірнеше жол өлең жолдарынан басқа ешқандай мәлімет жоқ еді десе де болғандай.

М. О. Әуезов Тоғжанды әбден қартайған шағында ғана көрді. Асқан сұлу, жаны бай сүйкімді Тоғжан образы эпопеяда тек Абайдың оған арнаған өлеңдері мен төменде келтірілетін, автор творчестволықпен өндеген болмашы фактілер арқылы ғана жасалған, автордың қиялы арқылы толықтырылған. «Сүйіндіктің қызының аты — Тоғжан. Сүйіндіктің тоқалы Қантжаннан туған. Әппақ сұлу кісі болған. Кейін Аққозы алған»⁴.

Абайдың Тоғжанмен тұңғыш кездесуі, Ерболмен достығының бастамасы, өз өміріне төнген ажалға қарамастан Ерболдың Сүйіндік ауылынан мұз бұзылып, су түсіп кетуіне байланысты кете алмай қалған Абайды өзеннен өткізіп салғаны ақын өмірінде шын болған фактілер негізінде жазылған.

«Бір жолда қыз қойнында жатқанда таң атып кетіп, су түсіп кетіп өте алмайды. Ербол сонда жүрген малшы, соны Абай шақыртып алады. Бұрын таныс емес, Судан өткізіп сал дейді. Ербол өгізге мініп, ананы байталға мінгізіп (өткізіп) салады... Ербол Абайды сонда құтқарған»⁵

Осы қысқа, үздік-үздік сөйлемдер М. О. Әуезовтің қаламынан шыққанда жайып салынған айқын картинаға айналып, түрленіп кетеді: Абайдың сүйікті қызымен кездескендегі көңіл толқыны, бақыттылығы, көктемдегі су тасқыны, өзінің руымен жауласып жүрген рудың ауылында қалып, тасып жатқан өзен

---

¹ Ю. Андреев. Русский советский исторический роман в 20—30 годы. М.-Л., 1962, стр. 123.

² С. М. Петров. Исторический роман в русской литературе. М., 1960, стр. 170.

³ Ю. Андреев. Указ. работа. стр. 123.

⁴ Архив ЛММА, папка № 29, л. 131.

⁵ Бұл да сонда, п. 175.

өткел бермегенде досының тағдыры үшін Ерболдың үрейленуі, олардың өзеннен өтуі, сұмдық қауіп төнгенде де Абайдың өзін байсалды ұстауы. Осылайша өмірде болған фактілер автордың көркемдік өңдеуінде өзгеріп, өнер фактісіне, қорытындыға айналады, сонымен қатар әбден сенімді және терең суреттелген жеке образ болып қалады.

М. О. Әуезов Абайдың замандастары атап өткен бір жағдайға — Құнанбайдың Абай мен Ербол арасындағы достыққа қарсы болғандығына да көңіл аударды.

Құнанбай: «Ерболдың басын Ыбырай алады, Ыбырайдың басын Ербол алады, күндердің күнінде көрерсіңдер деген екен».

Абайдың замандастары Абайдың үлкенді сыйлау жөніндегі жеке қасиеттерін де атап көрсеткен.

«Жақсыларды көргенде атынан түсіп, тымағын қолтығына алып, қолын қусырып сәлем береді».

Абайдың замандастары атап көрсеткен бұл қасиетін автор Абай Қарқаралыда әкесімен жауласып жүрген Бөжей төре бастаған топпен кездескендегі көріністі жазған кезде ескерген болуы керек деп ойлаймыз. Өйткені Абай оларды үлкен құрметпен қарсы алып сәлемдеседі. Автор романда басқа адамдардың да айтқандарын пайдаланған. Одан Абайдың бұлай қошеметпен сәлемдесуіне әуелі күмәндана қараған төрелердің кейіннен жас жігіттің бұл ісі әкесінің бұйрығымен емес, жеке өз басынан ру ақсақалдарына деген құрмет көрсетуі екенін түсініп, оның бұл қылығын қуаттайды.

Абай Құнанбаевқа қатысты бізге белгілі тарихи архив деректерінен ең толығырағы және елеулісі — Бурабаев деген біреудің Абайды болыс болған кезде заңға қарсы әрекеттер істеді деп айыптап, оның үстінен жалған арыз беруімен байланысты жүргізілген тергеу ісі.

Жас Абай қоғамдық пайдалы қызметке қатысу үшін Қоңыр-көкше тобықты болысында 1875 жылдан 1878 жылға дейін болыс болғаны белгілі.

Ол кезде Абай, егер өкімет басында адал да әділетті басқарушы болса, халыққа көмектесуге, оның ауыр жағдайын жеңілдетуге болар еді деп ойлаған еді. Бұл жөнінде оның қызметі Бурабаевтың шағымы бойынша басталған тергеу ісінде өте дұрыс көрсетілген.

Бурабаев Абай Құнанбаевты заңсыз салық жинады, паракор, үстемдігін асырып жіберді, тағы басқа да қиянаттар істеді деп айыптайды¹.

Оның үстіне, Бурабаев өзінің Таймақкөлдегі шабындықтан пішен дайындауына орынсыз тыйым салды, қыстау жөнінде қақтығысып қалған адамы Сасықбаевқа әділетсіздікпен қамқор болды деп болыс Абайға айып тақты. Семей уезі бастығының

---

¹ Қазақ ССР-нің Орталық мемлекеттік архиві, 64-ф., 1-оп., 1930-іс, 90-байлам, 24—38-беттер.

мәлімдеуі бойынша, Абай Құнанбаев осы тағылған айыптар жөнінде төмендегідей түсінік берген: «Бурабаев Таймақкөл жерінде көшіп-қонып жүруге рұқсат етілмегенін шағым етеді. Бұл жер Абай төренің иелігіне көшкен жер... Таймақкөл бұрын бос жатқан, көшіп-қонып жүретін жер болғанмен қазір қыстайтын жердің жетіспеуіне байланысты болысқа сайланғандардың шешімімен 4 киіз үйлі Абай төреге қыстау үшін берілген. Сондықтан да ол, болыс Бурабаевқа бұл жерде көшіп-қонып жүруге, от-суды таптауға тыйым салды. Бурабаевтың бұл жер маған және менің туысқандарыма жататын жер дегені мүлдем өтірік, өйткені оның қыстайтын жері — Орда тауындағы Қарадыр деген жерде, ал Таймақкөлде ешкімнің қыстауы болған жоқ. Бұл жер қырғыздардың жалпы пайдалануында болды. Бурабаевтың бұл жерді иемденуіне және өз меншігіне айналдыруына ешқандай дәлелі жоқ»¹.

Сонымен қатар, тергеу ісінен Бурабаевтың Абай үстінен жазған шағымына 37 куә қол қойған дегенінің өзі де өтірік екені көрінді. Куә деп көрсеткен адамдардың өздері «болыс пен старшынның заңсыз істері жөнінде ешқандай дәлеліміз жоқ»² деп мәлімдеген.

Шағымды тексерген Семей уезі бастығының одан арғы берген түсініктемесінде Абайға жабылған жаланың мәні толығынан ашылады.

«Қоңыркөкше тобықты болысында бірде-бір болыс үш жылдық мерзімін түгелдей аяқтап істеп шыға алмаған десе де болады... Олардың бәрін осы болыс қырғыздары қастандықпен сотқа, тергеуге берген, бірақ олар кейіннен ақталған. Бұлай болған себебі әр адам ықпалды бір адамды не өзін болыс жасағысы келген, немесе (ол — Л. Ә.) сайланып қойылған болыспен қас болған; қазір болыста сотталмаған не тергеуде болмаған беделді, өзін дербес ұстап алған бірде-бір адам жоқ деуге болады. Уездің бұрынғы бастығы Измайлов осы ырың-жырыңды болдырмас үшін көпшілікке басқа бір болыстың адамын болыс сайлау жөнінде ұсыныс жасаған және бұған болысты басқару қолынан келетін, ақылды да адал адам ретінде өзі білетін, басқалары да жақсы білетін Ыбрайым Құнанбаевты ұсынған, бұл жөнінде Измайлов еш қателеспеген; Қоңыркөкше, тобықты болысының қауымы да Измайловтың дәлелдерімен әбден келісіп Құнанбаевты бір дауыстан болыс етіп сайлаған... Құнанбаев басқарған барлық уақытта (екі жыл жарым уақыт ішінде) болыста тамаша тәртіп болған; бұрын күн сайын дерлік барымта, кісі өлтіру болып тұрған, ал соңғы уақытта бірде-бір қылмысты іс көтерілмеуі тек қана Құнанбаевтың ықпалының арқасы... Бурабаевтың осы жолғы арыз беруінің себебі мынадан: болыста жақында болатын сайлауда өз жақтастарын болыс жасау

¹ ЦГА КазССР, ф. 64, оп. 1, д. 1430, св. 90, лл. 24—38.

² Бұл да сонда.

үшін партия құрылған, партия адамдары Құнанбаев сотқа берілсе, алдағы үш жылға сайлануға мүмкіншілігі болмайды деген оймен Бурабаевты Құнанбаевтың үстінен арыз етуге үйреткен; бірақ көпшілік арасынан қолдау таппаған олар, бір нәрсеге шырмалып қалармыз деп қорқып, істің одан әрі тексерілуінен бас тартқан, сонда Бурабаев енді не істерін білмей қалды; уезд бастығы Киреев те Измайловтың болыс Құнанбаев жөніндегі көзқарасын толық қолдайды, ол тек уезде ғана емес, облыстағы болыс бастықтарының ең жақсысы»¹.

Құнанбаевтың қап-қалың тергеу ісі Бурабаевтың өз айыптауларынан бас тартуымен аяқталады, ол өзінің арызы ойдан шығарылғандығын, «ол ешуақыт Құнанбаевқа қарсы болмағанын, бірақ Құнанбаев болыс болған кезде барымтаны және жылқы айдап кетуді қысымға алғаны үшін болыстағы кейбір ықпалды адамдарды, әсіресе қырғыз Қаратай Сапақовты өзіне қарсы қойып алғанын, Сапақов Құнанбаевқа қарсылардың бәрін ұйымдастырып, Құнанбаевтың үстінен шағым жазуды, оны бастықтардың алдында қаралап, ең болмағанда аз уақытқа болса да оны болыстықтан түсіріп, одан құтылуды ұсынғанын, наразылардың жиынында оның қылмысы ойдан шығарылып, шағым беруге жұмсалатын қаржы жиналғанын, ол Бурабаев шағым беруші болып тағайындалып, Семейге жөнелтілгенін, куә деп көрсеткендері Сапақовтың біршама туысқандары және Құнанбаевтың дұшпандары екенін»² мойындайды.

Абай Құнанбаевтың өзі де Бурабаев — «ықпалы күштірек қырғыздардың құралы ғана»³ екенін айтады. Ақырында Абай Құнанбаев жөніндегі тергеу ісі, жабылған жала ретінде, патша өкіметінің жергілікті әкімшілігінің шешімімен қысқартылды.

Жоғарыда көрсетілген деректерден келтірілген ұзақ үзінді М. О. Әуезовқа Ф. Киреевтің⁴ жазғандарынан жақсы белгілі болған еді. Осы сияқты документ фактілері тобықтының феодал билеуші топтарының Абайға деген қаскөйлік істерін романда зор тарихи шындықпен автордың ашып суреттеуіне көмек болды. Ағартушы-демократтың халықты заңсыз зорлықтардан, әсіресе жер жөніндегі мәселе бойынша қорғап отыруы феодалдар тарапынан қатты қарсылық туғызды, олар жала жабу арқылы Абайды болыстықтан түсіріп, оны «аластауға» тырысты.

Тарихи деректерден келтірілген үзінділер, сол сияқты документ мәліметтері «Абай жолы» эпопеясында творчестволықпен өңделді және баяндау арқауынан шығатын, жазушы қиялымен жасалған заңды қосымшалармен біртұтас болып кірікті. Фактілі материалдан дәуірдің терең әлеуметтік тартысын Абай мен оның арасындағы тартысты көре білген суреткер бұл тақырыпты өріс-

¹ ЦГА ҚазССР, ф. 64, оп. 1, д. 1430, св. 90, лл. 24—38.

² Бұл да сонда.

³ Бұл да сонда.

⁴ Ф. Киреев. Новые данные к биографии Абая. «Казахстан», 1947, кн. 7, стр. 133—139.

тете отырып, оны тарихи жағынан шыңына — феодалдардың Абайға даярлаған қастандығына дейін жеткізеді.

Болған оқиғалар туралы материалды творчестволықпен талдай отырып, жазушы ойдан шығарылған эпизодтарды да кірістіреді. Бірақ бұлар Абай характерінің логикасына оның мұрат-мақсатына, оның қызметіне тіпті де қайшы келмейді, керісінше Абайдың маңызын, оның өз халқының тарихындағы алатын орнын тереңнен көрсетуге мүмкіндік береді. Абай өмірбаянынан ең маңызды фактілерді іріктеп ала отырып, М. О. Әуезов Абайдың типтік қасиеттерін аса көркемдікпен ашып беру үшін оның характері мен қызметінің кейбір жақтарын күшейтіп көрсетті. Бұлай көрсету, ең алдымен, романның негізгі тақырыптарының бірі — Абайды халық қамқоршысы етіп кеңінен суреттеуге негіз болған тарихи документтік мәліметтерге қатысты.

Мысалы, Абайдың Қарамоладағы төтенше съезге қатысуы жөніндегі деректерге сүйене отырып, М. О. Әуезов ойдан шығарылған эпизодтар арқылы Абайдың «Қара шығын» жинаудағы қиянатқа қарсы күресі туралы оқиғаны ендірген. Ол генерал-губернаторлардың Қарамола съезіне салтанатпен келуін, оның алдында құрдай жорғалаған болыстарды және Абайдың генерал-губернаторға халықтың ауыр жағдайын әңгімелеп беруін, патша чиновниктерінің озбырлығы мен қастандығына қарсылық көрсетуінің әділеттілігін тамаша суреттеп берді. Суреткердің қиялы арқылы мұндай эпизодтар дәуірдің рухына, кейіпкердің психологиясына соншалықты сәйкес берілген, көркемдік жағынан соншалықты сенімді түрде ойластырылған. Автор оларды шын деп сенуге әбден иландырады. Өйткені мұның бәрі де Абайдың документтік өмірбаянында жазылмағанымен өмірде кәміл болуы мүмкін жайлар.

Қарамола съезінде Абайдың төбе би болып сайланғаны — тарихта болған оқиға. Осы фактіден шығарып, М. О. Әуезов генерал-губернатордың Абайды төбе би лауазымына ұсынуға мәжбүр еткен жағдайдың бәрін ойдан шығарады. Бұл арада Абайдың қыр адамдары арасында әйгілі болғандығы, халықтың оған деген сүйіспеншілігі, оны өзінің қамқоршысы ретінде санағаны шешуші фактор болғандығын, қалыптасқан жағдайға қарай онымен санаспай қоюды патша чиновниктерінің жөнсіз деп тапқандығын жазушы терең логикалық байланыста, сенімді етіп суреттеп береді.

Романда барымташылардың шапқыншылығынан жапа шеккен кедейлердің праволарын қорғаған Абай, мысалы, Арқат съезінде, мал иесінің тартқан зиянын байлардың, әдейі барымташылар ұстайтын Оразбай сияқтылардың есебінен өндіруді талап еткені айтылған. Осы оқиғаны романда творчестволықпен көрсете отырып, М. О. Әуезов Әрхам Ысқақовтың Абайдың Қарамола съезінде төбе би ретінде қатысып, ереже құрастыруға тікелей араласқаны, оған бірсыпыра жаңа статьялар ендіруді талап еткені жөніндегі айтқанын пайдаланған.

«Абай төбе би болады. 105—110 статья жасайды Абай. Сонда Абай кіргізген ереженің бірі: ұрының малы жетпегенде ағайыны тартпасын, сүйеушісі тартсын деген дейді»¹.

Абай Құнанбаевтың образын оның өмір сүрген дәуірімен тығыз байланысты, әр түрлі әлеуметтік-саяси күштердің тартысын көрсете отырып жасауы М. О. Әуезовтің тамаша творчестволық табысы болып табылады. Абайдың тарихта документті түрде жазылып қалған өмірбаяны жоқ еді. Бірақ бұл олқылықтың орнын оның жеке адам ретінде қалыптасу процесін көз алдымыздан көркем сурет арқылы өткізуге мүмкіндік туды. Мысалы, ақынның балалық кезі мен жастық шағы туралы мәліметтердің болмашы екендігіне қарамастан, автор өмірдің қандай жағдайлары, рухани өсуіндегі қандай өзгерістер болашақта оны творчество шыңына көтеріп, халыққа жақындастырғанын түсінікті де заңды етіп сенімді көркемдік формада ойдан шығарып, шебер көрсетіп берген. Көркем тип жасаудың сенімділігі — бұл арада ойдан шығарылған көркемдік эпизодтар мен тарихта болған фактілер арасындағы дәлме-дәл сәйкестікті дұрыс таба білуінде.

Абайдың характерін, оның дүниеге көзқарасын, халықтың тұрмысын жеңілдету жолын табу жолындағы ізденісін ашып көрсете отырып, жазушы өз кейіпкерін қимыл үстінде, өз дәуірінің реакциялық күштеріне қарсы күрес үстінде бейнелейді.

Көрнекті адамдардың бейнесін бұлай суреттеу — бірден-бір дұрыс жол, өйткені мұның өзі көрнекті адамдар өмірін тарихи дәуірдің анық бейнесі ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

М.О. Әуезов XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақтардың өмірінің көптеген жақтарын және Абайдың идеялық күресін суреттей отырып, тарихи шындыққа толық сәйкес түрде көрсетеді. Реакциялық діни-саяси ағым — панисламизмнің, түрік сұлтанының қол астына мемлекеттік бірігуді насихаттаған пантуркизмнің Қазақстанға енуін Абайдың селқос қарауы мүмкін емес екендігі жөніндегі жағдайды сол кездегі тарихи шындыққа толық сай суреттейді. Түрік буржуазиясы неғұрлым күшті капиталистік державалармен отар үшін күресе отырып, өз позициясын нығайтуға тырысты, діни-саяси ағымды Россияның шеткері отар аймақтарындағы мұсылман халықтарын өз қол астына біріктіру үшін пайдаланып қалуға жанталасты. Орта Азия мен Қазақстандағы пантуркизм және панисламизм насихаты Қонстантинопольде саяси партия — «Бірлік және прогресс» партиясы құрылған уақыттан бастап әсіресе кеңінен таралды.

XX ғасырдың басындағы панисламистер қызметінің күшеюі Қазақстанда орталығы Туркияда болатын барлық мұсылмандардың діни иерархиясының бір бөлігі ретінде, муфтиге бағына-

---

¹ Архив ЛММА, папка № 29, л. 170.

тын дербес діни ұйым құру жөніндегі белсенді түрде үгіт жүргізуден көрінеді.

Қазақстанның бірқатар ірі қалаларында кейбір мешіттердің жанында панисламистердің күш жұмсауымен жасырын баспаханалар ұйымдастырылып, онда муфти бастаған ұйым құрды, панисламизмді насихаттаған әдебиеттер басылып шыға бастады. Панисламизмді насихаттауда олар ешнәрсені де көз қырынан таса қалдырған жоқ. Діни прокламацияларда орыс-қазақ мектебінің ашылуы қазақтарды христиан дініне шоқындыру әдістерінің бірі болып көрсетілді¹.

Осындай хаттардың авторы мен таратушысы, мысалы, Ақмола облысындағы белгілі панисламистердің бірі, Көкшетау молдасы Шайдарман Қошығұлов болды. Оны тұтқынға алар кезде үйін тініткенде бірнеше адамға жіберілген хатының почта қабылдаған қолхаты табылады. Ол адамдардың ішінде Абай Құнанбаев та болған. Осыған байланысты 1903 жылы апрельде Семей генерал-губернаторы Семей уезд бастығына мынадай тапсырма береді: «Қырғыздардың арасындағы үкіметке қарсы прокламациялар таратылуы жөніндегі жүріп жатқан тексеру жұмыстарына байланысты Ибрагим Құнанбаевтағы хаттың және оған жіберілген жалпы хаттардың барлығының мазмұнын анықтау қажет, сондықтан жоғары мәртебелі сізге Ертіс өзені өткел берісімен-ақ, Құнанбаевтың тұрған жеріне аттанып, оның үйін мұқият тінтіңіз және Құнанбаевтан табылған қағаздардың бәрін менің атыма жіберіңіз»².

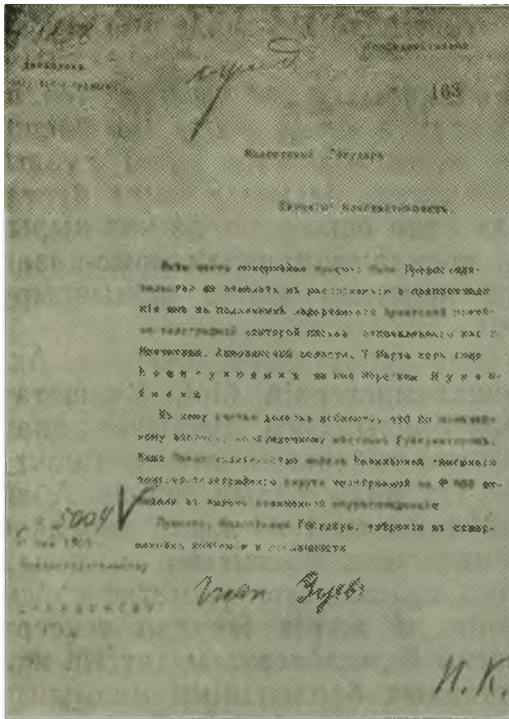
Семей уезд бастығының Семей облысының әскери губернаторы бастығына жолдаған құпия хабарламасынан мына жағдай белгілі: 1903 жылы апрельде Ибрагим Құнанбаевтың қыстауына жасалған тінту кезінде оған жіберілген хат-қағаздардың бәрі алынған. Соның ішінде Ибрагим Құнанбаевқа Көкшетаудан жіберілген хат та бар. Бірақ оны кім жібергені белгісіз. Ол хатта үкімет орындарына қырғыздар үшін мұсылмандардың ерекше діни жиналысын құру жөнінде мәселе қойып жүрген Ақмола облысы қырғыздарына Семей уезі қырғыздарын қосу жөнінде өтініш етілген. Абайдың берген түсінігі бойынша, хатты жіберген адамды ол білмейді. Документте: «Құнанбаев хатты өзінің ұлы Тұрағұлға береді, ал ол Шыңғыс болысына «шылым орап тарту үшін» береді, беруінде ешқандай мақсат жоқ, өйткені әкесі де, өзі де оған ешқандай мән бере қойған жоқпыз дегенді айтады»³ деген жолдар бар.

Патша өкіметі Россияның отарлық шет аймақтарында царизмнің мүддесіне елеулі нұқсан келтірген панисламдық насихатқа қарсы белсенді күрес жүргізді. Сондықтан да А. Құнанбаев атына Ш. Қошығұловтан хат түсті деген жаңа хабарды

¹ ЦГА, ф. 15, оп. 2, д. 399, лл. 8, 9.

² Бұл да сонда.

³ Бұл да сонда.

ЦГАОР полиция депортаменті фондысынан документ фотокөшірмесі Абайдың жазысқан хаттарына полицияның назар аударғанын көрсетеді.

гим Құнанбаевтың атына жіберілген хаттың түп нұсқасын өзіне жіберуді» сұраған.²

Дала генерал-губернаторы Сухотин Қошығұловты тұтқынға алғаннан кейін Семей генерал-губернаторына «Архат почта кеңсесінде Көкшетаудағы Қошығұловтан Ибрагим Құнанбаевтың атына жіберілген хат бар: зиянды үгіттің тоқтатылуына байланысты, Құнанбаевты ақылды, бәрін де түсіне білетін адам деп білгендіктен, уезд бастығының Құнанбаев хатты алған кезде қатысып отыруын және оны осы хатты бізге тапсыруға көндіруін сұраймын»³ деген телеграмма жіберген.

Петербургтан телеграмма келмес бұрын хатты алып үлгерген А. Құнанбаев Семей уезд бастығына оны өз еркімен-ақ береді.

Осы айтылып отырған Қошығұлов хатының мазмұнын тұңғыш рет Ф. Қиреев жариялаған болатын. Хаттың саяси сипаты болды және ол негізінен екі мақсатты көздеді. Біріншіден, Абайды өте құрметті, барлық адам құрмет тұтатын, «халықтың

алысымен-ақ Семей әскери губернаторы Петербурттағы дала генерал-губернаторына 1903 жылы майда «Архат почта кеңсесіндегі Құнанбаевтың атына жазылған хаттарды алып қарауға» почта мен телеграф министрлігінен рұқсат алып беруді сұраған.¹

СССР Мемлекеттік Орталық архивінен табылған документтерге қарағанда, Абай Құнанбаевты патша өкімет орындары сол замандағы саяси ірі тұлға деп білген болуы керек. Өйткені Петербурттағы полиция департаментінің директоры Қошығұлов хат жіберген көп адамның ішінен тек оған көңіл аударды, «Архат почта-телеграф кеңсесінде ұсталып қалынған, Ақмола облысындағы Көкшетау қаласынан осы жылдың 7 мартында Қошығұловтан Ибра-

¹ ЦГАОР СССР, ф. 102, оп. 1903, ед. хр. 50.

² Бұл да сонда.

³ ЦГА ҚазССР, ф. 15, д. 393, л. 64.

басшысы» ретінде панисламистер лагеріне тартып, оның беделін және, халыққа деген орасан күшті ықпалын пайдалану болса, екіншіден, Қошқығұлов бұл мәселе жөнінде Абайдың позициясын білуге тырысты. Алайда Абай оның бірде-бір хатына жауап жазбады. Жауап бермеуінің өзі де оның позициясының қандай екенін жеткілікті дәрежеде көрсететін еді: ол прогрестік тарихи перспектива орыс халқымен, оның демократиялық мәдениетімен жақындасуда, әлеуметтік әділет үшін күресте деп білді.

Дала генерал-губернаторға Сухотинның «Құнанбаевтың кім екені жөнінде барынша толық мәлімет жинап, маған жеткізіңіз» деген тапсырмасына Семей генерал-губернаторы саяси көзқарасы жағынан А. Құнанбаевты «ақылды, фанатик емес адам,.. сенімді және мұсылман басшыларының қандай да бір айла-шарғыларына қосыла қоймайтын адам» деп жауап беруі, әрине, бос сөз емес еді. «Құнанбаевпен әңгімелескен кезде,— деп жазады ол одан әрі қарай,— оның мемлекеттік мүддені толық түсінетіні және Россияның азиялық иелігіндегі цивилизациялау миссиясына көзқарасының дұрыстығы көрінеді, мұсылман фанатиктердің үкіметке қарсы әрекет етуге ұмтылушылығына үлкен наразылық білдіріп отыр»¹

Бұл документ Абайдың панисламистерге, олардың қазақ халқын орыс халқынан әсіресе діни фанатизмнің көмегімен бөліп алып кетуге тырысушылығына қарсы нық және айқын позиция ұстағандығына көз жеткізуге мүмкіндік береді.

Патша өкіметінің отарлық аппаратының чиновниктері Абайдың көзқарасын Россияның шығыс отарларындағы цивилизациялау миссиясын мойындағаны деп түсіндірді. Олар, әрине, Абайдың философиялық және саяси көзқарасын терең түсіне алмады, ағартушы және демократ болған Абайдың Россияны екіге бөліп қарағанын, халықтар жендеті болған сол заманның бүкіл таңдаулы, демократиялық күштері қарсы күрескен патшалы самодержавиялық Россияға емес, қайта демократиялық Россияға бет бұрғанын көре алмады.

Эпопея авторының осы бір тарихи нақты деректермен жете танысуы, сондай-ақ Абайдың әлеуметтік саяси көзқарасын жан-жақты зерттеуі оның бірсыпыра көркемдік жинақтаулар жасауына, XX ғасырдың бас кезінде Қазақстанда панисламистер насихатының күшеюіне Абайдың қалай қарағанын творчестволықпен дәл жеткізіп суреттеуіне мол мүмкіндік береді.

Эпопеяда Семейдегі оқиға мысалы негізінде панисламдық насихатты таратуға мүдделі болған әлеуметтік топтар жөнінде айқын түсінік береді. Бұлар ең алдымен қазақ пен татар дін басылары, имамдар, қарилар, қалилар және Ертіс жағалауларындағы неғұрлым ірі мешіттердің басқа да дін уағыздаушылары еді.

---

¹ ЦГА КазССР, ф. 15, оп. 2, д. 399, лл. 74, 86.

Муфтият идеясын сондай-ақ қазақ және татар көпестері, қаланың ірі байлары — өнеркәсіп орындарының иелері, қазақтың қызметші интеллигенциясының кейбір өкілдері де қолдады. Эпопеяда барып тұрған панисламист ретінде Әзімхан Жабайханов сияқты ірі чиновник көрсетілген, ол арқылы қазақтың белгілі буржуазияшыл ұлтшылы Әлихан Бөкейхановтың көрсетілгенінде күмән жоқ. Ә. Бөкейханов¹ қазақ қоғамының қанаушы үстем тобының панисламдық талабын белсенді түрде қолдаушы болғаны мәлім.

Абайды өз жағына шығаруға тырысқан қазақ панисламистері оған өз мақсаттарын ашық айтады: «Бірыңғай бүкіл россиялық діни орталық — муфтиге бағынатын «муфтият» құру керек, оған қаладағы бүкіл мұсылман, ол аз болса бүкіл Семей облысының тіпті барлық қазақ халқының... бағынуы тиіс... Муфти өздерінің діни ұстазы деп мойындай отырып, оған Қазандағы, Уфадағы, Орынбордағы, Троицкідегі, Омскідегі ислам дінін ұстаушылардың бәрі бағынуға тиіс болды». Сөйтіп «Россияның отыз миллион мұсылман халқы дін жөніне бауырлас болып бірімен-бірі жақындай түседі,

«Халифат сұлтан жұртында дәурен шегіп отырған, исі мұсылман ғаламының Ыстамполдағы дін орталығы — Шайхүлісләм бар. Соған бұндағы дін — мұсылман қауымын қатыстырмақ»².

Панисламизм идеологтары осы мақсатпен Россия территориясында тұратын мұсылман халқы атынан арызнама мен приговорлар құрастыра бастайды. Осыған қазақтың игі жақсысы боп сөз қоссын, қала мен қырдың халқының арасынан қолхат жинап отырып, Семейдегі қазақ діни басылары, эпопеяда көрсетілгендей, халық алдында атағы, абыройы үлкен адам болғандықтан Абайдан осы жөнінде үлкен үміт күтіп, көмек тілеседі екен³.

Жергілікті діни адамдар мешіттерде, жұрттың топтап жиналған жерлерінде өсиет жүргізгенін былай қойғанда, жұмысшылар тұратын поселкелерді, кедейлер кварталдарын аралап, «Муфтиге қарап, дін мұсылман баласы бірлесу қажет» дейді. Халипе сұлтан деп, «Шайхүлісләм» деп тілек айтып, үн қосуын тілейді. Олардың Семейдегі жанталасқан белсенді қызметінің көрсетілуі өте қызық және бұл компанияның жұмысымен егжей-тегжейлі танысуға мүмкіндік береді.

Бұл мәселенің Абай үшін аса зор, принципті маңызы болғандығы соншалық, М. О. Әуезов қолда бар белгілі документ материалдарына сүйене отырып, өз кейіпкерінің панисламдық өсиетке мүлдем қарсы екендігін Семей қаласының еңбекші адамдардың кейбір өкілдеріне айтқан сөздер арқылы да көрсетеді.

¹ М. Ауэзов. Великий сын народа. В кн.: М. Ауэзов. Абай Құнанбаев. Статьи и исследования, А., 1967, стр. 337.

² М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 778-бет.

³ М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 738-бет.

Абай өзіне келіп-кетіп ақыл сұраушы, мешітке жай қатынасушыларға былай дейді: «Қаланың халқы кім айтса да, бұл приговорды жасамасын да, қол қойып ырзалық білдірмесін! Біз муфтиді тілемейміз!— десін. Себебі қазақ, ата-бабасынан бері соншалық құдайшыл боп, діншіл боп өскен халық емес... Ал дін-қарындас боп қосыламын деген ұран біздің көкейімізге қонбайды. Халық болып айтсақ, көңілімізге жақпайды. Себебі ол өнерден, білімнен қашықтатпаса, жақындатар жол емес!»¹

Бұл көрініс сөзсіз, автордың өзінше ой топшылауы. Бірақ айтылғандардан бұл көріністі документтер арқылы расталған фактіге тұрарлық тарихи шындық деп қорытындылауға болады. Бұл тарихи роман жазатын автордың жұмыс тәсілі. Жана жаза бастаған жас автордың «тарихи адамның өмірбаянын ойдан қосып жасауға бола ма?» деген сұрағына А. Толстой былай деп жауап берген болатын: «Қосып жазу керек. Бірақ болуы мүмкін нәрсе болсын, демек ойдан қосқаның (шығарғаның) болмаған болса да, болуға тиіс болсын»².

Белгілі тарихи фактілерді негізге ала отырып, Абайдың дәуірі мен өмірбаянының ерекшеліктерін терең түсінген М. О. Әуезов оқиғаның дамуына өз жанынан творчестволықпен тың нәрселер қоса отырып табиғи түрде тууы мүмкін салдарларды өзі жасағанын көреміз. Көркемдік тәсілмен ойлау правосын шебер пайдалана отырып, ол панисламизмнің Қазақстанға енуіне Абайдың қарсы шығуын шиеленіскен идеялық күрес үстінде логикалық жолмен сенімді суреттейді. Жазушы қаланың бас мешітінде Абайды қазақтардың «оларға жат және қас муфти өкілдеріне» бағындыруға әзір жүрген, муфтиді жақтаушыларына қарсы — дін иелеріне, ұлт буржуазиясы мен ұлтшылдық ниеттегі интеллигенция өкілдеріне қарсы ашықтан-ашық айтысқа түсіреді.

Өз позициясын түсіндіре отырып, Абай Әбішке былай дейді: «Ойласам, барласам, надан сахарадан, қараңғы қауымнан шығып, көзі ашық адам болғанымды мен енді ұмытсам керек. Орыс өнері арқылы, орыс кітаптары арқылы сәл сәуле көріп, азаппен тапқан аз жарығымды өзім лағнет айтып жойсам керек, Исламият атынан бүгін маған сөз салушылардың үніне бақсам, мен осы заманның дәруіші, жаңа бір сопы Аллаярына айналмақпын. Өзімді өзім қорлап, сөзімді өртеп жоймақпын... Бір мені емес, мені құрал етіп, бүгінгі бар қазақ қауымын солай улатпақ. Келер нәсілін, тарихын түгелімен, осындай қараңғы надандық жолға бұрмақ!»³

Әрине, Абайдың бұл монологы — автордың өз жанынан ойлап шығарғаны. Бірақ мұның өзі тарихи документке негізделген, творчестволықпен жазылған. Абайдың әдеби мұрасы да,

---

¹ Абай жолы, 2-кітап, 742-бет.

² А. Толстой. О литературе. М., 1966, стр. 322.

³ М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 1961, 528-бет.

автордың жанынан қосқан осындай эпизодтары да ақынның сол заманындағы реакцияшыл күштерге қарсы жүргізілген идеологиялық күресінің басты бағыттарын алып көрсетеді. Эпопеяда ақынның ойы да, түрлі эпизодтар да тарихи дәлділікпен шынайы берілген.

М. О. Әуезов өз шығармасында тарихтың алға қарай даму барысын бейнелей отырып, өз заманының прогресшіл тенденциясын білдіруші Абайдың қазақтарды қараңғылық пен надандыққа ұстағысы келген панисламдық өсиетке қарсы шығып, халықты оқу мен өнерге, орыс мәдениетінен үйренуге шақырғанын, ал бұның өзі халықты азат етудің ақиқат жолы екенін көрсетеді.

Феодалдар арасынан шығып, халықты мейрімсіздікпен езіп-жаншыған қанаушылармен, реакцияшыл дін басыларымен күрес барысында Абайдың мінез-құлқы қалыптасады, саяси сана-сезімі өсе түседі.

Эпопеяның 1892 жылы Семей қаласындағы жұқпалы дертіндетті суреттеген бөлімі ауыр қайғыға толы. Онда өлгендерді жерлеумен байланысты адам айтқысыз байып кеткен қаладағы мұсылман дін басыларына қарсы Абайдың ашына жүргізген күресі суреттелген. Абайдың дін басыларымен күресін суреттеген жері, бұл арада ойдан шығарылған. Алайда оның солай болуы мүмкін және солай болуы тиіс те. Өйткені Абайдың діни нанымға сын көзімен қарауы бұған толық сай келеді. Дін басыларының дүниеқорлығы мен сатылғыштығын ол өз өлеңдерінде әлденеше рет келекелеген болатын.

Абай халықтың ауыр халіне қалай болса солай селқос қарай алған жоқ. Ол оқыған, көзі ашық адам ретінде халықтың қайғысын жеңілдету жолын сөзсіз іздестірген болар еді. Индет кезінде өлгендерді жабыла барып жерлеу және бата оқу сияқты мұсылман дінінің әдет-ғұрыптары аурудың бұрынғыдан да жаман таралуына жол берілетін еді. Сондықтан да Абай, мұсылман дінінің бұл әдет-ғұрыптарынан бас тартуға шақырады. Абайдың осы мәселе жөнінде дін басыларына қарсы күресі ішкі істер министрлігінің медицина департаменті бойынша «Обадан өлген мұсылмандарды жерлеу туралы» 1892 жылғы 10 августағы уақытша ережесіндегі нұсқауға толық сәйкес келеді. Абайдың бұл документті білуі әбден мүмкін.

Романда индет кезінде халықтың ауыр жағдайын жеңілдету жолындағы күресте Абайға оның жер аударылып келген достары, олардың арасындағы дәрігерлер зор көмек көрсетеді. Бұл жағдайдың да нақты негізі бар. Бұған мысал ретінде, Абайдың жер аударылып келген дәрігерлер Н. Долгополовпен және оның жұбайы А. Шурмен және басқаларымен қалыптасқан достығын еске алсақ та болғаны.

Міне сондықтан да эпопеядағы мұндай ойдан шығарылған фактілер Абайдың тарихи бейнесін бұрмалап көрсетпейді, қайта оны мейлінше толықтырады, тартымды ете түседі, оның халық-

пен, қайғы мен қасіретке душар болған қала кедейлерімен тығыз туысқандық байланысын танытады. Бұл арада автордың ойдан шығарып қосқандары Абайды ағартушы және демократ, халық қамқоршысы, халық мүддесін көздеуші етіп көрсететін қызметінің неғұрлым прогресшіл белгілерін зор көркемдік шындықпен ашып беруге көмектеседі.

Эпопеяда Абайдың ағартушылық қызметіне үлкен орын берілген. Оны бейнелеу үшін М. О. Әуезов Абайдың өмірбаянынан белгілі тарихи фактілерді де, оның ағартушылық, демократтық идеяларын өте толық көрсете алатын әдеби мұрасын да толық пайдаланды.

В. И. Ленин ағартушылыққа тән белгілерді аша отырып, ағартушының крепостниктік правоға, оның экономикалық, әлеуметтік және заң саласындағы көріністеріне деген бітіспес жаулығын; оқу-ағарту ісін, өзін-өзі басқаруды, бостандықты, өмірдің европалық формаларын қорғауын; халық бұқарасының ең бастысы шаруалар мүддесін қорғайтындығын көрсетіп берген еді¹.

В. И. Ленин атап көрсеткен ағартушыларға тән негізгі қасиеттерді Абай Құнанбаевтың творчестволық және практикалық қызметінен көруге болады. Әрине, сонымен қатар ол өмір сүрген нақты тарихи жағдайларды да естен шығармауымыз керек.

Мысалы, Абай қоғамдық қатынастардағы патриархальдық-рулық құрылыстың жексұрын сарқыншақтарын, байлардың еңбекші халықты аяусыз қанауын, күш жұмсап, зорлық істеуін әшкерелеп, еңбекші бұқараның мүддесін қорғады, қазақ қоғамының патриархальдық-феодалдық негіздеріне объективті түрде қарсы шықты.

Абайдың күнделікті өмірін, оның айналасындағыларға ықпалын бейнелеуде М. О. Әуезов өмірдегі нақты материалдарды пайдалануға тырысты. Мысалы роман текстінде автордың творчестволық өңдеуімен Абайдың ағартушылық қызметіне қатынасты мынадай фактілер берілген. Әрхам Ысқақовтың айтып берген естелігі бойынша «...Шерней бек² Марта», «Төрт мүшке-тер», «Рүстем», «Петр Великий жайынан ертеке», «Мың бір түнді» елде алғаш айта бастаған Абай³.

Романда орыстың және Батыс Европа классиктерінің жоғарыда аты аталғандарының, одан да басқаларының есімін алғаш рет Абайдан естіп, Баймағамбеттің неше түрлі қызықты әңгімелер айтып беретіні суреттелген. Бұл көрініс Әуезовтің өзінің жас кезінде Баймағамбеттің айтқандарын тыңдауынан алған әсеріне негізделген.

Бұл жөнінде Абайдың бәйбішесі Ділдәнің Катпа Құрамжанов айтып берген естелігі де қосымша материал бола алады.

«Абайдың айналасы кітап болады дейді: үйде отырғанда

---

¹ В. И. Ленин. Шығармалар, 2-том, 519-бет.

² Орыстың век деген сөзінің бұрмаланып айтылуы.

³ Архив ЛММА, папка № 29, л., 167 об.

оқып отырады, көзіне очки киеді. Немесе кітап үстіне лупа жүргізіп отырады»¹.

Абай орыс тілін өзі ғана біліп қойған жоқ, сонымен қатар балалары мен жақындарына да үйретті. Бұл жөнінде, мысалы, Семей әскери губернаторының хабарламасында былай делінген: «Құнанбаевтың ұлдарының бірі Михайлов артиллерия училищесін бітірген соң офицер болып шықты да әскери қызметте жүріп, Түркстан округында өлді. Қазір күйеуге шыққан Құнанбаевтың бір қызы қырғыз интернатында оқып, ғылым курсы бітірді, қалған балаларының бәрі де орысша оқып, жаза біледі. Олардың сауатын ашқан әкелері. Құнанбаев орыс әдебиетімен өте күшті шұғылданады, кітап, газет, журналдар жаздырып алдырып тұрады».

Әрхам Ысқақовтың айтуы бойынша, оның қолында 12 жасынан бастап болған Абайдың інісі Қәкітай Ысқақов та орыс тілін Абайдың өзінен үйрене бастаған².

Абай замандастарының естеліктеріне сүйене отырып, М. О. Әуезов ұлы ақынды өзінің ағартушылық көзқарасын тек поэзия арқылы ғана емес, күнделікті өмірде де, оқу-білімнің пайдасы шаруашылық жүргізудің жаңа формалары, жаңа мораль туралы өз ауылдастарымен әңгімелескен кезде де насихаттаушы етіп бейнелейді. Ол орыс және Батыс Еуропа әдебиетінің кейбір үлгілерін айтып беру арқылы жерлестерінің ой өрісін кеңейтуге ұмтылды.

Осындай мемуарлық деректерінің ішінен эпопеяда тікелей пайдаланылған мынадай фактінің зор маңызы бар. Мысалы, Ермұсаның айтуы бойынша былай болған.

«Келдібек баласы Ниязбек (Жәкен) медіреседе оқып жүріп, қалада Абайға келгенде: «Не оқисың?» дейді. Нақу оқимын дегенде, «жынды болуға аз-ақ қалыпсың ғой» депті, «Еңбек үйренем десен, егін сал» дейді. Кейін Ермұса сынаиды, жақсы егінші болған»³.

Медіресе шәкірті Әлпейімді ертіп, панисламдық пиғылдағы қазақ молдаларына қосылуға Абайды үгіттемекші болып келген Көкбай Жанатаевты бейнелей келе, М. О. Әуезов «сақалды адамның Көкбай шоқша сақалы бар молда болып жүрген бас мешіттің жанындағы медіресеге шәкірт болуға ұялмауын келеке ете отырып», былай деп жазады:

«Абай Әлпейім шәкіртке бұрыла қарады да:

— Ал, Әлпейім, айтшы, сен бұл күнде не оқып жүрсің?— деді.

— Наху оқып жүрмін, Абай мырза!— деп Әлпейім «не дер екен» дегендей жылтыраған көзін Абайға қадап, күлімсірей қалды.

¹ ЦГА КазССР, ф. 15, оп. 2, д. 399, лл. 87–88.

² Архив ЛММА, папка № 29, л. 71 об.

³ Бұл да сонда.

— Е, жынды болуға аз-ақ қалған екенсің! Араптың өзінің мақалы бар: «Фихқаны көп оқыған ақылды болады, нахуды көп оқыған ақымақ болады» дегені — осы сөздерді Абай арапша сұдыратып айтып шықты. Күле түсіп:

— Сөйтп, жаңағыны айтқан мен емес, оқып жүрген арабының өзінің ғұламалары!— деп біраз отырды да:

— Әлпейім-ай, әкең Мұқыр,— Тақырдың бойына ең алғаш егін еккен, ақыл тапқан қазақ еді. Саған да қызығы сол еліне барып, еңбек сауған ғой»¹.

М. О. Әуезов Абайдың қазақ халқының арасында егіншілікті дамытуға тікелей белсене қатысқандығы, осыған байланысты патша өкіметінің қоныстандыру саясатына орай шұрайлы жерді тартып алуды әдет қылған патшаның әкімшілік орындарына егіншінің жеріне тимеу жөнінде өтініш жасауы туралы жарияланған архив документтерінде² назар аударып отырды.

Ағартушы Абайдың қазақ ауылында егіншілікті дамытуға деген игілікті көзқарасы романда өте жарқын көрсетілгені белгілі. Бұл ретте егінін байлардың қалың малы таптап кетуінен үнемі жапа шеккен кедей жатақтардың мүддесін Абайдың қалайша қорғағанын есімізге түсірсек те жеткілікті. Романда бұл бағытты автор Абай замандастарының естеліктеріне, аталып өткен архив документтеріне, сондай-ақ басты дерек ретінде Абайдың өзінің ақындық творчествосына сүйене отырып құрған.

Абайдың өзінің көптеген шығармасынан қазақтардың егіншілікке, отырықшылдыққа, кәсіптік еңбекке көшуін жақтағаны, бұларды шаруашылықтың неғұрлым прогресшіл формалары деп білгені белгілі. Абайдың өз шығармаларында айтатын қоғамға пайдалы еңбек дегенінің өзі, ең алдымен егіншілік еді.

Мысалы, белгілі өлеңі «Сегіз аяқта» Абай:

«Еңбек қылсаң ерінбей,
Тояды қарның тіленбей»,

десе, енді содан әрі қарай:

«Егіннің ебін,
Сауданың тегін
Үйреніп, ойлап, мал ізде»³

Абай қазақтардың қолөнермен айналысуын құптады. Бұл жөнінде эпопеядан мысалды көптеп келтіруге болады. Оның бәрі ақынның замандастары хабарлаған, өмірде болған нақты материал негізінде құрылған.

---

¹ М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 734-бет.

² Среди архивных документов (новые материалы об Абае Кунанбаеве). «Советский Казахстан». 1956, № 9, 125—128.

³ А б а й К у н а н б а е в. Шығармаларының бір томдық толық жинағы, Алматы, 1961, 1938-бет.

Ә. Ысқақовтың айтуы бойынша: «Абай өнерпаздарға көмекші. Сыбызғышы, домбырашы, құмалақшы, дейбішыларды қатты сүйеген, ұсталықты, іскерлікті қатты қостаған¹.

Абай замандастары көрсеткен оның ән мен күйдің адамдарына деген қамқорлығын М. О. Әуезов романда творчестволықпен пайдаланып, Абай ауылын өзінше бір сол өлкедегі рухани орталық етіп көрсетеді, ол ауылға үнемі ақындар, музыканттар, әншілер келіп тұрады.

«Үй толы жиын, әдемі бір сауық өнер көрсетісті.

Сахара тіршілігінде ақын, әнші, ойыншы, күлдіргі адамдар көп кездеседі. Абай ауылының өзі болса, бұнда неше алуан сырлы сымбат, өнер үлгілері бар»²

Осындай талантты әншілер мен музыканттар арасынан, әсіресе, Мұқа көзге ерекше түсетін, ол скрипкада ойнауды үйреніп алып, орыс және Батыс Европа классиктерінің кейбір шығармаларын ойнап беретін. Оның Абайдың Татьянаң хаты және басқа да шығармаларын жақсы орындаушылардың бірі болғаны белгілі³.

Мұқаның образын жасау үстінде М. О. Әуезов Сапарғали Бегалиннің Абайдың туған жерінде шын мәнінде болған атақты музыкант Мұхаметқали Әділханов туралы жазып алған деректерін пайдаланды. Бұл материалдарда Мұқаның өмірбаяны, оның музыканы үйрену тарихы толық айтылады⁴. Оның өмірінің, әсіресе, қызықты бір жағы, Абайдың қамқорлығының арқасында, оның ауылында тұрады да бірнеше жыл бойына ақын айналасындағы дарынды жастардың арасында болады.

Мұқаны Абай әдейілеп Семейге жібертіп, ән-күй үйреніп, музыканттық талантының өркендеуіне көп көмектеседі. Мұқаны Мәскеу, Петербургқа жібермек болып, әдейілеп киім тіктіріп даярлап жүрген кезінде елдің шатағынан ойы іске аспай қалады»⁵.

Осы мәліметтердің бәрі романда толық бейнеленген, онда Мұқа туралы былай делінген: «Мұқа Абай ауылына бұл жастарға жолдас, дос болып, бертінде кеп қосылған. Ол осы елдің адамы да емес. Көршілес көкен болысындағы уақтың Қандар дейтін руынан шыққан. Елінде өзінің құмар болған бір қызын ала алмай жүргенде, Мағаштың насихатымен көкеннен алып қашып, осы Абай қолына келген де, осында тұрып қалған. Қалада кездесіп жүретін сыпайы мінезді, өнерлі күйші-скрипкашы және әсем әнші Мұқаны Абай мен Мағаш екеуі қатты ұнатқан...

Мұқа байсалды салмақпен, тек қол қозғалысымен ғана тартады... Мұқада скрипканың тартуын әлде бір провинция күйшісінен үйренген, аз оқыған тәсілдер бар. Үлкен техникасы болма-

¹ Архив ЛММА, папка № 29, л. 70 об.

² М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 146-бет.

³ М. С. Сильченко. Абай, 1945, стр. 78.

⁴ Архив ЛММА, папка № 29, лл. 233—235.

⁵ Бұл да сонда, 232—235-беттер.

са да, барынша шын сезімін, ынта-пейілмен жеткізбек болған, сирек талап танылады»¹

Абайдың замандастары мен олардың үрім-бұтақтарының жадында сақталған естеліктерінен келтірілген бұл үзінділер М. О. Әуезовтің бірнеше жыл бойына Абай туралы, соның өзінде оның күнделікті өмірі туралы жан-жақты материалды қаншалықты тірнектеп жинағандығының дәлелі. Бұл мәліметтерді романдарда көркемдік тұрғыдан жинақтап, бейнелеу ақынның жан-жақты, тартымды образын жасауға көмектеседі.

Абайдың қазақ қоғамындағы әйелдердің езіліп-жаншылған жағдайын түсіне білгендігі, олардың қасіретін жеңілдету үшін оның күресі, семья мен неке саласындағы артта қалған феодалдық тәртіптерге белсенді түрде қарсы шығуы жөніндегі материалды жазушының іріктеп алуы да кездейсоқ нәрсе емес.

Мысалы, эпопеяда Абай әйел правосын бірнеше рет қорғап шығады. Салиқа қыздың ісінде төбе би болып, шарифат заңына байланысты неке міндеттерінен оны құтқарады. Одан соң сахарадан қалаға қашып кеткен Мәкен мен Дәрменге де үлкен тірек болып, көмек көрсетеді, оларға неке жөніндегі мұсылман заңынан гөрі әлдеқайда прогресшіл орыс заңына сүйенуге кеңес береді.

Бұл оқиғалар Абайдың өмірбаянында болған жағдаймен тікелей байланысты. Абайдың төбе би ретінде Қадиша қыз жайындағы екі ру арасындағы дауға қатысқаны жөніндегі мәлімет әр түрлі деректерде кездеседі. Мұның өзі кезінде үлкен дауға айналыпты. М. О. Әуезов осы оқиға туралы Ермұсаның естелігін толық жазып алған:

«Қадиша қыз дауы. Абайдың сабалуына осы себеп болған. Қадиша — Байғұлақ туысқаны. Жуантаяқ қызы. Айттырған жері Есболат. Осыны абыралы Жолдыбай (жігіт) алып қашпақ болады. Бес жігіт сақтоғалақ аңдып тұрып ұстап алады. Осы жанжал. Абай қыз, жігітті алғызады. Екі аяқта бір кісен. Қыз кеп есіктен өлең айтады. Абай билік айтады. Қызға теңдік береді. Осыдан Есболат жесірі кетіп, қас болады. Жуантаяқ қызы кетіп қас болады. Әбен, Оразбай осы тұста ұрандасады»².

Эпопеяның бірінші томында осы жағдайдың толық берілгенін байқау қиын емес. Абай құдалықты өздігінен бұзған екі рудың арасындағы қыз дауын осылай шешіп береді. Бірақ осы бір құрғақ фактілерді автор өз жанынан қосқан көркемдік бояулар арқылы шебер суреттеп, әсерлі етіп баяндаған.

М. О. Әуезов ру мен ру арасындағы өз ара жауласуды барымта арқылы суреттейді. Құдалықты бұзғаннан кейін сыбандар керейлердің малын айдап кетеді. «Содан бері қар кетіп, көк шығысымен сыбан мен керей бірінен бірі кезек барымта алысады. Неше рет қалың қол боп аттанысып, енді шабысарман боп

¹ М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 147—148-беттер.

² Архив ЛММА, папка № 29, лл. 55, 55 об.

отыр. Соққыға жығылған, өлімші, жаралы болған, қалжа жеп жатқан екі жақтың азаматы бұл күнде, елуге тарта бар деседі»¹ Содан кейін өз ара жауласқан екі жақ Балқыбек съезінде өз дауларын дұрыс шешеді деп төбе би етіп Абайды таңдауы шығармада толық ашылып көрсетіледі. Салиқа қыз дауының тергеуі толық суреттелген. Қыздың бостандыққа ұмтылуы, шалдың үшінші әйелі болып, тоқалдыққа барғаннан гөрі өз басын өлімге байлаған Салиқа тағдыры эпопеяда өте жақсы көрсетілген. Абайдың көз алдынан жартастан терең суға құлап өлген қыздың бейнесі елес беріп өткендей болады. М. О. Әуезов мұны ерекше психологиялық нәзіктікпен өте сенімді етіп көрсете білген. Ой мен елес Абай жанын арпалысқа түсіреді. Ол ырғақты сөзге ауысып, өлең жолдары өз-өзінен құйылғандай болды.

Етімді шал сипаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға².

Сөйтіп, М. О. Әуезов Абайдың өмірбаянында кездескен осы бір фактіні ақынның «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» деген белгілі өлеңімен тығыз байланыстыра суреттеген.

Сонымен қатар қыздың тағдырын біржола шешу алдында билер арасындағы өте-мөте шиеленіскен жағдай, жауласушы екі жақтың бірінен бірі пара алып, істі Салиқаның пайдасына шешкісі келмеген төбе бидің көмекшілері Жиренше мен Оразбайдан Абайдың айрылыса бастауы, ақырында Балқыбек съезінде қызға азаттық берілуімен қатар, екі жақтың да материалдық шығындарының орнын толтыруды ойластырған Абайдың әділетті билік айтуы — шебер суреткердің көркем қиялы арқылы сенімді баяндалады. Бұл жерде Абай қызметінің прогресшіл бағытын баса көрсете отырып, М. О. Әуезов оның қабылдаған шешіміне көпшіліктің риза болғанын аңғартады. Сахара аристократиясының бір бөлегінің қарғыс айтып, қарсы шыққанына қарамастан, керей де, сыбан да Абайды «бұрынғы қара қазақ жолынан жолы басқа, үні басқа, лебінде елге ем болайын деп тұрған жақсы ырым бар, сөзі дуалы, беті алмасты, бұл өңірдің абыройлы адамының бірі болғалы тұрған жан екен»³ деп бағалады деп көрсетеді.

Дәрмен сияқты түгелдей ойдан шығарылған кейіпкерлер жөнінде де автор тарихта болған оқиғаларды пайдалануға тырысқан. Мұның өзі кейіпкерді көңілге қонымды да сенімді ете түседі. Мысалы, Дәрмен өзінің сүйген қызы Мәкенді алып қашып Семейге барады. Ондағы мақсаты — Абайды паналау. Бұл эпизодтың ойдан шығарылғанында дау жоқ. Солай бола тұрса да Абай өмірбаянының өзінде осындай ойдың дұрыстығын әбден дәлелдейтін бірнеше оқиға бар. Жоғарыда талантты музыкант

¹ М. Әуезов. Абай жолы, 1-кітап, 743-бет.

² М. Әуезов. Абай жолы, 1-кітап, 752-бет.

³ Бұл да сонда, 758-бет.

Абай семья арасында

дейтін бірнеше оқиға бар. Жоғарыда талантты музыкант Мұқа туралы айтылған болатын. Ол өзінің сүйген әйелімен бірге әменгерлік дәстүрді бұзып, Абайға келіп паналаған-ды. Осыған ұқсас эпизодты М. О. Әуезов Қатпа Құрамжановтың аузынан жазып алған:

«Ақмет Шәріп Молдажан ұлының қатынын алып қашып, Абай қолына келіп үш жыл тұрып қайтқан. Бұл орысша, қазақша оқыған адам. Жетім бала есебінде оқуға түскен. Қызметін тастап Абаймен танысқандықтан соның аулына үш жылға кетеді»¹.

Абайдың семьяда әйелге, әсіресе келінге деген жаңа көзқарасы туралы Тұмабай берген мына бір мінездеме назар аударарлық:

«Келінін, қызын жасырмайды. Пакизатты ұзатарда жаулық кигізерде: «Балам ақ нөқта деген — осы»,— дейді. Пакизат киіп ап әкесіне қарайды. Абай анау шыққан соң көзінің жасын іркіп алады»²

Абай өз заманының озат адамы ретінде семьяда жаңа қатынас орнатқаны белгілі. Мұның өзі романда көрініс тапқан, бұған мысал ретінде романдағы Семейде жүрген Абайға баласы Әбіш пен оның келіншегі келген сәтті суреттеген жерді айтуға болады. Верныйға қызметке жүрер алдында Әбіш әкесіне келеді.

¹ Архив ЛММА, папка № 29, л. 208.

² Бұл да сонда, 190-беттің екінші жағы.

«Абайдың үстіне, ол отырған бөлмеге Әбіш сәлем беріп кіргенде Мағыш іркіліп, ұялып есік сыртында қалып еді. Абай соны аңғарып қалып, офицер киімін киген, қалаға әскерлік формасымен кірген Әбіштей баласының сәлемін жөндеп алмастан-ақ, оны қайта жұмсады».

— Сәлемің жөн, бірақ артында, есік сыртында менен ұялып Мағыш тұрып қалды. Олай қалуы сенің офицерлігіңе, менің аталық әкелігіме жараспайды. Бар, ертіп кір үстіме. Менімен амандасудан ұялмасын бұдан былай!— дейді¹. М. О. Әуезов романда Абайдың осы мәселе жөніндегі ерекше сезімін шынайы суреттеп береді. Мұны Абайдың семьясымен түскен фотосуретінде балаларымен қатар әйелі де, келіндері де болуы дәлелдей түседі.

Жазушы Абайдың сол кездегі көрнекті ақындармен қарым-қатынасын суреттеуге де біраз көңіл бөлген. Бұл ретте ол Қатпа Құрамжановтың төмендегідей естелігін де пайдаланған:

«Абай Қоңыр Көкшеге болыс боп тұрғанда Байкөкше ақын бұл отырған үйге кіре береді. Абай:

Тақыр жерге қауындап шөп бітеді,
Кей адамға мал мен бас көп бітеді,—

деп осының аяғын отырмай айтып жіберші дегенде: Байкөкше:

Кей жігітті пысық деп болыс қойсаң
Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді,

— деп отыра кеткен»².

Романда осы эпизодқа анағұрлым терең әлеуметтік мән беріліп, творчестволықпен өңделгенде өте қызық болып шыққан. Балқыбек ру аралық төтенше съезі алдында Құнанбайдың Үлкен отауының иесі ретінде Оспан екі уездің барлық болыстарын қонақ етеді, олардың арасында Абай мен ақын Байкөкше де болады. Ақынның өлең айтуын қолқалаған болыстар дәулеттілердің өкіметі халықты езіп жатқанын айтқан кезде риза болмай қалады. Абай Байкөкшенің өлеңі халық даусы екеніне риза болады. Ақынның ел атынан сөйлегеніне қарсы болып, Тәкежан «Кәні, олай болса, елдің айтқанын маған бір-ақ ауыз сөзбен айтып берші осы!— деп күле көтеріліп, Тәкежан Байкөкшені мысқылдай бастап еді. Өзге болыстар да Тәкежанмен қоса жаулаанып, Абай мен Байкөкшені мысқыл етуге айналады.

Абай осы уақытта күле түсті. Қызына жауланып ап Байкөкшеге қарады да:

— Өй, Байеке, ендеше іркілме. Шұбыртпа да, шұбалтпа және. Мен бір ауыз өлеңнің басын бастайын, соның аяғына болыстар туралы елдің не айтатынын сен қосып жіберші кәні!— деді. Өзі де бөгелместен, қатты дауыстап өлеңдетіп кетті.

¹ М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 433-бет.

² Архив ЛММА, папка № 29.

Ойпаң жерге қауындап шөп бітеді.
Кей жігітке мал мен бас көп бітеді.

деп қалып еді.

Жүгініп отырған Байкөкше көтеріле беріп, қуана жадырағандай болды, қабағын керіп жіберіп, лезде іле жөнелді.

Кей жігітті пысық деп болыс қойсаң,
Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді...

— Міне ел сөзі!— деп, Тәкежанға қарап, сақылдап күліп жіберді»¹

Абай замандастарының естеліктерінде ақынның Қадиша қыздың сотында төбе би ретінде қатысуы оның Оразбаймен айрылысуының себебі болғаны, Оразбайдың оған қастандық жасағаны туралы айтылады.

1897 жылы Көшбике деген жердегі болыс сайлауы кезінде Абайға қастандық жасалғаны рас, оны ұйымдастырған Оразбай Аққұлов деген старшина мен Абайға өшіккен сахара төрелерінің өкілдері болатын.

М. О. Әуезов осы оқиғаның жеке бір көріністеріне ғана, мысалы, Абайды соққыға жығушылардың бірі ақынның өліп кетуі мүмкін деп үстіне түсіп, өз денесімен оны қорғауға тырысқан жеріне ғана көңіл аударған.

— Абайды сабағанда үстіне жығылған. Оны талқан қып ұрған. Бір ай қалжа жеп жатып тұрған»²

Абай замандастарының естелігіндегі осы сияқты болған оқиғалар мен маңызды эпизодтарды М. О. Әуезов бірсыпыра жағдайда өзгеріссіз алып пайдаланған. Өйткені мұның өзі өмірде болған оқиғаны әрі дәл, әрі тарихи шындыққа сай етіп көрсететін материалдар еді.

Эпопеяда бір эпизод былай суреттелген: «Кім екені белгісіз, жаңағы келген топтың ішінде, енді Абайды талап өлтіруге айналған түрді көріп қимаған біреулер, Абайдың денесін бүркеп құлай кеткені де болды. Олар біреу емес, бірнеше адам»³

Автор бұл арада жанжалдың тек сыртқы көрінісін көрсететін тарихи документтік фактіден алшақтап кетеді. Документ бойынша, Абайды соққыға жығудың шын себебі оның Қадиша қыздың тағдырын шешуге қатысуы еді. Қастандық осы шешімге қарсы болғандардың ұйымдастырған ісі болатын. Жазушы бұл мәліметті ой-елегінен өткізіп, творчестволықпен пайдаланған. Абайға қастандық жасаудың терең тамырын ашып, ақынның өз табымен арасындағы әлеуметтік қайшылығын айқын көрсетуде көркемдік жинақтауды зор шыңына жеткізе білген.

Жазылып алынған жеке бір факт түріндегі документтік де-

¹ М. Әуезов. Абай жолы, 1-кітап, 717—718-беттер.

² Архив ЛММА, папка № 29, л. 75.

³ М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 669-бет.

рекерді кейбір жағдайда дәл сол күйінде алу құбылыстар мен адамның іс-әрекетін тарихи шындыққа сай жинақтауда және ой елегінен өткізуде, демек көркем шындықты жасауда, оқиғаның нағыз мәнін ашып беру үшін автордың өз ойынан қосқандарына қарағанда әлі де жеткіліксіз болатынын осы мысалдан айқын көреміз.

М. О. Әуезов өзінің творчестволық жұмысында жалаң мәліметтермен ғана шектеліп қалған жоқ.

Автордың қиялы тарихта болған жеке адамның, бұл арада Абай Құнанбаевтың өмірінің белгісіздеу кезеңдерін немесе жағдайларын бейнелеу үшін немесе баяндауды айқын оқиғалармен жандандыра түсу үшін ғана емес, сонымен қатар автор суреттеп отырған дәуірдегі өмірлік маңызы бар фактілер мен құбылыстарды, оның белгілі бір өкілдерін тарихи тұрғыдан дәл типке жатқызу үшін де маңызды роль атқарады.

Дәуірдің әлеуметтік қайшылықтарын, Абайдың өзінің күресін терең ашып көрсету үшін автор Абайды ойдан шығарылған кейіпкерлермен соқтығыстыратын оқиғаларды, оның туысқандарымен және жақын адамдарымен қатынасы жөнінде көп нәрсені өз жанынан ойластырып қосқан. Бұл жерде автордың қиялы Абайдың жауларымен, мысалы, Оразбаймен күресін суреттеп толықтыруда, ақын мен оның әкесі Құнанбай арасындағы қайшылықты көрсетуде көптеген өткір мысалдар, сәтті штрихтар тудырғаны белгілі. Әрине, аса маңызды тарихи мәселеге келгенде қиялға барынша өріс бере беруге болмайтыны түсінікті. Бұл жерде мәселе автордың тарихи концепциясына, оның идеялық даярлығына толығынан бағынышты болып келеді.

Мысалы, М. О. Әуезов Абайдың халықтан шыққан адамдармен қарым-қатынасын көрсету үшін оның сүйікті шәкірті Дәрменді, Дәркембайды, бақташы Асанды, жатақ ақсақалдарын, тағы басқа кейіпкерлерді көркемдік қиял арқылы ойлап тауып, кеңінен пайдаланды. Бұл арада автордың қиялы Абайдың халық мүддесін көздейтінін, сол халықпен тығыз байланысты екенін көрсету үшін қызмет етті.

Абайдың халықпен тығыз байланысы романда өмірдегі шындыққа сай көрінеді. Өйткені шығармада халық қайдағы бір белгісіз, абстракты тобыр ретінде көрінбейді, қайта ол нақты жинақталған бейнесі бар, әрқайсысының өздеріне тән жеке қасиеттері сақталған, сырт пішіндері мен психологиясы жөнінен бір-біріне ұқсамайтын, сан алуан түрлі тағдыр иесі, Абаймен байланысы да әр түрлі болып келетін кейіпкерлерден тұрады. Сонымен қатар халықтың мұң-мұқтажын көздеуші Абай одан жоғары тұрған қаһарман болып суреттелмеген, керісінше, оның қызметі, күші, жігері халықтың тарихи дамуының прогресшіл бағытымен толық сай көрсетіледі.

Алайда автордың тарихи роман жазу үстіндегі қиялы да, ойдан шығарылғандары да шығармадағы тарихи шындықтан алыс, қалай болса солай алына салынған болуы мүмкін емес.

«Абай жолы» романының ойдан шығарылған эпизодтарына ықылас қойып қарайтын болсақ, өмір шындығы, тарих шындығы терең сенімділікпен берілген, бұлар документ негізінде құрылған эпизодтардан да нанымды, тартымды болып келеді.

Бұл ретте М. О. Әуезовтің Абай замандастары әр түрлі және әрқалай түсінген фактілердің ар жағында құбылыстың нағыз шын мәні неде екенін, тарихи процестің қозғаушы күші қандай екенін айқын көре білгенін, бұл жерде автордың суреткерлік еңбегінің жауапкершілігі күшті болғанын айта кету керек. Социалистік реализм жазушысы М. О. Әуезов кейіпкерлердің психологиясы мен қылықтарын әлеуметтік тұрғыдан негіздеуді көркемдік қиялдың аса маңызды шарты деп санады. М. Әуезов жасаған Абай образы, сыншылардың пікірі бойынша, жалпы жағымды қасиеттердің қарапайым жиынтығы емес, тек Абайға тән, тек оның алып тұлғасына ғана лайықты жеке-дара қасиеттердің органикалық жиынтығына ұласады. «Міне сондықтан да Абай образының ерекше сенімдік күші және эмоциялық ықпалы бар, Абайға тән қасиеттер, бір жағынан, тұрақты, өмір шындығынан туып жатқан қасиеттер болса, ал, екінші жағынан, халық арман-тілегінен туып жатқан қасиеттер. Ақыл, мінез, адамгершілік негіздер, озат қоғамдық-саяси көзқарастар, эстетикалық кодекс өмірдің ұзақ жолында, бітіспес күрес үстінде қалыптасады, халық ортасында, замананың озат идеяларының тікелей ықпалы және халықтың таңдаулы өкілдерінің күнделікті әсерімен жетіле түседі. Абайға тән игілікті қасиеттер мен адамгершілік — бұл халыққа тән жақсылық пен сонылық. Сондықтан да біз Абай характерінің дамуынан қазақ халқының қалыптасып келе жатқан ұлттық характерінің елеулі белгілерін көреміз»¹.

М. О. Әуезовтің өткен дәуірдің документтік материалдарын пайдаланудағы жұмыс әдісін Абайдың төңірегіндегі адамдардың, ең алдымен ақынның өзі шыққан әлеуметтік жоғары орта адамдарының романда жасалған сан алуан образдарынан байқап көруге әбден болады. Романда халық өмірі тек ауылдың кедей семьяларының өмірін суреттеумен ғана шектеліпті-міс деп кезінде тұрпайы сын айтушыларға жауап бере отырып, М. Әуезов былай деп жазған болатын: «Абай оның өзіне тән шын, тарихи ортасына байланысты көрсетілуге тиіс және осы ортада ол халық ойын, арманын, тілегін көрсетуші ретінде суреттелуге тиіс... Ауылдың кедей топтарының адамдары романда Абайдың бүкіл өмірі бойында, онда қоғамдық сана туып, өскен бүкіл уақытында көрініп отырады»². Тап осы нақты тарихи орта мен уақыт ақынның жеке басының қалыптасуын айқындап берген болатын. Негізгі кейіпкері ретінде тарихта болған жеке адам алынатын тарихи романның қандайына болса да бұл жағдай әбден

¹ М. Каратаев. Первая казахская эпопея. В кн.: «Сборник статей о казахской литературе». Алма-Ата, 1957, стр. 154.

² Архив ЛММА, папка № 400, стр. 8.

занды. Сондықтан да Абай төңірегіндегі көптеген кейіпкерлердің өмірде өз прототиптері болуы әбден мүмкін, автор оларды осы тұрғыдан қарастырды.

Эпопеяны және осы бағытта қарайтын болсақ, оның жүздеген кейіпкерлерінің ішінен ойдан шығарылғандары бірен-саран, қаһармандарының басым көпшілігі шын мағынасында болған адамдар екенін көреміз. Бұны автордың өзі де көрсетіп берді: «Романдағы адамдар, бірен-сараны болмаса, документте бар тарихи адамдар, сондай-ақ олардың рулары, ұрпақтары, тайпалары да Октябрь революциясына дейін болған»¹. Бұл адамдардың өмірбаяны мен іс-әрекеттеріне М. О. Әуезов өте-мөте қанық болды. Өйткені ол ақынның туып өскен еліне барып, орасан зор деректер жинастырды, тер төгіп еңбек етті.

Өткен заманның әлеуметтік қайшылықтарының мәнін терең түсінген М. О. Әуезов сол дәуірдің өзіне тән белгілері бар және тарихи даму процестің негізгі бағыттарын объективті түрде көрсете алатын нақты тарихи образдар арқылы халықтың жарты ғасырлық тарихын бейнелеуді өз алдына міндет етіп қойған.

Қазақ қоғамындағы айқын да тарихи образдардың көмегімен көрсетілген прогресшіл және реакцияшыл күштердің күресі — «Абай жолы» эпопеясының негізгі мазмұны. Осы тұрғыдан алғанда, шығармадағы әрбір көркем образды көп жағдайда нақты прототипі бола тұра, олардың өздеріне ғана тән белгілі бір мүддені көздейтінін көреміз. Кең көлемдегі көркемдік жинақтау, автор негізге алған тарихи шындықты ашып көрсету мақсатымен нақты мәліметтерге сүйеніп жасалған образдар кей жағдайда жазушының сол образдарды көркемдік тұрғыдан типтендіру жөніндегі өзіне тән принциптерін айқын анықтауға мүмкіндік береді. Деректі материалдар М. О. Әуезовтің дәуірдің нақты документтік материалдарын халық пен Абайға бүкіл іс-әрекеті қарсы бағытталған, Абайдың басты жауы болған Оразбай образын жасауда қалай шебер пайдаланғанын көрсетеді. Бұл образда үстемдік етуші феодалдар табының тарихтың прогресшіл күштеріне қарсы кескілескен күресі жинақталған.

XIX ғасырдың орта шеніндегі қазақ феодалдарының билеуші тобына жататын Құнанбайға қарағанда Оразбай образы өзгеше жасалған. Оразбай — XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі, Қазақстанға капиталистік қатынастардың енуімен байланысты жаңа дәуірмен бірге туған қазақ байларының мүддесін көздеуші. Оразбай романда халықты езіп-жаншуда ешқандай шекті білмейтін барып тұрған дөрекі де қатал феодалдың бірі болып көрінеді. Абай оны жауыз, елді, көпшілікті зарлатқан қанды ауыз қасқырдың ең сойқаны деп текке атамайды.

Оразбайдың бұндай жаман қасиеттерін оның замандастарының аузынан М. О. Әуезов жазып алған қысқа мінездемелер де дәлелдеп береді.

---

¹ М. Ауэзов. Указанная статья, стр. 360.

«Оразбай — ауызды, қақсап отыратын, қара қабан кісі еді»¹

Оразбайдың жағаласатын жауының бірі Оспан еді, ол өлгеннен кейін, жаулығымен Абайға төніп қадалып алған. М. О. Әуезов романда Оразбай мен Абайдың арасында тарихта объективті түрде орын алған қарым-қатынасты аша отырып, былай деп жазады. «Аса кекшіл, қайсар, катал Оразбай жаулықты ұстаса Құнанбайша ұстану керек» деп білетін. Сондағы кешпес кегі, қазір Абай басына түйілгендіктен, ол соңғы екі-үш жыл бойында Абайдың басына үнемі тор құрумен болған. Қалада талай ұлық пен тілмаштар Оразбайдан, сан айғыр үйірі жылқыларды шығындатып, параларды жеген. Ал қырды алса, бес болыс тобықты көлеміндегі елдің жарымынан артығы бұл күнде Оразбайдың уысына келіп түскен... Уақ, Бура, Найман, Бәсентиннің де бай-бағландары Оразбаймен соңғы жылдар табысып, ауыз жаласып қалған»²

Оразбай Абайға деген жауыздығын одан әрі өршіте отырып, ақырында, бірте-бірте ақынға қастандық жасауға таяп келгенін автор шебер көрсеткен. Абайды жан-жағынан түрлі жанжалдар торымен шырмап, оның семьясында араздық туғызып, соның салдарынан ағасы Тәкежанмен арасын әбден айырып, өзінің қара ниетті арам пиғылын мақұлдаған патшаның ірі чиновнигі Әзімхан тарапынан өкімет орындарының еш қандай жаза қолданбайтындығына көзі жетіп, кепілдік алған Оразбай ұлы ақынды өлтіруге де бел байлайды.

М. О. Әуезов өз шығармасының кейіпкерлерін бейнелеуде өмірдегі нақты мысалдарды шебер пайдалануға тырысқан, сондықтан да ол өмірде болған нақты адамдардың портретін, пішіндерін толық көрсеткен. Мұның өзі автордың өз кейіпкерлерін көрсетуде әлеуметтік схематизмнен арылуына көмектескен.

Мысалы, автор Оразбайды көргендердің аузынан былайша жазып алған:

«Оразбай — ақшыл, үлкен, Медеуге ұқсас, семізше, ақ көзі соқыр, сақалы шамалы, ер пішінді кісі»³.

М. О. Әуезов осы портретті Оразбай образын жасауда пайдаланады, бірақ оған ерекше тартымды, өмірдегі нақтылық пен нанымдылықты беретін, образды жандандыратын суреткердің творчестволық қиялымен толықтырады. Мысалы, Оразбайдың тағы бір жауыздықты ойлап тапқан кезінде өзіне-өзі қатты риза болған түрін көрсету үшін айшықты сурет таба білген. Оразбай ақ кірген сирек сақалын тарап, ақ талдарына қарап, оны жетілген ақыл-ойдың белгісі ретінде көріп масаттанады. Оразбай образын терең түсінуге бұл жерде кейіпкердің портретін дәл берудің көмегі көп. Ол оның ішкі жан-дүниесін ашып көрсетуге қызмет етеді.

¹ Архив ЛММА, папка № 29, л. 133.

² М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 356-бет.

³ Архив ЛММА, папка № 29, л. 144.

Үстем таптың басқа өкілдерінің де, тіпті романның кейіпкерлерінің көпшілігінің образы осылайша нақты-тарихи, сонымен қатар айқын жеке-дара бейнелеу арқылы көрсетілген. Олардың әрқайсысы — өз табының типтік өкілі. Сонымен қатар олардың әрқайсысын өзіне тән белгілері арқылы ерекшелендіретін, нанымды да бөлек тіршілік иесі етіп көрсететін жеке қасиеттері бар.

Мысалы, Абай інісі Оспанды өз туыстары арасында қайырымды да мейірімді адам ретінде өзіне жақын тұтты.

Қатпа Құрамжанов пен оның басқа да замандастарының естеліктеріне қарағанда, Оспан ашық та турашыл және қара күш иесі адам болған. Оның мырзалығы, қонақжайлығы, қайырымдылығы жөнінде көптеген естелік бар. Мысалы, өзі сүймеген адамға күйеуге шыққысы келмей, сахара тәртібін бұзған өжет қызды алып қашып тығылған жас жігітке ол пана болған¹.

Оспанның образын жасауда М. О. Әуезов оның бір топ адам болып түскен фотосуреттегі портретін, сондай-ақ Мадиярдың айтып берген естелігін пайдаланған:

«Оспан — қара, семіз. Көзі алақандай, мойны жуан, басы үлкен. Мойын, кеуде тұтас, сақалы сұйқыл»²

Оспанның туысқандары айтқан осындай қысқаша берілген портретке М. О. Әуезов рең беріп, көркін кіргізе түседі, оның балалық шағы туралы бірқатар эпизод қосады, кейіпкердің характері қалайша қалыптасқанын, оған тән өжеттік, мырзалық, қайырымдылық, сонымен қатар ашушандық, бір беткей тоңмойындық қалай пайда болғанын әңгімелеп береді.

Оспан образының өзіндік ерекшелігі мол, ол мейлінше айқын болып шыққан. «Бұның бетінен қандай айлакер, залым содыр мықты болса да жасқана жүретін. Үлкен көзінде алмас бардай. Бүкіл тобықты ішінде дене бітімі алып сияқты келген әрі биік, әрі балғын жуан, алпамсадай. Сол дене бітіміне орай, Оспанның қайрат-күшін де көп ел қатты тамаша қылады... Өзін сүзгелі келген дөнежін бұқаны сыңар қолымен мүйізінен ұстап, жұлқып тартқанда, етбетінен шөке түсіріп, тұрғызбай қойған бір ісін, жұрт аңыз етіп кеткен.

Кісі алатын қабаған төбетті, қапқалы келген жерінде, қара тұмсығынан сымса тартып, жалғыз шертіп, омақа атырып, талдырып түсіргені бар. Құдыққа түсіп кеткен жардай тайлақты екі өркешінен жалғыз өзі көтеріп, сүйреп тартып алғаны да бар. Ішкі мінез, қайратына осындай елден өзге зор кеуделі Оспанның алып күші қосылған соң, оның ашулы бетінен кім де болса жалтарып жүреді, тайқып соғады. Кей уақыттар бұл туралы қызық әңгімелер айтқан ағайын, оның қонақшылдығын күлкі ететін. «Аулының қасынан бұған соқпай, үйінен дәм татпай өтіп бара жатқан жолаушы болса, шақырып алып кіналасып өкпе айтады дейтін.

---

¹ Архив ЛММА, папка № 29, л. 235.

² Бұл да сонда, 144-бет.

— Ауылымның қасынан қонақ болмай өтетін, менің дәмімнің саған не жазығы бар? Дастарқанымның қандай айыбы бар? Жөнінді айт!— деп кейбір кісілерді әзілдеп, әлек етеді дейтін»¹

Сонымен қатар Оспан образын мысалға ала отырып, романдағы кейіпкерлердің типке жинақталу әдісін де нақты байқап өтуге болады. Оспанның сырт тұлғасының өмірдегі прототипімен ұқсастығына қарамастан, М. О. Әуезов, ең алдымен, оның әлеуметтік мәнін, оны сол замандағы үстем таптың басқа өкілдерімен идеялық тұрғыдан байланыстыратын белгілерді ашып көрсетуге тырысты. Сондықтан да Оспан типтік белгілердің жиынтығы болып шықты. Мысалы, Оспанның жақсы және жаман жақтарын диалектикалық жолмен аша отырып, автор оның осы қылығы, мінезі оның өмір сүрген ортасына байланысты қалыптасты деп көрсетеді. Сондықтан да М. О. Әуезовтің оны қазақ қоғамының жоғарғы феодал тобының типтік өкілі ретінде суреттеуі әбден заңды. Оспан болыс болған кезде, қазақ шабармандары арқылы патша чиновниктерінің қара бастарының пайдасы үшін құлақ есітіп білмеген заңсыздықпен «қарашығын» жинап, халықты аяусыз тонап титықтатуына жол береді.

Абайдың ұрысқанын тыңдап болып, Оспан оның алдында ақталу үшін өз болысының съезінде жылқы барымталай кетушілерге — халықты тонаушыларға қарсы сот құрады. Барлық билерді, старшиналарды, болыстың елубасыларын жинап, Оспан бірінші болып Оразбайды жауапқа тартпақшы болады, «ол да байыған, бай жуандарға ұқсап... мол-мол қылып ұрлатып алғыза-алғыза, мыңнан аса жылқы салып алды... Барлық арыз нәтижесіз қалды. Оразбай бұрынғы болыстардың ырқына көнбейтін. Оны жеңсе осы кісі жеңе ме деймін»².

Мұның өзі Оспан мен Оразбай арасындағы аса ірі бас араздыққа алып келеді. Бұл жөнінде жазушының қолында Әрхам Ысқақов пен Тұмабай айтып берген мынадай қысқа ғана дерек болған еді.

«Оспан 400 үйге сияз жасатады. Оразбай келмейді. Балтабектің жылқысы ұрланады. Арап пен Күсенге Оспан жақындарың ұрлады деп абақты кеседі. Оразбай қалаға қашады. Оспан қаладан байлап ала келеді Күсен екеуін. Оспан 91-жылы өлді. Әлгі оқиға 90-жылы»³.

Осы жазып алғандарына сүйене отырып, М. О. Әуезов роман эпизодтарының бірінде Оспанның Оразбайды алдап шығарып, арбаға таңып, өз аулына қорлап алып келгені жөнінде әңгімелеп берді.

Оспанның Оразбайды осылайша мазақ жазаға ұшыратып, қорлап әкелгенін білгенде ырғызбай іші әлекке түсті, хабар бү-

¹ М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 215—216-беттер.

² Бұл да сонда, 198-бет.

³ Архив ЛММА, папка № 29, л. 107 об.

кіл тобықтыға тарады, бұл оқиға туралы әңгіме ұрпақтан-ұрпаққа сақталып қалған.

Эпопеяда Оспан билерді, елубасыларды, старшин, атшабарларды, пәсірлерді ертіп, жылқы айдаттырып алып жүрген, оның ісі бойынша съезді тездету үшін Оразбай ауылына барғандығы, оны естіген Оразбайдың Оспанның үстінен арыз етпекші болып, жылысып, Семейге кеткені айтылған.

Қап-қара боп түтігіп кеткен Оспан: «Осыдан, жердің түбіне кіріп кетсе де, Оразбайды лақша бақыртып, байлатып алғызбай, тыным таппаспын!» деп ақыра зіл тастаған. Оспан Оразбайды уезд бастығының кеңсесінде кездестіріп, оны алдап-арбап далаға шығарып, күймеге тақап келеді де, оны күйменің түкпіріне күшпен тығып жіберіп, қаладан алып шығады. Ертістен өтіп, кең-байтақ оңашада Оразбайдың арқасын күймеге беріп, белуарын, қол-аяғын арбаға шандып, таңып салады да, сол күйінде өз аулына кеп түседі. Бұл оқиғалардың бәрі автордың творчестволық қиялы арқылы өте тартымды, күшті әсер ететін көрініс болып шыққан.

Оспанның батылдығы мен өркөкірек мінезін көрсете отырып, автор оның өз ойы мен ісін жүзеге асыруда өз табының мүддесін көздегенін де ашып көрсетеді. Оспанды мұндай жолға итермелеген нәрсе Абайдың даусыз күшті беделі мен қатты сынап-мінегендігі ғана емес. Оған Оразбайды байлап алуға дейін барған батыл істі жасатқан оның өскен ортасының идеологиясы екендігін автор өте-мөте дұрыс және нанымды түрде көрсетіп, таптық тұрғыдан негіздей білген. М. О. Әуезов Оспан болыс болып сайланатын болса, әділетті боламын деп барлығына уәде бергенін түсіндіреді. Ол «құрықсыз кеткен, тынымсыз тентек пен терісті тезге салса», ырқына көндірсе ғана оның билігі ойдағыдай жүретіндігін түсінді»¹.

Үстем таптың типтік өкілі болғандықтан да Оспан күш жұмсамай, озбырлықа бармай қала алмады, халыққа ешқандай пайдасы жоқ, жеке адамға қастандық жасауға дейін барды. Сондықтан да Абай оның күрес әдісінің теріс екендігін айтты: «Оспан оны (Оразбайды — Л. Ә.) табуын дұрыс тапқан. Бірақ бұндайлармен алысқанда халықтың есесін әперіп отырып, асағанын қайта құсқызып, елге әйгілеп алысу керек еді. Ал Оспан өз басының жауы етіп алысыпты. Өзінің өші мен кегі үшін алысқан кісі боп кетіп отыр. Бұның арты белгілі — екі жуанның бас араздығы, бәсекесі болады да қалады»² Сөйтіп, М. Әуезов Оспанға қатысы бар болса да басты емес, қосымша мәліметтерді елеусіз қалдырып, оның өзіне ғана тән, өзін ерекшелендіретін қасиеттерімен қатар, өз дәуіріне лайық типтік белгілерін тарихи дәлдікпен, үлкен көркемдік шеберлікпен айырып, ашып көрсетуге ұмтылды.

¹ М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 215-бет.

² М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 219-бет.

Тарихи характерлерді көркемдік тәсілмен қайта жасаудың ең маңызды жақтарына баса назар аударған Ромэн Ролланның бұл туралы айтқан мына бір пікірінің маңызы зор. Ол А. Толстойға былай деп жазған болатын: «Сіздің өнеріңіздегі нақтылық пен дәлдік мәні ерекше таңдандырады, сіз өз кейіпкеріңізді оларды қоршаған ортамен қосып, біріктіріп жасайсыз. Олар айналасындағы ауаның, жердің, жарықтың ажырамас бір бөлегі және сіз қыл қаламыңызбен ортаның нәзік реңін де біріктіріп сала білесіз»¹, демек характерді айналасындағы жағдаймен қоса салып шығасыз және ортаны суреттеуіңіз соншалықты қою бояулы да жан-жақты болып шыққан»².

Абай замандастарының естеліктерін зерттеу үстінде М. О. Әуезов үнемі олардың субъективті немесе таптық бір беткей сипатын ескеріп отырды.

Автордың осы сияқты деректерге біршама сын көзімен қарағандығын мына мысалдан көруге болады. Әлімбаидың айтуы бойынша, өз замандастарының ішінен жас Абай бөкенші руының старшыны Сүйіндіктің баласы Асылбекті ерекше сыйлаған.

«Абайдың ең зор қызмет еткен, ең сыйлаған кісісі жалғыз Асыл ағаң, ылғи сөз сұрап отырғызып өзі тыңдайды да отырады»³

Осы дерекке сүйене отырып, жазушы Абайдың Асылбекпен достық қатынасын көрсетеді: ақын Асылбекті Балқыбек төтенше съезінде төбе би етіп, оның адалдығы мен әділеттілігіне сенеді.

Алайда оны болыс етіп тағайындағаннан соң (Абайдың ұсынуымен) Абайдың Асылбектен көңілі қалады, ол үстем таптың типтік өкілі болып шығады: оның тұсында да, оның алдындағылар тұсындағыдай болыстың лауазымды адамдары тарапынан халық қорлық пен зорлықты кем көрмеді.

Осылайша, айтушылардың белгілі бір тарихи прототиптерге субъективтік қатынасына байланысты кейбір адамдарды идеализациялауды М. О. Әуезов міндетті түрде алып тастады. Өйткені мұны ескермеу өз кейіпкерінің таптық мәнін жоятын еді. Себебі олардың істері мен көзқарасы толығынан әлеуметтік ортасына байланысты болатын.

М. О. Әуезов бұл жөнінде былай деп жазды: «Әрбір нақты фактіден, замандастарының әр түрлі көзқарасынан нағыз шындық мәнді, тарихи процестің қозғаушы күшін көру және түсіну қажет болды. Бұл арада мен жазған адамдардың психологиялық бейнесін көрсету арқылы олардың істерін әлеуметтік негіздеудің ерекше маңызы болды»⁴.

¹ Цитата Н. Додоновадан алынды. Проблемы исторического характера в романе А. Н. Толстого «Петр I». Научные работы и сообщения (Отделения общественных наук АН УзССР) 1963, в кн. 6, стр. 421.

² Бұл да сонда, 422-бет.

³ Архив ЛММА, папка № 29.

⁴ М. Ауэзов. Как я работал над романами «Абай» и «Путь Абая». В кн.: М. Ауэзов. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. Алматы, 1967, 360-бет.

Эпопеяның екінші кітабында, «Сахарада бұрын болып көрмеген, жаңа адамдар» образының пайда болуына көбірек көңіл бөлінеді. Бұлар — өз дәуірінің прогрестік қоғамдық талпынысын білдірушілер. Осы кейіпкерлерінің тағдыры арқылы автор халықтың тарихи дамуындағы маңызды өзгерістерді көрсетуге тырысқан. Бұл арада ойдан шығарылған кейіпкерлер — Дәрмен, Дәркембай тағы басқалар. Абайдың ұлы Әбдірахманның және Базаралының прототиптері нағыз тарихта болған адамдар, бұл образдардың зор маңызы бар. Мысалы, Базаралының Сібірде айдауда болғаны белгілі. Автор оның айдаудан кейінгі іс-әрекеттеріне қарай отырып, Базаралы ол жақтан «саяси жағынан пісіп жетілген» адам болып келді деп ойлауына барлық негіз бар. Эпопеяда сахарадағы тап күресінің жаңа формасы, Базаралының бастауымен халық наразылығының белсенді түрде көрінуі суреттелген. Оның тарихи прототипі кім болды екен және М. О. Әуезов ол жөніндегі деректерді қалайша көрсетіп, толықтырып, өңдеді?

Замандастарының естелігі бойынша, Базаралы жігітек руынан Қаумен дегеннің баласы, тарихта болған адам. Оның сырт көрінісін суреттеудің өзі-ақ көрнекті адам екенін байқатады.

«Базаралы — дәл Кенесары сықылды, бірақ өте сұлу, тентекбас, қалжыңқой»¹.

Ермұсада «Базаралы биік, сұлу, тік бойлы»².

Мадиярдың айтуы бойынша: «Базаралы Ысқақ болыс болған кез еді деді. Он шақты жылқы үшін айдалған. Тобыл губерниясына барып 10 жылдан соң келген»³.

Әлімбеттің мәлімдеуі бойынша: «Базаралы 15 жыл айдауда болған. 52—50 шамасында келді, сақалды күзеп тастаған екен»⁴.

Осындай үзік-үзік мәліметтерден шығарып, М. О. Әуезов романның бірінші кітабында Базаралы тарихын — Оралбайдың ісімен байланысты оның заңсыз айыпталуын, тайпаны билеп тұрған Құнанбаевтардың оны айдаттыруға қолдарының жетуін, тағы басқаларын толық суреттейді. Эпопеяны жазу үстінде нақ осы сияқты тірнектеп жиналған мәліметтер туралы автор былай деп жазған болатын: «Қандай да бір оқиғалар жөнінде жинауға мүмкіндік болған үзік-үзік деректерді, әрқайсысын әруақыт сол дәуіріне және жағдайға қарай болу мүмкіндігін ескере отырып өңдеуге тура келеді»⁵

Базаралының характерін, оның өзіне тән қасиеттерін көрсетуде халық жадында қалған белгілі бір естеліктердің де зор маңызы болды. Бұлар оны Абайға жақындастырған өткір ойы, қалжың мысқылы, тапқырлығы жөнінде айтады, мысалы, осы

---

¹ Архив ЛММА, папка № 29, л. 144 об.

² Бұл да сонда, № 32, 11-бет.

³ Бұл да сонда, 149-бет.

⁴ Бұл да сонда, 132-бет.

⁵ М. Әуезов. Жоғарыда көрсетілген мақаласы, 360-бет.

туралы жазып алынғандар көркемдік тұрғыдан баяндалған да, шығармаға енген.

«Бесбайдың әйелі Балбала. Соның қыз күнінде (Базаралы көңілдесі) торғайлар қамап барып, байлап алып, өгізге мінгізіп әкеліпті. Майбасар қалжақтап: «Саған азғана торғай қылды-ау Базым-ай!— дейді. Сонда Базаралы іле жауап береді: «Ай, Майым-ай, ол торғай қырғи болып шықты ғой, екеуіміздің біріміздің басымызға мініп, біріміздің... (артымызға) шоқиды ғой» деп тоқтатып кетіпті»¹.

Романда Балбала қыздың қайын жұрты торғайлардың Базаралыны сабап кеткені жөнінде әңгіме еткенде М. О. Әуезов Базаралыны сабап кетуге байланысты Майбасардың келемеждеген сұрақтарымен аяқтайды. Майбасар Базаралыға аяныш білдірген болып, оны Абай қонақтарының алдында, әсіресе Құнанбайдың тоқалы сұлу Нұрғанымның алдында кемсіткісі келеді.

«Базаралыға сықсия қарап отырып, бір танауынан мырс беріп күліп, табалауым дегендей қып:

— Базым, қамшы өзіннің бетіне де тиген ғой түрі! Құтырыпты-ау бұл торғай, ә? Басыңа мініп, қырғи боп, қайткелі жүр бұл?— деді... Осы шаққа шейін тартынып жүдегендей боп отырған Базаралы енді аппақ болған жүзіне дуылдап ыза намыс шығып, екі көзі Майбасарға қадала қарап, жалт етті.

— Е, торғайдың торғай болмай, қырғи шыққанын жаңа біліп пе ең, сығыр! Әуелі артыңа шоқайтып дәндеткен өзің емес пе ең? Менің басыма, сенің артыңа мінген соң қырғи болмай, кім болушы еді?— деп салды. Бар жараны оп-оңай сілкіп тастап, кегі қайтқандай рақаттанып, сақ-сақ күлді.

Үй іші де тегіс қостап күліп еді, бұдан бірнеше жыл бұрын Майбасарды да бесқасқа Манап аға-інілерімен (торғайлар — Л. Ә.) мықтап сабағанын бәрі еске түсіреді. Майбасар аузын аша алмай, қақ басқа бір салғандай болды. Мойнын оқыс теріс бұрып салып:

— Өй, тіліңе шоқ түссін, қан шелек!— деп ұялғаннан күліп жіберді.

Абай соншалық рақаттанып, сүйсініп күліп кеп:

— Есіл, Базеке-ай, осындай найза тілің барда, сенен қазақтың қамшысы түгіл, мылтығының оғы да өтпес-ау...— деді»²

Өз кейіпкерлерінің әлеуметтік мәнін ашу үшін, М. О. Әуезов оларға өз заманында жау таптың өкілдері берген сипаттаманы да пайдаланды.

Мысалы, халық арасында Жиреншенің мына бір сөзі сақталып қалған: «Базаралының бағын ұрлық пен ойнас қайырды, дейді Жиренше»³.

Жазушы Базаралы туралы оның достарының ғана емес, со-

¹ Архив ЛММА, папка № 29, л. 149.

² М. Әуезов. Абай жолы, бірінші кітап, 463-бет.

³ Архив ЛММА, папка № 29, л. 149.

нымен қатар дұшпандарының да айтқандарын шебер пайдаланған. Мұның өзі кейіпкердің образын жан-жақты ашып көрсетуге септігін тигізген. Бұған мысал ретінде романның мынадай үзінді келтірейік. «Ер жігіттің сырт сымбаты да соншалық өзгеше. Өр көңілді батыр бейнесіндей, әнші, старшындар «тынымсыз сотқар» деп санаған... «үйірінен айрылған ат» — деседі қарт адамдар, — сөзі зәрлі, кекесінді болса да зілсіз».

Енді бір жерде автор Базаралыны өркөкірек те намысқор, қызыл шырайлы, өткір үлкен көзді, ер тұлғалы етіп суреттейді. Базаралыға қызығып та қызғана қараған Құнанбайдың өзі ол туралы былай деген: «Бұл өңірдің жігітіне бітпеген сыртың мен нұрың бар. Ішінде жатқан тұнық мөлдір сырың да бар».

Өр тұлғалы Базаралы бар ықылас ниетімен күреске беріледі. Оның бастауымен кедейлер байлардың ауылын шабуға шыққан белсенді таптық шайқас сәттерінде ол қарапайым халықтың қолбасшысы ретінде бой көрсетеді. Мұның бәрі де ерекше көркем де нанымды берілген.

Сонымен, кейіпкерді нақты тарихи жағдайда алып көрсетуде жазушы әдеттегі суреткерлік схематизм мен модернизацияға ұрынбаған. Романда Базаралы белгілі бір идеяны білдіруші адам ретінде көрінбейді, қайта тарихи типтілік пен ерекше жеке-даралықты тамаша ұштастырған, оның образы өмірдің өзінен алынып, қат-қабат көркем жасалған. Халыққа тән ең жақсы қасиеттерді өз бойына жинақтаған ол романдағы басты, халық образын көркемдік жағынан жинақтаған тұлғалардың — бірі. Өр мінезді, еңсесі биік бұл адам халық мүддесі жолындағы күреске құлшына шығады. Базаралы образын, сондай-ақ романдағы өз заманының прогрестік бағытын білдіретін басқа да кейіпкерлердің, оның ішінде Абайдың да образын беру концепциясында автор қазақтың болашаққа барар жолындағы ұлттық ерекшелігін қазақтардың ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы тарихына толық сай көрсетуге ұмтылғаны айқын байқалады. Бұл мәселеде М. Әуезов үшін де, советтің басқа да тарихи роман жазушылары үшін де Горький творчествосының орасан зор маңызы болды. Өйткені пролетариаттың ұлы жазушысы «тарихи дәуірдің әлеуметтік және идеологиялық күресіне терең енуге, күресуші жақтар мен тарихи процестің алға апарушы бағыттарын бойына сіңірген көркем образдар жасауға, демек тарихи романның негізгі проблемаларын шешуге үйретті»¹

Романдағы прогрестік бағытты білдіруші кейіпкерлердің бірі, Абайдың ұлы — Әбдірахман. Ол да тарихта болған адам. Оның образын жасауда М. О. Әуезов Абайдың замандастары мен үрім-бұтақтарының естеліктерін, сонымен қатар Әбдірахманның Петербургтағы Михайлов Артиллерия училищесінде болған кездегі нақты документтік деректерді мол пайдаланған. Академик Ә. Марғұлан Ленинградтағы Орталық Артиллерия

¹ Петров С. Советский исторический роман. М., 1960, стр. 74.

музейінің архивінен осы училищенің юнкері Әбдірахман Өскенбаевтың дербес ісін тапқан болатын. Ғалым 1948 жылы бұл істі Мұхтар Омарханұлына табыс еткен еді. Қазір бұл жазушының жеке архивінде сақтаулы.

Бұрын жарияланбаған бұл материалда Әбдірахман өмір баянының деректері дәл берілген, оның мінез-құлқы, қалай оқығандығы, айналасындағылармен қарым-қатынасы жөнінде жалпы түсінік береді.

Әбдірахман 1869 жылы декабрьде туған, бастауыш білімді Семейдегі қалалық, ал содан соң Тюмендегі Александров реалдық училищелерінде алған.

1889 жылы августа Политехникалық институтқа түсу үшін Петербургқа келеді. Алайда арнаулы пәндер бойынша білімінің жеткіліксіздігінен тек Михайлов Артиллерия училищесіне түседі. Училищеде юнкер Өскенбаевты кезекті аттестациядан өткізу кезінің бірінде былай деп жазылған: «Мінезі байсалды, рақымды және өзінше бөлек. Ақыл-ой қабілетінің дамуы жақсы. Қызметке өте адал қарайды және қабылданған тәртіпті, өзіне қойылған талап пен әдептілікті қатаң сақтауға әрқашан тырысады. Жолдастарымен тату-тәтті тұрады, ал кейбіреулерімен тіпті өте жақын достық қатынаста болады»¹

Әбдірахманның дербес іс қағазы оның қалай науқастануы және училищеде оқып жүргенде қалай емделгені туралы деректер береді. Училищеге түспес бұрын-ақ оның денсаулығының мәз емес екендігі атап көрсетілген. 1889 жылы өкпе ауруымен ауырады да, бүкіл қыс бойы дерлік лазаретте жатады. Орынбор сахарасында, елінде қымыз ішіп емделгеннен ештеңе шықпаған соң, қаражат алып, Одесса әскери госпиталына, одан Кавказдағы Абастуманға жіберіледі²

Ә. Өскенбаев 1892 ж. ауыр науқасына, оқуды жиі-жиі үзіп алуына қарамастан училищені бітіреді. Подпоручик атағын алған. Ол Ташкент қамалы артиллериясында қызмет атқаруға жолдама алады. Содан соң Верный қаласында қызмет атқара жүріп, Әбдірахман Артиллерия академиясына түсуге әзірленеді. Бірақ бұл жоспарын іске асыра алмады — өкпе ауруынан жастай өліп кетті.

Бұл фактілердің барлығы да эпопеяда көрініс тапты. Автор Әбіштің орысша білім алуының, емделу және қызмет атқару кезінде талай жерді аралап көруінің бәрі де оның ой-өрісін кеңейткенін, табиғатындағы алғыр ақылы із-түссіз өтпегенін көрсетеді.

Осы бір азын-аулақ деректерді көркемдік жағынан жетілдіре отырып, М. О. Әуезов Әбдірахман образының идеялық жағын терең ашып көрсететін материалдар да таба білді. Бұл жөнінде өзі былай деп жазды: «Бұл туралы қолымда мәлімет болмаса

¹ ЦГВИА, ф. 310, д. л. 29 об.

² Архив Артил. исторического музея, ф. ГАУ, I отд. III стол, ед. хр.. 664, лл. 3, 4.

да, мен романда Әбіштің Морозов стачкасы, Россиядағы шаруалар қозғалысы жөнінде білетіндігін жазамын. Сол уақытта оқыған және алдыңғы қатардағы жас жігіт бола тұрып, бұл оқиғаларға белгілі бір көзқарасы болмауы, ауылға қайтып келгенде ол туралы әкесіне айтпауы мүмкін емес деп ойлаймын»¹.

Әбдірахманның дербес іс қағазынан белгілі болғанындай, Петербург студенттерінің арасында оның достары болды, ол әкесінің демократтық көзқарасын білді және Семейдегі саяси көзқарасы үшін жер аударылып келгендермен әкесі арқылы байланыста болды. Сондықтан да ол ХІХ ғасырдың 80-жылдарында елдің қоғамдық өмірінде маңызды орын алған «Народная воля» ұйымының қозғалысына көңіл бөлмеуі мүмкін емес. Оның үстіне, Әбдірахманды жете түсіну үшін қажетті мол деректі Абайдың өзі береді. Ол Әбіш қайтыс болғанда қалың қайғыға толы жоқтау шығарып, онда ақын «Жыл құсындай жаңа төлдің басшысы болар деген алғашқы буын азаматы кетті»² деп толғады.

Әбіштің романда бейнеленген өмірбаянының бұл фактілерінің қай-қайсысы да орыс мәдениеті жөніндегі, орыс мәдениетінің қазақ қоғамына игі ықпалы жөніндегі айтқан пікірлерін толық заңды ете түседі. М. О. Әуезов Әбіштің аузына сондықтан да мынадай сөздер салады: «Бұл (демек Абай ауылы.— Л. Ә.) қыбласынан адасқан емес, осы сахараның анық қалың халқына шын қыбланы іздеп, соны көріп отырған жалғыз ғана көзді — қарақты ауыл. Мен де, осы ауыл да орысшылмыз, бірақ қай орысты дос көреміз? Ол Казанцев ояз бен жандаралдар емес. Қараңғы надан халқымызға, меңіреу-мешеу сахараға білім, өнер, жарық сәуле әкелетін орысты сүйеміз. Одан басқа, анық содан басқа дос та жоқ, қыбла да жоқ... халықтың көзін бір жағынан сонымен ашу керек»³

Сөйтіп, бұл арада автордың ойдан қосқан нәрсесі эпопеяға ерекше идеялық айқындық пен тұтастық беретін тарихи концепциямен әбден үндес келеді.

Романның соңғы кітабында Абайдың екінші ұлы — Мағауия ақынға үлкен орын берілген. Ол денсаулығына байланысты қалада білім ала алмағанымен, Абайдың ағартушылық қызметінің ықпалымен өз заманының біршама жақсы білімді адамы болды.

Мағауияның өмірбаянынан оның Абай ұсынған тақырыпқа бірнеше өлең шығарғаны белгілі. Мұны М. О. Әуезов романды жазу үстінде пайдаланған Әрхам Ысқақовтың естелігінен көруге болады⁴.

Мағауияға деген үлкен үміт, оның қайтыс болуы, Абайдың қайғысы — эпопеяда аса зор күшті сезіммен берілген. Автор бұның бәрін Әрхамның естелігі бойынша бейнелеген:

¹ М. Әуезов. Жоғарыда көрсетілген мақаладан, 363-бет.

² М. Әуезов. Абай жолы, 2-кітап, 600-бет.

³ Архив ЛММА, папка № 29, л. 132.

⁴ Бұл да сонда, л. 325-бет.

«Қысыр сауған жылы жазғытұрым Мағаш ауру болды. Мартта Абай Мағаштың қасында болам деп, Ақшоқыға кетіп қалды. Майдың 12-де Мағаш өлді. Өлгенде өзі Мағаштың қасында болды. Жылап бардық. Дәулеткелді жылап келгенде:

«Ойбай-ай бергішім-ай, жомартым-ай,— дегенде, Абай: «Келе ғой алғышым-ай, қайт дейсің-ай!» деп көптің үсті болса да жаңағыны айтады. Мағаштың өлімі ерлік пен ездікті сынайтын өлім ғой. Ез күнде өледі, ер бір күнде өледі — деген»¹.

Осындай Абайдың, Мағауияны білетіндердің бәрінің қайғысы туралы естеліктер, сондай-ақ Абайдың соңғы күндері жөніндегі деректер, әсіресе, халықтың есінде сақталып қалғандары М. О. Әуезовтің эпопеяның соңғы кітабының тебіrentкен жолдарында пайдаланылған, ем қонбаған, өмірден кетіп бара жатқан Абайдың шарасыз қайғылы халі жұтпен байланысты жоқшылықтан өліп бара жатқан халық қайғысымен ұштасып жатыр.

Жазушы Абай төңірегіндегі өзге кейіпкерлердің образын жасағанда да оларды өз көзімен көргендердің естеліктерін мол пайдаланады. Олардың сырт көрінісі, мінез-құлқының ерекшеліктері, өмір сүрген уақыттары туралы айтылғандардың бәрін мұқият жазып алып жүрген.

Осындай жазып алғандары мына үзінділерден көрінеді:

«Жиреншенің сақалы үлкен, беті, көзі, мұрны томпағырақ. Қалжыңбас, күлегеш, аузы тоқтамайтын»²

«Байсал 59 да өлген, 75-жылдар шамасында өлген.

Байсал арам кісі емес еді, қара күрең, қара торы жіңішке кісі еді»³

«Байдалы Байсалдан бұрын өлген, Сүйіндік те Бөжейден кейін өлген»⁴

«Қаратай қатты семіз болған, бұғағы түсіп тұрады екен. 1875—76 жылдарда Қаратай өлген»⁵.

М. О. Әуезов романда халықтың патша чиновниктеріне берген өткір тілді сипаттамаларын да пайдаланған.

«Сұлу майыр, семіз майыр, піскен бас майыр, сақалды майыр, айғыр майыр, қаражақ майыр»⁶.

Сөйтіп, романдағы кейіпкерлердің көпшілігінің прототиптері болғанын көреміз. Бірақ автордың қолында олар туралы болмашы ғана мәліметтер болды. Мұның өзі негізінен олардың есімдерін атау, сыртқы пішінін суреттеу, әлеуметтік жағдайы туралы бірер сөз, өмірлерінің кейбір кезеңдері жөнінде ғана болды.

Осы фактілерге сүйенген жазушы өз қиялы арқасында адамдардың әрқайсысының жеке-дара түр-тұлғасын және рухани бейнесін, әлеуметтік айқын айырмашылықтарын, мінез-құлқы мен психологиясының ерекшеліктерін заңды түрде өрбітіп отыр-

¹ Бұл да сонда, л. 195.

² Архив ЛММА, папка № 29, л. 133.

³ Бұл да сонда, л. 149, об.

⁴ Архив ЛММА, папка № 29, л. 133.

⁵ Бұл да сонда.

⁶ Бұл да сонда.

ды, тартымды образдар жасап берді. Бұл арада сол замандағы тарихи нақты жағдайды терең түсінуге негізделген автор қиялы шешуші роль атқарды. Өйткені «қиялсыз өнер жоқ»¹

Нағыз тарихи шындықты суреттеу және кейіпкерлерді типтендіре жинақтау арқылы автор оларды жан-жақты көрсеткен, олардың бейнелерінің қайталанбас ерекшеліктерін ашып берген. Сондықтан да ол бұл жерде әлеуметтік белгілерді ғана нәрсіз схема бойынша суреттеуден аулақ.

Сонымен қатар романдағы кейіпкерлердің бәрі де — ойдан шығарылғандары да, нақты прототиптері барлары да — жинақталған образдар. Образ психологиялық қасиеттері жағынан әлеуметтік тамырлармен тығыз байланыста болу арқылы, қарастырылып отырған дәуірдің негізгі заңдылықтарына терең ену арқылы неғұрлым терең ашып көрсетілген сайын тарихи романның кейіпкері де соншалықты шебер көркемдік нанымға және тарихи шындыққа ие бола түседі. Сөйтіп, романда Абай дәуірін толық және жан-жақты бейнелеу сол дәуірге тән типтік өкілдердің тартымды, дәлме-дәл, алуан түрлі әлеуметтік тарихи портреттерін жасауға жағдай тудырды. «Тарихи роман тарихты қайталамайды, қайта тарихи оқиғаларға қатысушы адамдардың мінез-кұлқын, әдет-ғұрпын, ішкі дүниесін, іс-әрекеті мен қылығын бейнелейді»².

Абай дәуірінің әлеуметтік шындығын терең де дәл түсінуден туған «Абай жолы» эпопеясының тарихи жағынан дұрыстығына, оның көркемдік тұрғыдан суреттелуіне ақынның өз творчествосы да едәуір көмек болды. Абай творчествосы — эпопеяның басты деректерінің бірі.

Бұл мәселе өзінің күрделілігі мен тереңдігі жағынан дербес зерттеуді қажет ететінін айтуға болады. Бұл жұмысты Е. В. Лизунова «Современный казахский роман» — деген монографиясының «Поэзия Абая — «главный документ» романа-эпопеи» деген бөлімінде бастап берді. Бұл мәселені тұңғыш көтерген автор Абайдың поэзиясын эпопеяның текстімен салыстыра отырып, М. О. Әуезовтің эпопеяның басынан аяғына дейін Абайдың дәуіріне қатысы бар мазмұн бойынша және басты көркем образдарды жасауда Абай творчествосын қолданып шыққанын көрсетіп берді. Е. И. Лизунованың зерттеуінен М. О. Әуезовтің Абай поэзиясын ақынның творчестволық психологиясын, ақындық талантының эволюциясын бейнелеген тұстарда қалай пайдаланылғанын байқаудың ерекше зор маңызы бар.

Эпопеяны талдау кезінде біз де Абай Құнанбаев өз поэзиясына тұңғыш ендірген, өз дәуіріндегі қазақ қауымының барлық әлеуметтік жіктерін жан-жақты көрсете отырып, олардың әлеу-

¹ Г. Ленобль. Писатель и его работа. М., 1963, стр. 100.

² В. Попов. О роли фантазии в создании художественной правды советского исторического романа. В сб. «Проблемы реализма и художественной правды», Львов, 1961 г., стр. 188.

меттік экономикалық, праволық, семьялық және мәдени салада алатын орнын суреттеген әрі толық, әрі жан-жақты ашып берген жаңа тақырыптарды сөз етіп отырмыз.

Абай, үлкен суреткер ретінде, өз айналасындағы өмірге тән құбылыстарды айыра отырып, өзіне тән таланттың күшін, ең алдымен, әлеуметтік жауыздықты, қоғамдық өмірдің барлық кеселін ызалы түрде әшкерелеуге жұмсады, тұрмыстың артта қалған жағдайларын, надандықты, керітартпалықты, ескінің тағы әдет-ғұрыпына жабысып айырылмайтындарды әділетті түрде шенеді.

Ру арасындағы тартыстың, әсіресе феодалдар арасындағы шен-шекпен, лауазым үшін, атап айтқанда, болыс не би болу үшін үздіксіз жүріп жататын қиян-кескі күрестің халық үшін қаншалықты ауыр екенін Абай қатты қинала отырып, өлтіре шенеп жазды.

Болды да партия
Ел іші жарылды
Әуремін мен тыя
Дауың мен шарыңды...

Ортаға кеп салдым
Өзімде барымды
Япырау, неңді алдым
Сау қоймай арымды?¹

Абай болыстардың халыққа қарсы ісін, сатқындығын, патша өкіметінің қарғылы төбеті болған бұлардың парақорлығын көптеген сықақ өлеңдерінде әжуалайды.

Мәз болады болысын,
Арқаға ұлық қаққанға,

Шелтірейтіп орысын,
Шенді шекпен жапқанға².

Абайдың осы өлең жолдары мен М. О. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында суреттелген Қарамола төтенше съезіне келген генерал-губернатордың алдында болыстардың құрдай жорғалағанын салыстырсақ, бұл екі арада тығыз байланыс бар екенін байқау қиын емес.

Абайдың «Күлембайға», «Мәз болады болысын», «Жылуы жоқ бойының», Мұқыр болысы Дүтбайға арналған «Болыс болдым мінеки» сияқты өлеңдерінде отаршы өкіметтің құлақ кесті құлдарына тән көптеген жалпы сипаттар берілген, феодалдар арасында үздіксіз жүріп жататын дау-шар, сатқындық, парақорлық, болыс сайлауы алдындағы қарсыластарына жабылған жала, шектен тыс жасалған озбырлық, жемқорлық, халыққа көрсеткен қорлық пен зорлық, феодалдардың әр түрлі топтары арасындағы бұлтарыстар әсіресе сайлау қарсаңында патша чиновниктері алдындағы шексіз жағымпаздық өлтіре сыналған.

Мысалы, Абай «Күлембайға» деген өлеңінде пара мен тартыстың күшімен болыс болған адамның билік жүргізген алғашқы күнінен бастап жасаған заңсыздықтары, қиянат-қорлығы мен зорлығы үшін орнынан алынып, сотқа берілу қаупі туғанға дейінгі қулық-сұмдық істерін түгел әшкерелейді.

¹ Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. Алматы, 272-бет.

² Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы, 1961, 133-бет.

Бұрынғыдай дәурен жоқ,
Ұлық жолы тарайды.
Өтірік берген қағаздың
Алды-артына қарайды...

Өзі залым зақуншік
Танып алды талайды,
Көрмей тұрып құсамын,
Темір көзді сарайды¹

Дұтбайға арналған өлеңінде өз мақсатын ғана ойлайтын болыстың залымдығы мен екіжүзділігін әбден әшкерелейді:

Бір көрмеге тәп-тәтті,
Қазаны мен қалбаңы.

Дөң айналмай ант атты
Бүксіп, бықсып ар жағы²

Абайдың болыстарға берген, дәл тауып айтылған сипаттамасы, өмірде көргендерін өзінің мысқыл өлеңдерінде бейнелеуі «Абай жолы» эпопеясында ақынның нақты замандастары: Құнту, Тәкежан, Жиренше, Майбасар сияқты болыстардың образдарына да дәл келеді.

Эпопеяда патриаралдық-феодалдық қатынастардың ыдырап, капиталистік қатынастардың енуімен байланысты ғана жаңа экономикалық жағдайға тез бейімделе бастаған байшылықтың күшеюі көрсетілген деп айтып өтілген еді. Осындай қанаудың жаңа тәсілін қолданған, товарлы мал шаруашылығымен айналысатын жаңа бойдың образын Абай «Жалшы үйіне жаны ашып, ас бермес бай», «Байлар жүр жиған малын қорғалатып», «Еңбексіз елді қалай ұстайсың» деген өлеңдерінде бейнелейді.

«Сабырсыз, арсыз, еріншек» деген өлеңінде А. Құнанбаев болыс болған бай туралы жиренішпен айтады, оны халықтың жауы, езуші ретінде суреттейді:

Орыс сияз қылдырса,
Болыс елін қармайды.

Қу старшын, аш билер
Аз жүрегін жалғайды³

Әсіресе байдың кедейді бүкіл семьясы болып жыртқыштықпен қанайтынын әшкерелеуі өте күшті әсер етеді. «Қараша жел тоқсан мен сол бір-екі ай» деген өлеңінде, «ерте барсам жерімді жеп қоям» деп қара күзге дейін ықтырмамен күзеуде қалып қойған байды әшкерелейді.

Қараша, жел тоқсанмен сол бір-екі ай,
Қыстың басы, бірде ерте, біреуі жәй.
Ерте барсам жерімді жеп қоям деп,
Ықтырма мен күзеуде отырар бай.
Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып,
Тонған иін жылытып, тонын илеп,
Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып.
Жас балаға от та жоқ тұрған маздап,
Талтайып қақтана алмай, өле жаздап...
Кәрі қой ептеп сойған байдың үйі,
Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі?
Қара қидан орта қап ұрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы...
Бай үйіне кіре алмас тұра ұмтылып,

¹ Бұл да сонда, 131-бет.

² Бұл да сонда, 285-бет.

³ Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы, 112-бет.

Бала шықса асынан үзіп-жұлып,
Бік жағынан сол үйдің ұзап кетпес,
Үйген жүктің күн жағын орын қылып.
Жалшы үйіне жаны ашып, ас бермес бай,
Артық қайыр, артықша қызметке орай,
Байда мейір, жалшыда бейіл де жоқ.
Андыстырған екеуін, құдайым-ай!¹

Революцияға дейінгі ауылдағы әлеуметтік қарама-қайшылықты Абайдың осы өлеңінде және басқа да өлеңдерінде терең толғана отырып, мейілінше дәл шындықпен жазып кетуін, М. О. Әуезовтің Тәкежан сияқты сахараны өз бетінше билеп-төстеушілерді көрсетуде, оларды өз ауылдарының жоқшылық, қайыршылығымен салыстыруда мұқият ескергені, әрине, сөзсіз.

Әлеуметтік әділетсіздікке қарсы тұра отырып, Абай үстем таптың барлық жіктерін — халықты жыртқыштықпен тонаушы болыс, байлардан бастап, ескілік пен надандықтың тұқымын себуші, халық мүлкін үстем таптың басқа өкілдерінен тіпті де кем тонамайтын екіжүзді молдаларға дейін («Көзінен басқа ойы жоқ» тағы басқалары) жеріне жеткізе әшкерелейді.

Абайдың ағартушылық қызметін эпопеяда көрсетуде оның өмірбаянының анық фактілері мен және замандастарының естеліктерімен қатар Абайдың ағартушылық-демократтық көзқарасын білдіретін өзінің творчестволық мұрасы да басты роль атқарды.

Халықты қорлау мен езуге, әлеуметтік жауыздық атаулының бәріне, шаруашылықтың артта қалған формаларына, шарияттың әйелдерді семьяларда кемсіту сияқты реакциялық формаларына қарсы бола тұрып, Абай халықты білім алуға, шаруашылықтың алдыңғы қатарлы озық түрлерімен (қолөнер, егіншілік) айналысуға шақырды.

Абайдың өз творчествосында көтерген бұл аталған проблемалары «Абай жолы» романы текстінде жазылған жоғарыда айтылған. «Сол уақыттағы Абайды қоршаған қоғамдық орта, тұрмыстың ғасырлар бойына орныққан феодалдық-рулық өмірлік негіздеріне сын көзімен қарау, қарсы тұру жаңа дүниенің позитивтік программасы, идеялық ұраны болды. Осының бәрі жас ұрпақты жаңаша, халықтық, демократтық идеялар рухында, Абай қызметінің әлеуметтік программасының сахара үшін жаңа идеясы рухында тәрбиеледі.

Өз заманының жоғары демократтық идеяларын насихаттайтын бұл ақындық өсиет Абайдың данышпан ақын, қазақ халқының ұлы перзенті, орыс классиктерінің, адамзаттың озат ойшылдарының жолымен өзіне дұрыс бағыт пен жол тапқан адам екенін көрсетеді»²

Эпопеяда Абайдың ағартушылық, демократтық көзқарасы өзімен пікірлес адамдармен әңгімесі үстінде айқын көрінеді. Ол

¹ Бұл да сонда, 121—122-беттер.

² М. Ауэзов, Е. Лизунова. Из истории казахской литературы. «Вестник АН КазССР». 1957, № 11, стр. 47.

мысалы, «Қазақ халқының бүгінгі ұрпағы үшін ендігі Россия кім? деп сұрақ қояды да, оған өзі жауап береді:

—«Ол — өздеріңе мәлім, кітаптарын, ой алыптарын былай қойғанда ең алдымен ұшы-қиыры жоқ өнер. Ол сансыз көп шаһарлар, солар толған медреселер, ауруханалар, кітапханалар мен салтанатты сарайлар. Ол — анау Сібірге кеткен шойын жол, Ертiсте жүзген пароходтар, үстіңе — киім, қолыңа — құрал-сайман, үйіңе — бұйым-машиналар беріп отырған фабрик-заводтар, — міне осының бәрі де Россия ғой... Бара білсең, ала білсең сені жатырқамайтын, «келе бер де үйрене бер!» деп отыратын Россия ғой! Халқымыздың адал ұлы болсақ, біз осы Россияны кімің деп түсіндіреміз? Әрине досың дейміз. Шындық — халықтың тілегін тапқан шындық болсын. Ендеше дәл осы себепті, досың орыс өнері деп түсіндіруіміз лайық»¹.

Халықтың тұрмысын жақсарту жолындағы ақынның көптеген ойлары, оның оқу-ағарту ісіне артқан үмітімен байланысты. «Интернатта оқып жүр» деген өлеңінде:

«Интернатта оқып жүр»
Талай қазақ баласы,—

деп өте бір қанағаттанғандық сезіммен жазады.

Эпопеяда оқу-ағарту жөніндегі Абайдың қара сөзінде келтірілген ойы да кеңінен пайдаланылған. Мысалы, 32-сөзінде жастарды білім-ғылым үйренбекке шақырады: «Ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек»,— дейді².

41-сөзде бұл арманын дамыта түседі;

«Үлкендерін қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарынан алып, медреселерге беріп,... бәрін сен бұл жолды үйрен, сен ол жолды үйрен деп жолға салып, ... хатта қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберіп... үйретсе болар еді»³.

Білімге ұмтылмайтын, орыс тілін бас пайдасын ойлап, отаршыл аппаратта қызметке тұру үшін ғана үйренетіндерді келеке етіп, былай дейді.

Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой,

Я тілмаш, я адвокат
болсам деген бәрінде ой»⁴.

Осы өлеңді эпопеяның 2-кітабындағы материалмен салыстырудың өзі қызық, онда Абайдың Семейдегі орыс мектебінде оқитын қазақ балаларын қамқорлыққа алғандығы айтылған.

XIX ғасырдың аяғында өз балаларын орыс мектебіне үстем таптың өкілдері де бере бастағаны белгілі. Бұл да романда бейнеленген. Әзімбай мен Қәкітайдың балалары Семей қаласында гимназияда оқиды. Абай оларға қауіптен қарайды. «Бұлар —

¹ М. Әуезов. «Абай жолы», 2-кітап, 36—37-бет.

² Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы, 463—464-беттер.

³ Бұл да сонда, 484-бет.

⁴ Бұл да сонда, 100-бет.

Құнанбаевтар» сахараның тәкаппар ақсаусақтары, сотқар да ұрыншақ бай аулының қожалары» болып шықпас па екен, онда халықтың соры ғой», деп күдіктенетін.

Абай творчествосынан, өзі соның арасында болып тұратын қазақ халқының өміріндегі ақынның ролінен шығарып, М. О. Әуезов халыққа, ең алдымен, өз өлеңдері, қазақтың ақындық сезіміне жақын да түсінікті өлеңдері арқылы ықпалы болған ағартушының образын жасайды.

Екінші жағынан, өз заманының бүкіл қайшылықтарын толығынан көрсетуші Абай поэзиясының мазмұнына сүйене отырып, М. О. Әуезов ақынның, ойшылдың, күрескердің образын жасап қана қойған жоқ, сонымен қатар Қазақстан тарихындағы осы бір келелі кезеңдегі халық идеологиясын, халық талантын, оның дамуының тарихи сипатын, халықтың өз тағдырын да бейнеледі.

Абайдың қартайған шағындағы шығармалары езілген, правосыз, артта қалған халықтың қиын жағдайы жөніндегі өкінішті де қайғылы ойға толы.

Эпопеяда халықтың тағдыры жөніндегі ақынның «Қалың елім қазағым, қайран жұртым» деген өлеңінің сазы естіліп тұрғандай.

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі — қан, бірі — май боп, енді екі ұртың...
Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ,
Сапырылды байлығың, баққан жылқың.
Баста ми, қолда малға талас қылған,
Күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқын¹

Абай поэзиясын оның замандастарының образын жасауда басты түп нұсқа етіп пайдалана отырып, М. О. Әуезов ең алдымен сол кезде болған, ақын шығармаларында бейнеленген адамдарға берілген поэтикалық сипаттама мен бағаны көркемдік жағынан ашып көрсетті.

Ең алдымен бұның Абайдың өз балалары Әбдірахман мен Мағауияға қатысы бар. М. О. Әуезов: «Әбіш Абайдың өзімен салыстырғанда да жаңа атаулыны жүзеге асырушы» деп жазды². Осындай сипаттаманы ұлының ауруы және мезгілсіз қайтыс болуымен, осындай дарынды, білімді, алдыңғы қатарлы жас жігітке Абай артқан үлкен үміттің жойылуымен байланысты жазған өлеңдерінде берілген³.

Абайдың айықпас ауыр қайғысы, оның толғануы, Әбішті жоқтауы романда көрсетілгеніндей, оны «болашақтың адамы, алдыңғы қатарлының бәрін алға апарушы, өзінің рухани мұра-

¹ Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы, 78-бет.

² Архив ЛММА, папка № 394, л. 18.

³ Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы, 1961, 232—234-беттер.

гері» ретінде көруі ақынның ішкі күйінішінен туған, егіліп жазған өлеңдеріне құрылған.

Тартымды, жарқын, төлтума тұлға Оспан образын жасауда да Абайдың оған берген мінездемесі пайдаланылған. Оспанның жүгенсіз кетушілікпен байланысты жіберген көптеген кемшіліктеріне қарамастан, Абай оның қайырымдылығын, бірбеткейлігін, мырзалығын да атап айтып өткен.

Абай өз өлеңдерін арнаған, кемшілігін беттеріне басқан, тарихта болған Күлембай, Көжекбай, Дүтбай сияқты тағы басқа да нақты адамдармен қатар, оның поэзиясында есімдері аталмаған халық өкілдері де — жылқышылар, малшылар, диқандар, қолөнершілер бар. Әдебиет танушы Е. Лизунованың әбден дұрыс атап өткеніндей, М. О. Әуезовтің «өз дәуірінің, өз табының типтік белгілерін алып барушы, ойдан шығарылған көптеген кейіпкерлерінде Абай образдарына тән сипаттар бар»¹.

Үстем таптың моралын, өмірдің артта қалған нормаларын әшкерелей отырып, Абай оларға жаңа моралды — білімге, еңбекке, бостандыққа талпынушылыққа, халық тұрмысын жақсартуға тәрбиелейтін моралды қарсы қойды.

Ақынның айтқандары, прогресшіл ойшыл адамның ішкі дүниесін бейнелейтін, ақын ретінде оның қалыптасуын, оның творчествосының психологиясын, оның жеке шығармаларының туу тарихын ашып көрсететін терең ойлы монологтары — әрине, Абайдың поэтикалық творчествосына негізделгені, М. О. Әуезовтің оларды қазақтың ұлы ақынының образын жасауда басты дерек етіп алғаны сөзсіз.

Сонымен, эпопеядағы Абайдың бүкіл рухани бейнесінің барлық қасиеттері оның өз поэзиясына, оның өмір сүрген дәуіріндегі қайшылығы мол тарихи болмыстан туған поэзиясына негізделген. Сондықтан да Абайдың творчествосында, оның образы дамуының диалектикасында қайшылықтар да кездесіп қалады. Ақынның ұлылығы, мысалы, советтің көрнекті жазушысы Леонид Леоновтың төменде айтылған сөзінде бейнелі де дәл көрсетілген: «Тарихи тағдырдың қилысында тапжылмай тұру үшін шын мәнінде ұшқыр ақыл, қыран көзі керек болар еді. Өз халқына өте алыстан байқалған іс туралы жеткізу үшін мықты дауыс керек болар еді, ақырында, ғасырлар бойы артта қалған ел жағдайында жеткізіп айту үшін сирек кездесетін батылдық керек болар еді... Өз халқының шам-шырағы болған адам — Абай Құнанбаев осындай адам болды»².

«Абай жолы» роман-эпопеясында өз творчествосында Абай жинақтаған, өмірде болған фактілерді пайдалана отырып, М. О. Әуезов ақын образын жасауда оның творчествосының психологиясын неғұрлым мотивті де шын етіп беруге, оның поэзиясының өмірден алған көздерін табуға тырысты. «Абай туралы»

¹ Е. Лизунова. Современный казахский роман. Алма-Ата, 1964, стр. 305.

² «Русские о казахской литературе», Алма-Ата, 1957, стр. 87—88.

және «Абай жолы» лекцияларының тезистерінде М. О. Әуезов былай деп жазды: «Тұтас кітап бойынша да, оның әр тарауында да өмірде болған, реалистік негіздер, оның творчествосының өмірдегі бұлақтары алынды». Одан әрі жазушы, бұл өмір алғы шарттары мынадай фактілерге бөлінеді дейді: 1) тек өз басы, ашнaлығы, 2) семьялық, 3) қоғамдық, 4) халықтық, басқаша айтқанда тарихи оқиғалар. Бұлар көбіне араласып жатады, барлық шығармада да немесе реалистік романда солай болуы да керек»¹

Абай поэзиясының өмірден алған көздері арасында, М. О. Әуезов атап көрсеткендей «Дәл өмір баянындағы да, қиялмен толықтырылғандары да бар»².

Абайдың белгілі бір өлеңдерінің пайда болуына жағдай жасаған өмірдегі оқиғалар романда автор қиялы арқылы көрсетілгенін байқау қиын емес. Мысалы, романның бірінші кітабында оқиғалардың бүкіл даму логикасы барысында, жеке басының қайғы-қасіреті арқылы Абай «сахараның қорқау зандарына» қарсы тұруға психологиялық жағынан даярланады.

Халық өмірінің қақ ортасында болып, халықтың, әсіресе еңбегінің жемісін байлар көрген жатақтардың мүшкіл халін көзімен көрген Абай халық жағына шығады. «Болыстардың, чиновниктердің, байлардың зорлығы мен кедейлердің қайғы-қасіреті туралы» өлеңдердің тууы да содан. «Әлеуметтік қарсылық, мінеушілік, күрес өлеңдерінің» тууы өмірден алынған материал бойынша көрсетілген³.

Абайдың Тоғжанды, кейін одан аумай қалған — әнші Әйгерімді сүюі оның жүрек түкпірінен жарып шыққан лирикалық өлеңдерін жазуға рухтандырды.

Абайдың А. С. Пушкин творчествосына қатынасын суреттей отырып, М. О. Әуезов суреткердің өмірімен байланысын көрсетуі, біздің байқауымызша, өте тартымды болған. «Менің романды жазғандағы алға қойған мақсатым: Абайдың — ақынның қызметін жай көзге елестету ғана емес, оның творчествосының қоғамдық-тарихи, философиялық, өмірді көрсететін негіздерін ашып көрсету. Бұл тұрғыдан алғанда менің аса ықылас қойғаным Абайдың Пушкин мұрасына көңіл аударуы болды».

«Құз-қияда» тарауында Абай «Евгений Онегинді» оқиды да, қазақ әйелінің қасіретті жағдайын өте жақсы білетін, көптеген қиыншылық пен бақытсыздықты басынан кешірген адамның көзімен дала табиғатына сырттай қарай отырып, Пушкин кейіпкері образынан тек Татьяна Ларинаны көріп қана қоймайды, сонымен қатар әйелдің, жалпы адамзаттың мұратын да көреді.

«Татьянаның жан-жүрегі ашып беруінен ол өзіне жақын адамдардың даусын естігендей болды. Оның көз алдынан Тоғжан, Әйгерім, Салтанат, Салиха образдары өтіп жатты. Ол Та-

¹ Архив ЛММА, папка № 394, л. 10.

² Архив ЛММА, папка № 394, л. 10.

³ Бұл да сонда.

тьяна хатын аударуымен қазақ тілінде Пушкинді танытып қана қойған жоқ, онда өз көңіл күйін де, өз отандастарының әсерленушілігін де көрсетті»¹.

Алайда, эпопеядағы адамдардың көпшілігінің өмірде прототиптері болғанымен, олардың әрқайсысы типтендіру нәтижесінде, автордың творчестволық жинақтауымен өз табының өкілдеріне тән көптеген қасиеттерді бойына сіңірген, сондықтан белгілі тарихи деректер бойынша прообразының қасиеттерін ғана алған адамдар емес екені туралы да айту қажет.

Тап өкілдерінің өмірде кездескен, нақтылы қасиеттерін, әсіресе, үстем тап өкілдерінің қаталдығын, дүниеқорлығын, пайдakүнемдігін дәуір рухына сай етіп дәл және нанымды етіп беруіне М. О. Әуезовтің өз көзімен көргендігінің де пайдасы тиген болар деп ойлаймыз. Өйткені автордың балалық шағы мен жас кезі, революцияға дейінгі қазақ аулында өтті ғой.

Әрине, М. О. Әуезов те жеке басының сезіп-білгендері ғана бір замандағы тарихи дәуірді нақты да көлемді етіп беруде тұтас та толық картинаны көру үшін тарихи сезімін дамыта алмас еді. Бұл арада оның көркемдік қабілетімен қатар эпопеяны жазуға даярланған кездегі жазу үстіндегі тарихты, этнографияны, экономиканы, революцияға дейінгі Қазақстанның жай тұрмыстық правосын зерттеумен шұғылданған ұзақ жылғы орасан еңбегінің де сөзсіз үлкен маңызы болды.

Суреттелетін дәуірді тарихи шындық тұрғысынан нақты да дәл беру — тарихи романды құрастырудың басты критерийі. Өйткені оған тарихи кейіпкерлер мен ойдан шығарылған кейіпкерлердің көркемдік жағынан көрсетілуі тікелей байланысты болады. Тарихи романның осы маңызды ерекшелігіне әдебиет сыны талай рет назар аударған болатын. Мысалы, Н. Асеев Ю. Тыняновтың «Кюхля» романына жазған рецензиясында былай дейді: «Хаттар, күнделіктер, архив документтері бойынша қалпына келтірілген дәуірдің тұрмысы кейіпкерлерінің тағдыры жанданып кететін романның нақты арқауын береді. Осы арқау қаһармандардың тағдырын заңдастырады, сөздеріне нәр береді, қимылын көрсетеді, оларды «тарихи адамнан тамырында қан жүріп тұрған тірі адамдарға айналдырады, бұлар бізге құрметті де жақын адамдар»²

Дәуір жөнінде мол және жан-жақты білімі бола тұрып, қоғам дамуының заңдылықтары туралы маркстік-лениндік іліммен қаруланған М. О. Әуезов қазақ мәдениетінің көрнекті қайраткері Абай Құнанбаевтың өмірі мен творчество тағдыры туралы баяндай отырып, оның өскен ортасын, тұтасынан алғандағы халық өмірін ерекше де тамаша толық жинақтап, типтен-

¹ М. Ауэзов. Как я работал над романами «Абай», «Путь Абая». В кн.: М. Ауэзов. Абай Құнанбаев. Статьи и исследования. Алма-Ата. 1967, стр. 367.

² Цитат по книге: М. Петров. Советский исторический роман, М., 1960, стр. 469.

діріп, ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамының жарты ғасырлық тарихының прогресшіл бағытын көрсете білді. Жоғарыда айтылған мысалдардан, қарастырылып отырылған дәуірді суреттеуде тарихи өмір шындығын мейлінше дәл беруге ұмтылушылық автордың творчестволық қиялын шектемегені былай тұрсын, қайта оған ерекше қанат бітіріп, өмірлік мән бергенін, өйткені бұл қиял тарихи болмысты дұрыс талдаумен тығыз байланысты болғандығын атап айтқымыз келеді.

М. О. Әуезов «ХІХ ғасырдың соңғы ширегіндегі қазақ халқы өмірінің алдыңғы қатарлы, тарихи прогрестік бастамасын бойына сіңірген»¹ Абайдың жүріп өткен өмір жолының елеулі кезеңін неғұрлым толық көрсетуді мақсат етіп қойғанын атап көрсеткен болатын. Демек, Абай, ең алдымен, қоғам дамуының прогресшіл бағытын көрсетуші. Осының өзі автордың Абайдың өмір жолын сол дәуірдің жарты ғасыр ішіндегі дамуының объективті-тарихи заңдылықтарымен байланыстыруына негіз болды. Абай образын көркемдік тұрғыдан ойластыруға қатысы бар бұл басты принципті әдебиет зерттеуші Б. Брайнина былай көрсетті:

«Кемеңгердің образын беруде оны өлмес тұлға жасайтын ең дұрыс, ең тарихи қажетті, прогресшіл жайларды табу, оның жеке басына тән қасиеттер мен ерекшеліктерді табу — талантты да, тәжірибені де, жоғарғы идеялықты да керек ететін зор еңбекті талап етеді. Біз көріп отырғанымыздай, Әуезов осы міндетті тамаша орындап шыққан, демек қажетті идеялық-көркемдік концепцияны дәл тапқан»².

Сонымен, ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ тарихының тұтас концепциясын халық болмысының барлық жақтарының бүкіл байланыстары және қайшылықтарымен біріктіріп, М. О. Әуезов халықтың бұдан былайғы даму перспективасын көрсетеді. Социалистік реализм әдісінің — өмірді болашаққа қарай қозғалыста көрсетудің мәні де, міне, осында.

Советтің тарихи роман жазушыларының осы негізгі ерекшеліктеріне А. Фадеев те көңіл бөлді. Ол: «Советтің тарихи роман жазушылары біздің санамызға мемлекетіміздің тарихи дамуындағы прогресшіл күштердің ролін орнықтырды және орыстың, сондай-ақ СССР-дің басқа да халықтарының характерінің ең жақсы алдыңғы қатардағы қасиеттерін көрсетіп берді»³.

---

¹ М. Ауэзов. Указанная статья. «Вопросы литературы», 1959, стр. 104.

² Б. Брайнина. Мудрость рождается от свершенных мечтаний. Москва, № 3, 1959, стр. 212.

³ «Литература и искусство», 1943, 16 октября.

АБАЙДЫҢ САЯСИ ЖЕР АУДАРЫЛҒАН ОРЫС ДОСТАРЫ

Абайдың дүние танымының қалыптасуында және рухани өсуінде оның саяси жер аударылған орыстармен достығы маңызды роль атқарды.

Петербург университетінің жер аударылған студенті шестидесятник К. П. Михаэлиспен, «Народная воляның» мүшелері Н. Долгополовпен, С. Гросспен, А. Блекпен, П. Лобановскиймен, А. Леонтьевпен, Н. Қоншинмен Абай арасында ұзақ жылдарға созылған достық байланыстың болғаны әбден белгілі. Бұлардың бәрі де Семейде жер аударылып, өздерінің жазасын өтеуге келгендер еді.

Абайдың бұлармен байланысы романда ең алдымен оның орыс достары Михайлов пен Павлов образдары арқылы көрініс тапты. Ал оның шын тарихи прототиптері Е. П. Михаэлис пен Н. Долгополов еді. Әйтсе де М. О. Әуезов орыс революциялық демократиялық қозғалысы өкілдері мен Абай арасындағы өте байланысты еске ала отырып, бұл образдарды жинақтай түсті. Жоғарыда аталғанындай, осылардың негізінде Михаэлис пен Долгополовқа қатысы бар шынайы тарихи дәлелдермен бірге көптеген характерлер, басқа да прототиптерге тән мінездер сомдалған. Суреткердің өз творчестволық ой елегінен өткізіп, бейнелеп толықтыруы орыстың революционер демократтарының бейнесін жасауға негіз болды.

Саяси жер аударылғандардың Абай өміріне қалай ықпалы болғанын, М. О. Әуезовтің оларды қай жағынан сомдап көрсетуді қажет деп тапқанын тарихи дәлелдер негізінде неғұрлым жеткілікті білу үшін олардың революциялық-демократиялық қызметінің мәнін, романдағы прототиптердің Семейге келген кезіндегі идеялық және мәдени білім дәрежесінің қандай болғанын қарастырғанымыз жөн.

Саяси жер аударылғандардың Қазақстанға келуі Россиядағы революциялық қозғалыстың әр түрлі кезендерімен байланысты болғанын атап айту қажет. Мәселен саяси жер аударылғандардың ішінде Абай Құнанбаевпен ең алғаш дос болып кеткен Евгений Михаэлистің қызметі Россиядағы 60-жылдардағы революциялық-демократиялық қозғалыспен тығыз байланысты болды.

Евгений Петрович Михаэлис кедей-дворян семьясынан шыққан. 1859 жылы ол жаратылыс тану ғылымын оқып үйрену үшін Петербург университетіне түсті. Михаэлистің университетте оқыған кезі революциялық-демократиялық қозғалыстың өрлеген кезеңімен, Россиядағы алғашқы революциялық ситуацияның пайда болған уақытымен (1859—1861 жж.) дәл келді.

Россия экономикасының одан әрі дамуына крепостнойлық право үлкен кедергі жасады; патша үкіметінің Қырым соғысында масқаралықпен жеңілуіне байланысты елде жалпы әлеуметтік саяси дағдарыс етек алды, патша үкіметі реформа жүргізуге мәжбүр болды. Мұның өзі шаруалардың басыбайлы тәуелділіктен құтылуына жағдай жасады. Алайда, халыққа қарсы жүргізілген бұл реформа іс жүзінде шаруаларға жер де бермеді, шын мәніндегі бостандық та бермеді, сөйтіп елде революциялық ситуацияны одан бетер шиеленістіре түсті.

Шаруалардың жер үшін болған көтерілісі ерекше кең өріс алды, ол реформаның крепостнойлық сипатын әшкереледі және шаруалардың мүддесін қорғады, сөйтіп әртекті интеллигенцияның революциялық қызметін жандандырудың негізіне айналды.

«Крепостниктік правоның жойылуы жалпы азаттық қозғалыстың, әсіресе демократиялық цензурасыз баспасөздің бұқаралық басты қайраткері болып табылатын әртектінің тууына себеп болды»¹.

Елдің демократиялық күштерінің өкілдері жария және құпия баспасөз беттерінде реформаны өлтіре сынға алды.

Реформаның жариялануына жауап ретінде шаруалардың бұқаралық толқуы революциялық демократиялық таптардың ендігі жерде бір ғана әдеби насихат жеткіліксіз, революциялық интеллигенция мен халықты жақындастыру жолына түсу керек, революциялық насихаттың жаңа түрлерін іздестіру қажет деген сенімін нығайтты.

Орыс қоғамындағы бір-бірімен ымыраға келмейтін таптық қарама-қайшылықтар туралы айта келіп, Н. Г. Чернышевский шаруалар революциясының күшімен қоғамды революциялық жолмен қайта құрудың қажет екенін, оның түпкі мақсаты шаруалардың қауымы негізінде социализм құру болып табылатынын дәлелдеді.

«Бірақ Чернышевский тек социалист-утопист қана болған жоқ. Мұнымен бірге ол революцияшыл демократ болды, ол цензураның бөгеттері мен кедергілеріне қарамастан — шаруалар революциясы идеясын, бұқараның бүкіл ескі өкіметті құлату жолындағы күресі идеясын тарата отырып, өз дәуіріндегі саяси оқиғалардың бәріне революциялық рухта әсер ете білді»²

Елді крепостнойлықтан азат етудің революциялық программасы болып табылатын бұл насихат оқушы-жастар арасында

¹ В. И. Ленин. Шығармалар, 20-том, 247-бет.

² В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 20, стр. 175.

негізгі қолдаушысын тапты. Бұл революциялық қозғалысқа әсіресе Петербург, Москва, Қазан және Харьков университеттерінің студенттері белсене қатысты.

Олардың елдегі жалпы саяси қозғалысы мен революциялық-демократиялық насихатты таратуға қатысуы 60-жылдардағы студенттік толқулардың ерекшелік сипатына айналды. Н. Г. Чернышевский, Н. В. Шелгунов, М. А. Антонович, М. Л. Михайлов тағы басқа революционер-демократтардың алдыңғы қатарлы жастарды революциялық-демократиялық идеяға тартуы, Петербург университеті студенттерінің жетекшілерімен тығыз байланыс жасауы кездейсоқ нәрсе емес.

П. Л. Лавров пен Л. П. Пантелеевтің естеліктерінде Н. Г. Чернышевскийдің сол кездегі Петербург университеті студенттерінің өмірінен мейлінше толық хабардар болғаны жайында бірнеше жерде айтылады. Л. П. Пантелеев Чернышевский өзінің ақыл-кеңесі арқылы университеттегі студенттік толқулардың барысына тікелей басшылық жасап отырды дейді¹

Н. Г. Чернышевскийдің жақын серіктестерінің бірі, 60-жылдардың басындағы революциялық қозғалыстың белсенді қатысушысы Н. В. Шелгунов алдыңғы қатарлы студенттер тобының дүниеге көзқарасын қалыптастыруда Н. Г. Чернышевскийдің керемет үлкен роль атқарғанын атап өтеді: «Чернышевский мен Добролюбов университет жастарының пайғамбары болды, олар әр жолдан керегін тауып үздіксіз таң қалдырып отырды, тіпті одан да кереметі әр жол арасынан оқитынды шығарды. Мақалалары неғұрлым өте күшті болған сайын студенттерге соғұрлым әсерлі ықпал жасай бастады»². Маркс пен Энгельс те осы қозғалыстың идеялық жігерлендірушісі Чернышевский болды деп атап көрсетті³.

М. О. Әуезов, оның оқығандарына қарағанда, орыс тарихының осы дәуірін зерттеуге, Чернышевскийдің тікелей ықпалымен революционер-демократ болып қалыптасқан тарихи жеке адамдарға баса назар аударды.

Оны Н. Г. Чернышевскийдің жақын серіктестері Н. А. Добролюбов, Н. В. Шелгунов, М. Л. Михайлов, А. және Н. Серно-Соловьевичтер және басқалар қызықтырды. Өйткені Е. Михаэлистің олармен тікелей байланысы болған.

Шелгуновтар семьясының ең жақын адамы ретінде (Н. В. Шелгуновтың зайыбы Людмила Петровна Шелгунова Е. П. Михаэлистің туған апасы) және университетте оқып жүрген кезінде солардың үйінде тұрғандықтан да Е. П. Михаэлис сол кездегі революциялық-демократиялық күрестің қайнаған ортасында болды.

Бізге бұрыннан белгілі болғанындай, 60-жылдардың қайрат-

¹ «Литературное наследство», т. VII—VIII, М., 1933, стр. 115.

² Н. В. Шелгунов. Воспоминания. М., 1923, стр. 36.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XII, ч. II, стр. 596.

керлері халық арасындағы насихат жұмысына баса назар аударды. Н. Г. Чернышевский және онымен ой-мақсаты бір адамдар «бірте-бірте жолығу керек, алайда біршама аз уақыт ішінде 19 февральдағы алданған халықтың сөзіне құлақ асатын барлық топтарға жолығу керек. Шаруалар мен солдаттар, жікшілдер мұнда жапа шеккен үш топ. Төртіншісі — жастар, олардың достары, жәрдемшілері, жігерлендірушілері және мұғалімдері¹.

Н. В. Шелгунов «Солдаттарға» және «Жас ұрпаққа» атты прокламация жазды. Оның соңғысын Н. В. Шелгуновтың досы ақын және қоғам қайраткері М. Л. Михайловтың инициативасы бойынша Герцен Лондонда бастырды. Олар оның 600 данасын Петербургке әкеп, 1861 жылы сентябрьде таратты. Оның авторы патша мен дворяндықты қатты айыптады. Революцияның болмай қоймайтынын айтты, сондықтан барлық жас ұрпақты күрес жолында күш біріктіруге, халықпен тізе қосуға шақырды. Бұл прокламация Н. Г. Чернышевский басқарып, идеялық жағынан жігер беріп отырған революциялық-демократиялық насихаттың, сөз жоқ, құрамдас маңызды бір бөлігіне айналды. Барлық Петербург полициясы революцияшыл насихатшыларды табуға жұмылдырылды. Бірақ одан түк шықпады. Тек В. Костомаровтың сатқындығы ғана істі бүлдірді. М. Михайлов оған Москвада прокламация таратуды сеніп тапсырған еді. Ал ол сатқындық жасап, III-бөлімшеге айтып қойды. Революцияшыл насихатшылар қуғын-сүргінге ұшырады.

М. Л. Михайлов қамауға алынды. Ол прокламацияны² жазған автор да, оны таратқан да өзім деп көрсетті. Сөйтіп өзінің жәрдемшілері Н. В. Шелгуновты, Е. П. Михаэлисті, А. Серно-Соловьевичті және Л. П. Шелгунованы тергеуден аман алып қалды. Ол жақын достары мен серіктерінің бостандықта жүріп, революциялық күресті жүргізе беруі үшін өзін өзі құрбан етуге бел байлады. Тіпті өзінің естеліктерінде де олардың аттарын атамайды. Михайловтың осылай құрбан болғанын аз ғана топ — Чернышевский, Добролюбов, Герцен, Огарев; ағайынды Серно-Соловьевичтер ғана білді³

Л. Ф. Пантелеевтің 1905 жылы жарияланған естеліктерінде «Жас ұрпаққа» деген үндеудің авторы Шелгунов еді деп айтқанға дейін осы прокламацияның шын тарихы құпия, белгісіз болып келді⁴. Пантелеевтің бұл айтқаны көп ұзамай Шелгуновтың естеліктері тұңғыш рет жарияланған кезде тағы да расталды. Онда ол былай деп жазды: «Прокламацияны тарату оны басудан гөрі өте қиын әрі қауіпті еді, өйткені мұны екі адамның

¹ М. Лемке. Политические процессы в России. М.—Пг., изд. 2, 1923, стр. 318.

² ЦГА СССР, ф. 1405, оп. 59, д. 6618, лл. 76, об., 77, 77 об.

³ Н. В. Шелгунов, Л. П. Шелгунова, М. Л. Михайлов. Воспоминания, т. 1, М., 1967, стр. 484.

⁴ Бұл да сонда, 17-бет.

атқаруына ешқандай мүмкіндік болмады. Біз, әйелімнің ағасы, Петербург университетінің студенті Михаэлис пен Александр Серно-Соловьевич, өзімізді осы бір құпия іске арнадық¹.

М. Л. Михайлов барлық правосынан айрылып, Сібірге 12 жылға каторгалық жұмысқа айдалды, одан кейін Сібірде тұрақты тұруға кесілді²

М. Л. Михайловтың қаншалықты қауіпті мемлекеттік қылмысты деп саналғанын каторгаға жіберілуіне және Тобыл түрмесінде уақытша болуына байланысты сақталған архив документтері айқын көрсетіп береді.

Қатты қиналып, әбден зардап шеккен белгілі ақын, қоғам қайраткері М. Л. Михайловты кейбір әкімшілік адамдары түрмеден шығарып, үйлеріне шақырды, түсте тамақ берді. Тобылдың прогрестік жолға бет бұрған интеллигенциясы өкілдерінің бір тобымен кездесу ұйымдастырылды. «Қылмыскерге, мемлекеттік қылмыс жасап, қатаң жазаға сотталған адамға» осындай жан ашушылық білдірушілік Петербургтың басқару орындарында отырған топтарының ашу-ызасын келтірді. Патшаның жеке өзі берген бұйрық бойынша Тобылдың бір топ жауапты әкімшілік адамы осындай бетімен жіберушілікке кінәлі болғаны үшін орындарынан алынып, істері сотқа берілді³

М. О. Әуезов, орыстың саяси жер аударылушысы Михайловтың бейнесін жасай отырып, романда оның қызметін алғаш революциялық-демократиялық көзқарасы қалыптаса бастаған сонау студенттік кезінен бастап суреттейді. Әуелі Петропавл қамалына қамалған, кейіннен басқа жаққа жер аударылған Петербург университеті студенттерінің тексеру ісі сақталған СССР Мемлекеттік тарихи архивіндегі Юстиция министрлігінің қорындағы документтерді зерттегенімізде М. О. Әуезовтің сол кездердегі мемуарлық әдебиеттерден алып пайдаланған басты образ Михаэлистің прототиві Михайловтың 60-жылдардағы студенттік қозғалысқа белсене қатысқанын анықтайтын нақты материал толық расталды.

1861 жылдың күзінде Петербургтағы студенттер толқуының формальды себебі университет студенттерінің правосына нұқсан келтіретін жаңа ережелердің енгізілуі болды.

Петербург университеті студенттерінің толқуы студенттердің шағын жиындарынан басталды. Соның нәтижесінде 25 сентябрьде лекция тоқтатылды және университет үйі жабылды. Сол кезде студенттер барлығы 1500 адам болып университет маңына жиналып, демонстрация ұйымдастырды, сөйтіп қамқоршы уәкілдің үйіне қарай жылжи бастады. Қамқоршы уәкілдің үйінің жанынан студенттерді және оларға қосылған топтарды атты және жаяу полиция қоршап алды, бұған қоса әскерлер шақы-

¹ ЦГИА СССР, ф. 1405, оп. 59, д. 6618, лл. 127 об., 129—130.

² «Каторга и ссылка», 1927, № 4 (33), стр. 35—36.

³ ГАОО, ф. 3, оп. 4, д. 6464, л. 1—19.

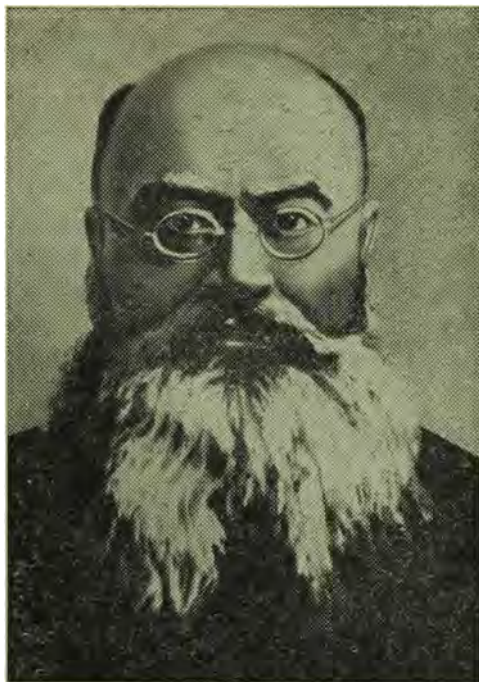
рылды. Алайда әскерлермен қақтығысу болмады, қамқоршы уәкіл университет демонстранттарының шағымын тыңдауға келісті. Қайта оралған студенттер келісімін жүргізу үшін өздерінің депутаттары етіп — Михаэлисті, Генді және Стефановичті¹ сайлады. Олар қамқоршы уәкілге студенттердің талабын жеткізген еді, бірақ оған ешкім құлақ аспады. Келісім жүргізуге келген әскери генерал-губернатор егер жиналғандар жөн-жөніне кетпесе, онда өзінің оларды «күшпен қуып тарату үшін жасақ қолдануға мәжбүр болатынын» хабарлады².

1861 жылғы 26 сентябрьдің түнінде революция ісіне неғұрлым берілген студенттер Петропавл қамалына отырғызылды. Тергеуде Е. Михаэлис пен Н. Утин осы қозғалыстың басты жетекшісі деп табылды.

1861 жылғы Петербург университеті студенттері қозғалысының тарихы М. О. Әуезовті қатты қызықтырды: мұның өзі Михаэлистің осы қозғалыстағы ролін аша түсті, жазушы оның жеке басы және көзқарасы жөнінде неғұрлым жете білуге мүмкіндік алды.

III-бөлімшенің тексеру комиссиясының іс қағазында Е. Михаэлис бұлттарыссыз «шатақ шығарушы» деп³ аталған.

Архив документтері мен өз замандастарының естеліктерінде Михаэлистің студенттер арасында зор беделі болғандығы айтылады. Ол университет басшыларының алдында студенттердің мүддесін қорғау үшін депутат болып сайланады, оның сөзін студенттер ұйып тыңдайды және негізгі қалың бұқара оның ұсынысын қолдайды. 60-жылдардағы құпия революциялық жұмысқа белсене қатысушылардың бірі, күйеуі Н. В. Шелгунов пен М. Михайловтың барлық құпия жұмыстарынан толық хабардар Л. И. Шелгунова Михаэлистің жеке өзі туралы біздің ойымызды мынадай қызықты детальмен толықтыра түседі. «Біздің үйде сол жылдың қысында студент ағайым Михаэлис тұрды... Ол университетте беделді болуы керек, өйткені Михайловқа бір

Е. П. Михаэлис.

¹ ЦГИА СССР, ф. 1405, оп. 59, д. 6627, л. 276.

² ЦГИА СССР ф. 1405, оп. 59, д. 6627, л. 276.

³ Бұл да сонда, д. 6640, л. 14, об.

күні Добролюбов келіп, былай деді: студент Михаэлиспен танысу үшін келдім, ол туралы өте көп естідім. Добролюбов университетте бір ақылды студент бар дегенді ести сала оның өзі келіп танысар деп күтпеді, қайта өзі іздеп келді»¹

Н. В. Шелгунов талай рет Евгений Михайлович туралы аса зор жылы сөздер айтты. «Бұл өте тамаша дарынды, бойында күш-қуаты мол адам еді, әсіресе адамгершілігі басым болды, мұндай адам бұл кезде бай адамдар арасында өте аз еді, ол арқылы университет тамырының соғысының лүпілін сезетін едік. Албырт, ақылды және батыл Михаэлис өзінің 18 жаста екеніне қарамастан керемет ерекше болды, депутат болып сайланды, ықпалы күшті еді, амал не, алғашқы бестіктің категориясына қосылып кетті»²

Петербургтегі студенттік қозғалыстың басшыларының бірі ретінде Е. Михаэлис Олонец губерниясына қарасты Петрозаводск қаласына жіберілді, ал 1863 жылдың августында қаладан өзінше кетіп қалғаннан кейін полицияның қатаң бақылауымен Тобыл губерниясының Тара деп аталатын қаласына жіберілді.

1869 жылы Михаэлис Семейге ауысуға рұқсат алады, осында Семей облыстық басқармасының қызметіне іс жүргізушінің жәрдемшісі болып орналасады. 1870 жылы ол осы мекеменің ерекше тапсырма орындайтын кіші чиновнигі болады. Қызмет бабындағы тапсырмамен Е. Михаэлис облысты жиі аралайды. Мынаны атап өту өте қызық: 1871 және 1872 жылы ол екі рет Коңыркөкше-Тобықты болысына қылмысты істердің бірін тексеруге барады. Абай мен Михаэлистің таныстығы ертеден 1870 жылдан басталғаны және, замандастарының естеліктерінде айтылатындай, Михаэлистің Абай аулында қонақ болғаны белгілі.

1878 жылы полицей бақылауынан бостандық алған Михаэлис 1882 жылы Өскеменге біржола көшіп келіп, осында өмірінің соңғы күндеріне дейін тұрады. Е. Михаэлис Семейде жүрген кезінде қаланың мәдени өміріне тыңғылықты үлес қосты. Ол облыстық басқарма жанындағы 1878 жылы құрылған Статистика комитетінің секретары болған кезінде Семей облысының табиғи жағдайын, шаруашылығы мен мәдениетін үйренуге зор ықылас қойды. Ол университеттегі оқуының ерте үзілгеніне қарамастан өзінше оқып, білім алуының, жақсы дайындығы барының, білімдарлығының нәтижесінде тамаша өлке зерттеуші болады. Оның еңбегі Сібір ғылыми қоғамының ерекше назарына ілінеді.

1880 жылы Е. Михаэлис орыс география қоғамы Батыс-Сібір бөлімшесінің мүшелігіне сайланады. Ол осы өлкені жан-жақты зерттеп, үлкен үлес қосты, оның ғылымға деген ынта-ықыласын

¹ Бұл да сонда, 155-бет.

² Н. В. Шелгунов, Л. П. Шелгунова, М. Л. Михайлов. Воспоминания. т. 2. т. П. М., 1967, стр. 116.

төменде келтіріліп отырған негізгі жұмыстарының тізімі де айқын сипаттай алады.

1871 жылы ол Зайсан уезінен тас көмір кенін ашады. Оның запасы ол кезде 10 миллиард пұт деп есептелінді. Е. Михаэлис Ертістің бастауын Семейден Зайсан көліне дейін ұзындығы 700 километр жерді зерттеп, «Пароход шаруашылығына жарамды екен» деп тапты. Бұдан басқа ол осы учаскенің навигациялық картасын жасады және экономикалық, географиялық сипатта тамаша материал жинады. Мұның бәрі Ертісте бір жағы Монғолиямен шектес тіреліп, Семей өлкесінің бір бөлігін Сібірмен байланыстыратын пароход шаруашылығын ұйымдастыру туралы мәселені бір жола шешу кезінде басты назарға алынды¹.

Е. Михаэлистің Алтай мұздарын зерттеу жөніндегі еңбегі де қызық. Мұның үстінде ол ең алғаш рет бұрынғы қуатты мұз басқан Алтайдың шекарасын анықтады.

Сібірдің конхиология² саласы туралы жазылған еңбек те Е. Михаэлистікі. Ол онда Тобыл губерниясының үлкен ауданы Тара қаласынан Солтүстік Жоңғарияға дейін зерттеген. Е. Михаэлис профессор В. А. Обручевпен бірге Семейдің терең құмдарының пайда болуы тарихымен де айналысып, кейбір қорытындылар жасайды, оның құмның үйіліп қалу сипатына тоқталып, онымен күрес жүргізудің көптеген шараларын қарастырды. Олар Семей округының шығыс жақ бөлігіндегі алтын қоры бар Қолба жотасын зерттеді және дайындық жұмыстарын жүргізетін аудандарды дәл көрсетіп берді. Көп ұзамай, бұл аудандардан алтын өндіріле бастады. Михаэлистің негізгі еңбектері орыс география қоғамы Ғылым Академиясының кезекті басылымдарында жарияланды.

«Абай жолы» эпопеясында Абай тағдырына саяси жер аударылған Михайловтың жақындасуы үлкен роль атқарғаны көрсетілген, оның образы арқылы Евгений Петрович Михаэлистің өмірбаянының көптеген жақтары және мінездері берілген.

Көркемдік образдың бұл ұқсастығы өзінің прототипі арқылы Михайлов пен Михаэлистің прототиптік ұқсастығынан-ақ белгілі. «Ол жасы отыздың ішіне толық кірген, кең жайылған қара сақалды, зор ашық маңдайлы, қасқа бастау келген, қайратты, дана пішінді болатын»³.

Абай эпопеяда Михайловпен, шындығында Михаэлиспен Семейдің қоғамдық кітапханасында танысады.

«Құнанбаевпен танысқан және оның керемет қабілеттілігін байқаған Михаэлис оның тәжірибесіне баса назар аударды. Бірнеше жыл қатарында Абай Евгений Петровичпен тығыз байланыс жасап тұрды. Жыл сайын Абай Семей қаласында қонақ болып, кешкі уақытын Михаэлиспен әңгімелесіп өткізетін»— деп

¹ Семей өлке тану музейінің архиві, іс № 11400, 1-бет.

² Конхиология зоологияның бір бөлімі.

³ М. Әуезов. «Абай жолы», 1-кітап, 541-бет.

жазды Семейдің белгілі өлкетанушы зерттеушісі Б. Герасимов¹. Абайдың Михайловқа қызығушылығы романда тектен-тек көрсетіліп отырған жоқ. Михайлов «бүкіл Семейдегі ең ақылды, ең білімді» адам. Михайловтың ой-пікірі, көзқарасы мен өмірдегі басты прототипі арасындағы байланыс жеңіл ғана байқалып өтеді.

Михайловтың дүниетанымы да революцияшыл-демократ Е. П. Михаэлистің образы сияқты, Н. Г. Чернышевскийдің серіктестеріне идеялық түрде жақындастырылып, шартты түрде алынған.

Мысалы романда патша чиновниктері туралы Михайловтың аузына салынып отырған жиынтық пікір әбден заңды. Ол Абаймен әңгімесінде былай дейді: олардың бәрі бірдей — түйе тікен тұқымы сияқты, екен қол да біреу — ол патшалық құрылыс.

Эпопея авторының жүзеге асырғанындай, Е. П. Михаэлистің 60-жылдарындағы революциялық қозғалысқа белсене қатысуын жан-жақты зерттеу жазушыға Михайловтың Абаймен Россиядағы революциялық қозғалыс жағдайындағы әңгімесін, оның идеологиясын, Е. Михаэлистің өмірде бірінші рет (бұл тарихи ақиқат нәрсе) ақынға не дегенін көркемдік тәсілмен қайта жасап беруге толық негіз қалады.

М. О. Әуезов Михаэлиске байланысты өмірлік материалдардан қашып, Абай Михайловтан Россиядағы революциялық қозғалыс кезіндегі Чернышевскийдің ролі туралы қалай естігенін, оның қамалғанын және жер айдалып, өлім жазасына кесілгенін творчестволық бейнелеуге сүйене отырып, жақсы ашып береді. Романда Абай Михайловтан Н. Г. Чернышевскийдің және оның серіктестерінің жазған, 60-жылдардағы белгілі революциялық прокламациялардың мазмұнын естіп біледі.

Сөйтіп ол «Бариндердің шаруаларына, олардың достарына сәлем» деген прокламацияның мазмұнымен танысады. Егер біз оның прототипі Е. Михаэлистің прокламацияның мазмұнымен тек қана таныс емес, қайта оның прокламацияны таратуға белсене қатысқанын еске алсақ, мұны өте заңды деуге болады.

Абайдың қоғам өміріне қатты қызығушылығын байқаған Михайлов оны Россиядағы революциялық ой-пікірдің тарихымен таныстырады. Ол оған «патшалыққа қарсы күрестің түп тамырлары туралы, Пушкин, Белинский, Герцен туралы айтады, революциялық күрестің Чернышевский кезінде көтерілген жаңа толқыны жайлы айтады. Ол туралы аса зор құрмет пен өте жылы лебіз білдіреді. «Шынында да Чернышевский менің досымның ұстазы екен деген берік шешімге келеді Абай»².

Дегенмен Михайлов Петрозаводскіде жүргенде патшаның атына оқуын аяқтау үшін өзін Петербургке қайта баруға рұқсат сұрап өтініш жазғанын Абайға айтқан. Арыз жазылған қа-

¹ Записки Семипалатинского подотдела Зап. Сиб. отдела Русского геогр. общества, 1914, вып. VIII. стр. 6.

² М. Әуезов. Абай жолы, 1-кітап, 676-бет.

ғазаға сия тамып кетіпті, оған жас студент онша мән бермеген. Сия тамған арызды көрген патша қатты ашуланды да, өзін мұқатты деп ұғып, оны Сібірге жер аударуға бұйрық берді.

Михайловтың өмірбаянындағы осы детальды қайта жасауға Н. Шелгуновтың естелігі негіз болды. Бұл жағдаймен М. О. Әуезов аталған естеліктен алынып, сақталған көшірмелер арқылы таныс еді.

Шелгунов бірде өзінің князь А. Суворовпен — Петербургтың 1861—1866 жылдардағы әскери губернаторымен әңгімелесуіне тура келгені жайында жазады: «Біз Михаэлис туралы еске алғанымызда ол маған Михаэлистің барлық тағдырын өзгертіп қырсыққа ұшыратқан сия таңбасы туралы оқиғаны айтып берді. Абайсызда тамып кеткен осы бір сия таңбасы болмағанда, Михаэлис Тарна қаласына жіберілмей, Петербургқа баратын еді. Михаэлис пен Ген Петрозаводскіден патшаның атына арыз жазып, қайтадан университетке түсуге мүмкіндік беруін сұрайды. Асығыстық пен ұқыпсыздық салдарынан жазудың аяғына сия тамып кетіпті, арызды қайта жазудың орнына тілімен жаппа, қағаз бетін былғап қойыпты. Патша соған көзі түскенде ашуланып кетіп, оларға риза болмай қалады, өтініш қанағаттандырмай тастайды.

— Патша мұндай хат алып әдеттенбеген,— дейді Суворов шындап»¹.

Михайловтар семьясын революционерлер семьясы деуге болады. Абай мынаны естіп біледі: Чернышевскийді жазалаған күні Михайловтың туған апасы Мария айнала қоршап тұрған патшаның әкімдері, жендеттері, әскер жасақтарының көзінше «мені көрдің бе!» дегендей батыл барып, бір буда гүлді Чернышевскийге қарай лақтырады. Бұл фактінің шындығында да болғаны рас. Бір буда гүлді Чернышевскийдің аяғының астына Е. М. Михаэлистің апасы Мария Петровна лақтырған болатын, сол үшін де ол полицияның қатаң бақылауына алынғанды.

Мария Петровна Михаэлис (тұрмысқа шыққаннан кейінгі фамилиясы Богданович) бұдан былай да шаруалар арасында халықтық насихат жұмысын жүргізуге белсене қатысады.

Михайловтың Сібірге ертерек жер аударылуы оның саяси күреске белсене қатысуына мүмкіндік бермеді. Ол өзі туралы қызына сөйлеп, «Мүмкін, көктей ормағанда, менен де бір өзгеше әрекет шығар еді»².

Н. Шелгунов та осылай жас Михаэлистің тамаша дайындығы мен ғылыми қабілеттілігін атап көрсетті. Ол былай деп жазды: «Егер тым ерте жер айдалмағанда «одан, сөзсіз керемет, профессор-натуралист және көрнекті ғалым... шыққан болар еді»³

¹ Н. В. Шелгунов, Л. П. Шелгунова, М. Л. Михайлов. Воспоминания, том 1, стр. 157—158.

² М. Әуезов. Абай жолы, 1-кітап, 681-бет.

³ Н. В. Шелгунов, Л. П. Шелгунова, М. Л. Михайлов. Воспоминания, том 1, стр. 157—158.

Эпопеяда Михайлов Абайға өз білімін өз бетінше көтеруге көмектеседі. М. О. Әуезов мұнда да жақын туыстарының жадында қалған, ақын өмірбаянының кеңінен белгілі фактілеріне сүйенді. Михаэлис Абайды Пушкиннің, Лермонтов пен Толстойдың, Салтыков-Щедриннің, Белинский мен Чернышевскийдің, тағы басқалардың творчестволарымен таныстырғаны белгілі.

Сөйтіп М. О. Әуезовтің Абайды орыс және батыс еуропа әдебиеттеріне, орыстың революционер-демократтарының еңбегіне ынта-ықылас қоюы арқылы бейнелеуінде автордың өз жанынан қосқан ешнәрсе жоқ. Абай өмірбаянындағы бұл фактілерді қайта жасау тарихи айқын шындыққа, Абай творчествосынан көрініс тапқан басқа да жайларға сүйенген.

Михайлов эпопеяда былай дейді: «Рұқсат етсеңіз бұдан былай өз бетіңізбен оқуда, сізге мен көмекші болайын. Оқу талабыңыз жақсы екен. Сіздің халықтан әлі оқыған жандар аз. Сізге көп білу керек... Бұл жөнінде орыс кітабы үлкен достық етеді. Сенімді серігіңіз болады!»¹

Романда Семейдегі мемлекеттік мекеме қызметіне көп жағдайда саяси жер аударылғандардың тартылу себептері ашылып, жақсы көрсетілген. Мысалы, Михайлов былай дейді: «Қызметке мені қалауым бойынша алғанда, қалап алған кісісі емеспін. Амалсыздан алынғанмын. Бұндағы жандарал Петербордан статистика комитетін ашуға бұйрық алған. Ал статистика, санақ деген не? Ол ғылым жолымен істелген іс болғанда қалай бастап, қалай ретке қойылу керек. Қысқасы, біздің орыс тілімен айтқанда: «ол анды немен қосып, қалайша жеуді» білетін бұл шаһардың чиновнигі жоқ болатын. Менің студент боп білім зерттеп жүрген кезімде осы салаға да көп көңіл бөлгемін, шұғылданып көргенім бар еді. Бұл шаһарда ол тың істі бастап кететін сенімді кісі шықпаған соң, мені амалсыздан, сондай бір әкімшілігі аз, еңбегі көп іске шақырған еді. Тек жүрмес үшін соны алған едім... Сіздің облыстың шаруа санын қуатын, халықтар санын, көп сырларын, дәл деректер жиып, ғылым жолымен тани бастап едім»²

Михаэлистің Қазақстанда жүргізген бүкіл маңызды және жан-жақты жүргізген өлкетану жұмысының мәні Михайловтың мына бір сөзінен де байқалады: «...Бірақ мен қазір сыртта болмасам да осында бастаған ісімді тастамастан, Сізді халқыңыз мекен еткен өлке туралы, бәлкі мен де бір керекке жарарлық еңбек етермін»³.

Сөйтіп Абайдың рухани жағынан өсуіне және орыс мәдениетіне араласуына оның Михайловпен әңгімелесуінің орасан зор маңызы болды.

Абайдың ағартушылық қызметіне бағыт бере отырып Ми-

---

¹ М. Әуезов. Абай жолы, 1-кітап, 568-бет.

² Бұл да сонда, 672—673-беттер.

³ Бұл да сонда, 673-бет.

хайлов оған былай деп ақыл айтады: «Оқыған мен білгенді халыққа жаю. Қараңғы сахараға бір шам болса да, жалғыз қолда бір шырақ болса да, өз білгеніңізді апаруға, танытуға керек»¹

Алайда М. О. Әуезов Михайлов бейнесін жинақталған образ деп атап көрсеткен болатын. Абаймен достығы жарасқан, тарихта болған нақты адамның — Михаэлистің өмірбаянының шындық фактілеріне сүйене отырып, автор көркемдік ойдан қосу правосын пайдаланған, сөйтіп бұл образды дамытып, оған 80-жылдардағы революционер күрескердің негізін берген.

XIX ғасырдың 80-жылдарында Абай Құнанбаев орыстың саяси жер айдалушыларымен өзінің байланысын кеңітіп, «Народная воля» ұйымының өкілдерімен жақындасады. Бұл ұйымның қызметі Россиядағы қоғамдық-саяси күрестің әбден шиеленіскен кезіне, екінші революциялық ситуация кезіне, 1879—1880 жылдарға сай келеді. «Народная воля» ұйымының мүшелері ризиндік бостандық қозғалысының жаңа кезеңін бастады. Халықшылдар жалпы қарулы көтеріліс арқылы самодержавиені бір жола құлатуды өздеріне мақсат тұтып, халыққа жақындай түсті, оларды революцияға, күреске шақырды. Алайда бұл қозғалыстың, ол кездегі тарихи жағдайларға байланысты табысқа жетуі мүмкін емес еді. Халықшылдардың бұл бірлігі мен шаруалардың бытыраңқы қарсылықтарын патша үкіметі қатты басып тастап отырды.

Осындай жағдайда 1879 жылдың август айында «Земля и воля» деп аталатын халықшылдар ұйымы екіге бөлініп — «Народная воля» және «Черный передел» дейтін екі жаңа ұйым пайда болды.

Орыс революциялық-демократиялық қозғалысының А. И. Желябов, А. Д. Михайлов, С. Петровский, В. Фигнер сияқты басқа да белгілі өкілдерінің есімі «Народная волямен» тығыз байланыста болды. Олар осы ұйым атқару комитетінің мүшелері болды. «Народная воля» өз күресінің ең басты мақсатын мемлекетті қайта құрып, самодержавиені құлату, сөйтіп демократиялық республика орнату, еңбекшілерге саяси бостандық беру, жерді шаруаларға, завод пен фабриканы жұмысшыларға әперу деп есептеді. «Народная воля» мүшелері саяси күрестің қажеттігін тұңғыш рет алға қойды, студент жастардың, әскери адамдардың, аздап жұмысшылардың арасында революциялық насихат жұмысын жүргізді.

«Народная воляның» мүшелері соншалықты қажырлылықпен, соншалықты ерлікпен жүргізген жұмысына, олар халықтық революцияны болдыра алмады. Өйткені Россияда бұл күреске пролетариат басшылық жасайтындай не әлеуметтік, не экономикалық даму жағдайы әлі пайда бола қойған жоқ еді. «Народная воляның» халықпен тығыз байланысы болмады. Сондықтан да

---

¹ М. Әуезов. Абай жолы, 1-кітап, 683-бет.

олардың қызметі қайткен күнде де сәтсіздікке ұшырайтыны даусыз еді. «Народная воля» бар болғаны заговорлық тактикаға бой ұрып, жекелеген террорға әкеп соқтырды. Ұйым мүшелерінің барлық практикалық жұмысы, сайып келгенде, Александр II патшаға қастандық жасауды ұйымдастырумен тынды. Олардың бұл ойы жүзеге асырылғаннан кейін ұйым біржола әшкереленіп, оның басшылары жазаға тартылды.

Революцияшыл халықшылардың басқа бір ұйымы — «Черный передел» алғашқы кезде «Земля и воля» программасына адал болды. Оның мүшелері «Народная воля» террорлық қызметін сынға алды. Алайда «Черный переделдің» мүшелері шаруаларды революция ісіне тарту мақсатымен деревняда жүргізген үгітінен ештеңе шықпаған соң өз программаларынан бас тартуға мәжбүр болып, өздерінің ендігі қызметін бірте-бірте жұмысшыларға қарай аудара бастады.

1881 жылғы 1 марттағы оқиғадан кейін «Черный переделдің» бір бөлегі «Народная воляға» қосылды. Ал теориялық жағынан әзірлігі едәуір мол бір топ мүшелері халықшылдардан бір жола қол үзіп, өздерінің бұрынғы идеялық көзқарастарын өзгертті де марксизмге қарай ауыса бастайды. «Черный переделдің» Плеханов, Дейч, Засулич, Аксельрод сияқты көрнекті мүшелері 1883 жылы Женевада орыстың бірінші марксистік ұйымын — «Еңбекті азат ету» тобын құрды.

В. И. Ленин халықшылдардың жұмысшылар қозғалысынан қол үзген, шаруалар демократиясы мен жеке адамға қарсы террор, заговорлық күрес туралы идеяларынан айқын келіп туындайтын теориялық қателіктерін атап көрсетті. Сонымен қатар олардың ерлігін, батырлығын ұйымдастыру талантын, саяси батыл күресін тиісті дәрежеде бағалады.

«70-жылдар революционерлерінің тамаша саңлақтарының» демократиялық революция жағында екенін және оның орыс азаттық қозғалысындағы маңызды ролін жоғары бағалай келіп, В. И. Ленин «Народная воляның» мүшелерін орыс социал-демократтарының алды деп атады»¹

«Народная воляның» жер аударылған мүшелерінің ішінде 80-жылдарда Абай достасқан ірі тұлғалардың бірі Н. Долгополов болды.

Нифонт Иванович Долгополов Воронеж губерниясына қарасты Бирюче қаласында 1857 жылы кеңсе қызметкерінің семьясында дүниеге келді. Харьков университетінің медицина факультетінде студент болып жүріп-ақ Н. Долгополов сондағы ұйымдастырылған «Народная воля» үйірмесінің белсенді мүшесі болды.

Үйірме мүшелері оқушы жастар, интеллигенция мен жұмысшылар арасында революциялық насихат жұмысын жүргізді. Н. Долгополовтың қамауға алынып, жер айдалуына себеп бол-

---

¹ В. И. Ленин. Пол. собр. соч., том 43, стр. 331.

ған жағдайдың бірі оның Харьковте 1878 жылы күзінде болған студенттердің ірі толқуына белсене қатысуы еді. Оның үстіне ол «Харьковтегі толқудың басты басшылары»¹ атанған жетеудің бірі ретінде қамауға алынды және полицияның ашықтан-ашық бақылауында болатын шартпен 5 жылға жер аударылды. 1880 жылы ол Тобыл губерниясының Қорған қаласына келді.

Н. Долгополов университеттің 5 курсынан шығарылғанымен, жақсы дайындығы бар дәрігер болатын. Қаладағы саяси жер аударылып келгендерге жанашырлықпен қарайтын қалалық дәрігер Головки оның білімін пайдалануды жөн көрді. Барлығын да және өз жауапкершілігіне алған ол Долгополовтың қалалық ауруханада жұмыс істеуіне рұқсат етті.

Қорғандағы аурухана әбден тозып біткен күйде болатын. Мұнда ауруларға жан-жақты дәрігерлік көмек көрсету жөнінде тіпті сөз болуы да мүмкін емес еді. Тәулігіне 18 сағаттан жұмыс істеп, күш-жігерін аямаған Н. Долгополов аурухананы тиісті санитарлық жағдайға келтіруді міндетіне алды. Көп ұзамай-ақ жергілікті дәрігерлердің практикасында бірінші рет күн сайын амбулаториялық тегін қабылдау енгізілді, жатып емделетін хирургиялық бөлімше ашылды, онда Н. Долгополов талай-талай сәтті операция жасады. Мәселен, көз ауруының суқаранғылығын емдеп, жанарды қайтадан көретін етті. Әсіресе осы соңғы операциясы атақ-даңқ іздемейтін доктордың есімін Қорғаннан тыс жерлерге де кеңінен мәлім етті. Оған Есіл, Ялutor округтарынан, Петропавлдан, Шадринскден және Челябинск уезінен емделуге адамдар ағылып келіп жатты.

1881 жылы февральда Ішкі істер министрлігі Тобыл генерал губернаторының өтінішіне жауап бере отырып, Н. Долгополовтың қалалық ауруханада жұмыс істеуіне ресми түрде рұқсат берді. Алайда, Н. Долгополов Батыс Сібірде саяси жер аударылғандармен бірге өзінің көзқарасына деген принциптілігі мен адалдығын білдіріп, Александр III-нің таққа мінуіне байланысты оған өзінің шын берілгендігін дәлелдеп, ант беруден жұрттың көзінше бас тартты. Ішкі істер министрлігі оны «саяси жағынан мүлдем сенім артуға болмайтын, қазіргі тәртіпке сенімсіздікпен қарап, наразылық таратушы»² адам деп тапты. Сөйтіп оның ауруханада практикалық жұмыс істеуіне рұқсат еткен бұрынғы шешімін қайта бұзды. Н. Долгополовтың жаңа патшаға ант беруден бас тартуына байланысты оның жер аударылу мерзімі 1881 жылдың сентябрінен бастап тағы да бір жылға ұзартылды. Ауруханада жұмыс істеу мүмкіндігінен айрыла тұрса да тамаша дәрігер ретінде халық арасында жоғары беделге ие болған Н. Долгополов өзіне келген ауруларға құпия түрде медициналық көмек көрсете берді³. Дәрігерлік жұмыспен айналысуға

¹ ЦГА КазССР, ф. 15, оп. 2, д. 88, л. 1.

² ГАОО, ф. 3, оп. 10, д. 16690, лл. 157, 157 об.

³ Бұл да сонда.

болмайды деген қатаң тәртіпті бұзғаны үшін оған түрлі сөгіс шаралары қолданылды және бірнеше тәулікке қамауға алынды¹.

1882 жылдың күзінде Н. Долгополов Қорғаннан басқа жаққа ауыстырылып, Тоқалы қаласына уақытша қоныс аударды.

1884 жылдың июнь айында Н. Долгополов Семейге келді. Осында полицияның ашық бақылауында жүрген ол жер аударылу мерзімі біткенге дейін болды. Әсіресе осы жылдары — 1884 жылдан 1886 жылдар ішінде ол Абай Құнанбаевпен өте жақын танысты. Олардың достық байланысын Абай замандастарының белгілі естеліктері, олардың өмірбаянын алғаш зерттеушілер, сондай-ақ Семей облыстық басқармасының қорындағы архивтік документтер дәлелдейді. 1885 жылдың жазында ауырып қалған Н. Долгополов Семей генерал-губернаторынан Абай ауылына барып, емделіп қайтуға рұқсат сұрайды.

«Менің денсаулығым қатты бұзылды — безгек және өкпе ауруымен ауырамын, денсаулығымды түзету үшін қаладан жаз айларында далаға барып қымыз ішіп таза ауа жұтуым керек. Жоғары мәртебелі Сізден осыған байланысты Шыңғыс болысына — Өскенбаев Құнанбай ауылына баруыма 15 августқа дейін рұқсат беруіңізді сұраймын, 1885 жылғы 4 июнь Н. Долгополов»².

Генерал-губернатор рұқсат беруін бере тұрса да Семей уезі бастығының есіне «Долгополов барған жерінде полицияның қатаң бақылауында болсын»³ деген нұсқауды қоса хабарлады.

Семейге саяси жер аударылған әйелдердің өмірімен және қызметімен таныса отырып, М. О. Әуезов олардың жиынтық бейнесін, Павлова Саша деген әйел образы арқылы берді. Сашаның тікелей прототипі — Александра (Шейн) Шур. Ол да өзінің революциялық қызметін «Народная воля» ұйымымен байланыстырған болатын.

Могилевтағы көпестің қызы А. Шур, тергеу ісіндегі мәлімет бойынша, өте білімді адам еді, неміс және француз тілдерін еркін білген, шет мемлекеттерде (Берлинде, Лондонда, Швейцарияда) көп уақыт бойы тұрған, онда жаратылыс тану ғылымын оқып-үйренумен айналысқан. Ж. А. Шур өзінің шетелдерде тұрған кезінде эмигранттық оқушы жастармен тығыз байланыс жасаған. Міне, бұл жөнінде юстиция министріне жіберілген құпия мәлімдемеде былай делінген: «Қазіргі кезде шетелдерде орыс азаматы болып жүрген еврейлер, Батыс өлкеде тұрғандар, едәуір дәрежеде жиналып, топтаса бастады, міне солардың қатарында революциялық ситуация тек Россияда ғана емес, Германия мен Австрияда белгілі роль атқарған Шур да бар»⁴.

¹ ЦГА КазССР, ф. 15, оп. 2, д. 88, л. 69.

² Бұл да сонда.

³ Бұл да сонда.

⁴ ЦГИА СССР, ф. 1405, оп. 77, д. 7651, л. 5.

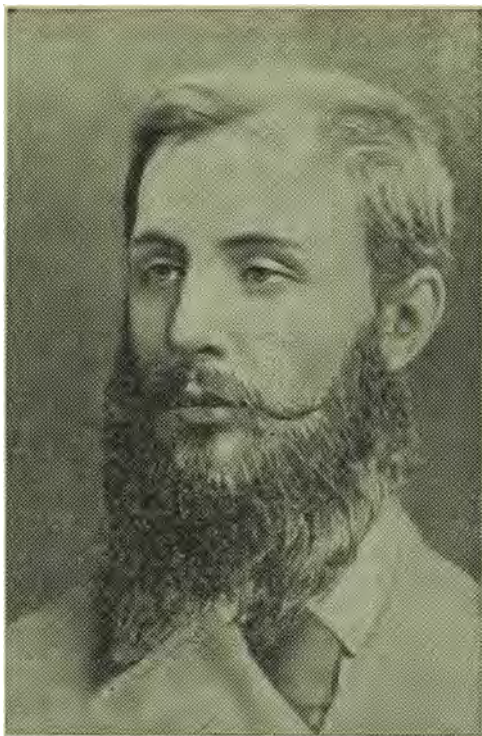
1878 жылдың сентябрінде шекарадан өтіп келе жатқан А. Шур (ол Швейцариядан Россияға келе жатқан) «Орыс эмигрант-социалистерінің»¹ маңызды тапсырмасын орындау үшін келеді деген күдікпен қамауға алынды. Оны тінтіген кезде одан хаттар, шифрлы жазулар, әр түрлі шифр белгілері табылды.

А. Шурдың қызметін жете тергеу нәтижесінде тиісті органдар оны «Народная воля» партиясына жатады деген қорытындыға келді. Ол шетелден Россияға келіп, тиісті тапсырмалар орындап жүрген, сондықтан да «өте саяси сенімсіз адам»² деп танылды. А. Шур әкімшілік тәртібі бойынша полицияның ашық бақылауында болу үшін Тобыл губерниясының Қорған қаласына жер аударылды.

80-жылдары Абай Семейге жер аударылған поляк, өте білімді адам, право ғылымының кандидаты, 1877 жылы Петербург университетін бітірген Севи́рин Гросспен жақындасады. Гросс Батыс Сібірге 1880 жылдың орта кезінде пайда болған Польша жастарының революциялық құпия ұйымына қатысу үшін жіберілген.

Бұл ұйымның негізі 1878 жылдың өзінде-ақ Петербургте бір топ поляк студентінің өздерінше білім көтеру үйірмесін ұйымдастыруына байланысты пайда болған еді. Ол 1880 жылдың басында гмины деп аталатын Петербургтағы Польша жастарының революциялық жерлестік ұйымының орталығына айналды.

Осындай ұйымдар алдыңғы қатарлы поляк жастарының ықпалымен 1880 жылы Москва, Киев, Вильне қалаларында пайда бола бастады. Гмины программасы анық нақтыланбады, бірақ «Польша социалистерінің іс программасының» сақталған текстінің алғашқы нұсқасымен салыстырсақ «1880 жылы Польша революционерлерінің халықшылдардың, соның ішінде негізінен алғанда «Черный передел» идеясында болғанын»³ білеміз. Олар насихат жұмысын жұмысшылар арасында жүргізуге көбірек назар аударғаны тіпті де кездейсоқ нәрсе болмаса керек.

С. Гросс

¹ ЦГИА СССР, ф. 1405, оп. 77, д. 7651, л. 5

² Бұл да сонда.

³ Бұл да сонда.

III-бөлімшенің тергеу материалдарында ұйымның программасы мен міндетін айқын ашып көрсетуге әрекет жасалады: «Польша әлеуметтік-революциялық партиясының мақсаты — Польшаны Россиядан бөліп әкету және тұңғыш федерация түрінде жекелеген гминдер құруды ұйымдастыру. Мұның экономикалық негізінде өнеркәсіп орындарын өз жеке меншік правосында ұстайтын жұмысшы корпорациялары жатуы тиіс және жерді қауымдасып иелену аграрлық құрылысының ең дұрыс жолы»¹.

Кейбір гмин топтарының күрес тактикасында алшақтық бола тұра, түпкі мақсаты бір мәселеге барып саяды, атап айтқанда, «революция партия мұратын жүзеге асырудың соңғы құралы, оның алғашқы құрбаны экономикалық құрылысқа шыдай алмайтын қазіргі өнеркәсіп орындарының иелері және ірі жер учаскесінің иелері болуы тиіс»².

Бұл идеяларды насихаттаудың басты органдары көбіне Вильне, Киев сияқты басқа да қалаларда пайда болған «әлеуметтік гминдер» болды — оларда оқушы жастар үйірмелерге тартылып, үгіттің негізгі объектілерін жасады»³.

1880 жылы июньде Варшава қаласында партияның программасын белгілеу үшін әр түрлі гмин өкілдерінің съезі болды, оған Северин Гросс қатысты. Осындай құпия революциялық ұйымның бар екенін патша үкіметі 1881 жылдың басында біліп қойды. Оны тез арада талқандау және жазалау шаралары қолға алынды. Осы жылдың март айында Гросс және Вильне гминінің басқа да басшылары ұсталып, әрқайсысы 1 жылға қамауға алынды.

С. Гроссқа Вильнедегі гминге басшылық жасағаны, Варшавадағы құпия жиналыстар мен съезге қатысқаны, шетелдерде Польша социалистерімен байланыс орнатқаны, ұйымдарға материалдық көмек бергені үшін айып тағылды⁴.

Патшаның бұйрығы бойынша Гростың және Вильне гминінің басқа да басшыларының ісі 1882 жылы январьда әкімшілік жолымен шешіліп, С. Гросс Батыс Сібірдегі генерал-губернатордың қол астына жіберілді. Мұнда ол полицияның ашық бақылауында тұрып, өмір сүруі үшін бес жыл мерзімге жер аударылды⁵.

Алғашында С. Гросс Есіл қаласына қоныс тепті, бұл жерге оны полиция айдап әкелді⁶.

С. Гросс 1882 жылы Есілде өзі сияқты полиция бақылауында жүрген саяси жер аударылған Анна Скалецкаяға үйленді. Ол

¹ ЦГИА СССР, ф. 15, оп. 2, д. 88, л. 7 об.

² С. С. Волк. «Народная воля». М., 1966, стр. 406.

³ ЦГИА СССР, ф. 1405, оп. 80, д. 8126, л. 7 об.

⁴ ГАОО, ф. 3, д. 1867, лл. 1—3.

⁵ Бұл да сонда.

⁶ ЦГА КазССР, ф. 15, оп. 2, д. 63, лл. 3—4.

мұнда 1880 жылы Киевтен «саяси сенімсіздігі және қауіпті насихат жүргізгені үшін»¹ жер аударылған болатын.

1883 жылы С. Гросс әйелімен Семейге көшіп келді, мұнда да оның үстінен ашық полиция бақылауы орнатылды.

Абай Семейге жер аударылған Петербург университетінің студенті Блекпен жақсы таныс еді, оны американ журналисі Джордж Кеннан Семейге жер аударылғандардың ішіндегі ерекше адам деп жеке-дара бөліп атаған болатын².

А. Блек Петербург университеті студенттерінің оппозициялық бағыттағы алдыңғы қатарлы топтарына жататын. Ол революциялық құпия үйірмелерді ұйымдастырушылардың бірі болды. 80-жылдары «Народная воля» атқару комитетімен тығыз байланыс жасап тұрған Петербургтегі орталық университет үйірмесіне «Черный переделдің» мүшелері де қатты ықпал жасады. «Черный переделдің» мүшелері Петербург университеті жастарының арасында өздері арқа сүйеген жастар арасында заң факультетінің студенті Александр Блекті ең алдымен ауызға алады.

1880 жылдың февраль-март айларында Петербургте «Черный передел» бағытындағы тағы бір өзгеше революциялық үйірме құрылды, оған 40 адам мүше болады, үйірмеге мүше болып А. Блек те кіреді.

«Черный передел» мүшелерінің XIX ғасырдың 80-жылдарындағы негізгі міндеті жұмысшылар арасында насихат жұмысын кеңінен өрістету болды, олар жұмысшылар шаруаларға қарағанда ұйымшылдықпен күресуге және революциялық насихатты әлдеқайда тез қабылдауға қабілетті бірден-бір тап деп білді. А. Блек те Петербургтағы жұмысшы үйірмесінің белсенді насихатшысы болды.

1881 жылғы 1 марттағы оқиғадан кейін «Народная воля» атқару комитетінің талқандалғаны мәлім. Оның бостандықта қалған мүшелерінің бір бөлегі «Черный переделге» жақындасудың жолдарын іздестірді. Сөйтіп олар 1881 жылы ноябрь айында өз ара бірігеді. «Черный переделдің» «Народная волямен» біріккен мүшелерінің арасында А. Блек те бар болатын. Алайда «Черный передел» мүшелері «Народная волямен» бірігіп алған соң да өздерінің практикалық қызметінде насихат жұмысын негізінен жұмысшылар арасында жүргізе берді³.

«Черный переделдің» Петербург ұйымы Гельсингфорстағы құпия революциялық үйірмемен тығыз байланыс жасап тұрды. Ол Петербургтағы «Черный передел» мүшелеріне жасырын әдебиеттерді қайта басып шығаруға қатты көмектесті. Үйірмемен байланыс жұмысын Кланг, Марковский және А. Блек жүзеге асырды.

¹ ГАОО, ф. 3, оп. 13, д. 1867, лл. 15 об., 16.

² Д. Кеннан. Сибирь, т. 1. СПб., 1906, стр. 100—102.

³ Г. В. Плеханов. Соч., т. XXIV, М., 1926, стр. 157.

А. Блек 1882 жылдың жазында гектограф алу үшін Гельсингфорсқа әдейі барды. Гельсингфорс үйірмесінің көмегі нәтижесінде ол екі гектограф тапты. Бірақ оны Петербургқа жеткізудің мүмкіндігі болмады: фин жандармдары үйірмені біліп қойып, ізіне түсті де, оны талқандады. А. Блек 1882 жылдың сентябрінде қамауға алынып, Петербург жандармерия басқармасының қарамағына күзетпен жіберілді¹.

Сөйтіп табылған документтер мен атқарған қызметіне қарағанда А. Блек «Народная воля» басшыларымен тығыз байланыс жасаған және Гельсингфорсқа жергілікті ұйымдармен байланыс орнату үшін, насихаттық қызметтің өрісін кеңейту үшін жіберілген. Петербург полициясы Александр Блек «Народная воляның» басылымдарын таратып жүр деп бұрын да күдіктенгені тергеу материалдарынан айқын байқалады.

1882 жылдың басында А. Блектің үйіне жасалған тінту кезінде одан «Народная воляның» программасы, жұмысшы кассасының уставы мен программасы, «Орыс жұмысшыларының Батыс одағының программасы» табылған. Оның соңғысын А. Блек өзі Гельсингфорстан тапқан гектографтан әкелген түп нұсқа бойынша гектографқа басып қойған болып шықты.

А. Блекке Гельсингфорстағы революциялық үйірмелермен байланыс жасағаны, революциялық басылымдарды, ең алдымен жұмысшылар арасында таратқаны, үкіметке қарсы бағыттағы прокламацияларды басып тарату үшін гектограф тапқаны және жасырын баспахана үшін әріптер табуға әрекеттенгені үшін кінә тағылды².

А. Блектің ісі әкімшілік жолмен шешілді, 1883 жылдың маынан есептелініп полицияның ашық бақылауына алынып, 5 жылға Батыс Сібірге жер аударылды. 1887 жылы А. Блек Семейге ауыстырылып, статистика комитетінде жұмыс істейді.

С. Гросс пен А. Блектің Ульбаға келген кезінде олармен Джордж Кеннан танысқан еді, кейіннен ол былай деп жазды: «Гросс мырза 30-дар шамасында, қоңыр шашы бар, сақалы, қалың мұрты бар еді, көзі көгілдір, бет сипаты әдемі келген жігіт болатын. Ол өте тез сөйлейтін, даусы сондай мәнерлі, сөз арасында бір нәрсеге қызыққанда, не абыржыған сәтте көзін қатты ашатын әдеті бар еді. Екі жас жігіттің екеуінің де ғылыми атағы бар, французша да, немісше де сөйлей білетін, ал Блек мырза болса ағылшынша оқитын, екеуі де экономикаға қызығатын, оның қай-қайсысында профессор екен деп батыл ойлауға болатын»³

Д. Кеннан С. Гросс пен А. Блек сияқты Семейге жер аударылған басқа да адамдар туралы айта келіп былай дейді:

¹ ЦГИА СССР, ф. 1405, оп. 82, д. 9358, лл. 4. об., 5.

² Бұл да сонда, л. 56.

³ Л. Кеннан. Сибирь, т. 1, СПб., 1906, стр. 100.

«... Барлық жер аударылғандардың жағдайлары қандай нашар болса да мен олардан жазу столын, кітаптар мен газеттер таптым, мысалы *Revue des deux Mondes* және «Русский вестник» бар екен. Блек мырзаның үйінде шағын ғана ұқыпты жиналған кітапханасы болды, онда орыс кітаптарынан басқа Лонгфеллоның өлеңдері, Мэннің «Ежелгі право» және «Село қауымы», Миланның «Саяси экономикасы», Локктың «Рационализм тарихы», Спансердің «Тәжірибесі», «Социология принциптері», Тэннің «Ағылшын әдебиетінің тарихы», Лабулэнің «Біріккен Штаттар тарихы», басқа да көптеген заң және саяси экономия жөніндегі французша және немісше жазылған шығармалар бар. Осынша кітаптарды оқып, оларды өзімен бірге Сібірге әкеліп жүрген адамдар ешқашан жабайы фанатик болмақ емес, «надан етікші және қолөнерші» болмақ емес, олай деп ойлаудың өзі артық, қайта маған бір орыс офицерінің суреттегеніндей — олар өте ұстамды, білімді, ойшыл адамдар. Егер ондай адамдар монғол шекарасындағы қараңғы қапас Сібір деревнясына жіберілсе, онда олар, мемлекеттік қызметті атқара жүріп, өз Отанына пайда келтіреді, бұл, әрине, мемлекет үшін жаман»¹

Д. Кеннан әсіресе Александр Блекті ерекше бөліп атап, оның өзін бірден баурап алып кеткені туралы жазған болатын. «Ол 26—28 жастағы жігіт болатын, орта бойлы және дене құрылысы ықшам, қалың шашты, көзі қара, сақалсыз, бет құрылысы ойлы адамның бейнесін аңғартады, бойында адамгершілігі басым және қуат-күші мол»².

«Өскеменге жер аударылушының әсіресе саяси экономия және заң жөніндегі жан-жақты терең білімін және оның биік ой-парасатын» Д. Кеннан А. Блектің кітапханасынан байқады, жинақталған кітаптардың өзі-ақ жоғарыда атап өткеніміздей, оның иесін қандай мәселелер қызықтыратынын аңғартады.

Архив мәліметтері және әдеби деректер бойынша, Абай Құнанбаев Семейге жер аударылып келген — А. Леонтьевпен де, П. Лобановскиймен де, Н. Коншинмен де жақсы таныс болатын.

Александр Александрович Леонтьев 1858 жылы Петербургте туған, сол жерден Пажеский корпусы бітіреді. 1884 жылы гвардия запасының поручигі болған А. А. Леонтьев «Петропавл қамалында қамауда жатқан адамдармен байланыс жасағаны үшін» айыпталып, үш жылға Батыс Сібірге жер аударылған болатын. Сол жылы А. Леонтьев Семейге ауысады, мұнда оған Омбыға екі жылға саяси жер аударылған қалыңдығы Е. Л. Михайлова келіп тұрады.

А. Блек, А. Леонтьев және С. Гросс өздерінің Семейдегі статистика комитетіндегі жұмыстарынан басқа қоғамдық кітапханаға және жергілікті музей ашуға көп күш жұмсайды. Мұның өзі кезінде өлкені жан-жақты зерттеу жөніндегі өздері-

¹ Д. Кеннан. Сибирь, т. 1, СПб., 1906, стр. 102.

² Бұл да сонда, 100-бет.

нің қызметінде маңызды роль атқарды. Бұдан басқа Семей уезінің судьясы Маковецкий оларды керемет заң білімін білетін адам ретінде, қазақтың күнделікті заңын зерттеу ісіне тартты. Осы жұмыстың жемісі ретінде 1886 жылы «Қырғыздардың заң жөніндегі әдет-ғұрыптарын үйренуге арналған материалдар» деген басылым шықты, онда осы күнге дейін Октябрь революциясына дейінгі қазақтың заң дәстүрі жөнінде бағалы қазна болып табылатын нақты материал жинақталып, қорытылған¹

1884 жылы июньде С. Гросс Семей уезіндегі Шыңғыс болысына баруға бір айлық рұқсат алды.

Гросс Абайда болды және жоғарыда аталған жұмысқа материал жинау үшін Абайдан консультация алды деп үлкен сенім білдіруге болады.

Д. Кеннан А. Леонтьевтің қазақтардың антропологиясымен және этнографиясымен айналысып жүргеніне баса назар аударды.

Д. Кеннанның кітабындағы Абайдың не оқып, не қойып жүргенін және оның саяси жер аударылғандармен танысуы жөнінде мағлұмат беретін мына бір жазулар өте қызық және көп жайларды аңғартады. А. Леонтьев Семейдегі саяси жер аударылғандармен танысқысы келген Д. Кеннанның құрметіне арнап, өз үйіне кешкі ас ұйымдастырады. Оған қаладағы саяси жер аударылғандардың бір тобы шақырылады. Қызу пікір алысу үстінде және Кеннанның сұрағына жауап бере отырып, А. Леонтьев Семейдің кітапханасы туралы, оның тек қана саяси жер аударылғандар үшін ғана емес, сонымен бірге жергілікті тұрғындар үшін де керемет маңызының бар екендігі жайлы айтып береді. «Тіпті қырғыздардың өзі,— деді ол,— қатты пайдаланады. Мен осында Бокль мен Миллді және Дрепәрді оқыған бір оқымысты қырғызды білемін.

— Семейде Милль мен Дрепәрді оқыған қарт қырғыз бар!— деді жас студент.

Иә, иә,— деп жауап берді Леонтьев,— мен оны бірінші рет көрдім. Ол менен индукция мен дедукция арасындағы айырмашылықты айтып түсіндіріп беруді өтініп, керемет таң қалдырды. Мен оны ағылшын философтарын зерттеп, орысша аудармасы арқылы мен атаған барлық авторларды оқып шыққанын кейіннен білдім.

— Әйтсе де сол оқығандарынан бір нәрсені түсінді деп сенесіз бе?— деп сұрады студент.

— Мен одан Дрепәрдің «Европа ақыл-ойының дамуы» деген кітабы бойынша екі кеш бойы сынақ алдым,— деп қарсы дау айтты Леонтьев.— Ол мұны өте жақсы түсінеді, мен бұған сізді сендіре аламын»²

Абайдың өзіне қарап отырып салынған бірден-бір жалғыз

¹ ЦГА КазССР, ф. 15, оп. 2, д. 63, лл. 62, и об.

² Д. Кеннан. Сибирь т. 1, СПб., 1906, стр. 84—85.

портреттің авторы саяси жер аударылушы Павел Лобановский екені белгілі.

Павел Дмитриевич Лобановский 1884 жылдың март айында саяси сенімсіздігі — «Народная воляның» прокламацияларын және басқа басылымдарын таратқаны үшін ешқандай сотсыз-ақ Дондағы Ростовтан далалық генерал-губернатордың қарамағына үш жыл мерзімге полицияның ашық бақылауына алынып, жер аударылып келген болатын. Алғашында П. Лобановский Өскеменге орналасып, кейіннен 1884 жылдың август айында Семейге ауысты.

Джордж Кеннан П. Лобановскийге екі рет арнайы келіп, онымен «Народная воляның» күресінің әдістері мен мақсаттары жөнінде әңгімелесті. П. Лобановский саяси күрестің әдісі ретіндегі жекелеген террорға өзінің мүлдем қарсы екенін қоса айтқан болатын.

Лобановскийдің Кеннанмен бұл әңгімесінің, оның алдында өзінің көзқарасын жасырмауының маңызы өте зор. Өйткені көптеген саяси жер аударылғандар революциялық күрестен қол үзіп, өмір сүруі үшін өздерінің қарақан басының қамын ойлап кетеді деп дәлелденгеніндей емес, ол өз көзқарасына адалдығын сақтап қалғанын көрсетеді. Кеннан Лобановский, Леонтьев, Гросс туралы олар өздері таңдаған жол мен мақсаттан аумайтын, өз міндеті мен абройын жете түсінетін адамдар деген берік ойда қалды.

М. О. Әуезовті «Народная воляның» мүшесі Н. Я. Қоншиннің тұлғасы да қатты қызықтырды. Өйткені Абай онымен де өте жақын болған, Семейдегі облыстық статистика басқармасында бірге жолығып жүрген.

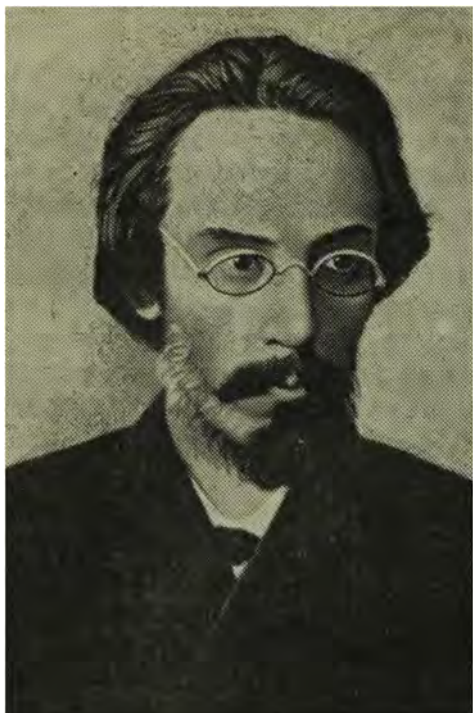
Николай Яковлевич Қоншин 1862 жылы Тверь қаласында туды, шыққан тегі дворянин, ешқандай байлығы болған жоқ. Н. Я. Қоншин Москва университеті студенттері көтерілісіне қатысқан 1884 жылдың өзінде-ақ «саяси жағынан сенімсіздігімен» күдік туғызған еді. Ол Ішкі істер министрлігінің бұйрығы бойынша университеттен шығарылып, Москвадан қуылды, оған жасырын түрде полиция бақылауы қойылды¹.

Н. Я. Қоншин 1886 жылы Ярославльдағы Демидов лицейінің студенті кезінде, лицейдегі студенттер құрған революциялық үйірмеге қатысқаны үшін қамауға алынды. Бұл үйірме Ярославльдағы біраз жастарды біріктірді, Москвадағы «Народная воля» ұйымымен тығыз байланыста болды². Н. Я. Қоншинді және үйірменің басқа да қатысушыларын тінтіген кезде «Народная воляның» неше түрлі басылымдары табылды.

Тергеу материалдары мынаны көрсетеді: үйірме мүшелері Қ. Маркс пен Ф. Энгельстің «Коммунистік партияның манифесті», Плехановтың «Еңбекті азат ету» социал-демократиялық то-

¹ ЦГИА, ф. 1405, оп. 87, д. 10212, л. 303.

² Бұл да сонда, л. 168.

Н. Я. Коншин

облыстық статистика комитетінің және орыс география қоғамы Батыс Сібір бөлімінің Семейдегі қосымша бөлімшесінің басшысы болып істеді. Ол қазақтардың этнографиясы, тарихы, экономикасы жөнінде көптеген еңбектер жазды. Ол Қазақстан тарихнамасында осы кезге дейін өзінің маңызын жойған жоқ²

Американ журналисі Д. Кеннан Семей сияқты провинциалдық шет аймақтан өлкелік музейді және оқу залы бар, барлық орыс газет-журналдарын жаздырып алатын, тамаша жинақталған мың томға жуық кітап қоры бар қоғамдық кітапхананы көргенде қатты таңырқады. «Мен Спансердің, Бокльдің, Льюистің, Миллдің, Тэннің, Леббоктың, Гекслидің, Дарвиннің, Лайельдің, Тиндальдің, Альфред Рюссель Уэллестің, Мэкензи Уэллестің және сэр Генри Мэннің шығармаларын, Скоттың, Диккенстің Мариэттің, Жорж Элиоттың, Жорж Мак-Дональдтің, Антоний Троллоптың, Жюстина Ме-Carthy-дің, Эркман-Шатрианнның,

бының программасы, «Социализм және саяси күрес» сияқты басқа да революциялық еңбектерді оқып үйренген¹.

Демидов лицейінің революциялық үйірме жөніндегі ісіне байланысты 27 адам сотқа тартылған, оның ішінде Н. Я. Коншиннің фамилиясы ең алдымен аталған.

Народоволец Н. Я. Коншин Семейге 1890 жылдың ноябрінде келген, одан бұрын Зайсан постысында өзінің жер аударылған мерзімін өтеген. Семейде де оған полицияның ішкі бақылауы орнатылды, мұнда Н. Я. Коншин облыстық басқарма жанындағы аралас бөлімшенің секретары міндетін атқарды.

Н. Я. Коншин жер аударылу мерзімі біткеннен кейін Батыс Сібірде біржола қалып қойды. Көп жылдар бойы ол

¹ ЦГИА. ф. 1405, оп. 87, д. 10212, л. 216.

² Н. Коншин. Семей облысының қысқаша тарихи очеркі, «Семейдегі қырғыздардың экономикалық тұрмысы жөніндегі очеркі» 1901 жылға арналған Семей облысында еске сақтау кітапшасы. 5-шығарылуы. Соныкі. «Семей облысы қырғыздарының отырықшылық жағдайға ауысуы мәселесіне арналған, 1898 жылға арналған Семей облысында еске сақтау кітапшасы», 1880–1894 және басқа жылдарға арналған Ақмола облысындағы сауда және өнеркәсіп жөніндегі қысқаша статистикалық очерк, т. 6.

Эдгар Поның және Брет Гарттың романдары мен повестерін көріп қатты таң қалдым. Әсіресе ғылыми шығармалар, оның көбісі саяси экономия жөніндегі шығармалар екен. Кітапты бұлай жинау, оны ұқыптап тауып пайдаланатын адамдардың талғамының соншалықты жақсы екенін дәлелдейді және интеллигенттік абыройын жоғары көтереді. Осындай кітаптардың арқасында Семей туралы бұрын көріп, естігеннен бетер өте жақсы пікірде қалдым¹.

Сөйтіп Абай тұрақты кітап алып тұрған Семейдегі кітапханада қаладағы саяси жер аударылғандардың ықпалы нәтижесінде сол кездегі тарих, философия жөніндегі озық еңбектер, орыс және батыс европа әдебиеттері, мерзімдік баспасөздер болды.

Былай деп батыл айтуға болады: саяси жер аударылғандардың мәдени және саяси қызметі Семейде Батыс Сибирьдің елсіз-жерсіз қалаларында болмаған жағдайларды туғызды, олардан біржола ерекшелендірді. 1878 жылы статистика комитетінің құрылуы қаланың мәдени өмірінде зор маңыз атқарды. Оның ең басты мақсаты Семей облысы бойынша статистикалық мәліметтерді өңдеп, қорыту болды. Статистика комитеті саяси жер аударылғандардың күшімен өлкелік жұмыстарды да басқарды. Ол өлкенің мәдени өмірін, географиясын, тарихы мен экономикасын, этнографиясын зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Жер аударылғандарға орнатылатын полициялық бақылау тәртібі олардың өз мамандығы бойынша жұмыс істеуіне тыйым салатын. Алайда Семей облысының генерал-губернаторы Цеклинский ережеден тыс кейбір жағдайларға жол беріп, бірсыпыра жер аударылғандардың статистика комитетінде жұмыс істеуіне, сөйтіп облыстық басқарма бойынша хат тіркеу, оны есепке алу ісімен айналысуына рұқсат берді. Губернатордың әрине бұл жағдайға баруы, оның жер аударылғандарға жаны ашығандықтан емес, қайта статистика комитетінде олардың квалификациялық еңбегінің өте-мөте қажет болғандығынан деп түсіну керек.

Өз білімдерін практикалық жүзеге асыруды сарыла күтіп жүрген, жоғарыда аттары аталған Семейдің саяси жер аударылушылары және өз заманының өте білімді адамдары үшін бұл қоғамдық пайдалы еңбек, тарихты, қазақ халқының мәдениетін, өлкенің табиғи байлықтарын үйренуге деген ықылас өте заңды құбылыс еді.

Әсіресе жоғарыда атап өткеніміздей, Семейде Евгений Петрович Михаэлис айтарлықтай зерттеу және ағартушылық жұмыстар жүргізді. Жергілікті жерде патша үкіметінің барлық жағынан кесір жасап, кедергі қоюына қарамастан, бұл жұмыс одан өте шыдамды болуды, көптеген күш-жігер жұмсауды, көздеген мақсатқа жетпей тынбауды талап етті. Ол статистика ко-

---

¹ Д. Кеннан. Сибирь, т. 1, СПб., 1906, стр. 68—69.

митетінің бірінші секретары болып, жинақтау және зерттеу жұмыстарын дұрыс ұйымдастырып, істі білгірлікпен жүргізді. Тап сол Михаэлистің тұсында комитет Семейдегі ең бірінші нағыз ғылыми мекемеге айналды.

Михаэлистің жиналған экспонаттары негізінде 1883 жылы комитет жанынан музей ашылды. Ол алғашында археологиялық және зоологиялық коллекциялардан тұрды. Бірте-бірте ол облыстан жиналған пайдалы ғылыми материалмен толықтырылды. Олардың арасында қазақтардың этнографиясына қатысты экспонаттар үлкен орын алды. Әдебиет зерттеуші Қ. Мұхамедхановтың анықтағанындай, бірсыпыра қазақ қолөнері бұйымдарының үлгісін музейге Н. Долгополов арқылы Абай Құнанбаев бергені музей коллекцияларының тізіміне тиісті документтерден айқын көрінеді.

1886 жылы Е. П. Михаэлистің ұсынуы бойынша Абай Құнанбаев Семей облыстық статистика комитетінің мүшесі болады.

1902 жылы апрель айында статистика комитетінің негізінде әлдеқашан өлкелік ғылыми мекеме болып қалыптасқан орыс география қоғамы Батыс-Сібір бөлімшесінің Семей қосымша бөлімшесі құрылды. Оның «Семей облысының еске сақтау кітапшасы» атты мерзімді басылымы шығып тұрды. Осы уақыттан бастап орыс география қоғамының Семей қосымша бөлімшесінің ғылыми зерттеу жұмыстарының көлемі айтарлықтай арта түсті. Қоғам тарихы, этнографиялық, археологиялық және географиялық экспедиция ұйымдастырып, бұрын белгілі емес көптеген қызықты материалдар жинады. Мұның бәрі де өлкені зерттеушілердің кәдесіне асты. Қоғам жұмысына Г. Н. Потанин, В. А. Обручев, П. П. Семенов-Тянь-Шанский тағы басқалар белсене қатысты. А. П. Карпинский, С. Ф. Ольденбург, Ю. М. Шокальский, жергілікті оқымыстылардан Е. П. Михаэлис, Н. Я. Қоншин, Б. Г. Герасимов және Абай Құнанбаев қоғамның құрметті мүшесі және оның академигі болды¹.

Сөйтіп, Семейге саяси жер аударылғандардың көпшілігі еуропалық Россияның революциялық қозғалысынан қол үзіп қалғандықтан, практикалық революциялық қызметтер бірте-бірте алыстай берді. Ал олардың бір бөлегі жергілікті тұрғындар арасында ағартушылық қызметін атқаруға белсене қатысты. Бұл сөз жоқ, Россияның ең артта қалған отарлық шет аймақтарында маңызды роль атқарды. «Абай жолы» эпопеясында өкімет тарапынан қуғын-сүргінге ұшыраған Абайдың достарына және оның өзіне жанашырлықтай қарайтын орыс адвокаты Андреевтің образы да берілген.

Осы либералды орыс чиновнигінің прототипі шынында да бірсыпыра жылдар бойы Статистика комитетін басқарған және қазақтардың заң жөніндегі әдет-ғұрыптарын зерттеген Семей уезінің судьясы Маковецкий болуы әбден ықтимал.

---

¹ Ә. Жиреншин. Абай және оның орыс достары. Алматы, 1949, 78-бет.

Романда Андреев қазақтардың тұрмысы мен әдет-ғұрыптары туралы материал жинаумен шындап айналысушы, сонымен бірге ағартушылық қызметті өте-мөте жақтаушы адам ретінде көрсетілген. Ол Абайдың білімге деген құштарлығын байқап, оған білімін өз бетінше көтере берудің жолын көрсетіп береді. Ол Абайға мектепке бармай-ақ оқудың жолын түсіндіреді. Андреев оған мұғалім тауып беремін деп сөз береді. Абай кітапқа құныға отырып, жұмыс істеуге бел байлауы тиіс. Егер ол бұрын дайын болса, ғылымның есігі оның алдынан өзі ашылады.

Бұл, әрине, автордың ойлап тапқан деталі болуы тиіс. Әйтсе де Абай мен Михаэлистің Семейдің қоғамдық кітапханасында кездескен кезінде ақынның әдебиетті орыс тілінде еркін оқи алатынын ескеретін болсақ, бұл өте заңды және дұрыс деталь.

Жазушы Абайдың өздігінен оқып, білім көтеруінің негізі қалай қалыптаса бастағанын осы детальдар арқылы көрсетеді. Ойдан шығарылған бұл детальдар қазақтың ағартушы ақыны Абайдың өмірбаянын толықтыра түседі, оның жеке басының жүйелі түрде даму барысын суреттейді.

М. О. Әуезовтің архивінде, бұрын атап өткеніміздей, әр түрлі архивтерден және әдеби шығармалардан жазылып алынған қыруар көшірме сақтаулы. Онда Абайдың Семейге саяси жер аударылған орыс достары жайлы көптеген деректер бар. Осы материалды қарастырсақ, идеялық жағынан алғанда эпопеяды аса маңызды тұлға болып табылатын Михайловты М. О. Әуезов оның өмірлік прототипі тұрғысынан көрсетуді ғана мақсат тұтпағанын, қайта 60—80 жылдардағы орыс революционер-демократтары өкілдерінің жан-жақты сипаттай көрсететін типтік жинақы образ жасауды көздегенін айқын аңғарамыз.

Эпопеяда Михайлов образы 60-жылдардағы азаттық қозғалысы қайраткерлерінің және «Народная воля» халықшылдары қозғалысына байланысты саяси жер аударылғандардың айрықша белгілерін сөзсіз жан-жақты қамтыған жинақы образ. Эпопеяда Михайлов өздерінің алға қойған мақсат-мұратымен және күрес жолымен Абайды зор ықыласпен таныстыруы тектен-тек нәрсе емес. Ол Абайға Қарақозов жайлы, Ишутиннің үйірмесі туралы, тіпті патшаның өлімі жөнінде әңгіме айтып береді.

Романдағы саяси жер аударылған басқа бір адам Павлов образының басты прототипі жоғарыда аталып өткен Н. Долгополов болып табылады. Оның бұдан арғы өмір жолы негізінде автордың Россиядағы алғашқы марксистік үйірмелерге қатысушылардың бірінің образын ойдан шығаруына мүмкіндік берді.

Семейде Абай Құнанбаев байланыс жасаған көптеген саяси жер аударылғандар Россиядағы революциялық күрестен қол үзіп қалып, ендігі жерде тек мәдени-ағарту жұмыстарымен, әсіресе өлке тану саласындағы жұмыстармен Е. Михаэлис, Н. Қоншин және басқалары айналысып қана қалса, Н. Долгополовтың олардан бір ерекшелігі ол жер аударылудан қайта оралысымен саяси күреске тағы да белсене араласып кетті.

Н. И. Долгополов

Н. Долгополов 1887 жылы Харьков университеті медициналық факультетінің соңғы курсына түсті және оны үздік бітіріп шықты. Диплом алғаннан кейін ол біраз уақыт Екатеринослав губерниясына қарасты қант заводында дәрігер болып жұмыс істеді. 1893—1895 жылдары Н. Долгополов Курскіде земство ауруханасында хирург болды. 1896 жылы ол семьясымен Тула қаласына аз уақытқа көшіп барады. Сол жерде оның Л. Н. Толстоймен таныстығы басталады, Ясная Полянаға барады. 1898 жылы Н. Долгополов Нижний Новгородқа көшіп келіп, көп ұзамай, Кунавин деп аталатын жұмысшы ауданындағы Бабушкин ауруханасында бас дәрігер болады. Осында А. М. Горькиймен етене танысып кетеді. Нижнийде 1898

жылдар шамасында және одан беріректерде Горький Кунавин ауруханасының дәрігері Нифонт Иванович Долгополовпен достасып кетті. Жыл сайын ақынды еске алу ретінде Т. Г. Шевченконың туған күніне арнап Н. И. Долгополов өзінде жиналыс өткізетін. Горький оған ұдайы қатысып отыратын¹. Нижнийден өтіп бара жатқан кезінде В. Г. Короленко, А. П. Чехов, С. Г. Скиталец, Н. А. Семашко және басқалар Н. Долгополовта қонақта болған. Н. Долгополов Нижний Новгород қаласында Горькиймен бірге жұмысшылар арасында үгіт жұмысын жүргізді. Полицияның сол кездегі бір мәлімдеме қағазында былай деп тура айтылған: «Горький жұмысшыларды ақшамен және кітаптармен қамтамасыз ете отырып, жұмысты жасырын жүргізеді. Ал доктор Долгополов оның басты көмекшісі».

1905 жылы Нижний Новгородта болған бір революциялық ереуіл кезінде Н. Долгополов арнаулы санитарлық отряд ұйымдастырды, сөйтіп казактарға және полицияға қарсы болған қақтығысулар кезінде жарақаттанғандарды қорғады, оларды баррикададан тура ауруханаға алдырды. Жарақаттанғандарға қажетті медициналық көмек көрсетілгеннен кейін, олардың полиция бақылауына ілікпей неғұрлым тез кетуіне көмектесті.

Ереуіл жасаушыларға белсене көмек көрсеткені үшін

¹ Н. Пиксанов. «Горький и национальные литературы». М., 1946, 30-бет.

Н. Долгополов 1906 жылдың январында қамауға алынып, Москваның Бутырская түрмесіне жабылды. Оған қайтадан Сібірге жер аударылу қаупі төнді. Бірақ бұл жолы іс оның Астраханьға жер аударылуымен тынды.

Астраханьда Н. Долгополовқа ауруханада жұмыс істеуге тағы да рұқсат етілмеді. Соған қарамастан Н. Долгополов өзіне келген көптеген кедейлерге тегін жәрдем көрсетіп отырды. Оның Астраханьдағы үйі қаладағы саяси жер аударылушылардың жиналып, ақылдасатын орталығына айналды.

Н. Долгополов 1907 жылы II Мемлекеттік думаға эсерлер партиясынан депутат болып сайланды. Думаның бір мәжілісінде ол өте батыл сөз сөйлеп, саяси көзқарасы үшін өлім жазасына кесуді доғару қажеттігі туралы айтты.

Н. Долгополов медицина саласында оннан аса ғылыми еңбек жазды. Оның бұл еңбектерде алға қойған мәселелері медицина проблемасының шеңберінен әлдеқайда асып кетіп отырды. Ол биік мінбелерден (мысалы Пирогов съезінде) завод-фабрика орындарында жұмысшыларға медициналық көмек көрсетуді жақсарту туралы барынша батыл түрде мәселе қойды. Октябрь революциясынан кейін Н. Долгополов бірінші сайланған Астрахань қалалық Совет атқару комитетінің құрамына сайланды, қалада ашылған медициналық институтқа лекция оқи бастады.

1921 жылдың аяғында Астраханьда сүзек ауруы эпидемиясы етек алды. Бұл кезде егде тартып қалған (65-те) доктор Н. Долгополов өзінің барлық күш-жігерін ауруларды емдеуге жұмсады. 1922 жылдың январында ол сүзекпен ауырып, дүние салды.

Астраханьда шығатын «Коммунист» газетінде 1922 жылғы 26 январьда берілген некрологта былай деп жазылды:

Астрахань жұмысшыларынан Нифонт Ивановичті кім білмейді, алыс жерлерден келген ауруларға уақыттың күн-түніне қарамай қамқорлық жасайтын құрметті қарияны кім көрмеді.

Доктор Н. Долгополовтан көмек сұрай келген жұмысшылардың ешқайсысының беті қайтып көрген емес. Байырғы революционер, қоғам қайраткері Нифонт Иванович ғұмырының соңғы күніне дейін жастық жалынды жігері мен күшін сақтады»¹

Н. Долгополовтың денесі салынған табыт Ф. Э. Держинскийдің рұқсаты бойынша Москваға жеткізіліп, Новодевичье қабырына қойылды. Нижний-Новгород қаласындағы аурухана және Астраханьдағы бір көше Н. Долгополовтың атымен аталды.

Абайдың досы, саяси жер аударылушы Федор Иванович Павлов романда ақылды, рухани жағынан күшті, көрнекті қайраткер ретінде көрсетіледі. М. О. Әуезов оның образының типі етіп өмірде болған Абаймен достығы керемет жарасқан адамды саяси жер аударылған Нифонт Иванович Долгополовты алған образда оның мінез-құлқына дейін сақталған.

¹ «Памяти замечательного русского врача-революционера Н. И. Долгополова». «Советская медицина», 1957, № 6, стр. 137.

Романда, жоғарыда атап өткеніміздей, Н. Долгополовтың өмірбаяндық негізгі фактілері: жұрттың көзінше салтанатты түрде III Александрдың антын қабылдаудан бас тартуы, содан барып оның жер аударылу мерзімінің ұзартылғаны; өзінің жеке өмірінің фактілерінің тура келуі; саяси жер аударылған Саша Александр (Шейн) Шурға үйленуі, олардың үйленуіне өкімет тарапынан жасалған қастандық кесірлер, оларды семья деп есептемей қойғаны, екеуін екі жаққа жиі-жиі жіберу сияқты фактілер көрініс табады.

Павлов та Долгополов сияқты Абай аулында қонақ болған.

Павлов Абаймен болған ұзақ әңгімесінде Россиядағы саяси жағдай, жұмысшы қозғалысы жайлы сыр шертісті.

Затондағы жұмысшылар араласқан Мәкен ісі жөніндегі күрестен кейін Павлов мұның өзі қала жұмысшы табының бас көтеріп, әрекет жасауына себеп болғанын әңгіме етеді. Павловтың бұлай сөйлеуі де тектен-тек нәрсе емес.

Эпопеяда Павлов алпысыншы жылдардың халықшылдары мен «Народная воля» халықшыларын ауыстырған адам ретінде көрінеді. Ол туралы автор былай деп жазады: «Сол кездегі революцияшыл орыс жастарының осы бір өкілі маған 80-жылдардағы орыс марксистері тобына қатысушылардың бірі ретінде елестейді»¹.

Самодержавиенің құламай қоймайтыны, орыс халқының революциялық күресі жайында айта келіп, Павлов Абайға «Россиядағы ең күшті және ең батыл революциялық партия жұмысшылар арасына құпия түрде таратып жүрген, 1899 жылдың декабрінде шыққан құпия газет мақаласының үзіндісін» көрсетеді.

Павлов образы — жиынтық образ, оның нақты прототиптерінің бірі — Н. Долгополов 1886 жылы Семейден кетеді. Павлов Абаймен ғұмырының соңғы күндеріне дейін бірге болады. Ол жүріп жатқан орыс-жапон соғысының сипатын ашып береді. Россиядан жеңілуі, барлық самодержавиенің әлсіреуі революциялық күштердің өсуіне ықпал жасайтынын, яғни бұл соғысқа В. И. Лениннің берген бағасын айтып түсіндіреді.

Романдағы Павлов образы Россиядағы революциялық қозғалыс тарихында 1861—1865 жылдардағы различиндік буржуазиялық-демократиялық кезеңдегі азаттық күресінің пролетарлық күреске жалғасқанын көрсетеді.

Павловтың тарихи прототипі — жер аударылған Н. Долгополов — социал-демократ болған жоқ. Әйтсе де оның революциялық күреске белсене қатысуы, жұмысшы қозғалысымен тығыз байланыс жасауы, өмірінің соңғы күніне дейін халқына адал қызмет етуі М. О. Әуезовтің романда барлық қызметі Россияда марксизмнің таратылуымен, «Жұмысшы табын азат етудің Петербургтағы күрес одағының» пайда болуымен байланыс-

¹ М. Әуезов. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. Алматы, 1967, 371-бет.

ты жер аударылған революционердің образын жасауға толық негіз берді.

Сонымен бірге автордың романға социал-демократ Павловтың образын ендіруі тарихи өмір шындығымен ұштасып жатыр: тоқсаныншы жылдары Россиядағы алғашқы марксистік үйірмелер талқандалып орыс марксистерінің үлкен бір тобы Сібірге, Қазақстанға жер аударылған болатын.

Сөйтіп, жоғарыда аталған саяси жер аударылғандар Абаймен тығыз байланыс жасап тұрғанын, Россиядағы революциялық қозғалысқа белсене араласқанын және белгілі жағдайда өз заманының озық идеяларын таратушылар болғанын көреміз.

М. О. Әуезов саяси жер аударылғандармен жасаған байланысын негізге ала отырып, ақынның сол замандағы озық ойлы адамдармен жақын араласқанын, мұның өзі оның орыстың революционер-демократ ағартушыларының идеясын терең түсінуіне қалай ықпал жасағанын, дүниеге көзқарасының қалай қалыптасып, творчестволық өсуіне қалай әсер еткенін романда жақсы көрсетеді.

Өз заманының жоғары білімді, озық ойлы адамдарының езілген халықты азат ету жолында патшалық самодержавияға қарсы белсенді күрескерлер болған, саяси жер аударылған адамдардың патша өкіметінің тепкісіндегі қазақ халқына оның алдыңғы қатарлы ұлдары арқылы орыс халқы туралы бар шындықты айтуы, демократиялық орыс әдебиетінің және Россиядағы революциялық-демократиялық қозғалыстың азаттық идеясын насихаттауы әбден заңды еді.

Абай Құнанбаевтың саяси жер аударылушылар арасындағы қарым-қатынасты зерттеу барысында олардың ақынның рухани тілегіне аса пайымды түрде ықылас қойып, оған тиісті кітаптар іріктеп, тауып беріп, оның білгісі келетін көптеген сұрақтарына жауап беріп отырғанын көреміз. Жер аударылғандардың көмегі нәтижесінде Абай өз заманындағы ортағасырлық артта қалушылықты басып озып, дүние жүзілік рухани мәдениеттің асқар биігіне қол жеткізді, басқа Россияны — Белинскийдің, Пушкиннің, Герцен мен Чернышевскийдің Россиясын, бостандық сүйгіш орыс халқының Россиясын танып білді.

Сөйтіп, ақынның жер аударылған орыс достары революциялық демократиялық күресте (жалпы Россиялық көлемде) ірі тұлға болмаса да сол кездегі ең озық дүние жүзілік қоғамдық ойлар мен әдебиеттерді таратушылар ретінде Абай Құнанбаевқа өте маңызды ықпал жасады. Олармен жақындасу Абайдың орыс мәдениетімен танысуын тездеткені және Пушкиннің, Лермонтовтың, Толстойдың, Салтыков-Щедриннің, Некрасовтың, Белинскийдің, Чернышевскийдің және басқалардың туындыларын оқып-зерттеуге дұрыс бағыт-бағдар бергені сөзсіз.

Абай Белинский мен Чернышевскийдің ақынның ақындық міндеті — халықтың тілегін, терең ойын, арманын дөп басу деген эстетикалық өсиетін терең қабылдады. «Абайдың рухани

бейнесінің қалыптасуын зерттей отырып, жазушы жоғары дәрежеде көркемдік ойлауды тарихи шындыққа әкелді. Бұл социалистік реализм әдісіне берілудің маңызды шарты... уақыттың рухына ере отырып, Абай халыққа бостандық эперудің және оған қатысудың жолын іздейді, ол өзінің бұл ойына орыстың алдыңғы қатарлы озық ойларынан тірек табады¹ (курсив біздікі Л. Ә.) Міне, Абайдың жеке басының қалыптасуын шынайы көркемдік тәсілмен суреттеу барысында М. Әуезовтің тап осылай халық бостандығы жолында өзіндік ізденіс жасауы Абайдың орыстың жер аударылушылармен достығы кездейсоқ нәрсе емес екенін, қайта Абай үшін заңды болғанын дәлелдей түседі. «Абай өмірінің өте ауыр және қайғылы күндерінде жанын жеген күдікті ойларды шешу үшін оған орыс интеллигенциясының ақылды және алғыр өкілдері келді. Олар өршіл ақынның жүзінен адамға деген мейірімділік, жақындық тапты²

М. О. Әуезов «Абай жолы» романы туралы сөйлеген сөзінде былай деп атап өтті. Абайдың жеке басын қалыптастыруда шешуші роль атқарған екі фактор болды: халықтың ауыр жағдайы туралы ойлар, өз табының көзқарасынан халықтың мүддесін қорғауға ашық ауысуы және осыдан бастап органикалық түрде орыстың демократиялық мәдениетін терең қабылдау. «Осыған *барлық кітап* (екінші — Л. Ә.) бағытталған. Біріншіде ұсақтағым келмеді»³.

Орыс әдебиетін оқып үйрену қазақ әдебиеті классигінің Абайдың көп жағдайда ақындық творчествосының дамуын және дүниеге көзқарасының қалыптасуын анықтағаны романда жақсы көрсетілген.

Тұтас алғанда Абай қоғамды қайта құру туралы революциялық ілімді меңгере алмаса да орыс жер аударушыларынан халықтың жарқын болашағы туралы сенімді жақсы қабылдады. Сол бір қатал заманда осы сенім Абайдың өз халқын орыс халқымен жақындасуға оның демократиялық мәдениетінен үйренуге шақырып, дұрыс бағыт беруіне зор ықпал етті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әдебиет сыны «Абай жолы» эпопеясының танымдық бағасын бағалай отырып, оның революциядан бұрынғы Қазақстан тарихы жөніндегі энциклопедиялық жан-жақты ғылыми еңбекпен ұқсастығын талай рет атап көрсетті. Бұл өте дұрыс. Алайда М. О. Әуезовтің эпопеясының тарихи зерттеуден ерекшелігі тарихи шындықты көркемдік жинақтау арқылы танып білуінде, дәуірдің әр алуан бейнесін жасауда халық өмірін үлкен шеңберде көрсете білуінде жатыр.

¹ Б. Сучков. Исторические судьбы реализма. М., 1957, стр. 373.

² Всеволод Иванов. Роман о песне. «Литературная газета» 10 ноябрь 1948 г.

³ Архив ЛММА, папка № 400, стр. 184.

Қазақстан тарихы проблемасының эпопеяда қалай көрсетілгендігін зерттеу жұмысы дәуірді көркем әдебиетте көрсетудегі творчестволық ізденіс — ғылымға негізделген нақты тарихи материалдарға, сын елегінен өткен фактілерге сүйенген жағдайда ғана мақсатқа жетеді.

Әдебиет сынының мойындауынша, М. О. Әуезовтің істегеніндей, «халықтың үлкен өмірін, тіпті әлем сырын»¹ «Абай жолы» эпопеясына дейін революциядан бұрынғы қазақ тарихын осындай көркем формада қазақ әдебиетінде үлкен шеңберде көрсету ешкімнің қолынан келген емес.

Бұл ойды К. Федин де қуаттайды: «Халық туралы бізге толық түсінікті жазушы өнері береді... Жас кезімде мен Қазақстан даласында болдым, сол кезде көшпелі қазақтарды көп көрдім. Әйтсе де Мұхтар Әуезов қана өзінің «Абайы» арқылы менің қазақ халқы туралы білімімді толықтырды. Маған далада еркін соққан салқын самалымен, таза ауасының жақындығы сондай, бір түрлі мен қазақ болып кеткендеймін»².

Романның Абай туралы осындай маңызды ерекшелік сипатына шетел сыны да талай рет назарын аударды. М. О. Әуезов эпопеясы оны оқыған адамға өзіндік тарихы, экономикасы, рухани мәдениеті бар, бұрын аты белгісіз халықты бар шындығымен жайып салатынын атап көрсетті³.

М. О. Әуезов советтік тарихи романдардың ең озық дәстүріне және тарихи шындықтың маркстік-лениндік принциптеріне сүйене отырып, өзінше тамаша шығарма жасады, онда халықтың жарты ғасырлық тарихы, бір көркемдік жүйеге келтіріліп, керемет жаңашылдық үлгі көрсетті, социалистік тарихи роман жанрын байыта түсті.

«Абай жолын» оқығанда мынаны байқаймыз: мұнда ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақтардың қоғамдық өмірінің барлық қыры мен сыры тамаша көркемдік дәрежеде көрсетіледі, халық өмірінің алып түкпірлеріндегі толып жатқан тарихи процестердің ішкі қарама-қайшылықтары шынайы шындықпен ашылады, біздің алыс жатқан тарихи дәуірдің рухы аңғарылады, қоғам дамуының басты заңдылықтары көрсетіледі.

Автордың қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму заңдылықтарын терең түсінуі оның патриархальды-феодалдық қатынастардың ыдырауы, капитализм элементтерінің ауылға кіре бастауы, таптық күрес пен аграрлық мәселенің шиеленісуі, халықтың егіншілік және отырықшылыққа көшуі, қазақ пролета-

---

¹ Н. Погдин. Мухтар для нас второй Абай. В кн.: Мухтар Ауэзов в воспоминаниях современников. А., 1972.

² К. Федин. Сопратник. В кн.: Мухтар Ауэзов в воспоминаниях современников, Алма-Ата, 1972 г., стр. 17.

³ О Мухтаре Ауэзове. В кн.: Казахская литература в оценке зарубежной критики. Составители Ш. Сатпаева, А. Мусинов. Вступительная статья Ш. Сатпаевой. Алма-Ата, 1971, стр. 95, 145.

риатының қалыптаса бастауы сияқты процестерді ашып көрсетуіне, романдағы материалдардың жазылу сипатын айқын белгілеуіне мүмкіндік береді.

«Абай жолы» эпопеясының тарихилығы — дәуірдің шынайы көріністерін оның нақты көрсете білуінде, элеуметтік қарама-қайшылықтар мен ішкі процестерді ашуға ұмтылуында. Бұл міндетті бейнелеп, көркемдеп шешу мен романның сюжетін дамыту автордың жанынан қоспайынша тағы да мүмкін емес. Автордың творчестволық фантазиясы ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен және ХХ ғасырдың басындағы Қазақстан тарихы проблемасына байланысты тарих, әдебиет тану, экономика, этнография саласындағы қазіргі білім дәрежесіне сай болды.

Өзінің жұмысында тарихи дәлдік пен көркемдік суретті дәлме-дәлді үйлестіре отырып, М. О. Әуезов тарихи шындық пен көркемдік шындықтың сәйкестігін қамтамасыз етті. Мұның өзі сол дәуірдің мәнін барынша шын, анық көрсетуге, тарихи сипатын жасауға мүмкіндік берді.

«Абай жолының» кең ауқымдылығы халық өмірін халықтың жарты ғасырлық тарихи тағдырын жан-жақты суреттеп беруінде. Эпопея сюжеті тұтасымен тарихи дамудың шындығына халық өмірінің ағымын, ондағы адамдар тағдыры мен оқиғалардың, прогресшіл күштер мен реакциялық күштердің бір-бірімен күресінің шеберлікпен шендесуіне толық сай келеді. Мұның өзі мейлінше кең көлемде әрі жан-жақты көрсетілді.

Советтік тарихи романдардың өзіндік озық дәстүрлері бар. Ол дәстүр тарихты халықтың шынайы өмірін еңбектегі және күрестегі дәуірдің барлық элеуметтік күрделі қарама-қайшылықтарында қаз-қалыпында көркемдік шеберлікпен көрсетеді. Осы дәстүрге сай эпопеяда халық тарихты жасаушы және оның басты кейіпкері болып тамаша суреттеледі. М. О. Әуезов халықтың сан қырлы бейнесін жасап қана қойған жоқ, сонымен қатар оны болашаққа ұмтылыс үстінде, іс-қимыл, әрекет үстінде суреттеді¹.

Халықтың өмірін тікелей толғау, оның тарихи процестегі шешуші ролін аша түсу шығарманың кең көлемді болуы, эпикалық туындыға айналуы советтік тарихи романның ең басты көркемдік принципі болып табылады, оның ең басты шарты Горький негізін салған тарихи дәстүрді үйренуде жатыр. Бұл дәстүрдің баюы және дамуы соңғы кездегі советтік озық тарихи романдарда алуан түрлі жолдармен жүзеге асты.

Әуезовтің өзіндік беті, жаңашылдығы, ол жазған эпопеяның тарихилығының ең басты ерекшелігі, жоғарыда атап көрсетілгеніндей, көрнекті творчество адамының образын халық тағдыры арқылы, оның жарты ғасырлық тарихы арқылы бір шығарманың шеңберінде соншалықты көркем етіп, суреттеп беруінде.

---

¹ М. Қаратаев. Қазақ әдебиеті. Мақалалар жинағы. 1960, 121—122-беттер.

Шығарма кейіпкерлерін бейнелеу үшін оның дәуірі мен халқын қоса суреттей отырып, М. О. Әуезов Абай бейнесін кең көлемде жинақтап жасады, оның бойына қазақ халқының ең жақсы ұлттық қасиеттерін молынан сыйғыза білді. Кейіпкердің күрделі әрі жан-жақты ұлттық сипатын көрсету нәтижесінде оның халқының ұлттық ерекшелігі кеңінен ашыла түседі. Міне, мұның өзі сонымен қатар көркем шығарманың да ұлттық ерекшелігін айқындап береді. Сөз жоқ, «әдебиеттің ұлттық қасиетін түсінудің жолы — кейіпкердің ұлттық сипаты арқылы сол және басқа халықтың маңызды ерекшеліктерін көрсету¹ деп өте дұрыс айтылған.

Дәуірді суреттеудегі тарихи шындық бізге «Абай жолын» қазақтардың жарты ғасырлық даму процесін көрсететін, қоғамдық және экономикалық өмірін үйрену үшін қорытындылар мен талдаулар, қызықты бақылаулар жасауға мүмкіндік беретін сенімді тарихи материал деп қарауымызға толық негіз береді.

Халық өмірін жан-жақты көркем суреттеу міндеті М. О. Әуезовтің жылдар бойы сарыла творчестволық еңбек етуін, ғылыми талдаулар жасауын, зерттеулер көрсеткеніндей, тарихи деректерді неғұрлым терең оқып, үйренуін талап етті.

Эпопеяны жазу үстінде М. О. Әуезов жүргізген зерттеу жұмыстарының сипатына жасалған жоғарыдағы талдау бізге шығарманың өзегіне айналған тарихи концепциялар тарихшылардың еңбегінен жай көшіріп алына салған дүние емес екенін, қайта мұның өзі ұзақ жылдар бойы ізденудің, түрлі деректерге творчестволықпен талдау жасаудың, өзінше ғылыми дұрыс қорытынды жасаудың жемісі екенін байқатады.

Автор қоғамның тарихи даму процесінің аса маңызды заңдылықтарын, тарихтың қозғаушы күшін, дәуірдің дұрыс концепциясын маркстік-лениндік тұрғыдан терең түсіну нәтижесінде көп қырлы тарихи шындықты көркем шығарма арқылы көрсете білді. Мұны «Абай жолы» эпопеясындағы мейлінше мол нақты материалдар айқын дәлелдей алады. Романның мазмұнына байыппен зер салған адам сан алуан түрлі мол материалды іріктеу ісі осы тұрғыдан жүргізілгенін анық байқар еді, тарихи процестерді түсіндіруде қоғамның даму заңдылықтары туралы маркстік-лениндік тарихи ғылымды негізге алғанын көрер еді.

Дәуір шындығын тұтас, түгел қамтып суреттеу, тарихи өмір шындығының қисыны мен мәнін ашып көрсету таңдаулы советтік тарихи роман авторларына тән принципті жаңа творчестволық ерекшелік болып табылады. Мұның өзі советтік тарихи романға шын мәніндегі реалистік сипат береді. Сонымен бірге, біздің «Абай жолы» эпопеясынан байқағанымыздай, ең маңызды нәрсе — белгілі бір кезеңдегі тарихи даму процесінің ең басты мәнін, қоғамның негізгі заңдылықтарын ерекше көркемдік шеберлікпен нанымды суреттелуі.

---

¹ З. Османова. Путь Абая. «Новый Мир», 1959, № 6, стр. 220.

Алайда, бұл жерде тек тарихи тұрғыдан ғана қаралып отырған эпопеяның типті де Қазақстан тарихи оқулығының иллюстрациясы емес екендігін ескерте кеткен жөн. Автор өз халқының тарихын мұқият зерттеп қана шектеліп қалған жоқ, осы тарихты өзінің көркемдік шеберлігінің нәтижесінде типтік бейнелер арқылы тірілтті, сол бейнелер арқылы тарихи дамудың процестік жолын, өткен заманды осы заманмен жалғастыратын негізгі бағыттарды іздеп тауып көрсете білді. Сондықтан да тарихи өткен кезеңді творчестволықпен суреттеп қайта жасау проблемасы осы еңбектің талдау әдісі болды.

М. О. Әуезов өз ойынан қосқан нәрселер мен фактілердің тарихи арақатынасын шешу проблемасына келгенде кезінде орыс демократиялық сынында айтылған «тарихқа өз ойынан қосу керек, бірақ ойдан қосқаныңды тарихқа негіздеген жөн»¹ деген классикалық анықтамаға сүйенді.

Қазақ совет әдебиетін дамыту үшін «Абай жолы» эпопеясының маңызы орасан зор. Мұнда социалистік мазмұн мен ұлттық түр бірлігі классикалық көрініс тапты. Социалистік мазмұн ең алдымен эпопеяның тарихилығында, дәуір шындығын тарихтың маркстік-лениндік концепциясын негізге ала отырып, терең көрсеткендігінде. Ал ұлттық түр өз көрінісін халық өмірінің өзіне тән барлық ұлттық ерекшелігі арқылы нақты суреттелуінен тапты. Нақты тарихи шындықты кең көлемде бейнелеу, жарты ғасырға созылған халық өмірін еркін ашып беру, ұлттық характерлердің қалыптасу жағдайын, халық өмірінің маңызды проблемаларын эпикалық формада көрсету — міне, мұның бәрін қоса алғанда жазушының соны ізденісі нәтижесінде жүзеге асты. Мұның өзі қазақ әдебиетінде тұңғыш рет пайда болған әдебиетімізді жаңа сатыға көтерген құбылыс еді. Ол сонымен қатар көп ұлтты совет әдебиетінің дамуына, сондай-ақ советтік тарих ғылымының дамуына үлкен үлес қосты.

Ұлт өмірінің мұндай толық және жан-жақты бейнеленуі, ұлттық сипаттың терең және айқын суреттелуі көбінесе жаңа құбылыс болды. Ол СССР халықтарының ұлт әдебиеттерін дамытуға әсерлі ықпал жасалды. Осыған байланысты «Ян Райнистың көркемдік эпикалық бейнесінің іске асуы жөнінде ойланғанда латыш жазушылары Әуезовті еске алады. Сондықтан тарихи өткен дәуірді қайта жасау жөніндегі творчестволық бейнелеу проблемасы бұл еңбекте де талдау әдісі болып табылады. Татар жазушысы Ахмед Файзидің Тоқай туралы, қырғыз жазушысы Аалы Тоқамбаевтың Тоқтағұл туралы роман жазарда алғашқы қазақ эпопеясына сүйенгені кездейсоқ нәрсе емес»².

«Абай жолы» эпопеясы М. О. Әуезовтің суреткер ретіндегі творчестволық өсуінің заңды куәсі болумен қазақ совет әдебиеті дамуының нақты жемісі де болады. Өз халқының тарихын,

¹ Н. Добролюбов. Полн. собрн, соч., ГИХЛ, 1934, стр. 530.

² Е. Лизунова, И. Дюсенбаев. Писатель и народ. Октябрь 1959, № 9, стр. 221.

мәдениетін, аса көрнекті жеке адамның творчестволық қызметін көркемдік тұрғыдан сезіне отырып суреттеп беруді мұрат тұтқан эпопеяны зерттеу ісі жазушы М. О. Әуезовке қазақ халық дәстүрлері мен қазақ совет әдебиетінің қол жеткен табыстары ғана ықпал етіп қоймағанын, оның сонымен қатар С. Айни, Айбек, Н. Рыбак сияқты басқа да туысқан әдебиет өкілдерінің тәжірибесін жан-жақты пайдаланғанын айқын көрсетеді.

М. Әуезовтің Абай туралы эпопеяда тарихи шындықты сол қалпында шынайы көрсетудегі творчестволық ізденісінің ең басты және айқындаушы факторы дүние жүзі және орыс әдебиеті классиктерінің (әсіресе Л. Н. Толстой, И. С. Тургенев, М. Е. Салтыков-Щедрин таңдаулы реалистік шығармаларының ықпалы болуымен қатар М. Горький, А. Толстой, В. Шишков, Ю. Тынянов, М. Шолохов, Л. Леонов, С. Злобин, С. Бородин, В. Ян сияқты басқа орыс совет әдебиеті алыптарының бай тәжірибесін терең сезінуі еді.

Тарих дегеніміз білімнің бір саласы, оны әркім әр түрлі дәрежеде біледі. «Әркім өзінің сонау балалық кезінен бастап өзі туып өскен елдің, өзін тәрбиелеген және сонымен қатар өзі де дүние жүзілік адам ықпалын сезініп отырған қоғамның тарихи тағдырымен біте қайнасып, берік байланыста болады.

Әрбір азамат адамның қоғамдық коллектив мүшесінің дүниеге көзқарасының қалыптасуы өз Отанының және басқа елдер мен халықтардың тарихи даму жолдарына көз жіберіп, ойланyp-толғануына, ескі мұралардың қай-қайсысының болса да барлық жақтарына (жарқын және көлеңкелі) өзінің қалай қарайтынын анықтап алуына, реакциялық әдеттерден прогрестік дәстүрлерді бөле қарауға ұмтылуына байланысты»¹ Олай болса, адамның жеке басының рухани жағынан қалыптасуында, дүниеге көзқарасын айқындап алуында тарихты толық біліп, терең түсінудің орасан зор тәрбиелік маңызы бар.

Алайда өмір мынаны көрсетіп отыр, әдеттегі тарихи әдебиеттер әр уақытта бірдей қалың көпшілікке, оқушы қауымға жете де бермейді, жеткенде де толық түсінікті бола бермейді. Мұндай жағдайда оқушылардың сезіміне зор әсер етіп, ықпал жасайтынын ұмтылмас, нақты көркем образдар арқылы өткен тарихты көз алдыңнан қайта өткізе алатын тарихи көркем әдебиет аса маңызды роль атқарады. Тарихты терең түсінуге әдебиет және өнер шығармаларының көмегі аз емес. В. Ян осыған байланысты былай деп жазған болатын: «Тарихи роман деген не? Бұл үш-ақ күн оқылатын, бірақ өмір бақи есте қалатын кітап. Нағыз тарихи романның құндылығы да осында жатыр. Тұтас бір дәуірді жарқыратып, жандандырып көрсете білген жазушы бақытты десе болады»²

¹ Л. Черепнин. Исторические взгляды русских классиков. М., 1968. стр. 3.

² В. Ян. Путешествие в прошлое. «Вопросы литературы», 1965, № 9, стр. 101.

Тарихи кейіпкер неғұрлым нанымды көрсетілген сайын, оқушы қауымның санасына солғұрлым күшті ықпал етеді, олар мысалы І Петрді тарихи деректерден оқығанындай түрде емес, қайта тап А. Толстойдың атақты эпопеясында бейнеленгеніндей етіп көз алдына елестетеді. Бұл жөнінде А. М. Горький былай деп ашық айтқан еді: «әдебиет адамның қаны мен жанына сіңген идеяға толы болса, оқушыға философия мен ғылымнан гөрі күшті әсер етеді»¹. Осы пікір туралы Ст. Злобин былай деп жазды: «Меніңше онымен келісуге болады. Өйткені тарихшы-ғалымдар Наполеонмен болған соғыс туралы 1912 жылдан бері қаншама мол жазса да (бұл оқиға жөнінде зерттеулер қанша десеңізші) осы оқиғалар тарихы туралы кең мағлұматты халықтық түсінік алуға келгенде Л. Н. Толстойдың орыс және шетел әдебиеттері ішіндегі ең күшті, күні бүгінге дейін солай болып қалып отырған тарихи роман «Соғыс және бейбітшілік» романындағы көркем бейнелеуге жүгінеді»²

Алайда тарихи тақырыпқа арналған шығармаларды жазғанда суреткер өткенге көз жіберіп, сенімді материалдарға сүйенсе, сөйтіп тарихи ғылымды түгел көрсетпей, тарихи шынайы материалдарды ғана суреттесе шын табысқа жетеді.

Тарихи ғылым және көркем әдебиет туралы Қ. Паустовский былай деген болатын: «Маған тарихшылар өкпелемей-ақ қойсын, өйткені мен Петр дәуірі туралы жазылған көптеген тарихи зерттеулерге қарағанда Толстойдың романынан әлдеқайда көп әсер алдым. Бірақ мен мынаны да есте сақтаймын: егер А. Толстойдың қолында тарихшылардың еңбегі болмаса, оның Петр дәуіріне мұншалықты терең бойлауы екіталай еді. Менің тарихшылар еңбегін кеміткім келмейді. Оның маңызының зорлығында дау жоқ. Өткен тарихты жазатын жазушымен тарихшы бір-бірімен бақталас емес, қайта серіктес. Олар екеуі екі түрлі жолмен жалпы бір міндетті жүзеге асырады. Олар бізге тарихи сезімде, баға жетпес сенімді шынайы түрде береді»³.

Тарихты сезіну, тарихи тұрғыдан дұрыс ойлау, яғни тарихи даму процестерінің заңдылықтарын дұрыс түсіну совет адамдарын ғылыми коммунизм рухында дұрыс тәрбиелеуде үлкен роль атқарады. ҚПСС Орталық Комитеті мен СССР Министрлер Советінің шешімі бойынша талай өткен тарихшылардың бүкіл одақтық кеңесінде тарихи көркем әдебиеттерді одан әрі табысты өркендете берудің қажеттігі туралы тектен тек айтылған жоқ⁴. «Тарихи кітап,— деп бірнеше рет атап көрсетті В. Ян,— құр қызықтырмауы тиіс, оқулықтың орнында жүрмеуі тиіс, ол тәрбие беруі тиіс»⁵.

¹ С. Злобин. Задачи романа «Вопр. лит-ры». № 9, стр. 52.

² Бұл да сонда.

³ Қ. Паустовский. Чувство истории. «Вопр. лит-ры». 1965, № 9, стр. 58.

⁴ «Вопросы литературы», 1965, № 9, стр. 49.

⁵ Л. Разгон, В. Ян. Критико-биографический очерк. М., 1969, стр. 147.

Сондықтан да ол өз міндетін былай деп түсіндіреді: «Оқушыларға, әсіресе жастарға еліміздің және халқымыздың өткен өмірінің ерлік беттерін, өз отанын қатыгездікпен қаһарын төге басып кірген басқыншылардан қорғаған ер жүрек күрескерлердің жарқын бейнесін көрсету керек, өйткені адамдар бұл жарқын бейнелерден үлгі алып, соған еліктейтін болады. Тарихи роман, бұған қоса жақсы жазылып, тарихи нақты болуы тиіс, ең алдымен шындық пен ерліктің ұстазы болуы керек»¹

Ұлы Отан соғысы кезінде тарихи көркем әдебиеттердің оқушы сезіміне әсері ерекше күшті болды. Өйткені онда бүкіл совет халқы өз Отанын қатерлі жаудан аман сақтап қалуға жаппай аттанған қатерлі шақта бұрын шетелдік басқыншыларға қарсы күресте көрсетілген ерлік үлгісі мен бүгінгі қаһарлы шайқастың үлгісі бір-бірімен тарихи тұрғыда салыстырмалы түрде қатар суреттелді. Совет жауынгерлерінің патриоттық өрлеуіне толық сай келген мынадай шығармалардың бірі С. Бородиннің «Дмитрий Донской» романы болды.

Алайда, тарихи романның тәрбиелік мәні мұнан әлдеқайда кең жатыр. Өйткені шайқасқа түскен совет жауынгерлерінің патриоттық сезіміне әсер ету олардың өз халқының өткендегі ерлік істерімен байланысты екенін, халықтың ұлттық ұлылығын тудырған атақты қайраткерлерді мақтаныш тұту керек екенін терең сезінуіне игі ықпал етеді.

«Отанды сезіну — бұл өз халқының тарихын түсінуге байланысты»² Міне, сондықтан да, соғыста өз көзімен көргендердің сөзіне қарағанда, Ұлы Отан соғысының окоптарында жатқан қазақ жауынгерлерінің қолында Абай эпопеясының бірінші кітабы болған. Өткен дәуірдің дүбірлі күресі қазақ жауынгеріне майданда көмектесіп, халыққа деген оның сүйіспеншілігін арттырды. Сөйтіп роман күнделікті жауынгер жанрға айналып, барлық күш-мүмкіндікті сүйікті Отанды қорғауға жұмылдырды.

Қазақ совет әдебиетінде тарихи толғау жанрын қалыптастыруда «Абай жолы» эпопеясы ерекше орын алады. Сонымен бірге бұл романның тәжірибесі советтік тарихи романистика проблемаларын шешуде тек қазақ әдебиетінің шеңберінде қалып қоймайды, өйткені ол тәжірибе өте бай және бұл роман бүкіл совет әдебиетінде тарихи жанрда ерекше жазылған шығарманың үлгі-өнегесі де болды. «Абай жолы» эпопеясында социалистік реализм әдебиетіне тән тарихи шындықтың сипаты өз көрінісін тапты.

«Абай жолы» эпопеясындағы жаңашылдықтың мәні шығармадағы ұлттық және интернационалдық сипаттың идея, образдар бейнелеу құралдары арқылы біртұтас бірлікте берілуінде болып табылады. Осы бірліктің негізінде тарихи процестің шын

---

¹ В. Ян. Путешествие в прошлое. «Вопросы литературы», 1965. № 9, стр. 103.

² А. Толстой. Полное собрание сочинений, т. 14, М., 1950, стр. 356.

мәнін марксизм-ленинизм талаптары негізінде ғылыми тұрғыдан ашып көрсету және социалистік реализм әдісі бойынша көркем образдар жүйесі арқылы тарихи бүкіл шындықты шынайы бере білуінде.

М. О. Әуезов эпопеясының тарихи шынайы шындықты бере білуінің өзіндік ерекшелігі ең алдымен баяндаудың творчестволық стилінің өзіндік өзгешелігінде, зерттелген документтік архив деректерін, өзінің ел аузынан сұрап біліп жинаған және автор өзі бастан кешіріп, ұғынған құбылыстарды, тұрмыстық әдет-ғұрыптарды, қоғамдық, экономикалық және семьялық қатынастарды, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді, Октябрь революциясынан бұрынғы көшпелі қазақ аулының материалдық мәдениетін бір-бірімен шебер үйлестіріп, асқан зор суреткерлерінен тұтас бір көркем дүние етіп көрсете білуінде.

Эпопеяның тарихи негізін зерттеу автордың XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан өмірін мейлінше терең білгендігін байқатты.

«Абай жолы» эпопеясының тағы бір айрықша ерекшелігі — суреткердің сол суреттеп отырған дәуірді өзіңше зерттей, танып білуінде. Мұның өзі көп жағдайда автордан өзіндік ізденіс жасай білу қабілетін документті деректердің аздығынан тарихшылар әлі зерттеп үлгірмеген кейбір тарихи құбылыстарды ғылыми тұрғыдан дұрыс бағалап, түсінуін талап еткені мәлім.

Алуан түрлі тарихи процесті маркстік-лениндік көзқарас тұрғысынан дұрыс және терең түсіну және оны кесек образдар арқылы көркем тілмен нанымды етіп, реалистік әдіспен суреттеп беру М. О. Әуезовтің эпопеядағы басты кейіпкер Абайды сол дәуірдегі әлеуметтік және саяси шиеленістің нағыз ортасына қоя білуіне мүмкіндік берді.

Эпопеядағы ұлы ақынның бойына өз халқының ең жақсы сипаттары жинақтаған.

Халықты оның көрнекті бір өкілі арқылы реалистік типтік дәрежеде көрсету тарихи шығарма жасаудағы (Ст. Злобиннің Степан Разині, В. Шишковтың Емельян Пугачеві және басқалар) социалистік реализм әдісінің ең басты табысы болып табылады. Творчестволық жеке адамды — ақынды халық қозғалысының бастаушы бір күші ретінде тарихи бір тартыстың ортасына қойып суреттеу М. О. Әуезовтің тарихты толғаудағы жаңалығы екені анық. Халықтың рухани өмірін эпопеяда автордың творчество арқылы жүзеге асыруы тарихи зерттеудің маңызды құралына айналды.

Эпопеяның басты геройы етіп ұлы ақын, демократ-ағартушы Абай Құнанбаевты алу, оның халыққа жақындасқан өмір жолын көрсету арқылы М. О. Әуезов қазақ халқының тарихи өміріндегі рухани фактордың белсенді ролін бірінші рет көркемдік жағынан терең ұғындырып берді, ақынды сол кездегі көпшіліктің рухани жетекшісі ретінде көрсетіп, поэзияның жұмылдырушылық маңызын көрсете білді.

М. О. Әуезовтің тарихи романының тағы бір ерекшелігі ақын мұрасының «басты документ» ретінде пайдаланылуында. Суреткердің негізгі тақырып пен Абай поэзиясының бейнесін толық және жан-жақты етіп, көркемдік дәрежеде ашып беруі ақынның психологиясын сәтті түрде әдемі бейнелеуі, оның поэтикалық талантының эволюциясын, халықтың тарихи тұрмысын түсіну процесінде беруі, дәуірдің өзі тудырған Абай сияқты творчество адамының өмірін реалистік тұрғыда дұрыс көрсете білуі нағыз жаңашылдық шешім болып табылады.

«Абай жолы» эпопеясының жүйелі тарихилығы — советтік тарихи романның тарихтың осы заманмен, қазіргі уақыттың келешекпен үздіксіз байланысы болуы сияқты маңызды жаңашылдық сипатын аңғартады.

«Абай жолы» эпопеясында осы міндетті творчестволық жолмен шешу негізіне Абай Құнанбаевтың бейнесі, қазақ қоғамының прогрестік жолмен тарихи дамуына сәйкес ол өз заманының озық ойлы тенденциясын білдіруші ретінде алынған.

Абайдың романдағы өмірі мен қызметі, оның реакцияшыл күштермен күресі, қазақ халқын орыстың революциялық демократиялық мәдениетіне қатыстыруы, орыс халқымен жақындастыру ниеті арқылы көркем тілмен жеткізілді, сөйтіп жазушы тарихи перспективаны нақты анықтап берді. Эпопеяда осы заманның үнін білдірді.

М. О. Әуезов тура осы міндеттер туралы былай деген болатын: Абай — ұлы ақындардың ішіндегі бірден-бір ірі ақын. Белинскийдің анықтамасы бойынша өз дәуірі туралы өлмейтін шығармалар қалдырды, өзінің идеалдары мен талаптары бойынша келешекке қарай ойысты. Бұл болашақ Абай үшін бостандықты аңсау дәуірі және халықтардың ұлы жандану дәуірі болды. Абайды біздің дәуірімізге үндес етіп көрсету, біздің болашақ ұрпақтарға жақын және түсінікті етіп көрсету өзінің өлмес шығармаларында қандай болса, дәл солай көрсету — оның жеке басына бет бұрған менің творчестволық ең жауапты, ең игілікті міндетім»¹.

Халықтың өткен тарихи жағдайы туралы романның осы заманмен үндес болуы шығармаға біздің заман үшін пайдасы зор белсенді идеологиялық сипат береді. «Абай жолы» эпопеясында халықтың өткен дәуірі мен осы заман арасындағы тікелей байланыс нанымды суреттелген.

Сөйтіп, эпопеяның советтік тарихи роман ретіндегі ерекшелігі сол — онда марксизм-ленинизм тұрғысынан өткен дәуірдің тарихи шындығы мен көркем шындығы қайта жасалып қана қойған жоқ, сонымен бірге халықтың тарихи дамуындағы жарқын болашағы да көркем әдебиет тілімен жақсы көрсетілді.

Халықтың өткен өмірі мен қазіргі өмірі арасындағы үздіксіз жалғастық бүгінгі күн тұрғысынан, ғасырдың ең басты оқиғасы

¹ Архив ЛММА, папка № 395, стр. 100.

Ұлы Октябрь социалистік революциясы тұрғысынан айқындалатын болғандықтан да советтік тарихи роман өзінің табиғатына қарай оптимистік болмауы мүмкін емес. Халық тарихындағы қандай бір қайғы-қасіретті, ауыр жағдайлар суреттелген болса да советтік тарихи роман оптимизмге толы болуы шарт, ол тарихтың прогрестік күштерінің жеңіске деген сенімін, өмірге деген сенімін нығайтатын идеяға толы болуы тиіс, халықтың жарқын болашағын көрсете білуі керек.

«Абай жолы» эпопеясының тарихи оптимизмге толылығы сондай, онда халықтың болашақ бақытқа деген сенім идеясының молдығын әдебиет сыны талай рет атап айтқан болатын.

Советтік тарихи романдағы өткендегі мен бүгінгінің байланыс проблемасы жайлы А. М. Горький былай деген: «Өткеннің улы, азапты жексұрын құбылысын көрсету үшін және оның түсінікті болуы үшін, оған бүгінгі шыққан биігінен, болашақтың ұлы мақсаты биігінен қарай білуді өзіне үйретуің қажет»¹.

Өткенді дұрыс ұғынып, көркем тілмен бере білу бүгінгіні толық білу үшін ғана қажет емес, тарихи романда өткенді ұғынудың өзі қазіргі заман тұрғысынан жүргізілуі тиіс, онда нақты тарихи перспективалар алға қойылып, яғни өткен дәуір туралы жазылған роман «осы заманға және болашаққа қарай бұрылуы керек».

Халықтың бүгінгі өмірін ашып көрсету үшін оны тарихи жағынан қалыптастырған барлық күрделі тарихи жолын, жағдайын білу қажет. Бүгінгі күн ең қажетті, ең маңызды нәрсе халықтың бостандыққа деген арманын, бостандық жолындағы күресін, әлеуметтік әділеттілігін, революциялық дәстүрдің жалғастығын дұрыс бейнелеп көрсету болып табылады. Сондықтан да «Абай жолы» эпопеясында автор Абай тағдырына, оның заманындағы тың қараңғы дүлей күштерге қарсы күресіне зор ықылас қоя жазуының мәні бар.

«Әуезовтің эпопеясын халықтық революциядан бөлуге болмайды; бұл өмірді революциялық өзгерту жасалған, кейде ашық түрде, саналы, кейде қалтарыс, стихиялы прогреске ұмтылыстың жоғары, шынайы халықтық негізі болып табылады. Және халық бейнесі, талап талпынысындағы әр алуан характерлер еш жерде осылай толық және ашық көрсетілмеген. Сондықтан социалистік реалистік әдебиеттің тандаулы бір өкілі Әуезов адамгершілік жауынгер, жоғары идеямен рухтандырылған терең поэзиялық шығарма жасады. Міне сондықтан оның тарихи романы осы заманға қызмет етіп, болашақтың көкжиегіне жарқын жол ашады»².

Эпопеяның осы заманмен тығыз байланысы — біздің дәуіріміздің баға жетпес игілігіне айналған және қазір кең дамып

---

¹ М. Горький. О литературе. М., 1961, стр. 389.

² Б. Брайнина. Мудрость рождается от свершенных мечтаний. «Москва», № 3, 1959, стр. 211.

отырған өткен дәуірдегі сол прогрестік құбылыстың көркем әңгі-мелеуінде жатыр. Орыс-қазақ еңбекшілері арасында алғашқы достықтың, қазақ мәдениетінің алдыңғы қатарлы қайраткерлерінің, қазіргі жағдайда Абайдың, орыс революцияшыл демократиялық интеллигенттерінің пайда болуы біз үшін осындай бағалы мұраға айналды.

«Абай жолы» эпопеясында халықтар достығының идеясы кең көлемде понорамалы тарихи материал арқылы ашылды және Абай дәуірі кезіндегі Россия халықтарының бірігу негізі, олардың бостандық жолындағы күресінің мақсат бірлігі көрсетілді. Еліміздің халықтардың бірігуі жолындағы тарихи процесс кезінде Россияның және орыс халқының шын мәніндегі жетекші роль атқарғаны, Ұлы Октябрь социалистік революциясы нәтижесінде олардың дүние жүзіндегі тұңғыш социалистік мемлекет болып бірігуі прогрестік мәні күшті факторларды көркем әдебиетте шынайы бейнелеп көрсетудің зор маңызы бар. Халықтардың достығы мен туысқандығы идеясы М. Әуезовтің «Абай жолы», Ст. Злобиннің «Степан Разин», Н. Рыбактың «Переяславская рада» т. б. тарихи романдарда жақсы көрсетілген.

Абай дәуірі үшін ең прогресшіл бағдар Россияның революциялық-демократиялық мәдениетінен нәр алуға ұмтылу идеясы болды. Мұның өзі біздің заманымызда толық дәлелденіп әбден қолдау тауып отырған жайт. Өйткені қазір бізде халықтар достығы социализмнің зор жеңістерінің бірі ретінде бағалануда, ал мұның өзі эпопеяға осы заманғы әуен береді.

Сонымен бірге советтік тарихи романдарды (олардың қатарына «Абай жолы» эпопеясы да жатады) зерттеу ісі өткендегі белгілі бір прогрестік тарихи бағыттардың, соның ішінде қазіргі кезде бәрімізге әрі түсінікті, әр қымбат болып отырған арғы ата-бабаларымыздың рухани мұраларын ашып көрсетуге ұмтылу тән болып келетінін байқатады.

Қазақ халқы үшін өткен мәдени мұраның баға жетпес үлгісін көп ұлтты совет әдебиетін байытып отырған Абай Құнанбаевтың поэзиясы болып табылады. Ол өзінің творчествосында қазақ халқының тарихи сипаттарының маңызды ерекшеліктерін, әлеуметтік шындыққа, оқуға ұмтылған зор талабын терең ойлы поэзия, туған жерге деген өзінің шынайы махаббаты арқылы көрсете біледі. Сондықтан да қазақ халқының М. О. Әуезов көркем әдебиет тәсілдері арқылы қайта жасаған өткен тарихы бүгінгі күнге қызмет етеді. Өйткені эпопеяда ақын, ағартушы, демократ, халықтың ойын білдіруші Абайдың кесек тұлғалы бейнесінен қазақ халқының ұлттық сипатының ерекшеліктері, оның мүмкіндіктері, айқын көрінеді. Сол қазақ халқы Ұлы Октябрь социалистік революциясының тарихи жеңісінен кейін қысқа мерзім ішінде орта ғасырлық артта қалушылықтан социализм және коммунизмнің жеңісіне қарай қарышты қадам жасауға мүмкіндік алды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Марксизм-ленинизм классиктері

1. К. Маркс. Капитал, III т., М., 1951 ж.
2. К. Маркс, Ф. Энгельс. Екі томдық таңдамалы шығармалар М., 1949 г.
3. Ф. Энгельс. Анти-Дюринг (кіріспе, жалпы ескертпе). К. Маркс и Ф. Энгельс. Шығармалар. 20 т.
4. К. Маркс, Ф. Энгельс. Өнер туралы. Жин. М., 1957 ж., 1—2 т.
5. К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. Сб. М., 1967.
6. Энгельс и проблемы истории. Сб. статей. М., 1970 г.
7. В. И. Ленин. Орыс революциясындағы социал-демократияның аграр программасы. Шығ. тол. жинағы, 17.
8. В. И. Ленин. Мемлекет және революция. Шығ. тол. жинағы, XXV т.
9. В. И. Ленин. Тағы да сатып өткізу теориясы туралы мәселе жөнінде.
10. В. И. Ленин. «Шаруа реформасы» және пролетар шаруа революциясы. Шығ. тол. жинағы, XX т.
11. В. И. Ленин. Ұлт мәселесі жөніндегі сын ескертпелер. Шығ. тол. жинағы., т. 24.
12. В. И. Ленин. Великоростардың ұлттық мақтанышы туралы. Шығ. тол. жинағы. 26 т.
13. В. И. Ленин. Халықшылдық туралы. Шығ. тол. жинағы, 18 т.
14. В. И. Ленин. Біз қандай мұрадан бас тартамыз? Шығ. толық жинағы, 2 т.
15. В. И. Ленин. «Қоныс аудару мәселесі». Шығ. тол. жинағы, 21 т.
16. В. И. Ленин. Инессе Армандка хаттар. Шығ. тол. жин., т. 49.
17. В. И. Ленин. Россияда капитализмнің дамуы. Шығ. тол. жинағы, 3 т.
18. В. И. Ленин. «Халық достары» деген не және олар социал-демократтарға қарсы қалай күреседі?
19. В. И. Ленин. Мәдениет пен өнер туралы, М., 1956 ж.
20. В. И. Ленин. Әдебиет пен өнер туралы. М., 1967 ж. (кур. Н. И. Крутикова).
21. Наследие Ленина и наука о литературе. Сб. ст. под ред. А. С. Бушмина. Л., 1969 г.
22. В. И. Ленин. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1966 г.

Архив түп-деректері

Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде (ЦГИА СССР), ф. 1405 — Министерство юстиции, ф. 1282 — Канцелярия министра; Центральный государственный военно-исторический архив СССР в Москве (ЦГВИА СССР), ф. 400 — Главный штаб, ф. 310 — Михайловская артиллерийская академия и училище; Архив Артиллерийского исторического музея в Ленинграде. ф. ГАУ, 1 отдел; Центральный государственный архив Октябрьской революции СССР в Москве (ЦГАОР СССР), ф. 102 — Департамент полиции ф. 109 — Третье отделение собственной его императорского величества канцелярии (1 экспедиция); Центральный государственный архив Казахской ССР (ЦГА КазССР), ф. 15 — Семипалатинское областное правление, ф. 64 — Канцелярия степного генерал-губернатора, ф. 369 — Акмолинское областное правление; Государственный архив Омской области в Омске (ГАОО), ф. 3 — Главное управление Западной Сибири, ф. 86 — Западно-Сибирский отдел Российского географического общества (ЗОРГО); Архив Литературно-мемориального музея М. О. Ауэзова (Архив ЛММА).

ХІХ ғасырдың екінші жартысы — ХХ ғасырдағы қазақстан тарихы жөніндегі әдебиеттер

23. А лек т о р о в А. Экономическое положение оседлого и кочевого населения Семипалатинской области. «Оренбургский листок», 1890, № 26.
24. А н и ч к о в И. Упадок народного хозяйства в киргизской степи. «Русская мысль», 1902 г., кн. 5.
25. А р г ы н б а е в Х. Историко-культурные связи русского и казахского

народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX в. и начале XX веков. Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР, 1959 г., т. 6.

25а. Ауэзова Л. Развитие земледелия у казахов в последней четверти XIX в. «Известия АН КазССР». Серия истории экономики, философии и права. Вып. 2(5). Алма-Ата, 1957 г.

25б. Ауэзова Л. К вопросу о переселении крестьян и их роли в развитии земледелия в Казахстане в 70—90-х годах XIX века. «Известия АН КазССР». Серия истории, археологии и этнографии. Вып. 1(6). Алма-Ата, 1968 г.

26. Басин В., Бекмаханова Н., Герасимова Э. Истоки великой дружбы. Алма-Ата, 1969 г.

27. Байшев С. В. И. Ленин и Советский Казахстан. Алма-Ата, 1970 г.

28. Бейсембаев С. Ленин и Казахстан (1897—1914). Алма-Ата, 1968 г.

29. Бекмаханов Е. Реакционная роль мусульманского духовенства (вторая половина XIX в.—нач. XX в.). Вестник АН КазССР, 1949 г., № 11.

30. Бекмаханов Е. Возникновение капиталистической промышленности и зарождение рабочего движения в Казахстане. Вестник АН КазССР, 1949 г., № 6.

31. Бекмаханов Е. Джатаки. Вестник АН КазССР, 1949 г., № 8.

32. Бекмаханов Е. Присоединение Казахстана к России. М., 1957.

33. Бекмаханов Е. К вопросу о социальном строе казахов второй пол. XIX в. Вестник АН КазССР, 1950 г., № 2.

34. Бекмаханов Е. Байское хозяйство в Казахстане и его особенности во второй пол. XIX и нач. XX в. В кн. «Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России». М., 1961 г.

35. Бекмаханов Е. Очерки истории Казахстана XIX в. Алма-Ата, 1966 г.

36. Бенкевич В. Киргизское степное скотоводство и меры к его улучшению. Записки Семипалатинского подотдела Зап. Сиб. отдела. Рус. геогр. о-ва, 1903 г., вып. 1.

37. Бижанов М. Социальные категории казахского общества XVIII в. в трудах русских ученых. В кн.: Казахстан в XV—XVIII веках (вопросы социально-политической истории). Алма-Ата, 1969 г.

38. Бромлей Ю. и Лукин Б. Научная сессия по истории Средней Азии и Казахстана в до октябрьский период. «Вопросы истории», 1954 г., № 4.

39. Ваганов О. Земельная политика царского правительства в Казахстане (1907—1914) «Исторические записки», 1950, т. 31.

40. Влияние колонизации на киргизское хозяйство. СПб., 1907 г.

41. Востров В., Муканов М. Родоплеменной состав и расселение казахов. (Конец XIX — нач. XX вв.). Алма-Ата, 1968 г.

42. Галузо П. Аграрные отношения на юге Казахстана 1867—1914 гг. Алма-Ата, 1965 г.

43. Герасимов Б. Ссылные поляки в Семипалатинской обл. (Краткий исторический очерк). Семипалатинск, 1918 г.

44. Дильмухамедов Е. Революционное движение горнорабочих Казахстана. Алма-Ата, 1955 г.

45. Дильмухамедов Е. и Маликов Ф. Очерки истории рабочего класса дореволюционного Казахстана. (Вторая пол. XIX — начало XX вв.). Алма-Ата, 1963 г.

46. Еренов А. Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов. Алма-Ата, 1961 г.

47. Есенгалиева Г. Мелкие промыслы Семипалатинской области в конце XIX — начале XX вв. Изв. АН КазССР. Серия истории, археологии и этнографии, 1953 г., вып. 3.

48. Есенгалиева Г. О развитии промышленности по переработке сельскохозяйственных продуктов в Семипалатинской области в конце XIX — начале XX вв. В кн.: Вопросы истории Казахстана XIX — нач. XX века. Алма-Ата, 1961 г.

49. Завалишин И. Описание Западной Сибири. М., 1867 г., т. 3.
50. Земледелие и хлебная производительность Семипалатинской области. В кн.: «Памятная книжка Семипалатинской обл. за 1898 г.» Семипалатинск, 1899 г.
51. Зиманов С. К вопросу о праве феодальной собственности в Казахстане. Вестник АН КазССР, 1952 г., № 4.
52. Зиманов С. Общественный строй казахов первой половины XIX в. Алма-Ата, 1958 г.
53. Зиманов С. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. Алма-Ата, 1960 г.
54. Ибрагимов И. Заметки о киргизском суде. Зап. рус. геогр. о-ва, 1887 г., т. 23, вып. 4.
55. История Казахской ССР. Алма-Ата, 1957 г., т. 1.
56. Казахстан в канун Октября. Сб. статей под общей ред. П. Г. Галузо. Алма-Ата, 1968 г.
57. Казахско-русские отношения в XVIII—XIX веках. Алма-Ата, 1964 г.
58. Карасаев Л. К вопросу о формировании казахской буржуазной нации. Изв. АН КазССР. Серия экономики, философии и права, 1958 г., вып. I.
59. Ким М. Октябрьская революция и аграрный вопрос в Казахстане. «Вопросы истории», 1947 г., № 10.
60. Коншин Н. Вопрос о переходе киргиз Семипалатинской обл. в оседлое состояние. В кн.: «Памятная книжка Семипалатинской области на 1898 г.», Семипалатинск, 1898 г.
61. Коншин Н. Заметка об одном киргизском джете. Записки Семипалатинского подотдела. Зап. Сиб. отдела Русского географического общества, 1905 г., вып. 2.
62. Коншин Н. Краткий исторический очерк Семипалатинского края. В кн. Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 г.». Семипалатинск, 1901 г., вып. 5.
63. Коншин Н. От Павлодара до Каркаралинска (Путевые наброски). В кн. «Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 г.». Семипалатинск, 1901 г.
64. Красовский Н. Область сибирских киргизов. Спб. 1868 г., ч. 1—3.
65. Краткий исторический очерк Семипалатинского края (до 1917 года). Семипалатинск, 1927 г.
66. Культелеев Т. Вопросы казахского обычного права в романе Мухтара Ауэзова «Абай». Вестник АН КазССР, 1950, № 9.
67. Культелеев Т. Уголовное обычное право казахов. Алма-Ата, 1955 г., т. 28. Серия экон., вып. 2.
68. Литвинова Т. К вопросу о формировании национального торгового капитала в Казахстане. Уч. зап. каз. гос. университета, 1957 г., т. 28. Серия экон. вып. 2.
69. Максимов Н. Народный суд у киргизов. «Журнал юридического общества», 1897 г., кн. VIII.
70. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию Степных областей под руководством Ф. А. Шербины. т. X. Семипалатинский уезд. Воронеж, 1900 г.
71. Никитин В. Исторический очерк Семипалатинской области. В кн. «Памятная книжка Семипалатинской области на 1897 г.». Семипалатинск, 1897 г.
72. Остафьев В. Колонизация Степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве. Записки Западно-Сиб. отд. Русского географического общества, 1895 г., кн. XVIII, вып. 2.
73. «Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 г.». Семипалатинск, 1901 г.
74. Панкратова А. О роли товарного производства при переходе от феодализма к капитализму. «Вопросы истории», 1953 г., № 9.
75. Потапов Л. О сущности патриархально-феодальных отношений у кочевых народов Средней Азии и Казахстана. «Вопросы истории», 1954 г., № 6.

76. Россия. Полное географическое описание нашего отечества под ред. П. П. Саменова. т. XVIII. Киргизский край. СПб., 1903 г.
77. Сборник статей по Семипалатинской области. (Из памятных книжек на 1897—99 гг.). Семипалатинск, 1899 г.
78. Седелъников Т. Борьба за землю в Киргизской степи. СПб., 1907 г.
79. Семипалатинску — 250 лет. Алма-Ата, 1968 г.
80. Сулейменов Б. Об административном устройстве казахской степи по реформе 1867—1868 гг. Вестник АН КазССР, 1951 г., № 2.
81. Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX — начале XX века. Алма-Ата, 1963 г.
82. Сундетов С. К вопросу о формировании казахского сельскохозяйственного пролетариата. Известия АН КазССР, серия общественная, 1966 г., № 3.
83. Сундетов С. О генезисе капитализма в сельском хозяйстве Казахстана, Алма-Ата, 1969 г.
84. Толыбеков С. О некоторых вопросах экономики дореволюционного кочевого аула казахов. Вестник АН КазССР, 1951 г., № 8.
85. Толыбеков С. Вопросы экономики и организации скотоводческого хозяйства казахов в конце XIX и начале XX веков. Труды Института экономики АН КазССР, 1957 г., т. 2.
86. Толыбеков С. Общественно-экономический строй казахов в XVII—XIX веках. Алма-Ата, 1959 г.
87. Толыбеков С. Кочевое общество казахов в XVII начале XX веков. Алма-Ата, 1971 г.
88. Тресвяцкий В. Материалы по земельному вопросу в Азиатской России. Вып. 1. Степной край. Пг. 1917 г.
89. Турсунбаев А. Из истории крестьянского переселения в Казахстан. Алма-Ата, 1950 г.
90. Х. Земледелие и хлебная производительность Семипалатинской области. В кн. «Памятная книжка Семипалатинской области на 1898 г.». Семипалатинск, 1898 г.
91. Шахматов В. О формах феодальной эксплуатации в Казахстане в XIX веке. Вестник АН КазССР, 1951 г., № 11.
92. Шахматов В. К вопросу о классовой и антиколониальной борьбе и ее формах в Казахстане в XIX веке. Вестник АН КазССР, 1951 г., № 8.
93. Шахматов В. О развитии торговли и обмена в Казахстане в первой половине XIX в. Известия АН КазССР, серия истории, экономики, философии и права. 1956 г., вып. 3.
94. Шахматов В. О собственности на водные источники в кочевых районах Казахстана в XIX веке. Известия АН КазССР, серия истории, экономики, философии и права, 1956 г., вып. 3.
95. Шахматов В. К вопросу о расслоении казахского аула в первой половине XIX в. Вестник АН КазССР, 1957 г., № 7.
96. Шахматов В. К вопросу о разложении казахской пастбищно-кочевой общины в XIX — начале XX вв. Вестник АН КазССР, 1958 г., № 9.
97. Шахматов В. Казахская пастбищно-кочевая община. Алма-Ата, 1964.
98. Шонинбаев Т. Прогрессивное значение присоединения Казахстана к России. Алма-Ата, 1973 г.
99. Янушкевич А. Дневники и письма. Из путешествия по казахским степям. Алма-Ата, 1966 г.

Абай тану жөніндегі әдебиеттер

100. Эуезов М. А. Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. Алматы, 1967.
101. Абай туралы сонғы деректер. «Қазақ әдебиеті», 1961 ж., 24 март.
102. Аптекман О. Общество «Земля и воля» 70-х гг. Пг. 1924 г.
103. Ахметов З. Лермонтов и Абай. «Казахстан». 1951 с., кн. 5
104. Ахметов З. Абай Құнанбаев и русская литература. Вестник АН КазССР, 1954 г., № 6.

105. Ахметов З. Лермонтов и Абай. Алма-Ата, 1954 г.
106. Бейсембаев К. Общественно-политические взгляды Абая Кунанбаева. «Коммунист Казахстана», 1954 г., № 6.
107. Бейсембаев К. Мировоззрение Абая Кунанбаева. Алма-Ата, 1956 г.
108. Бекмаханов Е. Новые материалы к творческой биографии Абая Кунанбаева. «Казахстанская правда», 1958 г., 16 января.
109. Волк С. Народная воля. 1879—1882. М.-Л., 1966 г.
110. Габдуллин Б. Идеи истоки мировоззрения Абая Кунанбаева. Учен. зап. казах. ун-та, т. 40, философия, вып. 2, 1959 г.
111. Герасимов Б. Е., П. Михаэлис. Записки Семипалатинского подотдела Зап. Сибирского отдела Русского географического общества. Выпуск 7, 1913 г.
112. Герасимов Б. Ссылные поляки в Семипалатинской области (краткий исторический очерк). (Записки Семипалатинского подотдела Зап. Сиб. отдела русского географического общества.) Вып. 12. Семипалатинск, 1918 г.
113. Дербісалін Ә. Қазақтың Октябрь алдындағы демократияшыл әдебиеті. Алматы, 1966.
114. Дильмухамедов Е. и Турта В. Общественно-политическая деятельность ссыльных польских патриотов в Казахстане. Вестник АН КазССР, 1966 г., № 1.
115. Дюсенов М. К вопросу об истоках мировоззрения Абая. Труды Ин-та философии и права, 1960 г., т. 4.
116. Жеренчин А. Абай и его русские друзья. Алма-Ата, 1949 г.
117. Из истории общественной мысли и общественного движения в России. Саратов, 1964 г.
118. Из истории революционного движения в России в XIX- начале XX вв. (Сборник статей под ред. М. Нечкиной). М., 1958.
119. Итенберг Б. Движение революционного народничества. М., 1965 г.
120. Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. Алматы, 1968.
121. Кеннан Д. Сибирь СПб., 1906, т. 1.
122. Кеннан Д. Сибирь и ссылка. В 2-х частях. СПб, 1906.
123. Киреев Ф. Новые данные к биографии Абая. «Казахстан», 1950 г., кн. 7.
124. Киреев Ф. Последние годы жизни Абая. «Казахстан», 1950 г., кн. 21.
125. Коншин Н. Материалы для истории политико-административной ссылки в Степной край. Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского географического общества, вып. XIV, 1923 г.
126. Кунанбаев А. Лирика и поэмы. М., 1940 г.
127. Кунанбаев А. Избранное. Алма-Ата, 1958.
128. Левин Ш. Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX в. М., 1958 г.
129. Лемке М. Очерки освободительного движения «шестидесятых годов». СПб., 1908 г.
130. Маликов Ф. и Семенюк Г. Среди архивных документов (новые материалы об Абая Кунанбаеве). «Советский Казахстан», 1956 г., кн. 9.
131. Маргулан А. Абай и народовольцы. «Литература и искусство Казахстана», 1939 г., № 7.
132. Мендрин Г. И. Медицинская деятельность политических ссыльных в Сибири. Томск, 1962 г.
133. Мұқанов С. Жарқын жұлдыздар. Шоқан Уәлиханов пен Абай Құнанбаевтың өмірі мен творчествосы туралы. Алматы, 1964.
134. Мырзахметов М. Абай туралы жаңа деректер. «Қазақ әдебиеті», 1962, 12 окт.
135. Мырзахметов М. Братья Белослюдовы об Абая. «Простор», 1963 г., № 5.

136. Николадзе Н. Воспоминания о 60-х годах. «Каторга и ссылка», 1927 г., № 33—34.
137. Общественное движение в пореформенной России (Сб. статей). М., 1965 г.
138. Памяти замечательного врача-революционера Н. И. Долгополова. «Советская медицина», 1957 г., № 6.
139. Пантелеев Л. Ф. Воспоминания. М., 1958 г.
140. Пеунова М. Н. Общественно-политические и философские взгляды Н. В. Шелгунова. М., 1954 г.
141. Пиксанов Н. К. Горький и национальные литературы. М., 1946.
142. «Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. (Сборник статей). М., 1960 г.
143. Романенко В. И. Мировоззрение Н. А. Серно-Соловьевича. М., 1954 г.
144. Свинцова М. П. Демократическое движение студенчества в годы революционной ситуации. «Ученые записки Академии общественных наук», 1958 г., вып. 36.
145. Сильченко М. Созвучие просветительных идей Белинского и Абая. Вестник АН КазССР, 1948 г., № 6.
146. Сильченко М. Абай и русские революционеры-демократы. «Большевик Казахстана», 1947 г., № 10.
147. Сильченко М. Творческая биография Абая. Алма-Ата, 1957 г.
148. Сладкевич Н. Петербургский университет и общественное движение в России в начале 60-х годов. Труды ЛГУ. Отделение исторических наук. Л., 1948 г.
149. Сладкевич Н. Очерки истории общественной мысли России в конце 50 — начале 60-х годов. XIX в. Л., 1962 г.
150. Снытко Т. Русское народничество и польское общественное движение. 1865—1881 г. М., 1969 г.
151. Соболев Л. Поэт — мыслитель. В кн.: Абай Кунанбаев. Избранное. М., 1945 г.
152. Сподвижники Чернышевского. М., 1961 г.
153. Ссылные революционеры в Сибири. XIX в.— до 1917. (Сборник статей). Выпуск I, Иркутск, 1973 г.
154. Сүйіншәліев Х. Абайдын кара сөздері. Алматы, 1956.
155. Фатеев П. С. Русский революционер — демократ М. И. Михайлов. В кн.: Михайлов М. И. Собр. соч. в 5 томах, т. I, 1951 г.
156. Фигнер В. Запечатленный труд. Воспоминания. В 2-х томах, 1—2. М., 1969 г.
157. Шелгунов Н. Воспоминания. М., 1923 г.
158. Шелгунов Н., Шелгунова Л., Михайлов М. Воспоминания, т. 1., М., 1967 г.
159. Шелгунова Л. Из далекого прошлого. Спб., 1901 г.
160. Штакеншнейдер Е. Дневник и записки. М.-Л., 1934 г.
- Тарихи роман жанрының тарихы мен теориясы жөніндегі әдебиеттер**
161. Абрамович Г. Историзм в теории литературы. «Вопросы литературы», 1959 г., № 3.
162. Айтматов Ч. Ответственность перед будущим. «Вопросы литературы», 1967 г., № 9.
163. Айтматов Ч. Слово об учителе. «Казахстанская правда», 1967 г., 27 декабря.
164. Айтматов Ч. Ответь себе. «Правда», 1967 г., 5 августа.
165. Айтматов Ч. Два мастера. «Литературная газета». 1968 г., 4 сентября.
166. Александрова Л. Особенности жанра русского исторического романа. Львов, 1960 г.
167. Александрова Л. Советский исторический роман и вопросы историзма. Киев, 1971 г.
168. Алиев А. Исторические романы Абдуллы Кадыри. (Автореферат кандидатской диссертации). Ташкент, 1960 г.

169. Алпатов А. Алексей Толстой — мастер исторического романа. М., 1958.
170. Алпатов А. О некоторых особенностях работы Л. Н. Толстого и А. Н. Толстого над историческими образами петровской эпохи. Вестник Московского университета. Историко-филологическая серия, 1957 г., № 1.
171. Андреев Ю. Еще раз о «Петре Первом». «Русская литература», 1958 г., № 2.
172. Андронников И. Труд Ауэзова. «Культура и жизнь», 1959, № 8.
173. Антоновская А. Заметки об историческом романе. «Литературная газета», 1938 г., 26 ноября.
174. Асадуллаев С. Историзм, теория и типология социалистического реализма. Баку, 1969 г.
175. Аскарров Т. Эстетическая природа художественной условности. Фрунзе, 1966 г.
176. Асташкевич С. Конференция по историческому роману. «Исторический журнал», 1944, № 1.
177. Ауэзову М. Сб. статей к его шестидесятилетию. Алма-Ата, 1959 г.
178. Мухтар Ауэзов в воспоминаниях современников. Алма-Ата 1972 г.
179. Ауэзова Л. Исторические основы эпопеи «Путь Абая». Алма-Ата, 1969 г.
180. Ауэзова Л. Соотношение исторической правды и художественно-го вымысла в образе Абая. «Вестник АН КазССР», 1971 г., № 8.
181. Ахметов З. и Дюсенбаев И. Романы М. Ауэзова об Абае «Коммунист Казахстана», 1956 г., № 11.
182. Ахтанов Т. Водораздел, которого не было... «Вопросы литературы», 1971 г., № 9.
183. Базилевич К. «Емельян Пугачев», «Большевик», 1944 г., № 6.
184. Баимов Р. Историзм и время. «Вопросы литературы», 1968 г., № 4.
185. Баимов Р. Развитие принципа историзма в башкирской литературе 20—30 годов. М., 1968 (Автореферат кандидатской диссертации).
186. Баранов В. На пути к новому методу: (О творческих исканиях А. Толстого). «Вопросы литературы», 1967 г., № 8.
187. Баранов В. Революция и судьба художника. А. Толстой и его путь к социалистическому реализму. М., 1967.
188. Баранов В. Время — мысль — образ. Статья о советской литературе. Горький, 1973 г.
189. Бать Л. Эпопея народной жизни. «Труд», 1959 г., 22 апреля.
190. Бахметьев В. Вячеслав Шишкин. Жизнь и творчество. М., 1947 г.
191. Белинков А. Юрий Тынянов. М., 1960 г.
192. Берг А. Литература, наука, жизнь. «Правда», 1967 г. 16 апреля.
193. Бердібаев Р. Роман және заман (қазақ совет әдебиеті туралы зерттеулер), Алматы, 1967 ж.
194. Благой Д. Из наблюдений над романом А. Толстого «Петр Первый». В кн.: Благой Д. «Литература и действительность». М., 1959 г.
195. Боголюбова Н.: Из истории советского исторического романа 20-х годов. (Автореферат). Л., 1953 г.
196. Бородин С. Выдающееся художественное произведение. «Казахстанская правда», 1949 г., 17 апреля.
197. Брагинский И. С. Садриддин Айни. Сталинабад, 1948 г.
198. Брагинский И. Ученый поэт. «Народы Азии и Африки», 1961 г., № 6.
199. Брагин А. Книга о народе и его певце. «Казахстанская правда», 1948 г. 14 ноября.
200. Брайнина Б. Мудрость рождается от свершенных мечтаний. «Москва», 1959 г., № 3.
201. Бровман Г. Правда исторического оптимизма. «Москва», 1964 г. № 1.

202. Вальбе Б. Роман о великом казахском поэте. «Звезда», 1949 г., № 5.
203. Вальбе Б. Абай продолжает путь... «Звезда», 1959 г., № 12.
204. Вальбе Б. «Жизнь Клима Самгина» в свете истории русск. обществ. мысли. М.—Л., 1966 г.
205. Габдиров И. Роман М. Ауэзова «Путь Абая». Ученые записки КазГУ (язык и литература). 1957 г., т. XXV.
206. Гей Н. Пафос социалистического реализма. М., 1970 г.
207. Голубов С. Правда и вымысел в советском историческом романе. Советская литература и вопросы мастерства. Сборник статей. М., 1961 г.
208. Гольцев В. О советском историческом романе и романе К. Гамсахурдия. «Дружба народов», 1950 г., № 1.
209. Горький М. О литературе. М., 1961 г.
210. Громов П. Творческий путь О. Д. Форш. В кн.: О. Д. Форш, Соч. в 4 томах, т. 1. Гослитиздат. М., 1956 г.
211. Громов П. Человек и история. Заметки о прозе Юрия Тынянова.. В кн.: Герой и время. Л., 1961 г.
212. Добин Е. Жизненный материал и художественный сюжет Л., 1958.
213. Додонова Н. Проблема характера в историческом романе А. Н. Толстого. (Автореферат кандидатской диссертации). М., 1963.
- 213 а. Дүйсенбаев Ы. Мухтар Әуезов. (Мақалалар, естеліктер). Алматы, 1974.
214. Елеукинов Ш. Современность исторических романов. В кн.: Казахский роман и современность. Алма-Ата, 1967 г.
215. Зегерс А. Заметки о Достоевском. «Вопросы литературы», 1963 г., № 4.
216. Зелинский К. Путь поэта. (О романе «Путь Абая») «Правда», 1958 г. 3 августа.
217. Зенюк Ю. Казахская Илиада. «Алма-Атинская правда», 1960 г., 12 апреля.
218. Злобин С. «Воспитательное значение советской художественно-исторической литературы». В сб. «О детской литературе». Детиздат, 1950 г.
219. Злобин Ст. О моей работе над историческим романом. В сб. «Советская литература и вопросы мастерства». М., 1957 г., вып. 1.
220. Злобин Ст. Задачи романа. «Вопросы литературы», 1965 г., № 9.
221. Злобин Ст. Роман и история. «Дружба народов», 1966 г. № 7.
222. Иванов В. Роман о песне. «Литературная газета». 1948 г. 10 ноября.
223. Иванов В. Соотношение истории и современности как методологическая проблема. (Очерки по марксистско-ленинской методологии исторического исследования). М., 1973 г.
224. Изотов И. Из истории критики советского исторического романа (20—30 годы). Ученые записки Оренбургского государственного педагогического института. Оренбург, 1967 г., вып. 23.
225. Изотов И. К поэтике финала в советском историческом романе. В кн.: Проблемы мастерства в изучении и преподавании художественной литературы. М., 1967 г.
226. Исмаилов Е. «Абай» романы туралы. «Майдан», 1945, № 2.
227. Қазақтың тұңғыш эпопеясы. Алматы, 1957 ж.
228. Казахская советская литература в оценке зарубежной критики. Алма-Ата, 1971 г.
229. Каратаев М. Первая казахская эпопея «Путь Абая», «Казахстанская правда», 1956 г., 8 октября.
230. Каратаев М. Первая казахская эпопея. «Новый мир», 1957 г., № 9.
231. Каратаев М. Мировое звучание казахской эпопеи. Советский Казахстан. 1959 г., № 6.
232. Каратаев М. Щедрый талант. В кн.: Рожденная Октябрем. Алма-Ата, 1958 г.
233. Каратаев М. Предисловие. В кн. М. Ауэзов. «Путь Абая», т. 1. Алма-Ата, 1960 г.

234. Каратаев М. Некоторые вопросы творчества М. О. Ауэзова. «Известия АН КазССР». Серия общественных наук, 1964 г., вып. № 4.
235. Каратаев М. Орлиный полет. В кн.: М. Каратаев от домбры до книги. М., 1969 г.
236. Каратаев М. Путь к подвигу. В кн. Каратаев М. Казахская литература. М., 1960 г.
237. Каххар А. От жизненного факта к художественному вымыслу. «Вопросы литературы», 1965 г., № 1.
238. Кедрина З. «Абай». «Правда», 1948 г., 20 декабря.
239. Кедрина З. Живая история. В кн. З. Кедрина. Литературно-критические статьи. М., 1956 г.
240. Кедрина З. Путь в будущее. «Дружба народов», 1957 г., № 11.
241. Кедрина З. Торжество казахской литературы «Новый мир», 1949 г., № 5.
242. Кедрина З. Эпопея казахского народа. «Советская Россия», 1959 г. 15 мая.
243. Кедрина З. Эпопея народной жизни. В кн.: Кедрина З. Из живого источника. Алма-Ата, 1966 г.
244. Климович Л. Роман об Абае. «Новый мир», 1949 г., № 6.
245. Книпович Е. О Тынянове. В кн.: Е. Книпович. В защиту жизни. М., 1959 г.
246. Книпович Е. Пути художника (О. Форш). «Москва», 1968 г., № 4.
247. Книпович Е. Художник и история. В кн. Ответственность за будущее. М., 1973 г.
248. Книпович Е. Чувство истории. В кн.: «Ответственность за будущее. М., 1973 г.
249. Козьмин Б. Литература и история. Сб. статей. М., 1969 г.
250. Кондюрина Э. К вопросу о становлении метода социалистического реализма в исторической прозе 30-х годов. Вильнюс. Ученые записки Вильнюсского университета. 1958, № 24.
251. Костелянец Б. Проза Тынянова. В кн. Ю. Тынянов. Соч. в 3-х томах, т. 1. Гослитиздат, М.—Л., 1959 г.
252. Кудряшова Е. Степан Злобин как автор исторических романов. Белгород, 1961 г.
253. Кудрова И. Старое и новое в изучении А. Н. Толстого «Русская литература». 1963 г., № 2.
254. Кузнецов М. Спор об историческом романе «Вопросы литературы», 1961 г. № 2.
255. Лебединский Ю. Путь великого просветителя. «Литературная газета», 1951 г. 13 декабря.
256. Ленобль Г. История и современность «Дружба народов», 1959 г. № 11.
257. Ленобль Г. История и литература. М., 1960 г.
258. Ленобль Г. Ст. Злобин и его роман «Салават Юлаев». В кн. Злобин С. Салават Юлаев. М., 1962 г.
259. Ленобль Г. Писатель и его работа. М., 1963 г.
260. Ленобль Г. Писатель, историк и критик. «История СССР», 1964 г., № 6.
261. Ленобль Г. Истинно народный... К 90-летию со дня рождения В. Я. Шишкова. «Литературная газета», 1963 г. 3 октября.
262. Лизунова Е. Эпопея о казахском народе. «Советский Казахстан», 1957 г., № 3.
263. Лизунова Е. Подвиг писателя. «Казахстанская правда», 1959 г. 24 апреля.
264. Лизунова Е., Дюсенбаев И. Писатель и народ. «Октябрь» 1959 г., № 9.
265. Лизунова Е. Мастерство М. Ауэзова — романиста. В кн. Е. Лизунова. Современный казахский роман. Алма-Ата, 1964 г.
266. Лизунова Е. Поэт и народная эпопея. В кн. Е. Лизунова «Мастерство Мухтара Ауэзова». Алма-Ата, 1968 г.

267. Лихачев Д. Принцип историзма в изучении единства содержания и формы литературного произведения «Русская литература», 1965 г. № 1.
268. Ломидзе Г. Интернациональный пафос советской литературы. М., 1970 г.
269. Ломидзе Г. Ленинизм и судьбы национальных литератур. М., 1972 г.
270. Лосев А. «Емельян Пугачев» Вяч. Шишков, и проблемы жанра сов. истор. романа. Автореферат канд. дис. Иркутск, 1959 г.
271. Луговцев Н. Творчество Ольги Форш. Л., 1964 г.
272. Макаровская Г. Истор. роман 20-х годов и «Петр Первый» А. Н. Толстого. В кн. «Проблемы развития советской литературы 20-х годов». Саратов, 1963 г.
273. Мартыненко О. Трилогия О. Форш «Радищев». Автореферат канд. дисс. Л., 1966.
274. Маслин Н. Юрий Тынянов. В кн. Черты новаторства советской литературы. М.—Л., 1960 г.
275. Мессер Р. Ольга Форш. Л., 1955 г.
276. Метченко А. Историзм и догма. «Новый мир», 1956 г. № 12.
277. Михеева А. Проблема использования художеств. вымысла в историческом романе С. П. Злобина «Ст. Разин». (Автореф. канд. дисс.) Томск, 1955 г.
278. Мүсірепов Ф «Абай» романы туралы. Кітапта: М. О. Әуезовке. Алпыс жылдығына арналған мақалалар жинағы. Алматы, 1959 ж.
279. Назаренко В. Пути художественного вымысла. «Звезда», 1960 г., № 1.
280. Национальное и интернациональное в советской литературе. (Сб. статей под ред. Г. И. Ломидзе). М., 1971 г.
281. Невская Б. Салем от Абая. «Простор», 1962 г. № 8.
282. Нечкина М., А. С. Грибоедов и декабристы, М., 1947.
283. Нусупбеков А. М. О. Ауэзов в советской историографии. «Известия АН КазССР». Серия обществ., 1968 г. № 3.
284. Овчаренко А. Роман-эпопея М. Горького «Жизнь Клима Самгина». М., 1965 г.
285. Окунь С. Историзм Ю. Н. Тынянова и современная историческая наука. «Вопросы истории», 1966 г. № 8.
286. Оскоцкий В. Роман и история. «Вопросы литературы». 1973 г., № 8.
287. Осипов К. Доклад на конференции по историческому роману. «Исторический журнал», 1944 г. № 1.
288. Османова З. Путь Абая. «Новый мир», 1959 г. № 6.
289. Паустовский К. Чувство истории. «Вопросы литературы», 1965 г. № 9.
290. Пауткин А. Исторический роман 30-х годов. В кн.: Русская советская литература. Учпедгиз, М., 1958 г.
291. Петров С. Советский исторический роман в годы Великой Отечественной войны. Ученые записки Института мировой литературы им. Горького АН СССР. М., 1952 г., т. I.
292. Петров С. Советский исторический роман. «Советский писатель», М., 1958 г.
293. Петров С. Исторический роман в русской литературе. М., 1966 г.
294. Поляк Л. Алексей Толстой — художник. М., 1964 г.
295. Поляков А. Проблема изображения народа и героя в романе С. П. Злобина «Ст. Разин». Автореферат. канд. дисс. М., 1953 г.
296. Попов В. Проблема истории и вымысла в советском историческом романе о Ст. Разине. Автореф. канд. дисс. Львов, 1964 г.
297. Попов В. О роли фантазии в создании художественной правды советского исторического романа. В. сб.: «Проблема реализма и художественной правды». Львов, 1961 г.
298. Предтеченский А. Художественная литература как историче-

ский источник. Вестник Ленинградского университета. 1964. Серия истории, языка и литературы, вып. 3, № 14.

299. Русские о казахской литературе. Алма-Ата, 1957 г.

300. Сатпаев К. Выдающееся произведение казахской советской литературы. В сб. «М. Ауэзову. Сборник статей и его шестидесятилетию». Алма-Ата, 1959 г.

301. Серебрянский М. Советский исторический роман. Гослитиздат. М., 1936 г. или «Литературная учеба», 1936 г. № 4, 5, 9.

302. Сериккалиев З. Некоторые вопросы современного казахского исторического романа. (Автореферат канд. дис.) Алма-Ата, 1969 г.

303. Сильченко М. Роман о классике казахской литературы «Большевик Казахстана», 1948 г. № 12.

304. Сильченко М., Смирнова Н. Творческий путь Ауэзова. Алма-Ата. 1957 г.

305. Скалдина Р. Исторические романы О. Форш. (Автореферат канд. дис.). Л., 1966 г.

306. Скосырев П. Роман об Абае. «Комсомольская правда», 1949 г. 11 апреля.

307. Скосырев П. Певец казахского народа. «Советская культура», 1959 г. 23 апреля, № 51.

308. Скосырев П. 60-летие М. Ауэзова. В кн.: «Наследство и поиски». М., 1961 г.

309. Смирнова Н. «Абай». «Советская этнография», 1949 г. № 4.

310. Смирнова В. Путь Абая — путь народа. В кн.: В. Смирнова. Современный портрет. М., 1964 г.

311. Соловей Н. Советский исторический роман о Степане Разине. (Автореферат канд. диссертации). М., 1954 г.

312. Тамарченко. А. Ольга Форш. Жизнь, личность, творчество. М.—Л., 1966 г.

313. Толстой А. О литературе. М., 1956 г.

314. Тынянов Ю. Из записных книжек. «Новый мир», 1966 г. № 8.

315. Юрий Тынянов. Писатель и ученый. Воспоминания, размышления, встречи. М., 1967 г.

316. Удонова З. Основные этапы развития советского исторического романа. М., 1961 г.

317. Усвятцева Р. Роман «Абай» во Франции. «Известия АН КазССР», Серия обществ. наук, 1966 г. № 1.

318. Фадеев А. О романе «Абай» М. Ауэзова. В кн.: Русские о казахской литературе. Алма-Ата, 1957 г.

319. Федин К. Памяти А. Н. Толстого. В кн.: К. Федин. Сочинения, т. VI, М., 1954 г.

320. Федин К. Ю. Тынянов. В кн.: Федин К. Писатель, искусство, время. М., 1957 г.

321. Федин К. Соратник. «Литературная газета», 1961 г. 29 июня.

322. Федин К. Как мы пишем. М., 1966 г.
5 марта.

323. Фетисов М. Казахская народная эпопея. «Известия», 1957 г. 18 мая.

324. Филатова А. Советский исторический роман. Итоги его изучения и перспективы. «Русская литература», 1973 г. № 1.

325. Черепнин Л. Исторические взгляды классиков русской литературы. М., «Мысль», 1968 г.

326. Чечерин А. Возникновение романа-эпопеи. М., 1958.

327. Шалабаев Б. Образ народа и поэта в эпосе М. Ауэзова. В кн.: Б. Шалабаев. Казахская литература. Алма-Ата, 1965 г.

328. Шербина В. А. Н. Толстой. Творческий путь. М., 1956 г. 15 ноября.

329. Ян В. Проблемы исторического романа. «Литература и искусство», 1943 г. 15 мая.